

УДК: 336.14 (575.1)

Jahongir ABDULLAEV,
researcher
E-mail: jahongirabdullaev@gmail.com

Бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби доценти и.ф.н. Хусаинов Ш.А. тақризи асосида

ДАВЛАТ ХАРИД ТИЗИМИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада давлат харидининг ўзига хос хусусиятлари ва назарий асослари, унинг шакллари ва уни бошқаришнинг илмий-услубий асослари, давлат харидини бошқариш юзасидан илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиш масалалари очиб берилган. Шу билан бирга, давлат харидини бошқаришнинг илғор тажрибалари ўрганилган ва уларнинг мамлакатимизга хос жиҳатларини жорий этиш юзасидан таклифлар тизимлаштирилган.

Калит сўзлар: давлат хариди, товарлар, хизматлар, шартнома, шаффофлик, бюджет.

SPECIFICS OF GOVERNMENT PURCHASES ARRANGEMENT AND SPECIAL CONDITIONS

Abstract

This article covers some important aspects of government purchases practices, theoretical basis and the managerial practices of government purchase systems of advanced economies. In addition, a systematic study of approach of other countries and the possibilities of implementation of best practices have been studied and systemized recommendations have been suggested.

Key words: procurement, government purchases, goods and services, contracts, budget, transparency.

СПЕЦИФИКА И УСЛОВИЯ ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК

Аннотация

Данная статья описывает специфические аспекты и теоретическую основу системы государственных закупок, изучает типы и рассматривает научно обоснованные формы управления государственными закупками. Вместе с тем, изучены современные методы управления государственными закупками и применимость зарубежного опыта с учетом специфических элементов экономики Узбекистана.

Ключевые слова: закупки, государственные закупки, товары и услуги, контракты, бюджет, прозрачность.

Introduction. Today Uzbekistan legislature passed several laws and other legal documents in order to develop government procurement system and logistic systems in general. For instance, Presidential decree of the Republic of Uzbekistan “Regarding further liberalization of trade and improvement of competition in goods markets” #UP-5564 (dated October 30, 2018) covers several issues regarding the goods markets, improvement of wholesale trade and other procurement system aspects.

Current condition of government purchases is correlated with strategic issues of logistics as is comprises the key and strategic aspect of arranging a continuous, effective procurement and supply chain in government purchases.

According to the law of the Republic of Uzbekistan “About government purchases” the national government procurement system is based on openness and transparency, competitiveness, equality and other key principles of fair game. These principles assume not only the fair treatment in government procurement process but also fair and just treatment of the supplier after the bidding stage, during the contract signing, fabrication and delivery of the goods and services.

Importance and criticality of implementation and arrangement of government procurement activities assumes creation of reliable system which is based on the principles openness, competitiveness and reliability of procurement. Well organized modern reliable and high quality supply chain management will guarantee attractive infrastructure and ecosystem of government purchases among all participants.

Literature review. Purchase of goods and services plays an important role in economic chain of world economy and directed to successful implementation of investment projects, funds and other

Government purchases and procurement system above all, prioritizes supply of goods and services for social-economic development of key industries which lead to development of the country and successful operation of key economy industries. Moreover, big portion of the government budget consists of government purchases thus directly affected by successful implementation of government programs [1].

In order to organize the government purchases market and improve the efficiency, it is important to consider the usage of financial instruments. In this regard, financial instrument implementation should be not one sided only but should be used from multiple sides [2].

Nowadays, it is of significant importance to create contract based, effective mechanisms in government purchases, client and customer relationship electronic platform implementation in order to ease the interaction between the parties, create transparency, clarity and trust in relations between the client and the buyer [3].

In EU countries, specific character of government purchases are that they are not centralized and usually government purchases make up high technology added value products. That is the reason why innovative, modern purchase systems implementation and integration is of high priorities in countries of European Union[4].

It is important to follow European rules while organizing procurement activities by government agencies and institutions. According to common practice, all the commercial offers and quotations are evaluated by the government organization employees transparently, equally and fairly [5].

In case a procurement system does not meet the contemporary requirements there will be no mechanisms to control the fraud and conflict of interests, misconduct. All

these reason make the necessity to create a modern procurement system that meets all the requirements and challenges of current world economic realities.

Research Methodology. As a result of research on improvement of procurement systems it can be concluded that in order to optimize the purchasing and procurement systems, there must be carried out several innovative activities based on research conclusions. Abstract and critical thinking, systematic approach, complex evaluation methods have been used.

Analysis and results. Almost every country considers development of procurement system as critically important, especially the legal basis which continuously goes through update and modernization according to the rising new challenges and obstacles that come across as the economy develops. Therefore, arrangement of government procurement

system starts from creation of organizational and operational structure. Based on international and national legislature, local norms one can identify which type of buying, procurement will be used in order to carry out buying activities. Usually client identifies the rules and requirements of buying procedures. Government purchase is partial or full involvement of government funds in purchasing and procurement process [6].

In 2018 new legal foundation for electronic government procurement platform, to bi percise, on january 25, 2018 law about government purchases has been passed which regulated the procurement and purchases in the sphere of Government purchases. As per international experience, government purchases is well and efficiently organized in countries, where all government purchases are managed by on law [7].

Table 1

"Uzbekistan commodity exchange" SC data for 2020 from January to december[8]

№	Item	unit	As of january 1 2019	As of january 1 2020	%
1	Contract amounts, totala	bln.sums	43 017,4	53 646,5	124,7
2	Volume in exchange platform	bln.sums	37 507,4	46 711,2	124,5
3	Contracts in exhibitions	bln.sums	1 552,4	2 375,8	153,0
4	Online auctions	bln.sums	156,0	246,6	158,0
5	Government purchases, total	bln.sums	3 801,1	4 312,6	113,5
6	Government companies, electronic bidding	bln.sums	1 071,8	1 189,4	111,0
7	Corporate tenders	bln.sums	1 700,1	2 143,3	126,1
8	Government electronic shops	bln.sums	605,5	577,6	95,4
9	Corporate electronic shops	bln.sums	423,7	402,2	94,9

In the commodity exchange of the Republic of Uzbekistan in 2019 the have been signed deals for 53,6 trillion sums, which is 24,7% higher than the same period last year. Particularly commodity exchange grew 24,5%, electronic government purchases grew 13,4%, exhibition trade amounts grew 53%, automobile registration number turnover increased by 58%.

By the end of 2020 total turnover volume in Uzbekistan commodity exchange comprised total 53,6 trln sums, which was 1,25 times higher that the same indicator of 2019.

Total turnover volume in the commodity exchange was almost equal to 10% of the annual GDP of the country.

In addition, while organizing government purchases system it is important to keep in mind that competitive environment can be created for the local businesses to grow and develop. There will be double benefit for the country while there will be an efficient usage of government funds, on the other hand there will be positive environment for the companies to compete, grow and improve.

There are following models and types of government purchases in the modern developed countries that can be summarized as below:

- centralized
- decentralized
- combined

While using a centralized approach in government purchases, there is one government body which arranges all the purchasing processes for the government agencies and organizations with government share in them. This agency

collects the material requisitions from the organizations which become the client and organizes the bidding process. The advantage of organizing a centralized purchase system is that it is relatively easier to arrange a systematic approach, unified standards of operation and bidding process. It is easier to arrange anti-fraud and anti corruption measures.

Decentralized system of government purchases is a system, where each government institution or company with government share owns it own procurement and purchase departments and relatively independently organizes its own purchasing procedures based on common legal regulations or requirements.

Each system, of course, comes with advantages and disadvantages. For instance, in centralized procurement system government achieves optimization of procedures and costs, such as salaries of all the departments. However this model is more difficult to manage if the purchase is for complex and sophisticated pieces of equipment.

Decentralized procurement system comes with several advantages that include more flexibility, higher quality of bidding arrangement as the organizing committee is managed by specific industry managers. However is a large economic scale, it may be very costly to maintain procurement departments in all government institutions and organizations.

A combination of the above mentioned two models, the centralized and decentralized models together creates a new model where a centralized body dictates the rules of the game, carries out general monitoring and controls the process but the bidding execution is organized by specialized

departments of procurement of each individual government institution.

We believe that government purchases cannot be one sided in terms of either centralized or decentralized. We are convinced, that it would be most effective if decision on choosing the management strategy is based on the analysis of the industry specifics. For instance in the medical industry, the medicine can be and should be procured in a centralized manner whereas the construction services in the medical industry can be more efficient to allow more decentralized system.

As a result of a study, it can be concluded that an important aspect of government purchases is the contractual relations. In this relationship the government serves as the Client, who is responsible for the public money, and the contractors are private companies who take the obligation to carry out the procurement obligations. A big challenge in the relations of the client and the contractor is to maintain the price and quality ratio making sure that both factors remain at the efficient level without sacrificing too much budget or the quality of the delivered services and/or goods.

Contracts include sets of requirement that regulate the agreements between the parties that sides promise during the bidding process and focus of achieving the required quality standards and meeting all the required additional obligations that are indicated in the contract.[9]. Such agreements and contract create a platform and environment for the parties in order to efficiently communicate and operate as well as fix the obligations of the parties that guarantee cooperation and effective infrastructure for operation[10].

In our understanding, current obstacles for further development of current government procurement systems are the following:

- The budget preparation process needs modernization. Budget requires careful planning of the one year ahead period, which is not enough to arrange proper planning as proper planning needs more than 3 years of planning. Also, there is a need to control the year to year transition of unused funds;

- poor planning of the procurement activities and calendar planning of the expenditures in the budget cause a mismatch in the estimated purchase price and actual buying price;

- low level of development of methodology of forming the government budget, in fact poor formation of the expenses and income sections of the budget result in poor achievement and misachievement of both income and expenses planned in the annual budget;

Based on the research, it can be concluded that it is important to develop a more methodological strategy to and software development in order to create a system that can accurately estimate the future cost of goods and services that have been included in the budgets of the upcoming years.

Uzbekistan practices a combined method of purchases and which is regulated by law. Some government agencies have centralized procurement centers, such as kindergartens, schools, hospitals, while others have their own procurement departments to carry out independent procurement activities. Both, government agencies and government companies can use the combined type of procurement. But it is important to keep in mind that government purchases are carried out on a single platform where both parties have transparent access.

Conclusion/Recommendations. Based on the research, the following conclusions can be listed as below:

It is important to state some of the difficulties that come along while organizing government purchases. For instance, there are a number of risks that may occur during the procurement process and they must be addressed. Some of the risks are meeting the contractual obligations by the parties. It is critical to ensure that all the parties, involved in the procurement process should understand the importance of meeting the contractual obligations and measure their financial and production capabilities before signing the contract and taking legal obligations.

Another important aspect is that government purchases sometimes are not carried out at a timely manner due to improper financing timeline which leads to miscarriage in budget planned activities. As a result, misbalance in the budget leads to additional difficulties which may require additional funds for the budget or surplus of budget money. Therefore, it is vital to create a strong legal and procedural base for formation of budget cost and its activities that will ensure in tact and proper planning and execution of budget planned activities.

Meanwhile, the following items are important to keep in mind the following aspects of budget formation, monitoring.

- there should be organized a systematic training for creation of government budget for procurement purposes with including in it the possible price fluctuations;

- to ensure that the funds, which may not be enough to fund the procurement activities of the year, the deficit should be covered from the out of budget funds of the organization without affecting the annual procurement budget. These risks create a necessity for proper planning of the budget activities.

Another important aspect that must be improved and paid great attention is the ability of proper calendar planning. Usually, procurement activities take a longer time to arrange all the procedural activities due to lack of proper planning or incomplete tender documents. Usually, procurement activities may take from 30 to 120 days to execute all the stages of procurement in a proper manner.

One of the top and key aspects of procurement management in government organizations and agencies is control and fight corruption. In order to manage the situation with corruption issues, we should focus on the following key items:

- analyse the portfolio and key items in the experience of the bidding companies from the other contracts they may have executed before;

- make sure that while the bidding announcement is placed with an RFQ, the requirements and qualification criteria meets the requirements of commonly acceptable standards and poses nothing special;

- making sure that the scope of work in the bidding process fully covers the requirements and total volume of expected works in order to avoid a small bidding in order not to attract big players and after winning the bidding not to increase the contract value with additional scopes.

All the above mentioned aspects of government budget formation, procurement planning and anti-corruption measures can successfully work only if considered and controlled as on big project as separate consideration will lead to some mishaps in the system that will cause a chain reaction to fail the whole government purchase and procurement system.

LITERATURE

1. Қосимова Г.А. Ғазначилик тизимида давлат харидингҳукукий асосларини такомиллаштириш масалалари//Халқаро молия ва ҳисоб илмий электрон журналі. – Т., 2019. - № 2 (апрель).

2. Зибзеева Е.В. Финансовые инструменты эффективного использования бюджетных средств при размещении государственного заказа: автореферат ... к.э.н. - Ростов-на-Дону. - Ростовский государственный экономический университет, 2013. – С.27.
3. Яськин А.В. Институциональный фактор экономического выбора на современных рынках: автореферат ... к.э.н. – Волгоградский государственный университет. – Волгоград, 2014. – С.25.
4. Edler J., Georgiou L. Public procurement and innovation - Resurrecting the demand side // Research Policy – Volume 36 – Issue 7 – September 2007 – С. 949–963.
5. Falagario M., Sciancalepore F., Costantino N., Pietroforte R. Using a DEA across efficiency approach in public procurement tenders // European Journal of Operational Research – Volume 218 – Issue 2 – 16 April 2012 – С. 523–529.
6. Бурханов У. Давлат хариди. – Т.: Мехнат, 2010.
7. Закон Республики Узбекистана «О государственных закупках» ЗРУ-472 от 9 апреля 2018 года
8. ЎзРХТБ АЖ маълумотлари. <https://uzex.uz/uz-Cyrl/News/results-of-work-for-2020-were-discussed-at-the-exchange>
9. Милгром П., Робертс Дж. Экономика, организация и менеджмент. СПб.: Экономическая школа, 1999. –Т.2. С.76.
10. The Prize in Economics Sciences 2016: Popular Sciences Background Contract Theory. 2017.

Элмурод АБДУЛЛАЕВ,
Андижон давлат университети ўқитувчиси
e-mail: 2555159@mail.ru

Фалсафа фанлари доктори, доцент Л.А. Қурбонова тақризи асосида

ИНСОН КАПИТАЛИ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Аннотация

Инсон капитали тушунчаси ва унинг шаклланиши тўғрисида назарий билимлар Г.Беккер, М.Фридмент, Т.Шулц ва бошқалар томонидан ёритиб берилганлиги қайд этилган ҳолда илмий йўналиш бўйича инсон капитали тушунчаси ва унинг шаклланишига таъриф берилган.

Калит сўзлар: инсон капитали, ақлий меҳнат, жисмоний меҳнат, руҳият, прогресс, иқтисодиёт, ижтимоий, фалсафий, интеллектуал, ренессанс.

ПОНЯТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА И ЕГО ФОРМИРОВАНИЕ

Аннотация

Представление о человеческом капитале и его формировании описывается в научном направлении, при этом отмечается, что теоретические знания о концепции человеческого капитала и его формировании охватывают Г. Беккер, М. Фридмент, Т. Шульц и другие.

Ключевые слова: человеческий капитал, умственный труд, физический труд, психика, прогресс, экономика, социальная, философская, интеллектуальная, ренессансная.

THE CONCEPT OF HUMAN CAPITAL AND ITS FORMATION

Annotation

The concept of human capital and its formation are described in the scientific direction, noting that the theoretical knowledge of the concept of human capital and its formation is covered by G. Becker, M. Friedment, T. Schultz and others.

Key words: human capital, mental labor, physical labor, psyche, progress, economics, social, philosophical, intellectual, renaissance.

Инсон капитали тушунчасининг шаклланиши узок-узок ўтмиш даврларига бориб тақалади. Жумладан, инсоният цивилизация бешиги ҳисобланган ҳудудлар – Қадимги Шарқ ва Юнонистонда инсон капиталининг примитив кўринишлари мавжуд бўлган. Масалан, Бобил подшоҳи Хаммурапи (мил.авв. 1792-1750 йй) ўзи тузган қонунлар жамланмасида меҳнат муносабатлари ҳақида тўхталиб, ёлланма ишчига ўз вақтида меҳнат ҳақи тўлаш лозимлиги, унинг миқдори, ишлаб чиқарувчи шахсларни давлат ўз ҳимоясига олмаги лозимлиги тўғрисидаги масалаларни тартибга солишга қаратилган саййи-ҳаракатлари тарихдан маълум. Бундан ташқари, деярли ҳар бир ҳудудда мавжуд бўлган цивилизация даврларида яшаб ижод этган кишилари учун қўшимча маҳсулот пайдо бўлиш йўллари ҳусусида тушунчага эга бўлганлар.

Ҳамма давр ва вақтларда инсон ва унинг меҳнати натижасида юзага келадиган бойликлар жамият хазиналарининг асосини ташкил этиши яхши маълум. Инсоният томонидан қўлга киритилган жамики моддий ҳамда маънавий бойликлар одамнинг жисмоний, ақлий ва ижодий меҳнатлари билан юзага келганлигини инобатга олсак, инсон ҳамма вақт ва ҳар доим меҳнат капитали сифатида майдонга чиқади. Негаки инсон ўз билим ва малакасини ҳаётининг эҳтиёжлари ҳисобланмиш турар жойлар, усту бошлар ва бошқа зарурий неъматларни ишлаб чиқаришга йўналтириши табиий.

Бу билан у, бир томондан, ўзининг ишлаш салоҳиятини сотуга чиқаради ва бошқа тарафдан жамият билан ўзаро ижтимоий-иқтисодий муносабатлар фаолиятига киришади. Айнан инсон меҳнат фаолиятининг маҳсули сифатида турли моддий ва маънавий бойликлар яратилади ҳамда улар нафақат ўша инсоннинг, балки бутун жамиятнинг эҳтиёжларини қондиришга ва айни

вақтда у ўз замонасида яшаётган мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига хизмат қилади.

Илм-фан тараққий этган давлатларда ишлаб чиқариш жараёни ўсишида муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Ижтимоий ижобий - прогресс асоси деб, инсоннинг ўзини ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтириш, иқтисодда эса ишчи кучи маҳсулдорлигини орттириш белгилаб олинди. Бу эса илм-фан, таълим, саломатлик, дам олиш соҳалари ривожини йўлида хизмат қилди.

XIX асрга келиб ғарб иқтисодиёти фанида инсон капитали концепсияси вужудга келди ва америкалик неоклассик олимлар “Чикаго мактаби” намояндalари: Г.Беккер, Б.Вееброт, Э.Дениссон, Дж.Минстер, И.Фишер, М.Фридмент, Т.Шулц каби иқтисодий йўналишдан турли йилларда Нобел мукофоти лаурияти бўлганларнинг ишлари чоп этилди. Айниқса, Т.Шулц изланишлари натижасида қўлга киритилган билимлар кўпчилигининг эътиборига тушди.

Ўтган асрда “инсон капитали” тушунчаси умуминсоний ва умумиқтисодий қадрият кўринишига айланди. Бунга сабаб дунёнинг кўпгина ҳудудларида рўй берган саноат инқилоби ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан боғланади. Негаки, барча жараёнларнинг кучи бўлиб инсон марказий ўринга чиқди. У иқтисод, ишлаб чиқариш, менежмент ва технологик жараёнларда асосий факторга айланди. Аввалги инсонга ишчи кучи сифатида қараш анча ўзгариб, меҳнаткаш инсон сармоядир деган қараш пайдо бўлди [1 С-10].

Капитал сўзининг латинчадаги луғавий маъноси бош, асосий деган маъноларни англатиб, сармоя, кенг маънода қўлланилганда ўз эгасига даромад келтириш хусусиятига эга бўлган жами воситалар ва маблағлар

тушунилади [2 С-445]. “Инсон капитали”ни қисқача қилиб одамнинг ўз ҳаётини йўлга қўйиш учун зарур бўладиган ақлий, жисмоний, руҳий ва маънавий томонлама камол топиши учун сарфланадиган капитал сифатида тушунтириш мумкин.

Инсон капитали тушунчаси иқтисодий ва гуманитар категория (термин) сифатида ўтган асрнинг 60-йилларидан эътиборан муомалага киритилган ва бу тушунча аввал бошда иқтисодий муносабатлар ҳамда ишлаб чиқариш жараёнларнинг марказида турувчи инсон факторини ифодалай бошлаган эди. Ўша даврларда бошланган замонавий илмий-техника инқилоби, информация технологияларнинг кенг ёйилиши, дунёдаги иқтисодий вазият ва моделларнинг (постмодерн ва постиндустриал жамият моделлари) ўзгариши каби ҳолатлар инсон капитали тушунчасининг маъноларини ўзгартирди ва кенгайтди.

Иқтисодий ўсиш қонуниятлари бўйича олиб борилган тадқиқотлар инсон капитали назарияси шаклланишида муҳим қадам бўлиб хизмат қилди. Буни Г.Беккер шундай таърифлаган: “Асосий ҳаракатлантирувчи фактор шу нарса бўлдики, кўпчилик мамлакатларда жисмоний капитални ўсиши даромаднинг нисбатан кўринмайдиган қисмини ташкил этишини англадилар [3 С-13].

Инсон капитали инсонни билим олиши, саломатлиги йўлидаги харажатлари, миграция ва меҳнат жараёнларига ажратиладиган сармоялар асосида шаклланади. Иқтисодчилар таълим жараёнини иқтисодий ўсишнинг таъминлайдиган асосий объектив ҳолат дея баҳолайдилар. Зеро, инсон капитали доимо одамларнинг таълим олиши, фаровонлиги ҳамда саломатлигини сақлаши учун қилинган сарф-харажатлар билан узвий боғлиқликка эга бўлади. Жумладан, тарбия, таълим, билимлар (фанлар), соғлиқни сақлаш, ишбилармонлик қобилияти ва муҳитини шакллантириш, меҳнат жараёнини ахборотлар билан таъминлаш, фуқаролар ва бизнеснинг ҳавфсизлиги, иқтисодий ҳамжиҳатлик, маданият, санъат ва бошқа инсон учун зарурий соҳаларга сарфланган инвестициялар пировард натижада инсон капиталининг шаклланишига асос бўлади ва бу капиталнинг савияси, сифати ва қийматига таъсир қилади.

Инсон капитали деган иқтисодий категориянинг шаклланиши ҳам ўз-ўзидан юз бергани йўқ, у дастлаб узоқ вақт инсоннинг билим ва меҳнат қобилиятини ифодаловчи бир тушунча сифатида мавжуд эди, холос.

Юқоридаги фикрларда инсон капиталининг мазмуни тўла ёритиб берилмаган. Негаки, ижтимоий-иқтисодий жараён каби инсон капиталида ҳам давлатнинг тарихий тараққиёт йили, халқининг минталитети, маҳаллий шароитларни ўзида мужассамлаштирувчи жиҳатлар мавжуд. Айнан шунинг учун ҳам қатор тадқиқотчилар томонидан инсон капиталига берилган таърифлари ушбу мураккаб феноменнинг туб моҳиятига етиб боролмаган.

Биз эса инсон капиталининг қуйидаги вариантини келтириб ўтади: инсон капитали – ижтимоий ва иқтисодий, шунингдек, сиёсий ва фалсафий тушунча – атама ҳисобланиб, унда шахснинг:

- фундаментал ва амалий билими, тажрибаси, кўникмалари, табиат ва жамиятдаги воқеа, ҳодиса ва жараёнларга илмий-мантиқий ёндашиш, уларнинг инноватсион эчимларини топишдаги профессионаллик даражаси;

- интеллектуал мулки, моддий ва маънавий бойликлар ишлаб чиқариш имкониятлари, инсон ва жамият тараққиётини кафолатловчи куч ва воситалар мажмуининг мавжудлиги;

- ақлий меҳнати ва юксак инноватсион тафаккури, унинг турмуш даражаси ва касбий карерасининг ошиши, жамиятдаги мавқеи ва ўрнини белгиловчи омил [4 С-14].

Инсон капитали давлатлар томонидан шакллантирилишини, унинг ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмаслигини унутмаслигимиз жоиз. Соддароқ қилиб айтганда, инсоннинг келажаги учун киритилган сармоядан ўзгаларга ҳам манфаат мавжудлиги инобатга олинмайди. Лекин, шундай ҳаётий вазиятлар борки, бир инсонга инвестиция киритиш орқали кўпгина инсонларнинг келажагига дахлдор ишлар қилиниши мумкин. Масалан, оилада касал фарзандини даволатиш учун пул сарфлаган ота-она бошқа болаларнинг шу касал билан касалланиш ҳавфини камайтираётганини ўйламайди, ёки ўз фарзандининг билимли, салоҳиятли бўлиб вояга етиши учун тўғарақларга, қўшимча дарсларга маблағ сарфлаётган оила шу орқали эртага жамиятда жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликларни камайтиришга ўз ҳиссасини қўшаётганини сезмайди.

Инсон капиталининг тараққий этиши нафақат аҳоли, балки жамият, мамлакат, ва хатто бутун дунё учун муҳим ҳисобланиб, келажак учун ҳам аҳамиятли. Бу дегани агарда давлатлар инсон капитали йўлида сармоя қилмас эканлар, келгуси авлодлар ҳаётига бефарқлик билан қаралди, деганидир. Технологик тараққиёт учун катта маблағларни сарфлаш орқали кишилар турмуш кечириши учун муносиб шароитларни яратишдан воз кечиш жамият аъзолари орасида тенгсизлиكنи келтириб чиқаради. Бу эса бора-бора норозилик ва тартибсизликларни келтириб чиқаришини ҳисобга олсак, инсон капиталининг сиёсий жиҳатдан ҳам қанчалик роли мавжудлигини кўрсатиб беради.

Ўтган аср бошларида таълим иқтисодиёти ва чет эл иқтисодиёт фанларининг ривожланишида Гарвард университети профессори Р.Уолшнинг хизматлари катта бўлди. Унинг мазкур фанлар олдидаги хизматлари шундан иборат бўлдики, у биринчи бўлиб касбий таълимнинг қўшма штатлар даромадидаги улушини кўрсатиб берди. Бу жараёнда “ишлаб чиқаришнинг алтернатив сақлагувчиси” тушунчаси қўлланди. Бу тушунча ҳозирда инсон капитали термини сифатда истеъмол қилинмоқда [5 С-255-258].

Шунингдек, у таълимда олий таълимнинг аҳамиятига ката урғу беради. Унинг таълим иқтисодиёти соҳасидаги изланишлари бир неча ўн йиллар мобайнида келгуси авлодлар илмий тадқиқотлари учун тамал тоши бўлиб келди. Р.Уолшнинг қарашларидан руҳланган Т.Шулц ва Г.Беккер инсон капитали назариясини ишлаб чиқдилар.

Ўзбекистон катта меҳнат потенциалига эга. Меҳнат ресурслари мамлакат барча аҳолисининг қарийб 50 фоизини ташкил этади [6 С-21] ва асосийси бу кўрсаткич йилига салмоқли равишда ўсиб бормоқда. Ўзбекистон бой қазилма ва табиий ресурсларга, қудратли иқтисодий ва ва инсоний салоҳиятга эга. Бироқ бизнинг энг катта бойлигимиз – бу халқимизнинг улкан интеллектуал ва маънавий салоҳиятидир [7 С-144]. Шу боис юртимиз мустақилликни қўлга киритганидан кейин бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўлини танлади. Бу йўл мамлакатимизда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини куриш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, энг аввало инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаш билан боғлиқдир. Бундай жараёнда инсоннинг эркин фаолиятига катта аҳамият берилётганлиги диққатга сазовордир. Бозор иқтисодиётининг шаклланиши билан меҳнатга янгича муносабат ҳам кўрина бошлади. Чунки жамиятимизни янада ривожлантириш, янгилаш шароитида барча ислохотларнинг бош йўналиши ва

самарадорлигини пировард натижасини белгилаб берадиган инсон омилига катта эътибор қаратилди. Инсонга ғамхўрлик унинг меҳнат шaroитларини яхшилаш билан бевосита боғлиқдир [8 С-76].

Инсон капитали тушунчасининг мазмун-моҳиятини ўрганганда, уни икки қисмга ажратиш мақсадга мувофиқ:

Биринчиси “Инсон капиталини шаклланиши”;

Иккинчиси “Инсон капиталини ривожланиши” [9].

“Инсон капиталининг шаклланиши” ўзига хос мураккаб тушунча бўлиб, инсоннинг ҳали дунёга келишидан олдинги даврдан бошланади. Бу босқичда мамлакатларнинг асосий мақсади ва роли оналарга нисбатан кучли ижтимоий ҳимоя юритиш орқали туғилажак фарзандларни соғлом қилиб дунёга келтириш, яъни инсон капиталининг биринчи шarti ҳисобланган инсон саломатлигига эришиш ҳисобланади. Туғилган болаларни мактабгача таълим муассасаларига боргунига қадар унинг ота-онаси, бобоси ва буvisи, умуман, oilасида оладиган таълим ва тарбия ҳам инсон капитали шаклланишининг муҳим жараёни бўлиб хизмат қилишини айтиб ўтиш жоиз. Шу ўринда қизиқ бир фактни келтириб ўтадиган бўлсак. Дунёга келган гўдакларда инсон капиталининг шаклланишида уни дунёга келтирган ота-онасининг насли - ижтимоий келиб чиқиши, шарт-шaroити, билим даражаси, кўникмаси, ҳаётий тажрибаси ва бошқа омиллар муҳим ҳисобланади. Шунингдек, бу босқичда давлатлар инсон капиталининг тўла шаклланиши учун гўдакнинг онасига туғруқ таътил беради, молиявий жиҳатдан кўмак ажратади ва уни меҳнат қонунчилиги билан муҳофаза қилади.

Инсон капиталининг шаклланиши учун Ўзбекистон Республикасида ҳам юқоридаги ҳолатлар инобатга олинмоқда. Ҳар бир йилнинг aloҳида номланиб, ижтимоий дастурлар қабул қилинишини фикримиз далили сифатида кўрсатмоқчимиз. Жумладан, мамлакатимизда 1997 йил “Инсон манфаатлари йили”, 2000 йил “Соғлом авлод йили”, 2001 йил “Соғлом авлод йили”, 2008 йил “Ёшлар йили”, 2010 йил “Баркамол авлод йили”, 2016 йил “Соғлом она ва бола йили”, 2017 йил “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”, 2021 йил “Ёшларни кўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили” деб эълон қилиниши эса юртимизда инсон капиталига бўлган эътиборни янада кучаяётганлигидан dalolat беради.

“Инсон капиталининг ривожланиши” жараёни нисбатан мураккаб ҳисобланади. Бу босқичда инсон капиталини ташкил этувчи элементлар – билим, соғлиқ, кўника, малакаи янада ошириш орқали инсон капиталини ривожлантиришга эътибор қилинади. Бу босқич инсон капиталини шакллантиришдан кенгрок

тушунча бўлиб, инсон капиталини ривожлантириш пировардида инсонни ўзини ҳам ривожлантиришга олиб келади. Инсон капиталини ривожлантириш давлатнинг иқтисодийтини барқарорлаштириш хизмат қилишини дунёнинг етакчи олимлари, халқаро экспертлар олиб борган тадқиқот натижаларида ўз исботини топган. Инсон капиталини ривожлантириш одамларни соғ ва узок умр кўриши, муносиб ҳаёт кечириши учун зарурий шaroитларни таъминлаш имкониятини ҳам оширади. Энг асосийси, инсон капиталини ривожлантириш узлуқсиз таълим хизматлари – мактабгача таълим, халқ таълими, ўрта махсус, oliй таълим, oliй таълимдан кейинги таълим ва кадрлар малакасини ошириш орқали амалга оширилади.

Мухтарам Юртбошимиз Ш.Мирзиёев ўз маърузаларидан бирида: “Юртимизда яшаётган ҳар қайси инсон миллати, тили ва динидан қатъий назар, эркин, тинч ва бадавлат умр кечириши, бугун ҳаётдан рози бўлиб яшаши – бизнинг бош мақсадимиздир. Бу йўналишда олдимизда улкан вазифалар турибди. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлиги биринчи навбатда ижтимоий соҳадаги ислохотларимиз самараси билан чамбарчас боғлиқ” [10 С-4] – дея юқоридаги фикрлар қанчалик ҳақиқатга яқин эканлигини яна бир қарра исботлаб бердилар.

Ҳақиқатдан ҳам, бугун одам ҳамда унинг қобилиятлари, билими, кўникама ҳамда малакаси, тажрибаси жамият ва давлатнинг иқтисодий тараққиётининг муҳим фактори бўлиб хизмат қилади. Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: “Бугун ҳеч кимга сир эмаски, биз яшаётган ХХI аср интеллектуал бойлик ҳукмронлик қилadиган аср. Кимки бу ҳақиқатни ўз вақтида англаб олмаса, интеллектуал билим, интеллектуал бойликка интилиш ҳар қайси миллат ва давлат учун кундалик ҳаёт мазмунига айланмаса – бундай давлат жаҳон тараққиёти йўлидан четда қолиб кетиши муқаррар” [11 С-95].

Хулоса қилиб айтганда, инсон капитали тушунчаси ва шаклланиши борасида қилинган илмий изланишлар шуни кўрсатадики, инсоният босиб ўтган барча тараққиёт босқичларида инсонлар ўз ақл-заковатлари ва жисмоний меҳнатлари орқали яшаш учун интилиб, ўзига зарур бўлган моддий неъматларни яратганлар ва ишлаб чиққанлар. Ижтимоий ривожланиш давларида Биринчи Ренессанс IV – XI асрларда вужудга келган бўлса, Иккинчи Ренессанс XIV-XVI асрларда Осиёда тамал тошини қўйганлар. XIX-XXI асрларга келиб Учинчи Ренессанс шаклланиб, ҳаётга ўз илмий қарашлари билан ёндашилмоқда. Бу эса инсон капиталини доимий равишда ривожланиб боришидан dalolat беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Crawford R. In the Era of Human capital. N.Y.: Harper Business, 1991, P.10
2. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. T. 2002-yil. “O'zME”, 4-tom, b-445
3. Becker G. Human Capital and the Personal Distribution of Income: An Analytical Approach. Woytinsky Lecture, N 1/ IPA., UM, 1967. p-1. 13
4. Усмонов Б.Ш., Қодиров М.Қ., Элтазаров Ж.Д. Инсон капиталининг шаклланишида таълим ва илм-фаннинг роли. Илмий-оммабоп рисола. Тошкент 2015. -Б.14.
5. Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют. Пер. с англ. / Науч. ред. и вступ. ст. В.С. Автономова. - М.: НП «Журнал Вопросы Экономики», 2004. с. 255-258.
6. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti. T. “O'z ME”, 1998-y, b-21.
7. Sh.M.Miromonovich: “Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz”. I tom. T. “O'zbekiston”, 2017-y, b-144.
8. B.Umurzoqov, M.Rahimov: “Mehtnat munosabatlari va mentalitet”. T. 2005-y, b-76.
9. S.Husenov. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti kata ilmiy xodim izlanuvchisi.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T. 2018-yil, 28-dekabr, www.president.uz

-
12. Каримов И.А. Жаҳон инкирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари // Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 17 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2009 йил 5 декабрь.-Тошкент: Ўзбекистон, 2010. -Б.95.

Камолахон АБДУРАЗАКОВА,
Тошкент кимё-технология институти
“Ижтимоий-сиёсий фанлар” кафедраси таянч докторанти
E-mail: abdurazakova_katola85@mail.ru

ТДКТИ профессори Сиёсий фанлар доктори, (Sc D) О.О. Сирожов тақризи асосида

REGIONAL COOPERATION DEVELOPMENT MODELS

Abstract

Almost thirty years after the collapse of the Soviet Union, the question of the borders between the former Soviet republics remains open. At the same time, the process of transforming administrative borders into state borders in the post-Soviet space varies from country to country at different speeds and from level to level of complexity. Some states of the USSR managed to very quickly complete the formation of their borders, while others continue difficult negotiations. A comparative analysis of the structures of regional cooperation allows us to draw very clear and very important conclusions about the importance of institutions. The consistency and rigidity of the institutional structures of Central Asia determine their effectiveness.

Key words: “Visegrad Group”, “MERCOSUR”, “Nordic Council”, ACEAN, CIS, UN, NATO, European Union.

МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Аннотация

Спустя почти тридцать лет после распада Советского Союза вопрос о границах между бывшими советскими республиками остается открытым. В то же время процесс преобразования административных границ в государственные границы на постсоветском пространстве варьируется от страны к стране с разной скоростью и от уровня к уровню сложности. Некоторым государствам СССР удалось очень быстро завершить формирование своих границ, другие продолжают сложные переговоры. Сравнительный анализ структур регионального сотрудничества позволяет сделать очень четкие и очень важные выводы о важности институтов. Согласованность и жесткость институциональных структур Центральной Азии определяют их эффективность.

Ключевые слова: Вишеградская группа, МЕРКОСУР, Северный Совет, АСЕАН, СНГ, ООН, НАТО, Европейский Союз.

МИНТАҚАВИЙ ҲАМКОРЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МОДЕЛЛАРИ

Аннотация

Совет Иттифоқи тарқалиб кетганидан сўнг деярли ўттиз йил ўтиб, собиқ совет давлатлари ўртасидаги чегаралар масаласи очик қолмоқда. Шу билан бирга, постсовет ҳудудида маъмурий чегараларни давлат чегараларига айлантириш жараёни турли тезликда ва мамлакатдан мамлакатга мураккаблик даражасида ўзгариб туради. СССРнинг айрим давлатлари ўз чегараларининг шаклланишини жуда тез яқунлашга муваффақ бўлди, бошқалари эса мураккаб музокаралар олиб боришда давом этмоқда. Минтақавий ҳамкорлик тузилмаларининг қисий таҳлили институтлар муҳим аҳамиятга эга бўлган жуда аниқ ва жуда муҳим хулоса чиқариш имконини беради. Марказий Осиё институционал тузилмаларининг узвийлиги ва қатъийлиги уларнинг самарадорлигини белгилаб беради.

Калит сўзлар: “Вишеград гуруҳи”, “МЕРКОСУР”, “Шимолий Кенгаш”, “АСЕАН”, МДХ, БМТ, НАТО, Европа Иттифоқи.

Кириш. Собиқ иттифок республикалари ўртасида давлат чегараларининг шаклланиши муайян геосиёсий ва геоиктисодий оқибатларни келтириб чиқарди, уларнинг қай даражада эканлигини тўлиқ баҳоланмасдан қолмоқда. Янги мустақил давлатлар шаклланишининг энг муҳим жиҳатларидан бири илгари ягона давлат макони доирасида минтақаларо трансчегаравий ҳамкорликни ривожлантириш эди. Ўнлаб йиллардан буён амал қилиб келаётган совет ижтимоий-иктисодий алоқалари ва ҳамкорлиги минтақаларо трансчегаравий ҳамкорлиқнинг жадал ўсиши учун қудратли асос бўлди.

Аста-секин трансчегаравий ҳамкорлик постсовет давлатлари ўртасидаги икки томонлама муносабатларни ривожлантиришда муҳим масалалардан бирига айланиб бормоқда. Бунинг сабаблари аниқ: чегаралар бўйлаб ҳамкорлиқнинг қўллаб ҳаётий соҳалари бевосита тўпланган, шунингдек, давлатларо муаммолар, жумладан, ижтимоий, ташқи сиёсат, иқтисодий, экологик ва бошқалар.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Марказий Осиёда минтақавий ва трансчегаравий ҳамкорликни ривожлантиришнинг аҳамияти ва

муқаррарлигини кундан-кунга ушбу соҳа бўйича берилган маълумотлар кўрсатмоқда. Хусусан, айрим ҳисоб-китобларга кўра, трансчегаравий ҳамкорлиқнинг фақат Қозғистон ва Россиянинг ўзаро ҳамкорлигидаги улуши барча савдо фаолиятининг 40 дан 70 фоизгачани ташкил этади. Россия Федерацияси чегара субъектлари МДХ мамлакатлари билан Россия Федерацияси ташқи савдо айланмасининг тўртдан бир қисмини, шу жумладан экспортнинг бешдан бир қисмини ва импортнинг 30% ини ташкил этади[1]. Шуни таъкидлаш керакки, трансчегаравий ҳамкорлик тизимининг ташкил этилиши қўллаб муаммоларни ҳал қилиш имконини беради, шунингдек, постсовет маконидаги давлатлар олдида юзага келадиган музокаралар ва жуда мураккаб масалаларга ечим топиш учун платформа яратди. Схематик, яқин трансчегаравий ҳамкорлиқни ривожлантиришнинг аниқ фойдалари бир қатор омиллар билан ифодаланиши мумкин. Хусусан, трансчегаравий ҳамкорлик қуйидагиларга ўз ҳиссасини қўшмоқда:

1. Чегарадош ҳудудларнинг ижтимоий-иктисодий ривожланишида номутаносибликларни бартараф этиш ва шу билан бирга иқтисодий ноқулай

худудларда, айниқса айрим айирмачилик салоҳиятига эга бўлган ижтимоий зиддиятлар билан боғлиқ хавфларни камайтиради;

2. Географик ўрни, тарихий ва этник ўзига хослигининг афзалликларидан келиб чиққан ҳолда ҳудудий оқилона ва самарали бошқариш, иқтисодий салоҳиятдан фойдаланиш, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш учун шарт-шароитлар яратиш;

3. Экологик муаммоларни (географик умумийлик туфайли) ҳал қилиш билан боғлиқ масалаларни биргаликда назорат қилишни шакллантириш ва постсовет маконидаги ишлаб чиқариш узилиши муаммолари;

4. Иқтисодий ривожланиш даражасини ошириш. Натижада минтақаларнинг субсидияланиши камайтириш, минтақаларнинг ўз салоҳиятини ривожлантириш ва улардан фойдаланиш туфайли марказий ҳокимият ва давлат бюджетига боғлиқлиги пасаяди;

5. Ҳудудлар билан чегараланмаган, бутун мамлакатлар билан ҳамкорлик ўрнатилган каналлар сифатида фойдаланиш;

6. Фойдаланиш, маълум даражада, икки мамлакат минтақаларининг ривожланишида номуносибликларнинг амортизатор сифатида қўмақлашади [2].

Биргаликда олиб борилган ўзаро ҳамкорлиқнинг қайд этилган “ижобийлиги” шубҳасиз сиёсий дивидендларнинг пайдо бўлишига ёрдам беради. Масалан, постсовет майдони учун марказдан қочма тенденцияларни жиловлашда давлат шахсини шакллантириш шароитида “янги чегара худудлари” алоҳида рол ўйнайди [3].

Шуни таъкидлаш керакки, Марказий Осиё давлатлари ўртасида трансчегаравий ҳамкорлиқнинг ягона модели йўқ. МДХ давлатлари ўртасида ҳамкорлиқнинг бу тури турли омиллар таъсирида ривожланади ва мамлакатдан мамлакатга анча сезиларли даражада ўзгариб туради.

Трансчегаравий ҳамкорлик моделларининг градиацияси қуйидагича тақдим этилиши мумкин:

- чегаранинг икки томонидаги товар ва хизматлар нархларининг фарқига асосланган анъанавий ҳамкорлик модели ва иқтисодий самара бир томон учун савдо бозорини кенгайтириш ва бошқа томон учун арзон товар ва хизматларни олиш билан боғлиқ. Бирок, бу модел самарадорлиги кучли чегара, миграция ва божхона назорати, тариф чеклашлар, экспорт ва импорт товарларни солиққа тортиш қоидаларига боғлиқ, ёки, бошқача қилиб айтганда, трансчегаравий трафик эркинлаштириш даражасига боғлиқдир.

- Чегара худудларига ҳам икки томонлама, ҳам бир томонлама асосда имтиёзлар беришни ўз ичига олган имтиёзли модель

- Шартномавий муносабатлар, қўшма лойиҳалар ва дастурларга, шунингдек махсус яратилган ташкилотларга асосланган ҳамкорлик ёки институциональ модель. Ушбу моделнинг самарадорлиги ҳокимият ва давлат молиясини номарказлаштириш даражасига, ҳамкорлик қилаётган мамлакатларда фуқаролик жамиятини ривожлантиришга боғлиқ [4].

Марказий Осиё давлатлари минтақавий ҳамкорлиқни ривожлантириш учун саъй-ҳаракатларни кучайтирмоқда. Марказий Осиё раҳбарларининг иккинчи саммити 2019 йилнинг март ойида Тошкентда бўлиб ўтди. Минтақавий ҳамкорлиқнинг ушбу янги форматида доир институционал тузилмалар ҳозирда минтақа давлатлари томонидан муҳокама қилинмоқда. Марказий Осиё давлатлари Марказий Осиё ҳамкорлигини ташкил этиш жараёنлари авж олган 1990 йилларда тўпланган минтақавий ҳамкорлиқнинг нисбатан бой тажрибасинидан

фойдаланишлари мумкин. Улар ўз тажрибаларини янги босқичга чиқаришда гилдиракни қайта кашф қилиш шарт эмас: минтақавий ҳамкорлик бошқа глобал моделларига эътибор қаратадиган бўлсак, ўхшаш вазиятларда бошқа минтақалар, айниқса, Жануби-Шарқий Осиё ва Шимолий Европада, қийин геосиёсий шароитда узоқ муддатли барқарор минтақавийлик ҳамкорлиқни ташкил этишга муваффақият бўлишди.

Сўнгги икки ўн йилликда Марказий Осиёда минтақавий ҳамкорлик анча кўнгилдагидек бўлиб қолди. Бирок, ўтган тўрт йил бу вазиятни ўзгартиришда муҳим белгилари кўрдик. Минтақадаги давлатлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик суръати сезиларли даражада ошди ва чегара делимитацияси ва сувдан фойдаланиш каби масалалар бўйича низолар кўп жиҳатдан ҳал этилди. 2018 йилнинг март ойида Марказий Осиёнинг беш давлати раҳбарлари Қозоғистон Президентининг таклифига биноан, аммо Ўзбекистон Президентининг ташаббуси билан Остонада учрашди.

Шу йилнинг июнь ойида БМТ Бош Ассамблеяси Марказий Осиё давлатлари томонидан тақдим этилган резолюцияни қабул қилиб, Марказий Осиёда минтақавий ҳамкорлиқни мустахкамлашни қўллаб-қувватлади. Марказий Осиё раҳбарларининг 2019 йил март ойидаги иккинчи саммити Тошкентда ўтказилди. Бундай ҳамкорлиқнинг истиқболлари қандай? Марказий Осиё давлатлари интеграцион тузилмаларни ривожлантиришга интилар экан, икки омил асосий бўлади: қўшма ташаббусларнинг ўз тарихи, шунингдек, дунёнинг бошқа минтақалари тажрибасини ўрганиш. Бундан ташқари, улар Афғонистонни ҳамкорлик тузилмаларига қандай қилиб тўлиқ интеграциялашувини аниқлашлари керак бўлади.

Марказий Осиё минтақавий ҳамкорлик тарихи кенг тарқалган стереотипларга қараганда кўпроқ ижобий бўлди. 1993 йилда беш постсовет давлати раҳбарлари минтақани эски совет “Ўрта Осиё”си эмас, “Марказий Осиё” деб белгиладилар ва Қозоғистон унинг ажралмас қисми эканлигини тасдиқладилар. Бундан ташқари, кейинги икки ўн йилликда Марказий Осиё давлатлари буюк давлатларнинг қаршилигига қарамай, Марказий Осиёни ядро қуролидан холи зона сифатида ўрнатишга муваффақ бўлди.

Марказий Осиё регионализи ҳеч қачон ривожланмаган деган тушунча эса шунчаки ёлғон: 1990 йиллар ўрталарида Қирғизистон ва Тожикистонни ўз ичига олиш учун Тошкент ва Остона ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик кенгайтирилган эди. Бу эса Марказий Осиё Иттифоқининг ташкил топишига олиб келди, кейинчалик Марказий Осиё ҳамкорлиги ташкилоти (МОХТ) деб қайта номланди. МОХТ тобора муваффақиятли бўлди, лекин у 2000 йиллар бошида минтақада геосиёсий рақобат жадаллаштириш қурбони бўлди.

Муаммо Москванинг Евросиё интеграцияси муқобили сифатида Марказий Осиё ҳамкорлигига нисбатан ўзига хос салбий муносабати эди. Владимир Путин МОХТга қўшилишни сўраб, кейин 2005 йилда Евроосиё доирасида ўз интеграцион тузилмаларини яратгач, бу Марказий Осиё ҳамкорлиги самаралилигига чек қўйди. Марказий Осиё давлатлари бу алоқаларни тиклашга интилар экан, асосий вазифа уларни минтақадаги барча давлатлар учун калит бўлиб қолаётган Россия ва Хитой каби кучлар билан муносабатлардан ҳимоя қилишдан иборат бўлади.

Бугунги кунда Марказий Осиёда минтақавий ҳамкорлиқни ривожлантиришда минтақавий кооператив тузилмаларни ривожлантириш каби, Марказий Осиё давлатлари янги минтақавий ҳамкорлик янги моделлари яратиш зарурияти унчалик юқори эмас. Аслида, Шимолий

Европа, Жанубий Америка ва Жануби-Шарқий Осиё каби мамлакатлар тажрибаси Марказий Осиё. Бу минтақалар бугунги кунда Марказий Осиё раҳбарлари дуч келганлардан фарқ қилмайдиган ютуқларни, тажрибали муваффақиятсизликларни бошдан кечирди ва муаммоларга дуч келди. Бироқ, Европа Иттифоқи ва Евросиё Иттифоқи каби континентал ҳамкорлик тузилмалари минтақа учун жозибадор эмас. Унинг ўрнига “Вишеград гуруҳи”, “МЕРКОСУР”, “Шимолий Кенгаш” ва “АСЕАН” каби минтақавий ҳамкорлик тузилмалари Марказий Осиё минтақавий ҳамкорлиги амбицияларига кўпроқ мос келади.

Марказий Осиё нуктаи назаридан Вишеград модели муайян ўзига хос афзалликларга эга. 2018 йилда Марказий Осиё етакчиларининг Остона саммитидан сўнг Президент Нурсултон Назарбоев Вишеград моделини тилга олиб, Марказий Осиё етакчилари саммитларининг норасмий табиатига урғу берди. Ва бир маънода, Марказий Осиё раҳбарларининг бўлажак саммитини ҳисобга олсак, минтақавий ҳамкорлик Вишеградга ўхшаш форматга қараб ҳаракат қилмоқда: давлат раҳбарларининг йиллик учрашувлари билан норасмий ва яқин ҳамкорликни мувофиқлаштириш кабилар. Аммо Вишеград гуруҳи билан ҳамкорлик ундан ортиқ институтлаштирилмагани сабабини ўйлаб кўриш муҳим.

Жавоб шуки, ушбу форматдаги барча тўрт мамлакатнинг Европа Иттифоқи ва НАТОга аъзолиги доирасида ҳар қандай институционализация кераксиз бўлади. Ҳатто юзаки контекста, Европа Иттифоқи ва НАТОга аъзолик, янада кенг институционал форматнинг бир қисми сифатида, уларнинг минтақавий ҳамкорликни ривожлантириш учун Вишеград гуруҳ мамлакатлар қобилиятига аниқ чекловларни вужудга келтириши ва катта Европа тузилмаларига урғу берган ҳолда минтақавий ҳамкорликни ривожлантиришга алоҳида роль ўйнамоқда. Марказий Осиё учун эса пан-минтақавий ҳамкорликнинг бундай фойдали шакли йўқ. Ибрат шуки, Марказий Осиё ҳамкорлиги ўз мақсадини йўқотмаслик учун Марказий Осиё бўлиб қолиши керак.

Бир маънода, Марказий Осиё аллақачон Вишеград гуруҳи форматидан ташқарида ҳаракат қилмоқда. Сўнгги хабарларга кўра, Марказий Осиё давлатлари Марказий Осиёдаги исталган давлатга ташриф буюриш имконини берувчи Ипак йўли Шенген визасини ишлаб чиқишга интилоқда. Мамлакатлар ҳаракат ёки меҳнат ҳаракат эркинлигини бошқарадиган катта ташкилотнинг бир қисми эмаслигини ҳисобга олсак, Марказий Осиё давлатлари бундай масалаларни ҳал қилиш учун ўз механизмларини ишлаб чиқишлари керак – бу Вишеград гуруҳидан ошиб кетиши мумкин бўлган ҳамкорлик даражасини талаб қилади.

Яна бир минтақавий ҳамкорликни ривожлантиришнинг ўзига хос моделларидан бири Жанубий Америка қитъасида шаклланган МЕРКОСУР ҳисобланади. Ушбу ташкилот аъзолигини белгилайдиган мустақкам институционал асоснинг йўқлиги ташкилотнинг узок муддатли ривожланишига тўсқинлик қилади. Айни пайтда, ташкилотдаги икки асосий кучнинг – Бразилия ва Аргентинанинг биргаликдаги ҳамкорлиги ва уларнинг МЕРКОСУР доирасида ўзаро ва минтақавий муносабатларни бошқаришдаги марказий роли Марказий Осиё учун муайян сабоқларни беради. Бугунги кунда минтақавий ҳамкорликни ривожлантиришда Ўзбекистон ва Қозғистон давлатларининг тутган роли бекиёсдир. Айнан ушбу давлатлар минтақавий ҳамкорликни ривожлантиришда ўзига хос драйверлар бўлиб хизмат қилишлари мумкин.

Бундан ташқари, МЕРКОСУРнинг дастлабки муваффақиятлари минтақавий ҳамкорлик Марказий

Осиёда бўлгани каби дастлаб ўзаро боғлиқ бўлмаган мамлакатлар ўртасидаги савдони сезиларли даражада ошириш салоҳиятига эга эканлигини кўрсатмоқда. Шу билан бирга, Меркосурда бўлгани каби, фақат иктисодий масалаларга эътибор қаратиш кучли минтақавийликни ҳисобга олиш ва минтақавий тузилмаларни шакллантириш учун этарли асос яратмайди.

Скандинавия минтақаси Марказий Осиё билан кўп умумийликка эга бўлиб, кўп жиҳатдан Жануби-Шарқий Осиё ва АСЕАН мамлакатларига қараганда унга ўхшашдир. Скандинавия мамлакатлари – Дания, Финляндия, Исландия, Норвегия ва Швеция – маданий бор, диний ва тарихий алоқалар мавжуд. Скандинавия тиллари, Марказий Осиёдаги туркий тиллар каби, бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Фин тили, тожик тили каби, бошқа келиб чиқиш тарихига эга.

Лекин Шимолий давлатлар ҳамкорликда ҳеч қайси бири доминантлик ўрнига эга эмас. Шунинг таъкидлаш керакки, уларнинг умумий хусусиятларига қарамай, Скандинавия давлатлари халқаро ташкилотларга аъзоликда сезиларли фарқларни кўрсатмоқда. Дания Европа Иттифоқи ва НАТО аъзоси бўлган ягона Скандинавия мамлакатидир. Норвегия НАТО аъзоси, лекин Европа Иттифоқи аъзоси эмас; Швеция ва Финляндия Европа Иттифоқи аъзолари, лекин НАТО аъзолари эмас. Бу Марказий Осиё давлатларининг Евроосиё ҳамкорлик ташкилотларига аъзолик борасидаги қарашлари билан фарқ қилишига ўхшайди.

Скандинавия модели шунини кўрсатадики, континентал ҳамкорликка нисбатан бундай тенг бўлмаган муносабатлар умумий манфаатлар ва хусусиятларга эга бўлган бир қатор ўхшаш давлатлар ўртасида яқинроқ минтақавий ҳамкорликка тўсиқ бўлмаслиги керак. Скандинавия мамлакатлари тажрибаси шунини кўрсатадики, бундай шароитда нафақат муҳим минтақавий ҳамкорликни ривожлантириш, балки уни сезиларли даражада тўлдириш ҳам мумкин. Скандинавия мамлакатлари ўртасидаги ҳамкорлик Норвегия учун Европа Иттифоқи масалаларидан хабардор бўлиб туриш, Швеция ва Финляндия эса НАТО масалаларидан хабардор бўлиб туриш имкониятларини беради. Скандинавия мамлакатлари ўртасида ривожланаётган мунофаа бўйича ҳамкорлик шунини кўрсатмоқдаки, уларнинг минтақавий ҳамкорлик бўйича муносабатлари мураккаб ҳавфсизлик масалаларини ҳам қамраб олиши мумкинлигини кўрсатмоқда.

Бундан ташқари, Марказий Осиё ҳамкорлиги Евросиё ташкилотларига чуқур интеграциялашмасликка қарор қилган давлатларга минтақавий геосиёсат ҳақиқатларини янада нозикроқ тушунишда ёрдам бериши мумкин.

ASEAN тажрибаси Марказий Осиё учун маълум аҳамиятга эга. Таниқли сингапурлик diplomat Билахари Каусикан таъкидлаганидек, ASEAN давлатлари ярим асрлик ҳамкорликдан кейин ҳам Марказий Осиё давлатларига қараганда анча кам умумийлик мавжуд. ASEAN мамлакатлари асосан миллий тиллар, этник, диний анъаналар ва иктисодий ривожланиш жиҳатлари билан бир-биридан фарқ қилади. Улар, шунингдек, совуқ уруш даврида етакчи кучлар қарама-қаршилиги ҳукмрон бўлган ва сўнгги йилларда “ўсаётган Осиё бегемоти” бўлган Хитой кучли геосиёсий контекстида ўзаро ҳамкорликни ривожлантиришмоқда. ASEANнинг ўзига хос хусусиятларидан бири мулоқотни хорижий кучлар билан бирлик сифатида ташкил этиш амалиётидир. ASEAN Хитой, Россия, Жанубий Корея ва Германия каби давлатлар билан умумий мулоқотни ривожлантирганидек, Марказий Осиё давлатлари ҳам Япония, Корея, Европа ва АҚШ билан ҳамкорлик қилиш учун алоҳида яратилган

институционал тузилмаларни минтақалараро маслаҳатлашувларга айлантириши керак.

Бундан ташқари, Марказий Осиё ASEANнинг минтақавий аъзолари орасида ҳамжиҳатлик ядросини ишлаб чиқиш тажрибасидан фойдаланиб, хорижий кучларнинг ASEAN доирасида бир-бирига қаршиликларга йўл қўймаслик тажрибасини ўрганиши мумкин. Бу тажриба совуқ уруш даврида ташкилотга яхши хизмат қилди ва ҳали ҳам катта аҳамиятга эга. ASEAN буюк давлатларнинг ўз ишига аралашувини олдини олиш мақсадида минтақавий давлатлар бир-бирига асосий устуворликка эга эканлигини маълум қилган ҳолда улар буюк давлатлар билан самарали алоқаларни биргаликда ривожлантиришлари мумкин. ASEAN аъзолари ўртасидаги ҳамкорлик аъзо давлатларнинг ўзига фойда келтиради ва ҳеч кимга қарши қаратилмайди. Қозоғистон биринчи Президенти Н.Назарбоев 2018 йилда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев билан учрашувидан сўнг таъкидлаганидек, Марказий Осиё аҳли Марказий Осиёдаги муаммоларни четдан аралашувисиз бартараф эта олади.

Минтақавий ҳамкорлик тузилмаларининг қиёсий таҳлили институтлар муҳим аҳамиятга эга бўлган жуда аниқ ва жуда муҳим хулоса чиқариш имконини беради. МЕРКОСУР ва Вишеград гуруҳининг нисбий заифлиги ва самарасизлиги уларнинг заиф институционал тузилмаларининг бевосита натижасидир. Аксинча, ASEAN ва Шимол Кенгаши ярим асрдан ортиқ вақт мобайнида институционал тузилмаларни мустаҳкамлашга

жиддий эътибор қаратган деб ҳисоблашади. Бўлажак Марказий Осиё институционал тузилмаларининг узвийлиги ва қатъийлиги уларнинг самарадорлигини белгилаб беради. Бу, минтақавий ҳамкорлик ёки бир ёклама юқори даражадаги учрашув ва анжуманлар ҳақида юксак ривожланган риторика эмас, албатта, Марказий Осиё келажагини белгилаб беради.

Афғонистоннинг ўрни масаласи ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши керак. Минтақада Афғонистон Марказий Осиёнинг ажралмас қисми эканлиги ва Марказий Осиёнинг давлатлари Жанубий қўшнилари билан ҳар қачонгидан кўра кўпроқ конструктив тарзда шуғулланаётгани ҳақида консенсус ўсиб бормоқда. Афғонистоннинг минтақавий ҳамкорлик тузилмаларига қандай интеграциялашуви минтақанинг Совет давридаги таърифлардан ташқарига чиқишга тайёрлигининг муҳим сигнали бўлади.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда, прагматик ва мослашувчан ёндашувни қабул қилиш, ўзаро манфаатларга ва техник-иқтисодий асосга алоҳида эътибор бериш зарур. Марказий Осиё давлатлари Президентларининг олий даражадаги доимий ва ҳурматли мулоқоти Марказий Осиёда бўлажак минтақавий ҳамкорлик учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Бироқ, самарали ва доимий институционал тузилмаларсиз, яхши ният ва амалий ҳаракатлар ўртасидаги фарқни сезиш қийинроқ бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Вардомский Л.Б. - Некоторые проблемы межрегионального сотрудниче-ства стран СНГ. - ИМЭПИ РАН, Москва.
2. Межрегиональное и приграничное сотрудничество в государствах – участниках СНГ: информационно-аналитическая записка – Исполком СНГ, Москва 2011.
3. Жильцов С.С., Зонн И.С. Борьба за воду // Индекс безопасности. 2008. Т.14. №3. С. 49-62.
4. Жильцов С.С., Воробьев В.П., Шутов А.Д. Эволюция политики России на постсоветском пространстве. М. 2010. Восток-Запад, 168 с
5. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Москва ,2005, 13 -16 с
6. Носирхўжаев С., Султонов Т., Сиёсатшунослик . ўқув қўлланма
7. М.Вебер. Избранные произведения. М.: 1990 й. 644-645 с.
8. Рафиқов /., Содиков А., Рахмонов Б. Сиёсатшунослик фанидан маърузалар матни. Тошкент: ТошДИУ, 2000, 3–8-бетлар.
9. Website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan. Foreign policy
10. [http://kazakh-tv.rz.ru/view/news_kazakhstan/page_154871_\(16.04.2016\)](http://kazakh-tv.rz.ru/view/news_kazakhstan/page_154871_(16.04.2016)).
11. Mamiraimov T. A new round in the relationship between Astana and Tashkent. [Electronic resource] // Fergana News Agency. 2010. Apr 12 URL: <http://fergananews24.ru/articles/6530.html> (accessed date: 07/20/2017).
12. mfa.gov.kz/ru/ - Kazakh-Uzbek relations
13. mfa.gov.kz/ru/ - Kazakh-Uzbek relations
14. Website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan. Joint statement by the President of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev and the President of the Republic of Kazakhstan K.Zh. Tokaev. 04/19/2019
15. Website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan. Joint statement by the President of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev and the President of the Republic of Kazakhstan K.Zh. Tokaev. 04/19/2019

UDK: 327(560+5-011)A-13

Kudratjon ABDURAIMOV,
*Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Xalqaro munosabatlar kafedrasida o'qituvchisi*

JIDU Xalqaro munosabatlar kafedrasida m.f.d. prof. Farmonov P.F.

TURKISH APPROACH TO THE MID EAST POLITICS IN SCOPE OF SYRIA & LEBANON

Abstract

The issues in the Middle East directly affect Turkey's interests from security to economy. However, during the Cold War, Turkey did not involve directly and influentially to the Middle Eastern affairs. The political atmosphere arose after the Cold War, especially in the beginning 2000s, gave some opportunity and/or encouraged Turkish decision makers to pursue a new policy. Turkey as it develops and continues its relations with the West and the rest of the World, tried to set a new model of relations depend on mutual respect, recognition of territorial integrity and constructing trust building relations with the regional countries in every level. This article focuses on Turkish new foreign policy toward the Middle East and reflects the perceptions in Syria and Lebanon. From these perceptions, the article claims that Turkish new diplomatic initiatives would likely to continue and will be appreciated by all sides as long as the search for stability in the region prevails.

Key words: Turkey's Middle East Policy, Turkish Foreign Policy, Turkish-Syrian Relations, Turkey-Lebanese Relations, Perception of Turkey in the Middle East

ТУРЕЦКИЙ ПОДХОД К БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКЕ В КОНТЕКСТЕ СИРИИ И ЛИВАНА

Аннотация

Проблемы на Ближнем Востоке напрямую затрагивают интересы Турции-от безопасности до экономики. Однако во время холодной войны Турция не принимала прямого и влиятельного участия в ближневосточных делах. Политическая атмосфера, возникшая после холодной войны, особенно в начале 2000-х годов, давала определенные возможности и/или побуждала турецких политиков проводить новую политику. Турция, развивая и продолжая свои отношения с Западом и остальным миром, пыталась установить новую модель отношений, основанную на взаимном уважении, признании территориальной целостности и построении доверительных отношений со странами региона на всех уровнях. Эта статья посвящена новой внешней политике Турции в отношении Ближнего Востока и отражает восприятие ситуации в Сирии и Ливане. Исходя из этих представлений, в статье утверждается, что новые дипломатические инициативы Турции, скорее всего, будут продолжаться и будут оценены всеми сторонами до тех пор, пока будут преобладать поиски стабильности в регионе.

Ключевые слова: Ближневосточная политика Турции, Внешняя политика Турции, Турецко-Сирийские отношения, Турецко-Ливанские отношения, Восприятие Турции на Ближнем Востоке

TURKIYANING YAKIN SHARQ SIYOSATI, SURIYA VA LIVAN NUQTALI NAZARIDAN ENDAHUVI

Annotation

Yakin Sharqda muammolar bevosita Turkiya manfaatlariga xavfsizlikdan iqtisodiyatga qadar ta'sir qiladi. Biroq Sovet davrida Turkiya yaqin Sharq ishlarida bevosita va nuqzali ishtirok etmadi. Ayniqsa 2000-yillar bo'lib Sovet urushidan keyin pайdo bulgan siyosiy muhit ma'lum imkoniyatlar yaratib berdi va turk siyosatчиларини янги siyosat yuritishga undadi. Turkiya Farb va qolgan dunё bilan aloqalarini rivojlantirar va davom ettirar ekan, uzaro hurmat, xududiy yaqinlikni tan olish va mintaqaviy davlatlari bilan barcha darajadagi munosabatlarni ishonchga asoslangan holda qurishga, yangi modelni tuzishga harakat qiladi. Ushbu maqolada Turkiyaning yaqin Sharqqa nisbatan yangi tashqi siyosatiga e'tibor qaratilib, Suriya va Livan'dagi vaziyatning in'yikosi aks ettirilgan Ushbu g'oyalar asosida maqolada Turkiyaning yangi diplomatik tashabbuslari, barcha tomonlarning mintaqada barqarorlikni ta'minlashda izlanishini tushuntirilgan haqida ta'kidlanadi.

Калит сўзлар: Turkiyaning yaqin Sharq siyosati, Turkiyaning tashqi siyosati, Turkiya-Suriya munosabatlari, Turkiya-Livan munosabatlari, Turkiyaning yaqin Sharqda iidroki.

Introduction

For a long time, Turkey, especially during the Cold War years ignored the East or the Middle East due to some conjunctural and/or ideological reasons despite the fact that the Middle East and Turkey has historical, physical and cultural bounds. However, the West and/or Westernization had been basic policy orientation for Turkey in terms of security and political considerations. In those years, the security situation stemmed from the structure of international system imposed Turkey to take the Western consideration in dealing the problems in the Middle East. Post-Cold War developments gave some opportunity for Turkey and the Middle Eastern countries to reevaluate the political consideration and

historical misperceptions and develop new types of engagements with each other. And still Turkey has strategic, political and economic reasons to construct intense relations with the region.

However, as a result of internal and external changes, especially after the collapse of the Soviet Union and the end of the Cold War, Turkish foreign policy has been reshaped by new political decision makers. Surely, the political conditions arose after 2003, gave some opportunity and/or encouraged the political leaders to pursue a new policy. In this atmosphere, Turkey tried to set a new model of relations depend on mutual understanding, mutual respect, recognition

of territorial integrity and constructing trust building relations with the regional countries in every level. In this article the basic principles of Turkish new foreign policy and the

Background of Turkish Engagement to the Middle East

Turkey has made an unchallengeable impression on the Middle Eastern countries as well as on the third parties with her active foreign policies and regional engagement in recent years. Turkey gave importance to the relations with Europe symbolized as "West" rather than the Middle East symbolized as "East". Even there were historical, religious and cultural links remained behind the demise of the Ottomans, the modern Turkey preferred not to involve and familiarize itself with the Middle East. On the other hand, the states, founded after the withdrawal of the Ottoman Empire from the Middle East were not so independent: Syria and Lebanon were under the French mandate while Iraq and Jordan were under British. The political structures and identities of these states were mainly determined by the mandates and the "other" created to construct self-consciousness depended heavily on anti-Turkish sentiments.

Although the consequences of the World War II created a new atmosphere different from the past; Turkey still did not involve necessarily to the Middle Eastern affairs. Even one consequence of the new era for the Middle East was the breaking off the relations with the mandatory powers, the bipolar system and the Cold War determined the basic structures of the relations. Taking side with the Western bloc, Turkey evaluated its security policies through the Soviet expansionism and pursued its foreign policy through the

Turkey's New Activism in the Middle East: Basic Features & Causes

The issues of the Middle East directly affect Turkey's interests from security to economy. The relative costs of traditional policies were so high that in the beginning of 2000s Turkey can no longer pursue a non-involvement policy. Regarding the Middle East that once known very well, Turkey has the potential to drive the regional trends and establish friendly relations among the regional countries in order to solve the existing problems while protecting its interests. First of all, it should be noted that Turkish foreign policy goals towards the region are mainly strategic and depend on to develop mutual trust and mutual respect. In other words, Turkish policy makers are focusing on some certain points as *maintaining regional stability, protecting national unity and territorial integrity, expanding trade relationship, developing friendly and peaceful relations built on trust rather than mutual suspicions*.

In order to understand new characteristics of Turkish policy, the main principles should be analyzed. These principles can be summarized under five headlines.

First, Turkey started to pursue a multi-dimensional diplomacy. In the Cold War and early years of the post-Cold War the ideological factors and mutual suspicions determined the limits of the engagement. Namely, Turkey pursued a foreign policy that serves bloc interests even it was controversial to its own. But with the end of Cold War effects, Turkey started to develop diplomacy on mutual and multilateral basis. This means not only taking part with one side but developing the diplomatic relations with almost all actors. Regarding Lebanon, Turkey established diplomatic contacts with all groups notably Shiites and Sunnis that all appreciate Turkish peace efforts and welcome the Turkish troops in UNIFIL after the Israeli attacks in 2006- [1] On the multilateral level, conclusion of a Framework Agreement with the Arab League to institutionalize the relations and cooperation through the establishment of a *Turkish-Arab Cooperation Forum in 2007 and improve the Strategic Dialogue with the Gulf Cooperation Council (GCC)* into a structured framework in 2008 are both examples of the new era. [2] Thus, multi-dimensional diplomacy enables Turkey to

relations with Syria and Lebanon as well as the perceptions of new Turkish foreign policy in the Middle East will be analyzed.

perspectives of West. Even the Palestinian issue and the Arab-Israeli wars as well as the Iran-Iraq war which lasted eight years, Turkey maintained to pursue the policy of non-interference and non-involvement in Middle Eastern conflicts. So, in the Cold War era the main attitude that underlined the relations is the bipolar system not the self-interests. But with the end of the Cold War there were systemic and geographical changes that Turkey and regional countries had to re-evaluate their positions.

In the early years of the post-Cold War era, still *the Cold War discourse* has taken the minds of the regional countries as hostage and some specific developments drove the attention of the region to the security related topics. In other words, Turkey and other regional countries had to resume the relations mostly on security basis and this prevented to enhance the relations not only in political dimension but also economic and cultural bases. For Turkey, the Iraqi invasion of Kuwait and the developments thereafter is closely linked with the terrorist activities of the separatist PKK and in the 1990s, Turkey had to give most of its energy on this issue. In this era Turkey preserved to continue its traditional reactive policy to the regional developments and did not take active steps and made initiatives to change the structure of the game for its own interest by employing diplomatic and/or other necessary instruments.

complement the issues with each other and bring peaceful approaches to the tough problems.

Second feature of the new active foreign policy is the positive engagement. This principle has two aspects. First, with its outstanding military power in the Middle East regional balance Turkey, initially uses and insists diplomatic means to solve the problems. But the diplomatic means to find solutions to the issues sometimes accompanied with coercion or deterrence. May be the last example of this attitude was in 1998 when Turkey achieved to stop the Syrian support of PKK after amassing 10,000 additional troops to the border. In the new era, threatening the use of force gave its privileged place to the positive engagement. This wouldn't mean that Turkey quit its deterrent force. Rather, this would mean a positive attitude taken towards all sides even it has a problematic past. According to the second aspect of this kind of policy principle, Turkey pursues positive engagement not only with neighboring but all the countries wherever the world that is to say even with the geographically and politically remote and marginal ones. For example, the political and economic relations of Turkey with the countries such as Oman, UAE, Qatar, Bahrain and Yemen so developed that was never dreamed before. This situation provides Turkey to be kept informed about the concerns and worries of each country even it has a minor role in the regional context. Also this enables engaging to the problems with acceptable solutions for each part.

Third, Turkey develops sincere and long standing relations. During the Cold War years as well as in 1990s the relations fluctuated due to the systemic and political factors. But in the new era Turkey establishes communication channels and trust building relations to reduce misunderstandings and change current prejudices with all partners if there exists. The deep relations are not supposed to construct by only official networks but also unofficial means. The high level visits and speeches in the press conferences of the Turkish politicians and counterparts indicated that personal relations have been facilitating the establishment of good relations and mutual trust. Also the relations founded are not

limited on governmental level governments. Besides Turkey engage to all domestic groups in each country without any discrimination and imperialistic or irredentist aims. Even though the democratic structures of the Middle Eastern countries make hard the change of the governments, Turkey has developed relations with the most of the domestic factions depending on respect.

This can be observed in the changing character of the Turkish foreign diplomatic missions in the Middle East. Before, they were used to be seen as ordinary missions that execute the regular official foreign relations. But recently the Turkish diplomats established so effective network that are keep in touch with almost every group in that country. For example, through these efforts, Turkish diplomats easily manage the evacuation of Turkish citizens from Beirut during the Lebanon crisis in 2008 while other foreign diplomats had had some difficulties. [3]

Fourth, Turkey develops an independent foreign policy. Nevertheless, under the shadow of Cold War Turkey exaggerated the threat perception and without any precondition, gave full support to Western foreign policy approaches. Therefore, for a long time, Turkey was perceived in the Middle East as a "gendarme of the West" and the USA in particular. This perception did not disappeared immediately despite the end of the Cold War. But some foreign policy initiatives caused the total removal of this perception. In this context the divergence between U.S. and Turkey regarding Iraq pinned the new perception towards Turkey. [4] And of course Turkish reactions towards Israel in the light of Gaza war and storming out of the Turkish Prime Minister Tayyip Erdogan after a heated debate with Israeli President Shimon Peres in the Davos Summit in January 2009 burnished this perception. So, acknowledging of the Middle Eastern countries that Turkish initiatives are free from American or European interests make their approach more positive towards Turkey.

Fifth, Turkey started to evaluate the problems in **"win-win strategy"**. Deriving from game theory the win-win strategy means that both sides would have benefits from cooperation. Emphasized many times by the Turkish Prime Minister Erdogan, the issues are taken on a win-win basis. In this context the old hostilities as well as the new ones tried to be overcome not by power or intimidation but compromise. With this strategy in mind, Turkey emphasizes that regional stability is on behalf of everyone and with the solution of the problems from bilateral to multilateral including the key problems like Palestine issue, the region would benefit whole.

At the same time, soft power of Turkey accompanied and facilitated Turkish new stance in the Middle East. In fact, it can be argued that the Turkish dramas and films as soft power elements changed the Turkish image and influenced perceptions toward Turkey in the Arab Middle East. Before the field research the authors of this paper can only make some simple assumptions about the popularity of these series and admiration of *"Turkish way of life"* in the region by observing the Arab online media and thought that these would facilitate to improve relations.[5] Cards and posters of the artists of these series are being sold in the streets of the whole Arab cities. Even it's difficult to find these ones in Turkish cities, you may see the posters not only in Damascus and Beirut but also in Hums, Hama, Tripoli, Saida or Latakia.

Moreover, some other features of new Turkish activism accompanied the principles mentioned above. Among these are zero problem with neighbors, independent approach to the dependent cases, avoiding from irredentist aims and not making discrimination among the countries and groups whether on ideological, ethnic or religious basis.

All these features enable Turkey to become the most prominent actor of the region. It is defined as the *"major*

regional power" or *"regional super power"* in most of the interviews made in the Middle East and there are a lot of articles emphasizing Turkey's active regional role as a mediator not only Israeli-Syrian case but also in Lebanon crisis, Iraq-Syrian crisis, Iran's nuclear efforts, Hamas-PLO dispute... etc. [7] So that, especially after the Davos Summit, Mshari Al-Zaydi from the London based Asharq al Awsat wrote an article which emphasizes the new Turkish activism in the Middle East with the title of *"The Return of the Ottoman Empire"*. In his article Al-Zaydi wrote *"Turkey is now turning towards its Ottoman past after neglecting it for so long; ... to establish an effective presence for the Turkish state that suits its historical, political and economic significance in the region."* Stephen Larrabee a Turkey specialist from the Rand Corporation quoted *"... a significant shift in the country's foreign policy has gone largely unnoticed: After decades of passivity, Turkey is now emerging as an important diplomatic [5,6,7,8] actor in the Middle East."* in Foreign Affairs and named the new Turkish activism as *"Rediscovering the Middle East"*. [9]

New Turkish activism in the Middle East is not a spontaneous and independent action from the facts. In other words, there are domestic, regional and global factors lying behind this new policy. Dealing with the domestic ones, some argue that the new Middle East engagement stems solely from the policies of (Justice and Development Party (AK Party - Adalet ve Kalkinma Partisi) which has a conservative background. [10] Thus with the AK Party coming into power it can be said that the religious sensitivity of the people increased. Turkish people became more engaged in the Middle Eastern politics especially the Palestine issue. However, it's believed that this is not the only case. Because even more conservative governments like Refah (Welfare) Party came in to power before, there wasn't any engagement like this. However, it can be argued that political stability created a much more distinctive era for foreign policy. For instance, while there were more than ten governments changed during the 1990s, the ruling AK Party elected first in 2002 is still in power and this stability enable the continuity in foreign policy as well as in economic policies.[11]

In this context strategic and geopolitical changes caused this Turkish posture towards the Middle East as well. As mentioned above with the re-discovering the possible negative consequences of the new strategic landscape, the regional actors especially Turkey, Syria, Saudi Arabia, Egypt, Iran, and also Iraq realized that cooperation through bilateral and multilateral channels would serve best on behalf of their interests. For Turkey, especially the instability stemming from Iraq is vital. Because the chaos broke out after the American invasion of Iraq would cause dissolution and in this case the delicate regional balance would break down. Even some sort of stability assured in Iraq, the ambiguity about the consequences of the power struggles still prevails.[12]

Consequently, the change in the official and unofficial perceptions of the region facilitated the Turkish engagement. During the interviews, most of the intellectuals and decision makers "unofficially" quoted their disturbance towards American policies and they also made a deliberate distinction with these policies and the Turkish stance. In this sense, the divergence of the policies of Washington and Ankara not only helped the transformation of perceptions towards Turkey but also created an independent room to maneuver for Turkey in the Middle East. This assumption is more meaningful when you consider that the regional issues would be solved by the initiatives and wills of the region first just because regional powers may regard the sensitivities of each actor more. The critical situation of some regional countries also positively affected the Turkish activism in the region. The possible negative consequences of Iraq plus the isolation and

problematic relations of Syria and Iran with the U.S. caused these countries to be more open to regional cooperation. Thereby, Turkey did not have to endeavor to gain support of these countries for regional and bilateral cooperation.

Moreover, the economic factors inspired Turkish new engagement to the Middle East. Even though Turkey had economic relations with some neighboring countries especially with Syria, Iraq and Iran, these were largely characterized through the border trade and could not be compared with the share of Turkey's other trade partners. [13] But in the

new era the needs for Turkish economic growth stimulated to search new markets and it's seen that there were nearly nothing invested in the Middle East market. So, the rapid growth in Turkish economy brought the new investments in the Middle East and the trade volume with the region so increased that never can be compared with the past. The improving economic relations and the political ones sometimes reciprocally accompanied and facilitated the engagement and encouraged each other.

Conclusion

As long as the underlying causes of new Turkish activism in the Middle East, especially the search for stability prevails, Turkish new diplomatic initiatives would likely continue. The characteristic of Turkish engagement which differs itself from the others is certainly its nature. In other words, it's obviously different from the engagements of Iran or other regional powers. Thus, Turkish activism is constructed on the desire for regional stability and never aimed to change regional balance by using military power. However, there are some worries of regional decision makers and analysts about the new Turkish activism. Some made their hesitations about the imperial desires of Turkey by calling the new policy as neo-Ottomanism.

Nevertheless, it must be stated that the character of Turkish activism has not imperialistic desires. The basic motive behind this policy can be explained with: *"...if there were something happening in the world that affected Turkey, then Turkey had a right to speak out and would always*

exercise this right."³⁶ Exercising this right of course needs a strong infrastructure which Turkey likely to acquire. For instance, if the elections for the non-permanent Security Council membership regarded, Middle Eastern countries supported Turkey's membership.

Dealing on the reflections of Turkish activism, it's observed that Turkish new stance is mostly supported in the cases of Syria and Lebanon. In the regional context, this support would be higher in the streets than the government bureaucracies however the decision makers of Syria and Lebanon are welcoming and supporting this activism. During the interviews, it's observed that neither side confront to the activism, instead they are waiting for additional steps in order to solve their individual problems.

As a consequence Turkey's new stance in the Middle East is welcomed and likely to improve as long as the strategic landscape is not changed or Turkey doesn't retreat itself from the process.

REFERENCES

1. Also during a visit to the UNIFIL-Turkish military unit in southern Lebanon, Turkish military staff noted that they were very welcomed and received grateful attitudes from all groups including Shiites.
2. Turkish Ministry of Foreign Affairs, <http://www.mfa.gov.tr/synopsis-of-the-turkish-for-eign-policy.en.mfa>, (retrieved 09/02/2009).
3. Interview with Turkish Ambassador Serdar Kilig, Beirut, 08/26/2008.
4. Even the rapprochement between Turkey and some Middle Eastern states started before, rejection of Turkish Parliament the motion to allow American troops to use Turkish territory on March 1, 2003 was more appreciated in the Middle East. In the field research, almost everybody from politicians and academicians to ordinary people consider this event as the starting point of Turkish new stance in the Middle Eastern affairs.
5. For example see Asharq al Awsat, "Turkish Drama Series Gain Popularity in Arab World", <http://www.asharq-e.com/news.asp?section=7&id=12568>, (retrieved 04/27/2006); Rana Mouss- aoui, 'Subversive' Turkish TV Series Takes Arab World by Storm", <http://www.france24.com/en/20080825-subversive-turkish-tv-series-takes-arab-world-storm>, (retrieved 09/14/2008); Lebanon Daily Star, "Turkish Soaps Revive Arab Interest in the Capital of the Ottomans" http://www.dailystar.com.lb/artide.asp?edition_id=10&categ_id=4&artide_id=105477, (retrieved 08/22/2009).
7. Observations in Lebanon and Syria in Summer 2008 and 2009.
8. For example see Simon Tisdall, "Turkey's Decisive Role", *The Guardian*, January 19, 2009.
9. See Mshari Al-Zaydi, "The Return of the Ottoman Empire", Asharq Alawsat, 02/05/2009, <http://www.aawsat.com/english/news.asp?section=2&id=15618>, (retrieved 02/08/2009).
10. Stephen Larrabee, "Turkey Rediscovered the Middle East", Foreign Affairs, July/August 2007.
11. Interview with Anat Lapidot-Firilla, Jerusalem-Israel, 06/10/2009; Ofra Bengio, Tel Aviv-Israel, 06/11/2009.
12. For the changing nature of Turkish governments see <http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/hu-kumetler.htm>, (retrieved 07/15/2009).
13. Especially Syrian, Palestinian, Iranian and Lebanese intellectuals share this view while some of the Egyptian and Jordanians and none of the Israelis do.
14. This can be truly understood when the data in the Turkish Undersecretary of Foreign Trade examined. See. <http://www.dtm.gov.tr>, (retrieved 07/15/2009).

М.Р. АКРАМОВ,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси катта ўқитувчиси

ЭКОЛОГИК ОНГ РИВОЖЛАНИШИДА АТРОФ-МУҲИТ ТАЪСИРИНИ ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТДАН ЎРГАНИШНИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада экологик онг ривожланишида атроф-муҳит таъсирининг психологик жиҳатлари замонавий психологик тадқиқотлар орқали ёритилган. Экологик онг шаклланишига шахснинг индивидуал-психологик хусусиятлар таъсир масаласига ҳам эътибор қаратилган. Шунингдек, шахсда экологик онг шаклланишининг психологик хусусиятларини илмий ўрганишда социумнинг таъсири атрофлича таҳлил этилган ҳамда экологик онгнинг шаклланишида онтогенетик тараққиётнинг муҳим жиҳатларига ҳам эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: экологик онг, атроф-муҳит, экологик тасаввурлар, когнитив муносабат, амалий муносабат, прагматик муносабат, эстетик муносабат, ижтимоий тасаввурлар.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются психологические аспекты воздействия окружающей среды на развитие экологического сознания посредством современных психологических исследований. Также обращено внимание на влияние индивидуально-психологических особенностей личности на формирование экологического сознания. Также при научном изучении психологических особенностей формирования экологического сознания личности детально анализируется влияние общества, уделяется внимание важным аспектам онтогенетического развития в формировании экологического сознания.

Ключевые слова: экологическое сознание, окружающая среда, экологические представления, когнитивные установки, практические установки, прагматические установки, эстетические установки, социальные представления.

SCIENTIFIC BASIS OF PSYCHOLOGICAL STUDY OF ENVIRONMENTAL EFFECTS IN THE DEVELOPMENT OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS

Abstract

This article discusses the psychological aspects of the impact of the environment on the development of environmental consciousness through modern psychological research. Attention is also paid to the influence of individual-psychological characteristics of the individual on the formation of ecological consciousness. Also, in the scientific study of the psychological features of the formation of ecological consciousness in the individual, the influence of society is analyzed in detail, and attention is paid to important aspects of ontogenetic development in the formation of ecological consciousness.

Key words: ecological consciousness, environment, ecological perceptions, cognitive attitudes, practical attitudes, pragmatic attitudes, aesthetic attitudes, social perceptions.

Хозирда жаҳон миқёсида илмий тадқиқотлар инсон реакцияларининг табиий муҳит билан бўлган ўзаро таъсирини тадқиқ қилишда хулқ-атворнинг худудий ва атроф-муҳитни идрок этиш билан боғлиқлиги, табиатга муносабатнинг индивидуал, ижтимоий ва оммавий чегаралари, атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва иқлим ўзгаришининг шахс хулқ-атворига таъсири, психика билан атроф-муҳитнинг ўзаро алоқадорлик хусусиятлари тадқиқ этилмоқда. Саноатлаштириш инқилоби инсон билан табиат ўртасидаги муносабатни кескин бузилишига олиб келганлиги чуқурроқ анланмоқда. Бу эса табиат ва инсон ўртасидаги муносабатларни психологик таҳлилини амалга ошириш зарурияти мазкур соҳадаги ҳал этилиши лозим бўлган долзарб муаммолар сифатида қаралмоқда [1].

Мамлакатимиз кенг қўламдаги ижтимоий-иқтисодий ислохотлар муваффақияти кўп жиҳатдан ёшларнинг фаоллигини ошириш, уларни ҳар томонлама баркамол шахс бўлиб шаклланиши учун барча шарт-шароитларни яратиш давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида қаралмоқда. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича

Ҳаракатлар стратегиясида “Ёш авлоднинг ижодий ва интеллектуал салоҳиятини қўллаб-қувватлаш ва рўёбга чиқариш, болалар ва ёшлар ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантириш” [1] каби муҳим вазифалар белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуни (2016), Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари белгиланган вазифаларни амалга оширишга мазкур монография муайян даражада хизмат қилади.

Экологик тасаввурлар тизими сифатидаги экологик онг моҳияти, мазкур тушунчанинг йўналганлиги ва ўзига хослигини таҳлил қилар эканмиз В.А Скребец берган экологик онг белгилари, унинг тавсифий характеристикаси ва уни замонавий жамиятда шакллантиришнинг устувор йўллари хусусида тўхталган фикрларини кўздан кечиришимиз лозим бўлади.

Замонавий психологияда онг деганда мақсадни қўйиш ва воқеаликни конструктив-ижодий қайта қуришни ўз ичига қамраб олган психиканинг олий, интегратив шакли назарда тутилади [5].

Экологик психология соҳасидаги тадқиқотларнинг салмоқли қисми когнитив ва конатив масалаларни ўрганишга бағишланади. Уларда мазкур муаммо бутун цивилизацияга хос тизимли инкироз доирасида таҳлил этилган (Дилигентский Г.Г.). Ҳозирги ва бўлажак экологик офатларга доир хавотир фақатгина илмий нашрлар билан ниҳояланмайди. Ижтимоий фикрни ўрганиш омманинг кенг қатламларини ҳам атроф-муҳит муаммолари ташвишлантираётганини кўрсатмоқда (Ожегов Ю.П., Рижиков А.И., Шагун Г., Павлов В.И.). Шу билан бирга, бошқа тадқиқотларда одамзотда экологик йўналган ҳулқ-атвор мавжуд бўлмай, унда табиатни фаол равишда вайрон этишга мойиллик мавжудлиги таъкидланади [4].

Инсон ҳулқининг аксил-экологик кўринишлари антропоцентризм парадигмасидан келиб чиқадиغان ва чексиз прогресс талабларига асосланадиган технологик цивилизация қадриятларининг устуворлиги билан белгиланади. Цивилизациянинг мазкур кўриниши табиий муҳитни инсон ҳамжамияти тараққиётининг шарти сифатида идрок этади ва табиий ресурсларни истёмол этишга қаратилган [88].

Академик нашрларда цивилизациянинг янги тараққиёт йўллари муҳокама этилмоқда [44, 45]. Уларда ўзгача проэкологик (табиат муҳофазасига йўналган) қадриятлар илгари сурилади. Мазкур қадриятлар, нафақат технологик цивилизация қадриятларининг муқобили, балки инсониятни яшаб кетиш шарти сифатида кўрилади. Бироқ янги қадриятлар тизимининг ижтимоий онг тузилмаларидан ўрин олиш жараёни секин кечмоқда.

Воқеликни акс эттириш жараёнидаги сингари уни конструктив-ижодий қайта қуришда ҳам инсоннинг барча психик жараёнлари иштирок этади, пировардида, ҳулқ-атвор, фаолиятда ўз ифодасини топадиган олам тўғрисидаги билимлар тизими шаклланади. Ушбу жараёнлар, ўз навбатида, киши томонидан олам субъективлигини англашни таъминлайдиган турфа муносабатлари (эмоционал, иродавий ва ҳ.) билан бирга кузатилади.

Экологик онг негизида инсон табиат кучларини тушуниш ва улар устидан ўз ҳуқумронлигини ўтказишдан олдин унга қадрият сифатида қараш, унинг билан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш заруриятини англаш имконини берадиган янги образлар ва белгилар тизимини яратади. Ҳозирги кунда барча олимлар инсониятга янгича психологияга ва янгича тафаккурга (инсониятни таназулдан сақлаб қолиш имкониятини берадиган) ўтишни тақлиф этишмоқда [2].

Экологик онг ижтимоий тасаввурларнинг алоҳида кўриниши бўлганлиги боис ижтимоий тасаввурларга ҳам таъриф бериб ўтмоқ жоиз. Ижтимоий тасаввурларни илмий психологик муаммо сифатида В.М.Каримова тадқиқ этган. В.М.Каримова фикрига кўра: “шахснинг атроф-борлиқ тўғрисидаги билимлари унинг шахсий тажрибаси билан боғлиқ бўлиб, унда тасаввурлар тизимини ташкил этади. У ёки бу объект ёхуд ходиса ҳақида билимнинг йўқлиги тасаввурнинг ҳам йўқлигидан дарак беради” [3]. Бундан ташқари ижтимоий тасаввурлар қотиб қолган маълум когнитив нарсалар эмас, улар доимий

ривожланишда, ҳаракатда ва тараққиётда бўлади. Ижтимоий тасаввурларда рўй берадиган ўзгариш хусусида Москвиси шундай ёзган эди: “... ўзгариш рўй беради, лекин янги маълумотга қарши турадиган эски тасаввурлар схемасининг қайта тикланиши тариқасида дарёдаги оқимга ўхшаш ўзгариш рўй беради. Яъни, ҳар бир одамнинг ўзи ўрганиб қолган, барқарор когнитив тизими бўладики, у ҳар қандай янги, “кутилмаган” маълумотларга ўзига хос муносабатда бўлади. Уни қабул қилиш учун эса ижтимоий тасаввурларини қайта қуриш зарур. Лекин бу жараёнда қайта қуриш охиригача ёки тубдан бўлмайди, балки тизим бироз янгиланади, холос. Тасаввурларига мос келмайдиган маълумотга нисбатан эса унда “химоя” кучлари пайдо бўлади. Янгини ташлаб юбормаган ҳамда ўз мавқеини ўзгартирмаган ҳолда, субъект ўзида илгаридан бор бўлган билимлари билан янги қабул қилинган маълумот ўртасида эквивалент ўрнатишга ҳаракат қилади” [3].

Демак, экологик тасаввурлар мажмуи бўлган онг – бу табиат олами ва уни конструктив-ижодий қайта қуриш билан боғлиқ ўзига хосликка ва йўналганликка эга ўша тасаввурлар мажмуининг ўзидир. Экологик онг муаммоси сўнгги йилларда қўйила бошланганини, экологик психология предметига эса охириги ўн йилликларда айланганини алоҳида эътироф этишимиз лозим.

В.А.Скребец экологик онгга умумий тавсиф берар экан, у табиий ва маданий муҳит, кишининг ички оламини психик акс эттиришнинг олий даражаси, одамнинг биологик, физикавий, кимёвий оламдаги ўрни ва аҳамияти хусусидаги рефлексияси эканини эътироф этади. Унинг фикрига кўра, экологик онг экологик амалиётни олдиндан белгилаш имконини берадиган, индивидуал ёки ижтимоий экологик тажрибани бевосита қайд этган, аналитик яратиладиган категориялар ва ҳодисаларда ўз ифодасини топган узлуксиз ўзгараётган хиссий ва ҳаёлий образлар йиғиндиси.

С.Д. Дерябо ва В.А. Ясвин экологик онгнинг муҳолиф тоифаларини фарқлар эканлар (антропоцентризм ва экоцентризм) қуйидаги саволларни ўртага ташлагандай бўлади: мавжуд оламда олий қадрият ўзи нима; оламнинг иерархик манзараси борми; инсоннинг табиат билан ўзаро таъсирга киришишдан мақсад нима ва ҳ. Пировардида антропоцентризм ва экоцентризм экологик онгнинг саккизтадан хусусиятлари фарқланади, улар ўз навбатида кўрсатилган экологик онгнинг ягона тузилмасини тавсифлайди [4, 5].

Ижтимоий экология муаммолари билан шуғулланувчи кўплаб замонавий олимлар томонидан мазкур “антропоцентризм экологик онг” терминининг қўлланилиши номақбул ҳисобланади, зотан экологик онгнинг ушбу тоифаси моҳиятан аксилэкологикдир.

Биз экологик онг ривожланишини ўрганиш мақсадида “Натурафил” ва “Альтернатив” методикаларини ўтказдик. Ушбу методикалар бўйича олинган шқалаларнинг корреляцион алоқадорликда бўлишини эътиборга олган ҳолда уларнинг ўртасидаги муносабатларни киёлаганимизда монандлик мавжуд эмаслиги аниқланди. Демакки, уларни адаптация қилиш жараёнида жиддий камчиликлар бор.

Текширув ҳулосалари “Альтернатива” методикаси ишончилигига шубҳа уйғотади ($\alpha = -47,8639$).

“Альтернатива” методикаси ишончлилиги бўйича олинган натижалар

Шкаланинг таркибий элементлари	Элемент олиб ташлангандаги шкаланинг ўртача қиймати	Элемент олиб ташлангандаги шкаланинг дисперсия қиймати	Элемент ва сумманинг корреляцияси	Элемент олиб ташлангандаги α -коэффициенти
Табиат ўрганиш объекти сифатида	9,2923	1,9449	-0,9517	-2,53
Табиат билан амалий муносабатга киришиш объекти сифатида	9,0846	1,5664	-0,9393	-3,65
Табиат манфаатли объект сифатида	9,0538	1,9738	-0,9533	-2,18
Табиат эстетик завқ берувчи объект сифатида	8,6154	1,7424	-0,9467	-2,89
Alpha (α) коэффициенти				-47,86

Бундай ҳолат такрорланмаслиги учун биз “Натурафил” методикасининг ўзбек тилидаги варианты ишончлилигини ҳам текшириб кўрдик. Натижалар қуйидаги жадвалда берилди (2.5-жадвал).

Шкаланинг ўртача қиймати (M) - 25,2538ни, дисперсияси (S2) - 45,1211ни ташкил қилган.

Шкаланинг ишончлилигининг Alpha (α) коэффициенти - 0,8599ни ташкил қилди. Мазкур коэффициент тестнинг ишончлилиги етарли эканидан далолат беради. Демак, илмий тадқиқотлар учун экологик онгни ўрганишга доир бўлган “Альтернатива” ва “Натурафил” методикалардан “Натурафил” методикасини бизнинг муҳитга мослашган деб ҳисоблаш мумкин.

“Натурафил” методикаси ишончлилиги бўйича олинган натижалар

Шкаланинг таркибий элементлари	Элемент олиб ташлангандаги шкаланинг ўртача қиймати	Элемент олиб ташлангандаги шкаланинг дисперсия қиймати	Элемент ва сумманинг корреляцияси	Элемент олиб ташлангандаги α -коэффициенти
Перцептив-аффектив муносабат	41,3385	148,7528	0,5071	0,7418
Когнитив муносабат	40,9923	129,3100	0,7598	0,6852
Амалий муносабат	40,6000	126,7380	0,7881	0,6769
Прагматик муносабат	40,9692	133,7200	0,7350	0,6967
Натуралистик эрудиция шкала	41,9231	171,4979	0,8356	0,8101
Муносабатлар интенсивлиги	25,2538	45,1211	0,9655	0,6808
Синалувчилар сони				230
Alpha (α) коэффициенти				0,8599

Ишончлилик кўрсаткичларини, конвергент ва прогностик валидлик кўрсаткичларини, шунингдек, ҳар бир тестнинг омиллари таркибининг инвариантлик кўрсаткичларини аниқлаб, муаллифлар қуйидаги хулосаларга келдилар:

А) шахсни ўрганишга мўлжалланган таркиблаштирилган тестлар қўллаб маданиятларда фойдаланиш зарурияти туғилганда осон адаптация қилиниши мумкин;

Б) дунё маданиятларининг аксарият қисмига хос универсал ёки ғарб маданияти шароитларида ишлаб чиқилган шахс ўлчамларига мос шахс тузилмалари мавжуд методикалар хусусида сўз юритиш мумкин”

Ушбу фикрларни инобатга олган ҳолда биз ўтказилиши мўлжалланган психологик тадқиқот методикалари шахсни психометрик тадқиқ этиш талабларига жавоб беради, деб ҳисоблаймиз.

Экологик онг ривожланишини тадқиқ этишнинг методологик асослари ва методик таъминотиға бағишланган пилотаж тадқиқотимиз якунига кўра, биз қуйидаги хулосаларни чиқаришимиз мумкин:

- психологик диагностика ёрдамида олинган маълумотларни миқдор ва сифат ҳамда математик-статистик методлар орқали тақлил қилиш олинган натижалар негизидаги хулосаларнинг илмийлигини таъминлаб беради.

- илмий тадқиқотлар учун экологик онгни ўрганишга доир бўлган “Альтернатива” ва “Натурафил” методикалар бизнинг муҳитга мослашган деб хисобланиши мумкин.

- шахсни ўрганишга мўлжалланган таркиблаштирилган тестлар кўплаб маданиятларда фойдаланиш зарурияти туғилганда осон адаптация қилиниши мумкин;

- дунё маданиятларининг аксарият қисмига хос универсал ёки ғарб маданияти шароитларида ишлаб чиқилган шахс ўлчамларига мос шахс тузилмалари мавжуд методикалар хусусида сўз юритиш мумкин.

Шу билан бирга индивидуал экологик онг ва тасаввурлар табиий муҳит билан ўзаро таъсирга киришиш

тажрибасига мос равишда шаклланади, алоҳида олинган индивиднинг тажрибаси эса социумнинг табиат билан бўлган муносабатлар хусусиятлари билан белгиланади. Мазкур хусусиятлар маиший экологик тасаввурларда ўз аксини топган бўлиб, улар ўз навбатида, экологик жиҳатдан аҳамиятли вазиятлардаги хулқ-атворнинг конкрет шакллари танлаш билан бевосита боғланади.

Хулоса қиладиган бўлсак, атроф-муҳитга муносабат инсон томонидан амалга ошириладиган экологик жиҳатдан аҳамиятли ҳаракатлар қандай мазмун касб этишида намоён бўлади. Бундай ҳаракатлар мазмуни эса уларнинг мотивацион негизи тўғрисидаги тасаввурларда очиқ берилади.

АДАБИЁТЛАР

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017. – 6 (766)-сон.
2. Докторов Б.З., Сафонов В.В., Фирсов Б.М. Уровень осознания экологических проблем: профили общественного мнения // Социологического исследования. 1992. – № 12. – С. 51-58.; Ожегов Ю.П., Никонорова Е.В. Экологический импульс: Проблемы формирования экологической культуры молодежи. М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 7-10.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган миллатлар ташкилоти бош ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи (Нью-Йорк шаҳри, 2017 йил 19 сентябрь). Халқ сўзи. 2017 йил 20 сентябрь, № 189 (6883)
4. Дерябо, С. Д. Экологическая психология / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону, 1998.
5. Каримова В.М. Ёшларда ўзбек оиласи тўғрисидаги ижтимоий тасаввурлар: психол.ф.д-рлик диссертацияси / В.М. Каримова. -Фарғона., 1994.
6. Ожегов Ю.П., Никонорова Е.В. Экологический импульс: Проблемы формирования экологической культуры молодежи. М.: Молодая гвардия, 1991.
7. Ясвин В.А., Дерябо С.Д. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии / В.А.Ясвин, С.Д. Дерябо // Психологический журнал. 1996. -Т. 17, №6. - С. 4-18.
8. Ясвин В.А. Психолого-педагогические основы формирования субъективного отношения к природе: Дис. док. психол. наук. М., 1998.

А. АНВАРОВ,
ЎзМУ изланувчи тадқиқотчиси

ЎзМУ профессори А. Ўтамурадов тақризи асосида

MODERNIZATION IN TRANSITION ANALYSIS OF PROCESSES

Аннотация

The article analyzes the political reforms that took place during the transition period, the problems arising in the process of modernizing society and draws scientific conclusions.

Key words: modernization, globalization, theory, society, Asian modernization, civilization, crisis, political system, political culture.

ПЕРЕХОДНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ АНАЛИЗ ПРОЦЕССОВ

Аннотация

В статье анализируются политические реформы, произошедшие в переходный период, проблемы, возникающие в процессе модернизации общества и делаются научные выводы.

Ключевые слова: модернизация, глобализация, теория, общества, азиатская модернизация, цивилизация, кризис, политическая система, политическая культура.

ЎТИШ ДАВРИДАГИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўтиш даврида кечадиган сиёсий ислохотлар, жамиятни модернизациялаш жараёнида юзага келадиган муаммолар таҳлил этилиб, илмий хулосалар чиқарилади.

Калит сўзлар: модернизация, глобаллашув, назария, жамият, осийча модернизация, цивилизация, инкироз, сиёсий тизим, сиёсий маданият.

Бизга маълумки, "сиёсий модернизациялаш" ва "ўтиш даври" мустақил мавзу сифатида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий адабиётларда кам ўрганилган. Агар бу масаланинг таҳлиliga киришадиган бўлсак, ҳар бир давлат сиёсий тизими, иқтисодий даражаси, фуқароларнинг дунёқараши, мавжуд муаммоларни ҳал қилиш қудратини ўрганиш ва алоҳида комплекс ёндашувга тўғри келади. Илмий адабиётларда "модернизация" – замонавийлаштириш, янгилаш, замон талабига мос такомиллаштириш маъносида ишлатилади. Модернизациялаш масаласини ўрганишга бўлган қизиқиш хорижий мамлакатларда ва Ўзбекистонда йилдан йилга ортиб бормоқда. Модернизациялашнинг барча мамлакатлар учун ягона модели бўлмайди. У халқнинг менталитети, узоқ вақт давомида шаклланган миллий кадриятлари, урф-одатлари, дунёқарашларининг ўзига хослиги, айни пайтда, давлатнинг иқтисодий имкониятлари ва тараққиёт даражалари ҳисобга олинган ҳолда ишлаб чиқилади. "Бу ишни барча мамлакатларда бир вақтда ва бир хил даражада амалга оширишнинг имкони мавжуд эмас. Чунки, бунинг учун соҳаларда даражалар турли-туман, ҳаттоки уларнинг айримларида баъзи йўналишларда зарур бўладиган имкониятларни модернизациялаш жараёнида излаб топишга тўғри келади, –деб ёзади сиёсий фанлар доктори Б.Омонов. –Бундай шароитда белгиланган ишлар занжиридаги **асосий ҳалқани** топа билиш талаб этилади. Мураккаб кечаётган глобаллашув шароитида шу ҳалқани боғлаш миссияси ҳозирда маънавиятнинг зиммасида турибди" [1]. Бу фикрда ҳақиқат яширинган, сабаби ҳар қандай ғарб ва шарқ мамлакатда юксак маънавиятли, билимли, иродали фуқаролар жамият тараққиётини белгилайди.

Ўтиш даври ҳақида ҳам турли қарашлар мавжуд. Булар ичида иқтисод фанлари доктори, ҳуқуқ назарияси бўйича етуқ мутахассис Л. Левитиннинг "замонавийлаштириш муайян якун топгунча, яъни

мамлакат барқарор иқтисодий ривожланиш, сиёсий барқарорлик даражаларига эришгунча бўлган давр ўтиш даври деб аталади" [2], деган таърифига қўшилса бўлади. Негаки, ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий барқарорлик сонияларига етишиш ҳозирги таҳликали ва цивилизациялар кураши даврида идеал орзу саналади.

Биз МДХ давлатлари мисолида муаммони ўргансак, "анъанавий жамият" ёки "аграр жамият"ларда сиёсий ҳаёт барқарор сиёсий ҳулқ-атвор қоидалари сингдирилган анъана ва урф-одатлар билан қатъий чегаралаб қўйилган. "Сиёсий тизимга бу ўзгаришларнинг кам таъсир кўрсатиши ва ижтимоий гуруҳларнинг янги талаблар пайдо бўлишига жуда секин муносабат билдириши сабабли сиёсий институтларнинг вазибалари ҳам суз дифференциялашган" [3] бўлади. Бироқ Ўзбекистоннинг ўтиш давридаги сиёсий тизими жамият ҳаётидаги ўзгаришларга мослашувчанликнинг яхши даражаси билан ажралиб турганлигини кўрамыз. Аммо бир муаммони айтиш керакки, мамлакатимиз катта ёшли фуқароларининг онги ва сиёсий маданиятида собиқ иттифок давридан мерос қолган турғунлик, бир жойда депсиниш, пассивлик аломатлари яққол кўзга ташланади...

Жамиятни модернизациялаш Г. Алмонд, С. Верба, Л. Пай ва С. Хантингтонлар томонидан сиёсий тизимнинг янги ижобий кўринишлари ва янги имкониятлари сифатида махсус ўрганилган. Ғарбий политологияда сиёсий модернизациялашда ҳаракатланувчи кучлар қарашларининг биригига эътибор берилмаса-да, Г.Алмонд [4], ва Л.Пай [5], нинг функционал ёндашувларига асосан, бу жараёнда жамият ижтимоий барқарорлиги ва самарадорлигини таъминлаш мақсадида сиёсий тизим функцияларини доимий равишда замонавийлаштириб туриш ҳақидаги қарашлар илгари сурилади. Бундай фикрларга қўшиламыз, чунки бугунги кунда сиёсий бикиклик ва мафқуравий қолип ичида яшаш тараққиётга жиддий тўсиқ бўлади. Ахборотлашган

жамият демократия, очиклик ва конун устуворлигини тақозо этади. Япония давлати ҳам 1868 йилда Мэйдзи ислохотларини ўтказиб, очиклик сиёсатига ўтганидан кейин илдам ривожланиш йўлига ўтиб олди. Албатта, бундай синовли даврда япон халқининг жипслиги, япон руҳияти ва барча жаҳада уйғунлик тамойиллари етакчи роль ўйнади. Ҳозирги кунда японларга ўхшаган янгиликка интилувчан, замонга мослашувчан миллат камдан-кам топилади. Биз ўзбеклар бу борада Япония тажрибасини ўрганишимиз фойдали бўлади.

Замонавий концепцияларда модернизациянинг иккита тарихий тури ажратилади: биринчи тур – оригинал модернизациялаш бўлиб, у давомли ички ривожланиш натижасида рационал ижтимоий тузумга ўтишни амалга оширган АҚШ ва Шарқий Европа давлатларига хос. Иккинчи тур – иккиламчи модернизациялаш бўлиб, ўз ривожланишида орқада қолган ва олдиндагиларни сўнгги тажрибаларини ишлатиш ҳисобига бир қадар тезкор усуллар орқали қувиб ўтишга интилаётган давлатлар учун характерли. Одатда, бу гуруҳга колониалмустамлакадан холи бўлган ривожланаётган давлатлар кирди. Ўзбекистон ҳам шулар жумласидандир.

Ҳозирги кунда тадқиқотчиларнинг диққат марказида Шарқий Европа, МДХ, Лотин Америкаси давлатлари ва Хитойда кечаётган сиёсий жараёнларни ўрганиш ва илмий хулосалар чиқариш масаласи турибди. Жумладан, бу мамлакатлар рўбарў келаётган сиёсий тараққиёт қийинчиликлари ва турли инқирозлар, шунингдек муваффақиятларнинг “сири” қўп ўрганилмоқда. Агар бу тадқиқотлар жиддий олиб борилиб, Ғарб билан Шарқ давлатларидаги фарқли жиҳатлари объектив очиб берилса, модернизация назариясида айрим ихтилофлар ва эътирозлар пайдо бўлиши мумкин. Ушбу масаланинг ечимини вақт кўрсади, вақт – олий ҳакам. Аммо назаримизда жамият менталитетини вестернизацияламай, сиёсий маданиятини шакллантирмасдан, Ғарбни, биринчи навбатда, Америка ҳаёт тарзидаги норма ва қоидаларни борлигича қабул қилиниши модернизациялашнинг стратегик мақсадларига у қадар тўғри келмайди, деб ҳисоблаймиз. Ҳатто, бу назариянинг тақдирига ва давомийлигига таъсир этиши мумкин.

Россиялик хитойшунос, модернизациялаш назарияси янгилиниши, қайтадан кўрилишининг ҳақиқий тарафдори М.Л. Титаренконинг фикрича, Осиё мамлакатлари, жумладан, Хитой модернизациялашнинг бутунлай янги моделини яратишди, бунда сиёсат ва иқтисодиёт, демократия ва иқтисодиёт ўртасидаги ўзаро муносабатлар ғарбнинг демократик тизимидан бошқачароқ характерга эга [6]. Уни “осиёча модернизация” ёки “модернизациянинг янги кўриниши”, деб аташ мумкин. Аммо кизиғи шундаки, ғарб олимлари, жумладан Россия сиёсатшунослари ҳам бу янгиликни

унчалик ўрганмайдилар ёки тарғиб қилишни хоҳламайдилар. Чунки, у ҳолда, модернизациялаш назарияси ва амалиётида янгича қарашларни шакллантириш, қайтадан кўриш зарурати туғилади-да.

Америкалик олим С. Хантингтон фикрича, ўтиш давридаги давлатларда демократия ва модернизациянинг ривожланишига ёрдам берадиган ёки тўсқинлик қиладиган шартлар орасида маданий контекст омили биринчи ўринга чиқиб қолди. Тарих китобларида ёзилишича, қадимги Юнонистон ва Римда маънавият юксак чўққига кўтарилганда, иқтисодда ҳам, давлат қурилишида ҳам демократия қуртак ёзди ва ривожланди. Қадимги Юнонистонда маънавиятнинг инқирозга юз тутиши эса демократиянинг инқирозини бошлаб берди. Ҳа, маданий омил бунда етакчилик қилди!

Ўзбекистон жамиятида халқнинг миллий анъаналарига таянган ўзига хос жиҳатлари борки, бу жамият ҳаётини либераллаштиришнинг босқичма-босқич амалга оширилишини тақозо этади [7]. Уларни илмий-назарий ўрганиш жамиятимизнинг кооператив моделга яқин қилишни тасдиқлайди. Аммо демократик жамиятга ўтишнинг ҳар бир модели модернизациялашнинг икки мақсади билан узлуксиз боғланган: жаҳон ҳамжамиятига ривожланган жамият сифатида кириб борш; шунда ҳам ўзлигига содиқ қолиш, цивилизацион ўзига хослигини сақлаш.

Цивилизацион ёндашувнинг янги кўриниши доирасида бугунги дунё худди қўп қийматли, “цивилизация билан учрашув” каби, умумий рамзий кўринишлар базасидаги мулоқот тарзида ифодаланмоқда. Айрим тадқиқотчилар замонавий цивилизацияга умуман глобал талабнинг “даъвати” сифатида қарашмаяпти [8]. Таникли олим Питирим Сорокин цивилизациялар бир-бирдан энг аввало интеграциянинг доминант кўриниши орқали ажралиб туришига эътиборни қаратган эди. Шунинг учун цивилизацион ёндашув ижтимоий интеграциянинг “доминант кўриниши”ни (цивилизацион қолипга) аниқлашга, яъни, маҳаллий-тарихий жойларни бир бутунга бириштириш ва уни ўзига хослигига айлантирадиган жиҳатга йўналтирилган бўлиши мумкин [9]. Демак, цивилизацияни қўпроқ бошидан ўтказган давлатларда модернизация жараёнларининг ортқича қаршилиқсиз, табиий ва силлиқ ўтиши кузатилади. Масалан, минг йиллик анъаналарини яхши сақлаган Хитой ва Ҳиндистонда шундай ижобий ўзгаришларни кузатиш мумкин.

Юқоридагилардан хулоса шуки, ўтиш даври мураккаблигини тадқиқ қилганда, сиёсий ва иқтисодий инқирозларнигина эмас, балки маънавий, ҳуқуқий соҳада, халқнинг менталитети, сиёсий маданияти билан боғлиқ равишда кечаётган жараёнларнинг ички моҳиятига кириб бориш ҳам миллий ривожланишда муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР:

- Омонов Б.А. Жамиятни модернизациялашнинг концептуал асослари. – Т.: Aloqachi, 2019. – Б. 4-5.
- Левитин Л. Вопросы философии. 2001 йил, 3-сон. – Б. 53.
- Zapf, W. Structural change and modernization in post-socialist societies. In: Beiträge zur Osteuropaforschung, Band 7. – Hamburg: Kgdmer-Verlag, 2002. –p. 229-296.
- Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Полис №6, 1997. – С. 174 - 183.
- Pye, Lucian W., Asian Power and Politics: The Cultural Dimension of Authority. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985. –P. 4-15.
- Титаренко М.Л. Жизнестойкость и стабильность китайской цивилизации – условие развития Китая. Востоковедение и мировая культура – М.: 1998. –С. 59.
- Жумаев Р. Сиёсий тизимни ислохлаштириш / Мустақиллик – бу ҳуқуқ. –Т.: Ўзбекистон, 1997. –Б.111-118.
- Романовский Н.В., Тонкова Н.С. Некоторые тенденции в концептуализации современности // Социологические исследования. 2003. № 4. –С. 127-134.
- Тириахьян Э.А. Питирим Сорокин: мой учитель и пророк современности // Журнал социологии и социальной антропологии, 1999. Том II, вып. 1. –С. 56-62.

УДК: 37.037.1

Камолiddин АСТАНАҚУЛОВ,

Навоий Давлат Педагогика институти мустақил тадқиқотчиси.

E-mail: a.kamoliddin80@mail.ru

Навоий вилояти ХТХҚТМОХМ доценти, пед.ф.н. Пулотов А.М тақризи асосида

MECHANISMS OF IMPROVING THE PROCESS OF DEVELOPING A CULTURE OF HEALTHY LIFE IN YOUNG PEOPLE

Abstract

Over the last half century, the value of human health has grown exponentially. Since independence, the Uzbek government and society have done a number of things to improve the health of the population, especially young people. attention is lacking, for which the development of technologies and mechanisms to improve the processes of healthy lifestyle among the population itself is important.

It is known from many years of experience that smoking, overeating, inactivity, alcohol and drug consumption, targeted activities against malnutrition, which negatively affect a healthy lifestyle, have a positive impact on improving the health of young people entering independent life. As in the rest of the world, our country has a number of international organizations, including UNICEF. Special attention is paid to the creation, protection of social and cultural rights, the implementation of pedagogical mechanisms for the development of social partnership in improving the process of developing a culture of healthy living of young people on the basis of modern educational technologies.

Key words: gender, education, society, priorities, values, social opinion, healthy living, initiative, information, parental responsibility.

МЕХАНИЗМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОЙ ЖИЗНИ У МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В течение следующих полувека ценностное отношение людей к здоровью в массовом порядке усилилось. За годы независимости государством и обществом Узбекистана был проведен ряд мероприятий по обеспечению здоровья населения, особенно молодежи, в результате чего здоровье населения улучшилось однако уделяемое внимание правительством не достаточно общественному здравоохранению, для этого важна разработка технологий и механизмов улучшения процессов здорового образа жизни среди самого населения. Из многолетнего опыта известно, что курение, переедание, малоподвижный образ жизни, употребление алкоголя и наркотиков, целенаправленные действия против бездействия, негативно влияющие на здоровый образ жизни, положительно влияют на улучшение здоровья молодых людей, вступающих в самостоятельную жизнь. Как и во всем мире, в нашей стране действует ряд международных организаций, в том числе ЮНИСЕФ. Особое внимание уделяется созданию, защите социальных и культурных прав, внедрению педагогических механизмов развития социального партнерства в процессе совершенствования. развития культуры здорового образа жизни молодежи на основе современных образовательных технологий.

Ключевые слова: гендер, образование, общество, приоритеты, ценности, общественное мнение, здоровый образ жизни, инициатива, информация, родительская ответственность.

ЁШЛАРДА СОҒЛОМ ТУРМУШ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Аннотация

Кейинги ярим аср давомида одамларни соғлигига қадрият нуктаи назаридан муносабатда бўлиш, оммавий равишда кучайиб борди. Ўзбекистон ҳукумати ва жамият мустақиллик йилларидан бошлаб аҳолини соғлом турмушини таъминлаш айниқса ёшларни соғлом турмушини таъминлаш бўйича қатор ишларни амалга оширди натижада аҳолининг соғлиги бир мунча яхшиланди, аммо аҳоли соғлигини сақлашда ҳукуматнинг эътибори камлик қилади, бунинг учун аҳолининг ўзи ёшларда соғлом турмуш тарзи жараёнларини такомиллаштириш технологиялари ва механизмларини ривожлантириш муҳим аҳамият касб этади. Кўп йиллик тажрибадан маълумки соғлом турмуш тарзига салбий таъсир қиладиган чекиш, ҳаддан ташқари кўп овқатланиш, ҳаракатсизлик, алкоголь ва наркотик моддалар истеъмоли, камҳаракатликка қарши мақсадли фаолият мустақил ҳаётга кириб келаётган ёшларни соғлигини яхшилашга ижобий таъсир қилади. Бутун жаҳонда бўлгани каби давлатимизда ҳам қатор халқаро ташкилотлар, жумладан, ЮНИСЕФ томонидан барча ёшларни мустақил ўзига ишонч руҳида ҳаётга тайёрлаш, уларнинг таълим жараёнида айниқса тарбияланганлик даражаси ҳамда гендер тенгчилигини таъминлаш, жамиятда ёшларнинг мукамал таълим олиб ҳаётда ўзи орзу қилган соҳани эгаллаб ўз ўринларини топишлари қулай имкониятлар яратиш, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, замонавий таълим технологиялари асосида ёшларни соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштиришда айнан ижтимоий шерикликни ривожлантиришнинг педагогик механизмлари орқали амалга оширишга алоҳида эътибор қаратилганлигидадир.

Калит сўзлар: гендер, таълим-тарбия, жамият, устувор йўналишлар, қадрият, ижтимоий фикр, соғлом турмуш, ташаббус, информацион, ота-она масъулияти.

КИРИШ. Ҳар бир жамиятнинг, унда яшайдиган инсонларнинг тақдири ва келажаги албатта давлатларнинг

етакчи кучлари ҳисобланмиш ёшлар тарбияси билан чамбарчас боғлиқдир. Ўзбек халқида қадим-қадимлардан

оила энг муқаддас ва қадриятлар бешиги сифатида улуғланиб, давлат ва жамиятнинг барқарор суъратларда ривожланиши учун ҳар томонлама зукко ва етук фарзандларни оилада тарбиялашни ота-оналаримиз ҳамда буюк аجدодларимиз ҳам ўзлари учун энг олий бурч ва вазифа сифатида улкан масъулият деб қараганлар. Мана неча аср ўтса ҳамки фарзандни тарбиялаш ва уни вояга етказиш унга ҳар томонлама соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш масаласига асло бефарқ қарамайди. Инсон ҳаёти соғлом турмуш маданияти бугунги кун ижтимоий ҳаётида ўзига хос долзарблиги билан муҳим аҳамият касб этади. Соғлом турмуш маданияти аввало жамият аъзолари яъни аҳолининг соғлом турмуш кечириши билан боғлиқ. Бугун давлатимизда ижтимоий муносабатлар мазмуни тубдан ислоҳ қилинаётган бир пайтда ўсиб келаётган йигит-қизларни соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш жараёнларида уларни мустақил ҳаётга тайёрлашга миллий-худудий ёндашув асосида амалга ошириш, иккинчи томондан эса жисмонан соғлом, руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган қилиб тарбиялаш ижтимоий зарурит сифатида қаралмоқда. Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш Ўзбекистонда давлат сиёсатининг муҳим устувор йўналишларидан бири этиб белгиланган [1].

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Мамлакатимизда ёшларда соғлом турмуш маданиятини шакллантириш жараёнларини такомиллаштириш механизмларини тадқиқ этиш борасида амалга ошириладиган ишлар самарадорлигини таъминлашнинг қонуний асослари яратилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 14 сентябрдаги “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонуни [2], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июлдаги “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги ПФ-5106-сон [3], 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон [4], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 февралдаги “Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила вахотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5938-сон [5], Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30-октябрдаги “Соғлом турмуш тарзини кенг татбиқ этиш ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6099 сон фармонлари [6] ҳамда мазкур соҳага оид бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда хизмат қилади.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Айниқса, 2019 йил 19 март куни Президентимиз илгари сурган “Ёшлар маданиятини юксалтириш ва уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича 5 та муҳим ташаббуси” ёшларда соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштиришнинг энг муҳим ҳаётий ҳужжати бўлди. Бу ташаббус илмий-назарий ва амалий жиҳатдан асосланган бўлиб фақат бу ташаббусларнинг ҳар бир бандини аниқ ва тизимли равишда ҳаётга тадбиқ этиш талаб қилинади. Чунки бу ташаббус ўзида яхлит дастурий мақсад ва вазифаларни акс эттиради.

Биринчи ташаббус ёшларнинг мусиқа, рассомчилик, театр ва санъатнинг бошқа турларига қизиқишини ошириш, ўз қобилиятларини намоён қилишга қўмаклашадиган ҳамда ёшларни таълим тарбияси билан шуғулланадиган ташкилотларни фаолиятини тубдан

такомиллаштиришни талаб қилади. Бизнинг фикримизча, президентимизнинг бу ташаббуси соғлом турмуш маданиятини яхлит бир жараён сифатида амалга ошириш кўзда тутилади. Бу ерда такомиллаштириш механизмни мазмун моҳиятини олиб бориладиган ишларни самарсини таъминлашга хизмат қиладиган тизимли фаолият ташкил этади. Такомиллаштириш механизми сифатида бу йўналишда санъат муассаса ва ташкилотлари чиқади. Бу ташкилотлар сирасига театр ва кино, санъат ўқув юрлари, мактаблари қиради. Бу ташкилотлар ўз фаолиятини самарали қуриш механизмни ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқ бўлади. Айниқса ушбу тадқиқот ишида кўзда тутилган илмий муаммода соғлом турмуш маданиятини шакллантириш мустақил ҳаётга қадам қўйишни бошлаган 16 – 25 ёшгача бўлган ўсмирлар кўзда турилади. 16 ёшли ўсмирни бу йўналишда таълим тарбиясини самарасини таъминлашда қўллаб-қувватладиган механизмлар ўзига хос бўлиши ва замон талабига мос бўлиши талаб қилинади. АҚШнинг Висконсин штатидан бўлган, илм фанда ўзининг юксак ҳиссасини қўшган психолог ва психотерапевт Вирджиния Сатир: “Оила - бутун олам микрокосмоси [9]. - Уни англаш учун оилани ўрганиш етарли. Оилада мавжуд бўлган ҳукмронлик, ҳамфикрлик, эркинлик, ўзаро ишонч, мулоқот қўнмақлари - ҳаётдаги қўллаб-қувватловчи ҳодисаларнинг калити. Агар дунёни ўзгартириш керак бўлса, оилани ўзгартириш зарур”, каби фикрларни баён қилади. Давоний асарларида ёшлар эзгу фазилатларини таълим-тарбия натижасида эгаллаши мумкинлиги қайд этилган. «Ёшлар тарбиясида ота-она билан бир қаторда таълим-тарбияни амалга оширадиган ташкилот ҳам жавобгар саналади», – дейди олим [10]. Бунинг учун тарбиячининг ўзи ҳам яхши тарбия топган бўлиши шарт. Бу ишни амалга оширишнинг такомиллаштирилган механизмларини қуйидагича тасаввур қиламиз : таълим-тарбияни амалга оширадиган ташкилотнинг фаолияти қайта қурилиши, бу қайта қуриш жараёнда иштирок этадиган ижрочиларнинг билим ва илмий амалий савияларини мукаммал бўлиши, ижрочиларнинг фаолиятини назорат қилувчи бошқарувчи фаолияти ҳам ижодий руҳда бўлиши кўзда тутилади. Таълим-тарбияга оид илк қарашларни Авестода кўриш мумкин. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто» [7]да шахс қомиллигининг асосий белгиси амалий фаолият, яъни меҳнат эканлиги эътироф этилади. Демак маданият ва санъат муассасаларининг фаолиятида самарли омилни таъминлаш биринчи мақсад ва уни амалга ошириш вазифа бўлади.

Бизнинг фикримизча беш ташаббус ёшларда соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштириш механизмлари қурилмасини мазмун моҳиятини ўзида акс эттиради. Фақат бу механизмни амалда жорий қилиш вазифасини оқилона ташкил этиш талаб қилинади. Биз беш муҳим ташаббусни амалга тадбиқ этишни Навоний вилояти мисолида таҳлил қилишга уринамиз.

Навоний вилоятида ушбу ташаббусларни кенг жорий этиш бўйича чора-тадбирлар белгиланиб, 5 та ташаббуснинг ҳар бир йўналиши бўйича вилоят ҳокимлигининг 20 дан ортиқ чора-тадбирлари, 15 дан ортиқ баёни ва барча туман (шаҳар) ҳокимликларининг қарорлари ишлаб чиқилиб, ижроси таъминланмоқда.

Иш дастлаб, ҳар бир ёшнинг қизиқишларини ўрганиш бўйича сўровнома ўтказишдан бошланган. Параллел равишда вилоятда ёшларнинг маданий ҳордиқ чиқаришлари, спорт билан шуғулланишлари учун зарур шароитлар яратиш, мавжуд китоб фондларини бадий ҳамда ўқув адабиётлари билан бойитиш, рақамли технологиялар ўқув марказларини ташкил этиш бўйича

Президент қарори лойиҳаси ҳамда “йўл харитаси” ишлаб чиқилган [8].

Вилоятнинг хусусиятидан, ёшларнинг кизиқишларидан келиб чиқиб, вилоятдаги жами (2019 йил 20 март ҳолатига) 222523 нафар ёшларнинг 30 фоизини маданият ва санъатга (66757 нафар), 30 фоизини жисмоний тарбия ва спортга (66802 нафар), 15 фоизини (33379 нафар) компьютер саводхонлигига ва 25 фоизини (55585 нафар) китобхонликка жалб этиш режалаштириб олинган [8].

Мазкур бешта муҳим ташаббуснинг ижроси юзасидан вилоят миқёсида 2019 йилнинг март ойидан 2020 йил март ойигача жами 2100 тадан ортиқ тадбирлар ўтказилиб, 220,1 минг (96 %) нафар ёшлар камраб олинган.

Навоий вилоятида 5 та муҳим ташаббуси ижросини таъминлаш ва жорий қилиш мақсадида Навоий шаҳар, Навбахор ва Хатирчи туманларининг барча секторларидан 12 та маҳалла фуқаролар йиғинлари танлаб олинган амалий ишлар бажарилган.

Жумладан, Навоий шаҳридаги “Турон” МФЙда бугунги кунда “Ташаббуслар сайилгоҳи” ва “Ўзбекистон” МФЙда “Ёшлар ҳиёбони” фойдаланишга топширилган. Ушбу сайилгоҳлар бир вақтнинг ўзида 4 та ташаббус бўйича фаолият кўрсатмоқда. Сайилгоҳларда ташкил этилган “Book safe”да жами 3 мингдан ортиқ бадий китоблар ҳамда ёшларимиз фойдаланиши учун бепул wi-fi ташкил қилинган.

Сайилгоҳда ёшларнинг спортга кизиқишларини янада ошириш мақсадида футбол, мини футбол ва баскетбол ўйингоҳлари ҳамда шахмат ва тренажор майдонлари шаҳримиз ёшларига хизмат кўрсатмоқда.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Амалий тадқиқот ишлари таҳлили асосида қуйидаги натижаларга эришиш мумкин:

- ёшларда соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш бир вақтнинг ўзида бир неча муаммоларни ечиш имкониятини яратди;

- ёшларни мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантиради;
- ёшларда ўзаро ҳурмат қилиш имкониятини яратди;
- ёшларни чиниқтириб эркин фаолият кўрсатишга имконият яратилади.

Юқоридагиларни назарда тутган ҳолда, педагогик тадқиқотларни ёшларда соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштиришга йўналтириш асосида қуйидаги вазифалар ҳал этилиши зарур:

- ёшларда соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштириш механизмлари ишлаб чиқиш;
- ишлаб чиқилган механизмларни таҳлил қилиш асосида Ёшларда соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштириб, бойитиб бориш;
- ёшларда соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштириш механизмларини татбиқ этиш модели тизимли ёндашув технологияларини замонавий технология асосида миллий таълим-тарбия тизими қонунларига мослаштириш.

- Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилиб айтганда ёшларда соғлом турмуш маданиятини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштириш механизми сифатида нимани кўришимиз мумкин. Юқоридаги манбаларда Навоий вилоятида йил давомида шу йўналишда амалга оширилган ишларни мониторингини олиб боришни самарали механизми акс этади. Ёш авлод тарбияси ниҳоятда долзарб масала бўлиб ўзига хос равишда ҳар бир даврда муҳим аҳамият касб этадиган давлат сиёсати даражасида қаралади. Бунда нафақат оила, маҳалла ёки таълим муассаси педагоглари балки бутун жамият аъзолари, яъни ўзларини жамият аъзоси деб ҳисоблаган ҳар бир шахс борки ўзининг бурчи ва масъулияти сифатида англаган ҳолда, юрт равнақи ва манфаатлари учун ватанпарварлик руҳида иш тутишлари лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони // “Халқ сўзи”, 2017 йил 23 май. 101 (6795).
2. Ўзбекистон Республикасининг 2016 йил 14 сентябрда қабул қилинган «Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида»ги Қонуни
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 5 июлдаги «Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон Ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги Фармони.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 февралдаги “Жамиятда ижтимоий-маънавий муҳитни соғломлаштириш, маҳалла институтини янада қўллаб-қувватлаш ҳамда оила вахотин-қизлар билан ишлаш тизимини янги даражага олиб чиқиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5938-сон фармони.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30- октябрдаги " Соғлом турмуш тарзини кенг татбиқ этиш ва оммавий спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида "ги ПФ-6099 сон фармон
7. Авесто // Тарихий-адабий ёдгорлик: Асқад Маҳкам таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001. – 400 б.
8. Ёшлар билан ишлашни самарали ташкил этишда маданият, санъат, спорт, ахборот технологиялари, китоб ўқишга кизиқишни ошириш бўйича 5 та муҳим ташаббусни амалга ошириш бўйича Навоий вилоятида амалга оширилган ишлар юзасидан маълумоти. 2020 йил ноябрь.
9. Сатир В. Как строить себя и свою семью / Пер. с англ. -- М.: Педагогика-пресс, 1992. - 190 с.
10. Ҳошимов К., Нишонов С., Иномов М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 446 б.

UDK: 54:371.3

Ma'murjon AHADOV,
Navoiy Davlat Pedagogika instituti katta o'qituvchisi p.f.f.d.PhD.
e-mail: mamurjon.ahadov@inbox.ru

Buxoro davlat universiteti dotsenti.k.f.n. G.A. Xudonazarova taqrizi asosida

KIMYO TA'LIMINI MODERNIZATSIYA QILISHNING ASPEKTLARI (zamonaviy axborot texnologiyalarining eng so'nggi yutuqlari misolida)

Annotatsiya

Maqolada ta'lim tizimini modernizatsiya qilishda kimyo fanini o'qitishda qo'llaniladigan virtual va 3D ta'lim texnologiyalari, simulyatorlar va panoramik tasvirlarni ta'lim jarayoniga qo'llash to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, ta'lim muassasalari kimyo ta'limida o'quv jarayonining sifat samaradorligini oshirishda 3D-modellash, 3D-skanirlash, 3D-bosma chizmalarning ahamiyati to'g'risida g'oyalar, simulyatorlarning imkoniyatlari, Nazzar.uz texnologiyasi uning kimyo ta'limida qo'llanilishi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: 3D informatsion texnologiyalar, animatsiya, programmashtirish, virtuallik, 3D-modellash, 3D- skanirlash, panoramik tasvirlar, 3D-bosma chizmalar.

АСПЕКТЫ МОДЕРНИЗАЦИИ ХИМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

(на примере последних достижений современных информационных технологий)

Аннотация

В статье представлена информация об использовании в учебном процессе виртуальных и 3D образовательных технологий, тренажеров и панорамных изображений, применяемых в преподавании химии при модернизации системы образования.

Также представлены идеи о роли 3D-моделирования, 3D-сканирования, 3D-печати чертежей в повышении качества и эффективности учебного процесса при преподавании химии в учебных заведениях, возможностях тренажеров, технологиях Nazzar.uz. применение лимита.

Ключевые слова: 3D информационные технологии, анимация, программирование, виртуальность, 3D моделирование, 3D сканирование, панорамные изображения, 3D печать.

ASPECTS OF MODERNIZATION OF CHEMISTRY EDUCATION

(on the example of the latest achievements of modern information technology)

Annotation

The article provides information on the use of virtual and 3D educational technologies, simulators and panoramic images in the educational process, used in the teaching of chemistry in the modernization of the education system.

Also, ideas on the role of 3D-modeling, 3D-scanning, 3D-printed drawings in improving the quality of the educational process in the teaching of chemistry in educational institutions, the capabilities of simulators, Nazzar.uz technology information on the application of the limit.

Key words: 3D information technology, animation, programming, virtuality, 3D modeling, 3D scanning, panoramic images, 3D printing.

Kirish. Uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, ta'lim, fan – texnikaning rivojlanishi va axborot texnologiyalari sohasidagi erishilgan yutuqlar insoniyat oldida turgan turli-tuman yangidan yangi muammolarni yechishga imkon beradi.

Uzluksiz ta'lim tizimida o'quv jarayonini tashkil qilishning sifat ko'rsatkichlari bo'yicha jahon andozalari darajasiga ko'tarish, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini yurtimizda keng joriy etish metodikasini yaratish dolzarb uslubiy masalalardan hisoblanadi.

Uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilishning muhim yo'nalishlaridan biri axborot texnologiyalarining eng so'ngi yutuqlari ya'ni 3D texnologiyalarni qo'llab kimyo fanining o'quv jarayonini tizimli modernizatsiyalash hisoblanadi. Kimyo ta'limida kunduzgi va sirtqi ta'limni tashkillashtirishda kimyoviy jarayonlarni, ma'ruza, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarini olib borishda interaktiv ta'lim texnologiyalari, virtual ta'lim, 3D texnologiyalaridan foydalanish o'quv jarayonining sifat samaradorligini oshirishda xizmat qiladi, hamda fan va ishlab chiqarish integratsiyasini rivojlantirish bilan xarakterlanadi.

Kompyuterning tasavvur qilinadigan xotirasi - virtual xotira sifatida qabul qilinib, u fizik jihatdan hech bir alohida olingan xotira tashuvchisiga muvofiq kelmaydi, ya'ni, virtual xotira kompyuter elementlarining o'zaro funksional ta'sirlashuvi natijasi sifatida yuzaga keladi. Virtual xotirani yuzaga keltiruvchi dasturiy vositalar yordamida inson juda ulkan hajmdagi axborotlardan foydalana olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Amaldagi zamonaviy kompyuterlarning barchasi maxsus Java virtual mashinasi bilan jihozlangan.

Metodlar: Uzluksiz ta'lim jarayonida kinolavhalar hamda turli illyustratsiyalarga asoslangan virtual reallik elementlari ilgari qo'llanilib kelingan. Kompyuter texnikasi harakat va tovush bilan bog'liq axborotlarni yagona majmuaga biriktira olganligi, bilim oluvchilarga kuzatilayotgan jarayonlarga faol ta'sir ko'rsatish (muloqot qilish) imkoniyatlarini yaratishi bilan virtual reallikka asoslangan ta'lim resurslarini yaratishda sifat burilishini yasaydi.

Vizualizatsiya — bu sun'iy hosil qilinadigan axborot muhiti bo'lib, u atrof-muhitning odatiy usuldagi tasavvurini — turli texnik vositalar asosida hosil qilinadigan axborotlar bilan

almashtirishga qaratiladi. Ta'limiy maqsadlarda virtual reallik vositalarini ishlab chiqishga qaratilgan axborotlarni vizuallashtirish vositalarini yaratish — boshqa texnik vositalar yordamida erishib bo'lmaydigan pedagogik samarani berishi mumkin[4].

«Virtuallik» atamasi lotincha «virtualis» so'zidan olingan bo'lib, «muayyan bir sharoitlarda sodir bo'ladigan yoki ro'y berishi mumkin bo'lgan», yoki mavjud bo'lmagan, lekin amalga oshish ehtimoli mavjud bo'lgan jarayon kabi ma'nolarni anglatadi. Ushbu atama inson faoliyatining juda ko'p sohalarida uchraganligi uchun ham uni ta'lim tizimiga olib kirishga yetarlicha asoslar mavjud.

Virtual borliqning rivojlanishida uch o'lchovli muhit va internet texnologiyalarining imkoniyatlarining rivojlanganligi katta ta'sir o'tkazdi. Natijada, turli sohalarida virtual reallik ishlatila boshlandi.

Keng ma'nodagi virtual ta'lim deganda, uning asosiy subyektlari o'qituvchi-o'quvchi orasidagi bevosita ta'lim olish va berish paytidagi o'zaro hamjihatligiga qurilgan jarayon va uning natijalari tushuniladi. Virtual ta'lim makonini ta'limning asosiy obyektlari bilan uning subyektlari sanaladigan o'quvchi-o'qituvchining aloqalarisiz tasavvur qilish mumkin emas. Boshqacha qilib aytganda, ta'limdagi virtuallik muhiti sinf xonalari, ulardagi jihozlar, o'quv qo'llanmalari yoki o'qitishning texnik vositalari bilan emas, balki aynan ta'lim jarayonida ishtirok etadigan obyekt va subyektlarning hamjihatligi orqaligina vujudga keltiriladi.

Ta'kidlash joizki, dasturlarda ba'zi o'rinlarda o'quv materiallarini o'quvchilarning real o'zlashtirish darajasi, ta'lim subyektlarining o'zaro munosabatlari yetarli darajada inobatga olinmasdan, taqdim etilish hollari kuzatiladi.

Virtual ta'lim nafaqat masofaviy telekommunikatsiyagagina xos jihat bo'lib qolmasdan, balki ta'limning barcha, jumladan, kunduzgi shakllarida o'qituvchi,

o'quvchi, o'rganilayotgan ob'ektlarning o'zaro munosabatlarida namoyon bo'lish xususiyatiga ega. Masofaviy texnologiyalar virtual ta'lim asosida kunduzgi ta'lim imkoniyatlarini kengaytirishni ta'minlashga xizmat qiladi. Virtual ta'limning asosiy maqsadi, insonning real borliqda tutgan o'rnining tub mohiyatini anglab yetishdagi — uning virtual va boshqa imkoniyatlari uyg'unligini ta'minlashdan iboratdir.

Natijalar: XXI asr yuqori texnologiyalar asri bo'lib, kompyuter grafikasi tushunchasi bizning hayotimiz bilan chambarchas bog'liq bo'lmoqda.

Jamiyatimizda har xil yoshdagi insonlar qalbidan 3D virtual, 3D hayot uch o'lchamli modellashirish Maya, ZBrush, Blender, 3D Max, Nazzar.uz kabi ko'pgina programma mahsulotlari o'rin egallamoqda.

“D” atamasi inglizcha “dimensions” so'zidan olingan bo'lib, “o'lchamlar” ma'nosini beradi. 3D texnologiyasi tasvirni vizual va tovushli uzatib berishning dunyodagi eng ilg'or usuli hisoblanadi.

Barcha aqli insonlar 3 o'lchamli tasvir, uch o'lchamli grafika, uch o'lchamli modellashirish kabi to'liq tushunchalarga egadirlar. Zamonaviy kinoindustriya, arxitektura dizayn hatto ta'lim sohasini olib qaraydigan bo'lsak, turli xil 3D maxsus effektlar orqali real jarayonlarni kuzatish mumkin.

Virtual texnologiyalarni kimyo ta'limida laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etishda qo'llanilasa fanni o'qitishda yuqori samaradorlikka erishiladi. Bunda virtual kimyo laboratoriya xonalari veb-muhitda yaratiladi va tajribalar xoxlagancha bajarib ko'rish mumkinligi talabalarga tushuntiriladi. Portlash xavfi bor tajribalar, zaharli xususiyatga ega bo'lgan tajribalar ham virtual kimyo laboratoriyasida bajarib ko'rish mumkin. (1-rasm).

1-rasm. Virtual borliqni aks etuvchi kimyo xonasi va kimyo laboratoriyasi.

Bugungi kunda uch o'lchamli haykallar, yirik ob'ektlarning kichraytirilgan modellari (mashinalar, samolyotlar, binolar),

shuningdek, turli ilmiy ishlanmalar modellarini yasash imkoniyati mavjud. Buning uchun albatta 3D printerlardan foydalanilmoqda. Kimyo ta'limida ham bunday modellarni 3D printerlar yordamida yasash imkoniyati mavjud. Kimyoviy texnologiyadan laboratoriya mashg'ulotlarini ko'rish imkoniyati bo'lmaganda, 3D printlardan kimyoviy ishlab chiqarish korxonalarining modellarini yasash, ko'rish va kimyoviy jarayonlarni tasavur qilish mumkin. (2-rasm).

2 –rasm. 3D printerdan kichik sanoat korxonalaridagi ishlab chiqarish texnologiyalarining modellarini yasash.

3-rasm. 3D-printerlar va ular yordamida ishlab chiqilgan materiallar.

) Turli hajmdagi tubi yassi kolbalar, kimyoviy stakan, varonka

b) ampulalar

c) kimyoviy probirkalar

d) og'zi yopiq probirkalar

- ikkinchi daraja — uch o'lchamli (yoki stereoskopik) monitorlar yoki proyektor va maxsus ko'zoynak yordamida hajmli tasvir hosil qilish;

- uchinchi daraja — kompyuterning standart monitori yoki proyeksiya vositasi asosida virtual reallikni namoyish qilish.

Simulyatorlar esa shunday haqiqiy asbob-uskuna va jihozlarsiz virtual holatda kompyuter hamda network qurilmalarini yasash va sinovdan o'tkazishga imkoniyat yaratadi. Bu o'z-o'zidan nafaqat katta miqdorda mablag'lar tejalishiga, balki ularga umuman ehtiyoj ham tug'dirmaydi.

Simulyatorlarning qariyb hech qanday moliyaviy mablag'lar talab etmasligi ma'lum tadqiqotlarni talabalar tomonidan yuzlab, kerak bo'lsa minglab marotaba qayta-qayta amalga oshirishga imkoniyat yaratadi. Simulyatorlardan foydalanishning yana bir afzallik tomoni – ularning xavfsiz ekanligidir.

Munozara: Hozirgi fan-texnikaning katta sur'atlarda rivojlanishi real-hayotiy tadqiqot uskunalarini ushbu rivojlanish bilan bir qatorda ketishida qiyinchilik tug'diradi. Simulyatorlarda esa bunday to'siqlar mavjud emas va hatto ushbu "virtual tadqiqotxonalar" fan-texnika rivojlanish tezligiga qo'shimcha tezlik qo'shadi.

Virtual ta'lim texnologiyalarini amalga oshirish bo'yicha quyidagicha:

Birinchidan, virtual ta'lim texnologiyalarini qo'llashning bizning ta'lim muhitimizga qo'llaganda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ijobiy va salbiy oqibatlarni jahon tajribasidan kelib chiqqan holda baholash;

3D printerlar – uch o'lchamli chizmalar asosida narsa-buyumlar "chop etuvchi" printerlardir. Hozircha bu kabi ishlanmalar tor doirada amalga oshirilayotgan bo'lsa, yaqin kelajakda bemaol uy sharoitida 3D -printerdan masalan bir juft krossovka, kiyim yoki ro'zg'or buyumi chiqarib olishning imkoniyati bo'ladi. Uch o'lchamli chop etilayotgan mahsulotlarning narxi pasayishini inobatga olsak, ushbu texnologiyaga talab oshmoqda. Bugungi kunda kimyo laboratoriyasida ishlatiladigan jihozlarning 100 dan ortiq detallarini 3D chop etish texnologiyasi asosida ishlab chiqarilmoqda (3-rasm).

Virtual reallikning yaratishda axborot texnologiyalarining kompyuter grafikasi, real vaqt rejimi va dasturlash texnologiyalarisiz shakllantirib bo'lmaydi. Bunda hozircha kompyuter grafikasining OpenGL, Direct 3D, Java 3D, va VRML kutubxonalaridan, dasturlashdan esa, C++, Perl, Java, Delphi va Python tillaridan foydalanilmoqda.

Bugungi kunda virtual reallikka asoslangan ta'lim resurslarini quyidagicha tasniflash mumkin:

- birinchi daraja — maxsus texnik vositalar (shlem-display, maxsus qo'lqop va boshqalar) vositasida to'la virtuallikka erishish;

Ikkinchidan, o'zbek tilida virtual ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish bo'yicha qo'llanmalar tayyorlashga alohida e'tibor qaratish;

Uchinchidan, milliy virtual ta'lim muhitlari va qurilmalari yaratish uchun ilmiy tadqiqotlar olib borish va tadqiqot natijasidagi dasturiy ta'minot va qurilmalarni targ'ibotini olib borish.

To'rtinchidan, virtual ta'lim resurslarini ishlab chiqaruvchilarni hukumat tomonidan rag'batlantirish mexanizmlarini joriy etish kabi xulosa va takliflar berish mumkin.

Biz quyida kimyo sohasida qo'llaniladigan simulyatorlarning mavjud imkoniyatlarini ko'rib o'tamiz. Simulyatorlar orqali orqali D.I.Mendeleyev davriy jadvalida mavjud barcha elementlarning kimyoviy va fizikaviy

xususiyatlarini o'rganish mumkin. Odatda kimyoviy reaksiyalar ro'y berish vaqtida reaksiyaga qatnashayotgan molekulalarning boshqa molekulaga aylanish jarayonini (molekulyar darajada) kuzatish iloji yo'q. Bu dastur orqali kimyoviy jarayonlarni modellashtirish, turli reaksiyalarni o'tkazish va eng asosiysi, buni xavfsiz amalga oshirish mumkin.

Simulyatorlar orqali ixtiyoriy shakldagi idishlardan foydalanib, turli reaktivlarni o'zaro aralashtirib kimyoviy reaksiyani ko'zlashish mumkin. Kimyoviy reaksiya vaqtida reaktivlarning rangi, moddalar ulushini, kimyoviy reaksiya formulalarini maxsus oynada ko'rish imkoniyati dasturning kuchli pedagogik qurol sifatida foydalanish imkoniyatini beradi. Simulyatorlarning bunday imkoniyatlari kimyo fanini o'qitishda inqilobiy o'zgarishga sabab bo'ldi. (4-rasm).

4-rasm. Simulyatorlar orqali kimyo xonasida laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish jarayonini vizualizatsiya qilish.

Biz maqolada yana bir 3D texnologiyani o'zida mujassamlashtirgan, hozirgi kunda keng ommaga tarqalgan panaramik tasvirlarni o'zida mujassamlashtirgan Nazzar.uz. dasturi haqida aytib o'tmoqchimiz. Nazzar.uz - bu kengaytirilgan voqelik elementlarini har qanday moddiy muhitga birlashtira oladigan innovatsion dastur hisoblanadi.

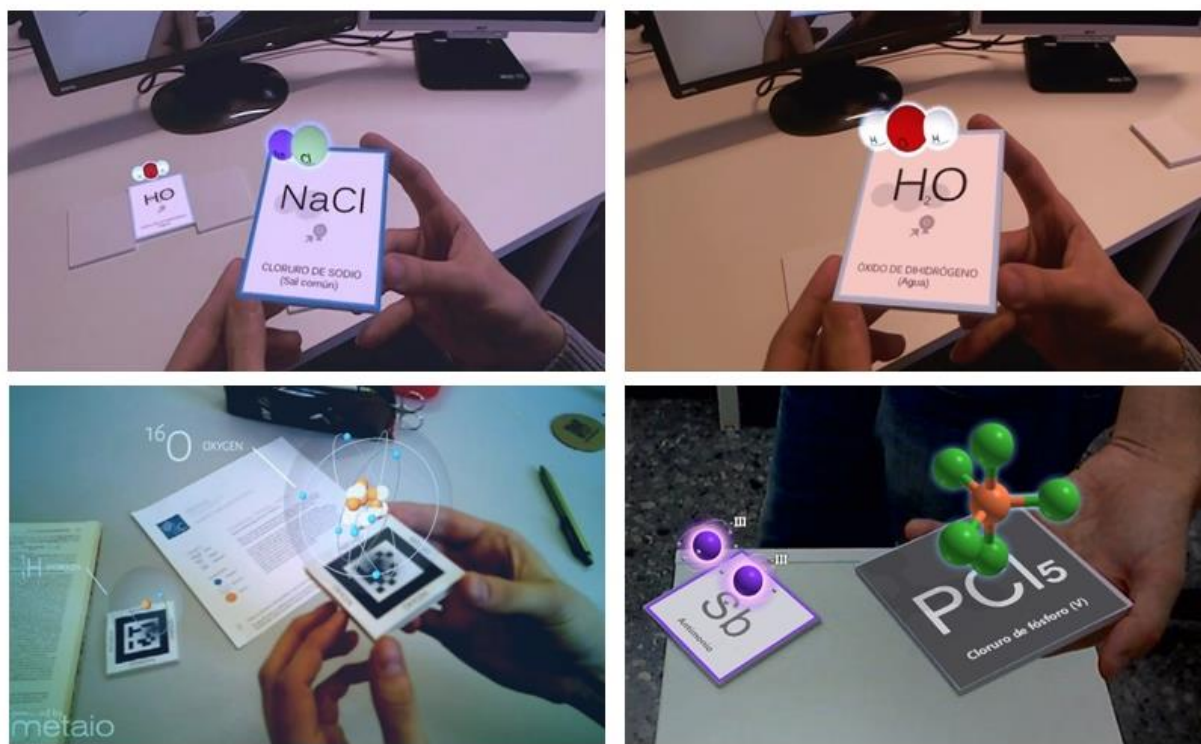
Bunda smartfoningizni ekrandagi Nazzar.uz. belgisiga ko'rsatganingizda haqiqiy ob'ekt tasviri smartfonda paydo bo'ladi va turli xil effektlar bilan to'ldiriladi. Mediyadagi statik rasm "hayotga keladi" va video bo'lakka aylanadi..

Ekrandagi fotosuratlar va rasmlar uch o'lchovli bo'ladi, ularni har tomonlama va har nuqtai nazardan ko'rishga imkon beradi. Audio foydalanuvchi smartfoni karnayi yordamida

eshitiladi. Rasmdan "ko'proq ma'lumot olish", tomosha qilish paytida smartfon ekranida paydo bo'ladi.

Fotosuratlarini jonlantirish - fotografiya sohasidagi innovatsion yechim. O'zingizga va odamlarga beradigan jonli fotosuratlar nafaqat fotosuratning o'ziga, balki fotosessiya oldidan va undan keyin sodir bo'lgan ko'plab daqiqalarish imkonini beradi. Ushbu xizmat yordamida biz kimyoviy moddalarning molekulalari holatini harakatlanishini kuzatishimiz mumkin.

Kimyoning muhim mavzularini o'qitish jarayonida ushbu texnologiyadan foydalanildi. Oksidlar, kislotalar, asoslar va tuzlar shuningdek, organik birikmalar formulalari fotosuratlarini jonli ko'rish imkonini beradi. (5-rasm)

5-rasm.Nazzar.uz dasturi orqali molekular harakatini ko'rish imkoniyati

Xulosa qilib shuni alohida ta'kidlaymizki, yuqorida keltirilgan dasturlardan foydalangan holda o'qish jarayonini tashkillashtirilsa, o'quvchilar (talabalar) fanga qiziqish bilan yondashadilar, hech kimga sir emas hozir yoshlarni tabiiy fanlarga qiziqtirish juda qiyin ayniqsa kimyo faniga o'quvchilarni qiziqtirish kimyo ta'limi oldidagi muammo hisoblanadi. Yuqorida tavsiya qilayotgan axborot texnologiyalarning eng so'zngi yutuqlari va dasturlardan

foydalangan holda o'quv jarayoni tashkillashtirilsa, o'quvchilar (talabalar) kimyo fanidan raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, uzluksiz ta'lim muassasalarida elektron-ta'lim muhitini virtual 3D makonini shakllantirish, bu muhitda o'quv jarayonini tashkillashtirish va ta'lim sifatini oshirish hozirgi kunning kimyogarlari uchun ayni muddaodir.

ADABIYOTLAR

1. O.Diegel, A.Nordin, D.Motte. A Practical Guide to Design for Additive Manufacturing. Springer, Singapore, 2019; <https://doi.org/10.1007/978-981-13-8281-9>
2. A.Gebhardt, J.-S.Hotter. Additive Manufacturing: 3D Printing for Prototyping and Manufacturing. Hanser Publishers, 2016
3. Соловьев, М.М., Самоучитель по 3D max: Соловьев, М.М. - М.: Солон-пресс, 2007. - 376 с
4. Хамидов В.С. Эркин ва очик кодли LMS тизимлар тахлили, infocom.uz журнали №7,8. 14 бет, 2013 й.
5. Alsina-Jurnet, I., Gutiérrez-Maldonado, J., & Rangel Gómez, María-Virgina (2011). The role of presence in the level of anxiety experienced in clinical virtual environments. Computers in Human Behavior, 27, 504–512.
6. Berns A., Gonzalez-Pardo, A., & Camacho, D. (2013). Game-like language learning in 3-D virtual environments. Computers & Education, 60(1), 210–220.
7. Bers M. & Chau, C. (2010). The virtual campus of the future: stimulating and simulating civic actions in a virtual world. Journal of Computing in Higher Education, 22, 1–23. doi:10.1007/s12528-009-9026-3.
8. Bronack, S., Riedl, R., & Tashner, J. (2006). Learning in the Zone: A social constructivist framework for distance education in a 3-dimensional virtual world. Interactive Learning Environments, 14(3), 219–232. doi: 10.1080/10494820600909157.
9. Z. Qurbanaliyeva, N. X. Jo'raqulova, G. A. Ixtiyarova- Kimyo sohasida 3D virtual texnologiyalardan foydalanish istiqbollari. "Olima ayol- intellektual salohiyat va jamiyat taraqqiyoti yo'lidagi fidoyi kuch" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. Toshkent-2019 yil 16 may, 21-23 betlar.
10. Nazzar.uz. Технология будущего.
11. International Journal of Control and Automation Vol. 13, No. 2, (2020), pp. 289 - 298
289 Practical Efficiency of Use of Module System, Innovative Electronic Textbook And 3D Technologies in Chemistry Education G.A.Ikhtiyarova, M.Sh.Akhadov.

Максуда БАДАЛОВА,
(PhD) фалсафа доктори- А.Авлоний номидаги халқ
таълими муаммоларини ўрганиш ва
истiqболларини белгилаш илмий-тадқиқот
институтини ММТБ бошлиғи
E-mail:umaksuda69@gmail.com

p.f.f.d., Phd G'. Otamurodov taqrizi asosida

HISTORICAL THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF TOTAL QUALITY MANAGEMENT (TQM)

Abstract

The article, Total Quality Management (TQM) dedicated to the core essence and importance of the total quality management concept. In this regard, based on the scientific approaches of quality experts V.Shuxart, E.Deming, J.Juran, A.Feygenbaum, K.Isikava, F.Krosbi, Tagu in the United States, Japan and Europe, the development and historical stages of the philosophy of Total Quality Management have been identified and demonstrated. Based on the research of scientists such as A.V.Glichev and V.E.Shvets, it is presented as historical periods. In the International Total Quality Management (TQM) - the reasons for the introduction of the Quality Management System in the field of public education and its importance are explained. Examples are given from the results of the analysis of international experience.

The article uses the following methods: scientific abstraction, generalization, analysis, grouping, comparative analysis, economic and statistical methods.

Key words: Total Quality Management (TQM), quality, management, ISO, concept, principles, standardization, certification.

TOTAL QUALITY MANAGEMENT (TQM) – ОБЩЕЕ УПРАВЛЕНИЕ КАЧЕСТВОМ ИСТОРИЧЕСКАЯ И ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА КОНЦЕПЦИИ

Аннотация

Статья посвящена основной сущности и значению концепции Total Quality Management (TQM)- общее управление качеством. Определены подходы зарубежных ученых США, Японии, европейских стран- В. Шухарта, Э. Деминга, Дж. Джурана, А. Фейгенбаума, К. Исикавы, Ф. Кросби, Тагути. Обозначены исторические этапы и развития философии Total Quality Management (TQM)- общее управление качеством. На основе научных подходов ученых А.В. Гличева и В. Е. Швеца разделены на исторические периоды. Выявлены причины внедрения системы менеджмента на основе концепции Total Quality Management (TQM) общее управление качеством и объяснено ее значение, приведены примеры из научного анализа международного опыта.

В статье использованы следующие методы: научная абстракция, обобщение, анализ, группировка, сравнительный анализ, экономико-статистические методы.

Ключевые слова: качество, менеджмент, ИСО, концепция, принципы, унификация, стандартизация, сертификация.

TOTAL QUALITY MANAGEMENT (TQM)-УМУМИЙ СИФАТ МЕНЕДЖМЕНТИ КОНЦЕПЦИЯСИНИНГ ТАРИХИЙ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мақола Total Quality Management (TQM)-умумий сифат менежменти концепциясининг асосий моҳияти ва аҳамиятига бағишланган. Бу борадаги АКШ, Япония, Европа давлатларининг сифат соҳаси мутахассислари В.Шухарт, Э.Деминг, Ж.Журан, А.Фейгенбаум, К.Исикава, Ф.Кросби, Тагутиларнинг илмий ёндашувларига асосан TQM фалсафасининг ривожланиш ва тарихий босқичлари аниқлаб кўрсатилган. Шунингдек, А.В. Гличев ва В. Е. Швеца каби олимларнинг тадқиқотлари асосида тарихий -даврларга бўлиб, ёритилган. Халқаро Total Quality Management (TQM)- концепцияси асосидаги Сифат менежменти тизимининг жорий этиш сабаблари ва унинг аҳамияти очиқ берилган. Халқаро тажрибаларнинг таҳлил натижаларидан мисоллар келтирилган.

Мақолада қуйидаги методлардан фойдаланилган: Илмий абстракция, умумлаштириш, таҳлил, гуруҳлаш, қиёсий таҳлил, иқтисодий-статистик усуллардан фойдаланилган

Калит сўзлар: Total Quality Management (TQM), сифат, менежмент, ИСО, концепция, таъминотлар, унификация, стандартлаштириш, сертификация.

*“Агар корхонада инқироз ва омадсизликлар юзага келса, бунинг сабаби нафақат
ишлаб чиқарувчиларда ёки техника ва уни ишлатувчи инсонларда, балки
бошқарув тизимининг нуқсонларидадир”
Ж. Харрингтон*

Қириш. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси туб сиёсий, иқтисодий, маънавий ва маърифий ислохотларни жадал суръатда амалга оширмоқда. Айниқса, иқтисодий ислохотлар натижасида, мамлакатимизда эришилаётган ўлкан тараққиёт бунга

яққол мисол бўла олади. Ўз навбатида миллий иқтисодиётни жадал ривожланиши турли соҳадаги корхона ва компанияларимизда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва кўрсатилаётган хизматларнинг сифатини халқаро талаблар асосида таъминлашни талаб этади.

Ушбу ҳолат шахсий эҳтиёжларни ҳамда ишлаб чиқариш эҳтиёжларининг ўсиб бориши ва диверсификацияланиши, жаҳон бозорида иш юритувчи компанияларнинг ривожланиши, маҳсулот ва хизматларнинг турли – туманлиги натижасида рақобатнинг ўсиб бориши, фан-техника тараққиётининг жадаллашуви, жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув жараёнларини кучайиши ва бошқа қатор омиллар билан изоҳланади.

Бизга маълумки, мамлакатимизда маъмурий-режалаштиришга асосланган ҳўжалик юритиш тизимини узоқ вақт ҳукм сурганлиги ҳамда рақобат омилининг иқтисодиётдаги муҳим омилга айланмаганлиги сабабли ҳам, маҳсулот ва хизматларнинг сифат мезонлари аксарият ҳолларда жаҳон стандартларига жавоб бермаган эди. Ушбу ҳолат таъсирида Ўзбекистонда ҳўжалик юритишнинг бозор иқтисодиётига ўтиши, Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиш билан боғлиқ жараёнлар миллий корхоналаримиз ва компанияларимиздан ҳам ички, ҳам ташқи бозорда рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш йўлларини излаб топишни тақозо этмоқда. Шу сабабли ҳам маҳсулот ва бошқарувнинг сифатини, ишлаб чиқариш ва экспортни хом ашёга асосланганлик йўналишидан юқори технологияли ишлаб чиқариш тараққиётига йўналтириш – макроиқтисодий стратегиямизнинг энг муҳим омилларидан бирига айланиши зарурдир.

Таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 80-йилларини охирига келиб ҳалқаро жаҳон, хусусан Европа бозорларида, *Total Quality Management (TQM)-умумий сифат менежменти концепциясига асосланган* ИСО 9000 сериясидаги стандарт талабларига жавоб берувчи сифат менежменти тизими (СМТ)га асосланган сифатни бошқариш тизимига янгича ёндошув кенг равишда ривожлана бошлади. Бугунги кунга келиб илмий ва ихтисослашган чет эл адабиётларида ушбу тизимни турлича қўллаш усуллари борасида кенг муҳокамалар давом этмоқда. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, ҳозирги кунда Ўзбекистонда ИСО стандартининг 9000 серияси талабларига мувофиқ сертификатлаш жараёнлари бошлаб юборилди, бироқ сифатни бошқариш масалаларига бўлган муносабатнинг эндиgina шаклланаётганлиги сабабли, бу тажриба ҳозирча ўзининг мақсадларига эришганича йўқ. Шу нукта назардан ҳам республикаимизда СМТни ҳалқаро стандартлар асосида жорий этиш, сертификатлаш каби жараёнларни қўллашда тажриба орттирган корхоналар тажрибасини ҳар жиҳатдан мукамал ўрганиб чиқиш замонавий менежментнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Сифатни бошқариш назариясининг ривожланиш босқичлари

Сифатни бошқариш тараққиётига оид масалаларни таҳлил қилишимиздан олдин, “сифат бошқаруви” ва “сифат менежменти тизими” атамаларининг тарихи билан қизиқ, уларнинг ривожланиш тарихини ўргансак. Умуман олганда, менежмент тараққиётини ҳар хил нуктаи назардан ўрганиш мумкин: айрим мамлакатлар ва минтақалар (АҚШ, Япония, Европа) – ҳудудий нуктаи назар; сифат соҳаси мутахассислари (Шухарт, Деминг, Журан, Фейгенбаум, Исикава, Кросби, Тагути ва бошқалар) – шахсий нуктаи назар; жаҳон тарихининг муҳим воқеаларига асосланиб – даврий нуктаи назар ва ҳ.к. Сифат бошқариш тараққиётини муҳокама этиш учун, муаллиф А.В. Гличев ва В. Е. Швец ёндошувлари асосида тузилган куйидаги даврий бўлинишларни таклиф қилган:

✓ **Сифат бўйича жараёнларни ташкил қилишнинг индивидуал шакли.**

✓ **Сифат бўйича жараёнларни ташкил қилишнинг цех шакли.**

✓ **Сифат бўйича жараёнларни ташкил қилишнинг саноат (индустриал) шакли**

✓ **Постиндустриал давр, Сифатни ялпи бошқариш (TQM) – (XX асрнинг 80 йилларидан – ҳозирги кунга қадар).**

Жаҳонда сифатни бошқариш тараққиётининг тарихан илк босқичи – *сифат бўйича ишларни индивидуал равишда ташкил қилиш шакли* билан боғлиқ бўлган даврга тўғри келган. Бундай шаклнинг мазмуни шундаки, бир ишчи ёки уста яратиш, тайёрлаш ва сотиш борасидаги масалаларни мустақил ўзи ҳал қилиб, сифати учун ҳам барча жавобгарликни ўз зиммасига олган. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш кўпайиши билан цехларда, кейинчалик эса, мануфактураларда ишлаб чиқаришга ўтилганда, вазифаларнинг ходимларга тақсимланган ва сифат учун жавобгарлик юкланган. Бунда назорат ва текширув вазифаси устага юкланган бўлиб, у умумий жавобгарликни ўз зиммасига олган, ишчи эса ўзига юкланган ишнинг сифати учун жавоб берган. Ишлаб чиқаришнинг йириклашиши сифат бўйича фаолиятни ташкил қилиш шакли бутунлай янги *индустриал* даврга кадам қўяди. Бу даврга, юқорида айтилганидек, уч концепция нуктаи назаридан қаралади:

1- расм

Сифат менежментининг тарихий босқичлари

Тейлор тизими	Муаллифлар Ташкилотлар	Концепциялар Воқеалар	Йиллар
	Ф. Тейлор	Менежментнинг илмий асослари	1905

Сифатни бошқаришнинг икк статистик усуллари	В. Шухарт	Сифат назоратининг статистик усуллари (SQC)	1924
	Г. Деминг, Г. Рөминг	Сифатни саралаб назорат қилиш жалваллари	1920
	Э. Деминг	Япониядаги маърузалар	1950
	Япония олимлари ва муҳандислар иттифоқи (JUSE)	Э. Деминг номидаги сифат соҳасидаги Япония мукофоти	1951
	Ж. Журан	Япониядаги маърузалар	1954
	Ж. Журан	Сифатнинг қиймати (COQ)	1951

Ф.Тейлор 1905 йилда “Менежментнинг илмий асослари” концепциясини яратди. 1924-1951 йилга қадар Америка ва Япония олимлари, В. Шухарт, Г.Додж, Г.Роминг, Э.Деминг ва (JUSE) Япония олимлари ва муҳандислар иттифоқи томонидан сифатнинг бошқаришнинг статистик усуллари методлари яратилди. 1956 йилда эса буюк янгилик -

Сифат масалалари ривожланишидаги ушбу даврнинг муҳим воқеаси А.Фейгенбаум томонидан яратилган Сифатни ялпи назорат қилиш – “Total Quality Control” (TQC) концепциясининг вужудга келиши бўлди. Мазкур концепция *сифатни бошқаришга тизимли ёндашувни* бошлаб берди.

2-расм

Ялпи сифатни бошқариш	А. Фейгенбаум	Сифатни умумий бошқариш	1956
	Ф. Кросби	Дефектларсиз ишлаш	1965
	Собик Иттифок	БИП	1955
	Собик Иттифок	КАНАРСПИ	1958
	К. Исакава	Бутун компания миқёсида сифатни бошқариш (CWQC)	1960
	Совет Иттифоқи	НОРМ	1964
	Совет Иттифоқи	СБТ	1967
	Совет Иттифоқи	КСУКП	1975
	Г. Тагути	Тагути усуллари	80 йй.

Сифатни универсал бошқариш тамойиллари (UQM)-90 йй	Халқаро стандартлаштириш ташкилати (ИСО)	9000 серияли ИСО стандартларининг биринчи таърири	1987
	Америка стандартлари ва технологиялар институти (NIST)	М. Боларек номидagi сифат соҳасида миллий мукофот (АҚШ)	1987
	Европа сифат бошқаруви жамғармаси (EFQM)	Сифат соҳасидаги Европа мукофоти (ЕQA)	1992
	ИСО	14000 серияли ИСО стандартлари	1996
	Япония олимлари ва муҳандислар иттифоқи (JUSE)	TQM декларацияси	1997
	ИСО	ИСО 9000нинг учинчи таърири	2000

3-расм

Ялпи сифатни бошқариш	А. Фейгенбаум	Сифатни умумий бошқариш	1956
	Ф. Кросби	Дефектларсиз ишлаш	1965
	Собик Иттифок	БИП	1955
	Собик Иттифок	КАНАРСПИ	1958
	К. Исакава	Бутун компания миқёсида сифатни бошқариш (CWQC)	1960
	Совет Иттифоқи	НОРМ	1964
	Совет Иттифоқи	СБТ	1967
	Совет Иттифоқи	КСУКП	1975
	Г. Тагути	Тагути усуллари	80 йй.

Сифатни универсал бошқариш тамойиллари (UQM)-90 йй	Халқаро стандартлаштириш ташкилати (ИСО)	9000 серияли ИСО стандартларининг биринчи таърири	1987
	Америка стандартлари ва технологиялар институти (NIST)	М. Боларек номидagi сифат соҳасида миллий мукофот (АҚШ)	1987
	Европа сифат бошқаруви жамғармаси (EFQM)	Сифат соҳасидаги Европа мукофоти (ЕQA)	1992
	ИСО	14000 серияли ИСО стандартлари	1996
	Япония олимлари ва муҳандислар иттифоқи (JUSE)	TQM декларацияси	1997
	ИСО	ИСО 9000нинг учинчи таърири	2000

3-расмда кўрсатилганидек, А.Фейгенбаум таклиф этган сифатни бошқариш тизими корхонанинг ички бошқарувига сезиларли ўзгартиришлар киритди. Хусусан, ташкилий тузилмалар ўзгарди: илмий, лойihalаш-конструкторлик, ишлаб чиқариш, таъминот ва сотув бўлинмалари тасарруфида сифатни бошқарувчи марказий бўлимлар ва тегишли ячейкалар ташкил қилинди. Сифатни бошқариш ишларининг мақоми юксалди, унга сифат бўйича вице-президент раҳбарлик қила бошлади. TQC концепцияси Японияда ҳам фаол ривожланиб, бунда асосан ходимларни сифат даражасини оширишга “сифат тўғараклари” орқали жалб этишга қаратилди. К.Исакава бу концепциянинг фаол тарафдори ва тарғиботчиларидан бири эди. Исакава сифат тўғараклари фалсафаси устида изчил иш олиб бориб, уни ташкилотнинг барча хизматчилари ва раҳбариятига таништирди. Шунингдек, олим биринчи бўлиб Э.Демингнинг сифат фалсафасини ва А.Фейгенбаумнинг TQC моделини ўзи кашф этган

сифатни назорат қилиш тизимига (**Company-Wide Quality Control, CWQC**) татбиқ этди. Бу ғоя кейинчалик TQM концепциясига айланади. Японияда сифатни бошқариш усуллари кенг жорий этилиши натижасида, XX асрнинг 60-80 йиллари жаҳон бозорларида япон маҳсулотлари ҳукмронлиги даврига айланишига олиб келди. Европа мамлакатларини Япон маҳсулотлари эгаллаши, сифатни таъминлаш тизимларидан фойдаланиш билан боғлиқ фаолиятни кучайтириб юборди. Бу тизимлар нафақат махсус сифат хизматлари, балки корхонанинг бутун раҳбарияти сифат учун биргаликда ишлаши, масъулият ва ваколатни ўз зиммасига олиши зарурлигини таъкид этди. Бу тизимларни учинчи тараф ҳужжатлаб, сертификатлашни бошлади. 70-йилларда йирик саноат компаниялари ўз таъминотчи корхоналарида маҳсулот сифатини назорат қилиш тизими қўлланишини талаб қилишган. Бироқ, ҳар бир мижоз сифат назорати тизимига ўзича ёндашгани сабабли, умумэтироф этилган

стандартларни ишлаб чиқишга зарурат туғилган. Буюк Британияда 1979 йилда пайдо бўлган BS 5750 шундай стандарт бўлиб ҳисобланади. Айнан шу стандарт кейинчалик **ИСО 9000 серияли** стандартларни яратиш учун асос бўлди.

СМТ ва ИСО 9000 серия стандартлари ривожланишига катта ҳисса қўшган “ғарб мактаби”нинг вакили, америкалик мутахассис Ф.Б.Кросби ўзидан олдинги ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ, сифатни комплекс усулда такомиллаштириш муаммосини ечиш таклифи билан чиқди. У сифат тизимини жорий этишнинг 14 та қондасини кашф этган. Бундай ёндошув ИСО 9000 стандартларини 1987 йилда дунёга келтирди.

Шундай қилиб, бу даврда сифатни яхшилаш ва ишлаб чиқариш унумдорлигининг ўсиши ўртасидаги аввалги зиддият ҳал этилди. Чунки бошқарувнинг янгича ғоялари қўлланиши бир вақтнинг ўзида сифатни ошириш ва ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш учун имкон берди.

Total Quality Management (TQM) концепцияси. Бу концепция ривожланган концепция бўлиб, инсон талаблари ва ихтиёжлари қанчалик ривожланса, у ҳам шу даражада ўсиб боради. Бу фалсафа инсон ихтиёжларининг сифатини энг юқори даражаси ҳисобланади. XX асрнинг 70-80 йилларида жаҳон маҳсулот ва хизматлар бозорининг ривожланиши, унда рақобатнинг кескинлашуви ва протекционизм сиёсатини олиб борилиши, сифатни бошқаришнинг янги даврига ўтишини тақозо этди. Чунки, истеъмолчини рақобатчилар маҳсулотидан кўра камроқ қондирган маҳсулот рақобатга дош беролмай қолган эди.

Таъкидлаш лозимки, TQM концепцияси бир вақтнинг ўзида шаклланмаган; у сифатни бошқариш тараққиётининг бутун замонавий босқичи давомида шаклланиб келган. Масалан, сифатни статистик усуллари ғоялари, Э.Деминг Мукофотининг таъсис қилиш мезонлари билан ва шунингдек “ғарб мактаби” намояндалари (Филипп Кросби, Том Петерс, Клаус Мелер) ушбу концепцияни шаклланишига катта ҳисса қўшганлар.

Бироқ TQMнинг шаклланиш жараёни шу кунгача ҳам тугалланмаган. Бу ҳақда кўпгина нашрлар ҳам далолат бермоқда. Жумладан, Япония олимлар ва муҳандислар иттифоқининг (JUSE) сифат бўйича тадқиқотчилар гуруҳи 1997 йилда ишлаб чиққан TQM Декларацияси шулар жумласига киради. Ҳозирги кунгача TQM концепциясининг умум қабул қилинган ягона таърифи мавжуд эмас. ИСО 8402 халқаро стандартида TQM “ташқилотни бошқаришда сифатга қаратилган,

унинг барча аъзолари иштирокига асосланган, истеъмолчининг эҳтиёжини қондириш орқали ва ташқилот, шу билан бирга жамиятнинг барча аъзолари фойдасини қўзлаб, узоқ муддатли муваффақиятга эришишга йўналтирилган ёндошув” деб изоҳланган.

Хулоса: Панов А.Н. тадқиқотида сифатни ялпи бошқариш - “фаолиятнинг барча йўналишларини қамраб олувчи бошқарув тамойилидир, яъни, бунда доимо такомиллашиб бориш мақсадида, барча ходимлар салоҳиятидан имкон қадар кўпроқ фойдаланиш эъзига истеъмолчи ва жамиятнинг эҳтиёж ва талаблари, шунингдек, ташқилотнинг ақсад ва вазифалари энг самарали тарзда қондирилади”, деб таърифланади.

Сифат соҳасидаги бошқарувнинг янги концепциясида раҳбарлик услубига, ходимлар малакасига, уларнинг хатти-ҳаракатлари мотивациясига ва янгиликларга бўлган муносабатига улкан аҳамият берилди. Корхонанинг жамиятдаги ижтимоий ролининг ўсиб бориши, ташқилотчилик маданияти, яъни кадрлар тизими, ахлоқ меъёрлари, мўлжал ва мақсадлар аҳамиятини янада оширади. Ходимлар меҳнати янада ижодий, янада масъулиятли бўлиб қолди. Инсон ресурсларидан оқилона, тўлиқ фойдаланиш ва уларнинг эҳтиёжларини кўпроқ ҳисобга олиш орқали, TQM концепцияси ташқилотлар ичида ўз-ўзини ривожлантириш ва малакасини ошириш учун асос яратди. А.В.Гличевнинг фикрича, “TQMнинг асл моҳияти - корхона фаолиятининг барча қирраларини, бинобарин, барча ходимларни сифатни яхшилаш ғояси билан қамраб олиш вазифаси қўйилишида”дир.

Шундай қилиб, янги концепциянинг асосий эътибори ташқи истеъмолчиларнинг, яъни, айрим истеъмолчилар ва бутун жамиятнинг эҳтиёжини қондириш ва истагини аниқлашга, шунингдек, ички истеъмолчиларнинг, яъни ташқилот жамоаси аъзоларини қондиришга қаратилган. Яъни, сифатнинг ижтимоий йўналиши биринчи ўринга чиқади.

Ушбу таҳлиллар натижасида агар бирор ерда инқироз ва муваффақиятсизликлар рўй берса, бунинг сабаблари нафақат техника ёки уни ишлаб чиқарувчи ва ишлатувчи инсонларда, балки бошқарув тизимларининг нуқсонларидадир деган фикрга келдик. Бундан долзарб вазифа, тизимлар сифатини такомиллаштириш вазифаси билан боғлиқдир. Фикримизча, корхоналаримиз ва компанияларимиз фаолиятини самарали ва доимий равишда такомиллаштиришнинг ягона йўли – жорий жараёнларни бошқариш ва назорат қилиш тизимини ўзгартириш билан боғлиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдувалиев А.А., Латипов В.Б., Умаров А.С., Алимов М.Н., Хакимов О.Ш., Хван В.И. Стандартизация. Метрология. Сертификация. Качество. – Т.: НИИСМС, 2007г. 275с.
2. Гличев А.В. Основы управления качеством продукции. М., 2001 с.195.
3. Исакава К. Японские методы управления качеством. М., 1988г.
4. Мишин В.М. Управление качеством. М.: Собрание, 1999г.464с
5. Международные стандарты. «Управление качеством продукции». ИСО 9000 – ИСО 9004, ИСО 8402.М.1988г.
6. Семь нот менеджмента. - Совместный проект еженедельника "Эксперт" и консалтинговой группы "БИГ". - М.: ЗАО "Журнал Эксперт", 1998.,424 б.
7. Guiler I., Guillen M.F., Macpherson J.M. Global Competition, Institution, and the Diffusion of Organizational Practices: The International Spread of ISO 9000 Quality Certificates. Administrative Science Quarterly. №47. 2002г.
8. Lee-Peng Tan. ISO 9000: The answer for total quality management implementation?The Malaysian case. // Total Quality Management.Vol.12.2001г.
9. Kanji J.K. An innovative approach to make ISO 9000 standards more effective // Total Quality Management. Vol.9. №1. 1998г.
10. Н.В.Володина “Качество и конкурентоспособность ”Экономинфо” 6.№25 2017г.
11. “Менеджмент” №3 (55) 2020г.
12. <http://www.iso.org>
13. <http://www.standart.uz>

УДК: 9:327(470) 1. (043.3)

Мажнун БУРХОНОВ,

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Гуманитар фанлар ва ахборот технологиялари кафедраси тадқиқотчиси

СамДЧТИ профессори, фалс.ф.д. Файбуллаев О. тақризи асосида

GENERAL ASPECTS AND DIFFERENCES OF THE MATERIAL VALUES OF ANCIENT CENTRAL ASIAN ETHNOS

Annotation

In every era, material values have formed a set of values that meet the physical needs of people. Given this structure of material values, the commonalities and differences that exist in the cultures of the ethnos living in ancient Turan are important. One of the main means of ensuring the physical existence of people is food, and food itself is not a culture, but a culture of food quality of people. It is natural that in the past food preparation technology and consumption quality varied in different nations. The ethnos living in this area were Khorezmians, Sogdians, Bactrians, Fergana people, who had a good culture of farming. The climate of the Turanian peoples is also unique, and animal meat, plant roots, and hunting played an important role in their food culture. In particular, nomadic pastoral culture and sedentary farming were characterized by commonalities and differences. The dress, jewelry, and workmanship of the various peoples of the Turanian peoples reflected peculiar differences.

Key words: Turan culture, material value, nature, society, food, animal husbandry, agriculture, metal, jewelry, ammunition, animal, need, hunting, nomadism, religion, tradition.

ОБЩИЕ АСПЕКТЫ И РАЗЛИЧИЯ МАТЕРИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ДРЕВНЕЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО ЭТНОСА

Аннотации

В каждую эпоху материальные ценности сформировали набор ценностей, отвечающих физическим потребностям людей. При такой структуре материальных ценностей важное значение имеют общности и различия, существующие в культурах этносов, проживающих в древнем Туране. Одним из основных средств обеспечения физического существования людей является пища, а сама пища - это не культура, а культура качества питания людей. Естественно, что технология приготовления пищи и качество потребления различались в разных странах в прошлом. Этнотами, проживавшими на этой территории, были хорезмийцы, согдийцы, бактрийцы, ферганцы, имевшие хорошую культуру земледелия. Климат туранских народов также уникален, и мясо животных, корни растений и охота играли важную роль в их культуре питания. В частности, кочевой скотоводческой культуре и оседлому земледелию были присущи общие черты и различия. Одежда, украшения и мастерство различных народов туранских народов отражали отличительные различия.

Ключевые слова: Туранская культура, материальная ценность, природа, общество, еда, животноводство, сельское хозяйство, металл, украшения, амуниция, животное, потребность, охота, кочевничество, религия, традиция.

ҚАДИМГИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ЭТНОСЛАРИ МОДДИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ УМУМИЙ ЖИХАТЛАРИ ВА ФАРҚЛАРИ

Аннотация

Хар бир даврда моддий қадриятлар кишиларнинг жисмоний эҳтиёжларини қондирувчи қадриятлар мажмуасини ташкил этиб келган. Моддий қадриятларнинг ушбу тузилишини назарда тутиб қадимги Туронда яшаган этнослар маданиятида мавжуд бўлган умумий жиҳатлар ва фарқлар муҳим аҳамиятга эга. Кишиларнинг жисмоний мавжудлигини таъминлаб турувчи асосий воситалардан бири таом бўлиб, озиқ-овқатнинг ўзи маданият эмас, балки кишиларнинг таомланиш сифати маданияти ўтмишда турли халқларда озиқ-овқат тайёрлаш технологияси ва истеъмол қилиш сифати турлича бўлганлиги табиий ҳолдир. Бу ҳудудда яшаган этнослар хоразмликлар, сугдийлар, бактрияликлар, фарғоналиклар бўлиб, деҳқончилик маданиятини яхши эгаллаганлар. Турон халқларидаги иқлим ҳам ўзига хос бўлиб, уларнинг овқатланиш маданиятида ҳайвон гўшти, ўсимликлар илдизи, овчилик қабилар муҳим ўрин тутган. Айниқса, кўчманчи чорвадорлар маданияти ва ўтроқ деҳқончилик умумийлик ва фарқларга эгаллиги билан ажралиб турган. Турон халқларидаги кийиниш, тақинчоқлар тақиш, турли металлларга ишлаб бериш ўзига хос фарқларни акс эттирган.

Калит сўзлар: Турон маданияти, моддий қадрият, табиат, жамият, озиқ-овқат, чорвачилик, деҳқончилик, металл, зеб-зийнат, ўқ, ҳайвон, эҳтиёж, овчилик, кўчманчилик, дин, анъана.

Кириш. Инсоният тарихий тараққиёти жараёнида қадимги Турон этнослари ўзига хос келиб чиқиш тарихи, моддий маданияти, ҳудудий жойлашиши бўйича ўз даврида маданият яратган. Бундай жараёни ўрганиш бугунги кун олимлари, тарихчи, файласуф, археологлар томонидан кенг ва мураккаб тадқиқотларни талаб этадиган соҳалардан бирига айланди. Юртимизда қадимги давр Турон этнослари моддий маданиятини ўрганиш, уларнинг кийиниш, овқатланиш, яшаш тарзи, ишлаб

чиқариш жараёнлари, металлни ўзлаштириши сингари масалаларни очиб бериш кўзда тутилган. Айни пайтда кўплаб манбаларда тарих ҳақиқатини очиб бериш, аждодларимиз ҳаётидаги моддий маданият, маънавий мерос ва миллий қадриятлар ўртасидаги ўхшашликлар ва фарқларни ажратиш кўрсатиш муҳим тадқиқотлардан саналади. Бу борадаги илмий изланишларни кўпайтириш, заминимизнинг тарихини чуқур билиш ҳар бир фуқаронинг бурчи эканлигини барчамиз яхши биламиз.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Моддий қадриятлар жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллайдилар. Улар кишиларнинг моддий эҳтиёжларини қондирадилар, жамият ва табиат ўртасида модда ва энергия алмашинуви таъминлайдилар, табиий ва ижтимоий муҳитга мослашишни амалга оширадилар, химоя функциясини бажарадилар, ижтимоий муносабатлар улар атрофида юз берадилар. Шу боисдан бугунги кнда ҳам юртимизда “ислохотларнинг асл моҳияти ёшлар билими, маданияти, тафаккури ва дунёқарашини бозор муносабатларигаўтаётган халқимиз ҳамда мамлакатимиз моддий-маънавий эҳтиёжга қаратиш эди”[1].

Моддий қадриятлар тузилиши мураккаб ҳодиса бўлиб, уни қуйидагича ифодалаш мумкин:

- кишиларнинг шахсий эҳтиёжларини қондирувчи қадриятлар уй-жой, кийим-кечак, озиқ-овқат, транспорт, уй-рўзғор буюмлари;

- ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондирувчи қадриятлар техника ва технология, меҳнат қуроллари, ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи, ишлаб чиқариш инфраструктураси, меҳнат шароити ва ҳоказолар;

- иншооларнинг тана соғлигини таъминловчи қадриятлар санитария-гигиена, медицина, жисмоний маданият, экология ва бошқалар;

- зеб-зийнатлар, тақинчоқлар, меъморчилик ёдгорликлари, амалий санъат ва ҳоказолар. Ушбу қадриятлар кишиларнинг ҳам моддий ҳам маънавий эҳтиёжларини қондирсаларда, кўпроқ моддий эҳтиёжлар асосида келиб чиққанлигини эътиборга олиб уларни моддий қадриятлар сирасига киритилиши мақсадга мувофиқдир.

Қадимда Турон паст текислигида яшовчи, ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи халқлар: хоразмликлар, суғдийлар, бактрияликлар, фарғоналикларда ўзига хос таомланиш маданияти мавжуд бўлган. Улар нон ва ундан қилинган озиқ-овқат маҳсулотларни кўпроқ истеъмол қилганлар, чунки бу ерда неолит давридан бошлаб дон ва бошоқли экинлар (арпа, буғдой, тарик, кейинроқ шол) етиштирила бошлаган. Айниқса нон жуда эъзозланган. Квинт Курций Руф ёзади: “Подшо (Александр Македонский) ота-боболар удуми бўйича нон келтиришни буюрди. Нонни қилич билан иккига бўлдилар, Александр ва Роксана ундан тотиб кўрдилар. Менинг тахминимча ушбу удумни шрнатганлар никоҳдан ўтувчилар бундай камтарона таом билан қаноатланишни назарда тутган бўлсалар керак”[2]. Кўринадики, муаллиф ўзбекларда ҳозир ҳам мавжуд бўлган бўлғуси келин-куёвни унаштириш маросимидаги нон синдириш расм-русумининг моҳиятини тўғри ифодалай олган: биринчидан нон турғун туркийларда муқаддас саналади ва унинг воситасида никоҳга кириш ҳам қасамёд қилишдай амал ҳисобланади; иккинчидан никоҳдан ўтиб, оила қурганлар оғир кунларда ҳам, фаровонлик дамларида ҳам сабр-тоқатли бўлишлиги зарурлиги олдиндан эслатиб қўйилади. Афсуски, ушбу удумнинг рим тарихчиси билган моҳиятини ҳатто тадқиқотимиздаги бу ва шунга ўхшаш маълумотлар улар ва бошқаларга етиб боради: буғдой, гуруч, тарик, жўхоридан қилинадиган овқатлар, уларнинг турли комбинациялари, уларни тайёрлаш технологияси ўтроқ деҳқонларда деярли бир хил. Юқорида қайд қилганимиздек Хоразмда оқ жўхоридан қилинадиган сиқмон, буламик, гурдук каби таомлар бошқа худуд аҳолисида учрамайди, аксинча Фарғона водийси, Чоч ва Суғд воҳаларида кенг тарқалган баъзи овқат турлари Хоразм аҳолиси ва кўчманчи чорвадорлар орасида ёйилмаган (масалан, Хоразмда норин, уйғур лағмони каби таом турлари ўтмишда тайёрланмаган). Ўтроқ деҳқон аҳолиси ўтмишда хонаки чорвачилик билан

шуғулланганлар, аммо улар мол туёғини камайтирмаслик учун камдан-кам ўз молларини гўштга ишлатганлар (бу одат ҳозирда ҳам бор), шунга кўра гўшт маҳсулотларини камроқ истеъмол қилганлар (чорвадорларга нисбатан), бундан ташқари озиқ-овқат истеъмоли миқдори ва сифати мулкий муносабатлар ва синфий табақаланиш билан боғлиқ.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Марказий Осиёда боғдорчилик ва полизчилик боғлиқ ташкил этилганлиги, қўл ва тўрай зоналарида овчилик, дарё ва қўлларда балиқчилик билан шуғулланиш имкониятлари бу фарқларнинг оз бўлсада ўрнини тўлдириб турган. Иқлимни мўътадил ўлкамизда мавсумий овқат турлари йўқ. Лекин, иқлими, об-ҳавоси йил фаслларига қараб ўзгариб турадиган ўлкаларда мавсумий овқат турлари бор ва бунинг сабаби тирик организмлар иссиқ ҳарорат шароитида ўзларидан кам энергия ажратиш чикарадилар, аксинча совуқ муҳитда кўп миқдорда биоэнергия сарфлайдилар. Шунинг учун ҳам Қадимги Туронда яшовчи ўтроқ аҳолида ҳам, кўчманчи чорвадор қабилаларда ҳам кишки ва ёзги таомлар мавжуд эди, чунки Марказий Осиёнинг иқлими ва об-ҳавоси контраст, ўзгариб турувчи характерга эга. Ёзда юқори самарали таомлар; кази, балиқ, от, туя, эчки гўштлири истеъмол қилинмайди, улар оғир ҳазм бўлишидан ташқари баданда иссиқликлар тошиб кетишига, ошқозон касалликларининг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Иссиқ ўлкаларда чўчка гўштининг истеъмол қилинмаслигининг боиси ҳам шунда деб фикрлаш мумкин, чунки одам организмнинг нормал амал қилиши учун бир кеча-кундузда 3500 килокалория энергия зарур, чўчка гўшти эса 4000 килокалория беради, демак у совуқ муҳит шароитига мос келади. Эҳтимол, ислом дини ана шу табиий сабабни ҳисобга олиб, чўчка гўштини истеъмол қилишни ман қилгандир (оч қолиб, ўлиш хавфи туғилганда руҳсат берилади), шунингдек ҳайбор жангидан сўнг эшак гўштини ейиш ҳам таъқиқланди[3]. Шунгача Ўрта Осиёда киш пайтларида чўчка ва эшак гўшти истеъмол қилинганлигини турар жойлардан топишган ушбу ҳайвонлар суякларидан билиб бўлади. Скиф қабилалари бундан мустасно эди, Геродот уларда эшак ва чўчка йўқлигини таъкидлаб ўтади. Хулоса шуки, Ўрта Осиё халқлари овқатланишда иқлим, об-ҳаво ва организм эҳтиёжларини интуитив равишда тажрибага асосланган ҳолда ҳисобга олганлар.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Кўчманчи чорвадор қабилалар: саклар, массагетлар, скифлар, хуннларнинг таомлари деярли бир хил бўлган. Улар асосан гўшт ва сут маҳсулотлардан тайёрланадиган овқатларни истеъмол қилганлар, нон маҳсулотлари, мева ва полиз маҳсулотларини камроқ истеъмол этганлар. Л.Н.Гумилев ёзади: “Хитойликлар кўчманчиларнинг асосий озиқ-овқати бўлган суд маҳсулотларини истеъмол қилмас эдилар ва уларга жирканч билан қарардилар, натижада улар билан кўчманчилар ўртасида бир-бирини тушуниш йўқ эди”[4]. Овқатланиш маданияти борасида кўчманчи қавмларимиз орасида фарзлар ҳам бор эди. Геродотнинг берган маълумотиға қараганда Дон, Днепр, Дунай дарёси хавзаларида яшаган скифлар буғдой, пиёз, саримсоқ, мошистеъмол қиладилар. Улар буғдойни фақат ўзлари учунгина экиб қолмасдан сотиш учун ҳам экканлар. Демак скифларнинг деҳқончилик билан шуғулланганлари ёки ярим кўчманчи ярим ўтроқ қисми ҳам мавжуд бўлиб, уларда таомланиш маданияти бошқа қисмларга нисбатан юқорироқ бўлган. Скиф чорвадорларида у бир мунча қуйроқ даражада бўлган, хусусан скиф чорвадорлари эгар тагига бир бўлак гўштни қўйиб отда юрган, гўшт тоза юмшоқ ҳолга келгач уни терига ташлаб устидан сув солганлар, унинг устига қизиб

турган тошларни ташаб турганлар, натижада гўшт тез пишган, унинг суви ҳам ичилган (сопол, сўнг металл қазилмаларнинг пайдо бўлиши шўрва тайёрлаш технологиясини такомиллаштирди, турларини кўпайтирди). Скифлар овқатдан олдин бир парча гўштни худо Арейга қурбонлик келтирганлар. Геродот ўз ҳикоясини давом эттириб, таъкидлайдики: “Скифлар биринчи ўлжаси бўлган одамнинг қонини ичадилар. Душманлар калла суякларидан коса ясаб, идиш сифатида фойдаланадилар. Скиф бошлиғи ҳар йили вино тайёрлайди, бир ёки икки душманни ўлдирганларга бир косадан, кўпроқ ўлдирганларга икки косадан шароб қуйиб беради. Жасорат кўрсатмаганлар четда ўтирадилар ва улар учун бундан оғир жазо йўқ”[5]. Агар тарихий фактлар бўлмаганда эди Геродотнинг мазкур айтимларини уйдирма деб қабул қилиш мумкин бўларди. Хулоса шуки, бундай рудимент удумларнинг чорвадор (ўтроқ деҳқонларда эмас) қабилаларда сақланиб қолиши айнан чорвадорларда уруғчиликнинг узок вақтларгача давом этганлигидан ва демак маданий тараққиёти даражасининг ҳам орқада қолганлигидан далолат беради.

Скифларга яқин бўлган Урол ва Олтойнинг Шарқида яшовчи иссидон қабилалари эса янада ҳам қолоқроқ эди. Геродотнинг хабарига кўра иссидонлардан бирининг отаси ўлса майда шохли ҳайвон подасини ҳайдаб келадилар. Жасадни қурбонликка келтириб, сўйиб, бўлақларга ажратадилар ва майда ҳайвонлар гўшили билан аралаштириб пиширадилар ва базм уюштирадилар[6]. Баъзи тадқиқотчилар ушбу одатнинг остида ота-боболар руҳи мана шу йўл билан фарзанд ва қариндошларга ўтади деган тасаввур ётади деган фикрдалар. Аракс (амударё) ороллари ва ботқоқликларидида яшовчи массагетларнинг қолоқ бир қисми ҳам балиқ, ўсимликлар илдизини истеъмол қилганлар, овчилик билан шуғуллаганлар. Уларда ер бўлишига қарамадан деҳқончилик билан шуғулланмаганлар, деҳқончилик маҳсулотлари билан таомланмаганлар[7].

Геродот Каспий денгизининг Шарқида яшовчи массагетларнинг таомлари ҳақида сўз юритиб, уларнинг асосий овқатлари балиқ ва парранда гўшти ҳамда сут маҳсулотлари бўлганлигини таъкидлайди. Баъзи олимлар ана шу нарсага таяниб массагетларни “балиқ еувчилар” деб талкин қиладилар, ҳозирча массагетлар “катта саклар”дир деган тушунча фанда кўпчилик тадқиқотчилар томонидан тан олинган. Улар билан ёнма-ён яшовчи бошқа сакларнинг ҳам таомлари деярли бир хил эди. Сахахаумаваргалар бундан ташқари зардуштийларнинг диний маросимларда ичадиган муқаддас хаумани тайёрлаганлар. Ўрта Осиё кўчманчиларидан бизга қолбаса (қўл баста) қазм, пишлоқ каби таом турлари етиб келган, ушбу технологиядан ҳозирда барча халқлар фойдаланадилар.

Марказий Осиёда яшаган ўтроқ деҳқонлар ва кўчманчи чорвадорлар вино тайёрлаш усулларини қадимдан билганлар, кўплаб микдорда вино ишлаб чиқарганлар, ҳатто баъзи давлатларда солиқ вино билан тўланган (масалан, Парфияда). Айниқса, ўтроқ зироаткорларда шароб ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш кенг тарқалган, очиб ўрганилган шаҳар ҳаробаларидан топилган вино сақланадиган йирик хумлар, деворий расмларда тасвирланган кишилар расмларига қараб бу нарсага амин бўлиш мумкин. Хитойликлар фарғоналиклардан узумчилик ва виночилик технологиясини ўрганганлар. Айни замонда милодий 1 асрда “Ўзбекистонга Хитойдан чой, Ҳиндистондан шакар маҳсулотлари кириб келиб таомланиш маданиятини ранг-баранглаштирган. Биз ўрганаётган даврда фақат Туронда эмас, балки жуда кўп мамлакатларда айрибошлаш эквиваленти (яъни пул) озиқ-овқат маҳсулотлари бўлган

(қорамўл, ўй, буғдой ва ҳоказо) демак, улар нафақат кишиларнинг моддий эҳтиёжларини қондирганлар, балки, айрибошлашнинг (пул пайдо бўлгунига қадар) ривожланишини таъминлаб турган.

Ўрта Осиёда меҳмондўстлик такомиллашган, таомланиш қоидалари, овқатланиш тартиблари биз текшираётган даврдан бошлаб барпо этила бошлаганди. Меҳмондорчилик барча аждодларимизнинг умумий сифати эди. Аммо, у чўл зонасида бошқачароқ эди. Бу ерда нон ва сув танқис бўлгани учун бу хил таомлар дастурхонда камроқ бўлар эди, баъзи қабилалар уларни бермасди (Саҳрода ўзинг оч қолсан, ташна бўласан). Нон ва ичимлик суви сероб бўлган воҳаларда эса йўловчи, сайёҳ, меҳмонларга улар бемалол берилаверарди. Воҳаларда меҳмондорчилик юксак даражада бўлгану, чўл зонасида паст бўлган деган хулосана бермайди. Бу ерда шароит, асосий роль ўйнайди хусусан кўчманчи чорвадорлар, гўшт, сут, қимизни ҳеч қимдан аямаганлар. Ўтроқ деҳқончилик билан шуғулланувчи хоразмийлар ва суғдийлар кишининг изғирин совуқ қунларида “оловхона” деб аталувчи уйга тўпланиб, биргаликда ёғлиқ, серкалорияли таомларни истеъмол қилиш одатининг борлигини Абу Райхон Беруний ёзиб қолдирган[8].

Туронда яшовчи қабилаларнинг хўжалик усуллари турлича бўлсада, уларнинг қийимлари деярли бир хил бўлиб, фақат деталлардагина жузъий фарқлар мавжуд эди. Парсепош шаҳрида Доро I томонидан қурдирилган, тош ёзувда Ўрта Осиё халқлари: суғдийлар, хоразмликлар, бактрияликлар, саклар, марғилонликлар тасвири акс эттирилган бўлиб, ундаги юртдошларимизнинг қийим-бошлари, антропологик қиёфалари бир хилда: улар қўлоҳ, иштон, пошнасиқ ичигига (маҳси арабча) ўхшаган чорик кийганлар. Юқорида айтилгани каби уларнинг қийинишларида биров фарқ бўлган, масалан, саклар қийиб юрадиган қўлоҳ, яъни қулоқчининг учи ўткир бўлган, суғдийлар учи тўмтоқ ва олдинга биров эгилган қўлоҳдан фойдаланганлар. Қийинишда, ташқи қўринишда туронликлар форслардан тамомила фарқ қилганлар. Ташқи қиёфалардаги фарқлар ҳам яққол кўзга ташланиб туради: туронликлар узун бўйли, камжун, қирғий бурун, бодом ковок, кўзлари бурун томондан бошлаб каттароқ сўнг қисқариб боради, сочлари тўғри ва узун; форлар сержун, кўзлари катта-катта, сочлари жингалак, бурунлари катта, учи тумтоқроқ қўринишга эга. Аммо, Эрондаги зардуштийлик дини қохинлари тиззасигача келадиган енгил узун қўйлак, кенг иштон, ёпинғич, бошларига дубулқасимон қулоқчини узун қўлоҳ қийиб юрганлар[9].

Турон халқларини бир хил қийинган оломон тарзида тасаввур қилмаслик лозим. Ўтмишда уларнинг санъати, урф-одатлари ва анъаналари ва қийиниш маданиятида кўплаб фарқлар мавжуд эди[10].

Холчаён, Тупроққалъа, Болаликтепа, Айритош, Афросиёб, Панжикентдан топилган деворий расмларда турк ҳоконлари маликаларининг либослари шунчалик дабдабали эдики, уларнинг этакларини бир неча хизматкорлар кўтариб борганлар. Бу нарсани Амир Темур олдида элчи сифатида келган Клавахо ҳам ўз кундаликларида ёзиб қолдирган. Бундай ҳашаматли қийимлар Европага ўтиб қироличалар ва зодагон аёллар орасида расм тўлгани маълум. Аммо, кўчманчи чорвадор ва оддий ўтроқ деҳқонларда анъанавий қийим-кечак сақланиб қолди, фақат узун ўлоҳ тобора пасайиб тўртбурчакли ёки айлана шаклдаги дўппига айланди. Этик, чорик, ковуш каби оёқ қийимлари пайдо бўлди. Хулоса қилиб айтганда, Қадимги Турон халқлари қийиниш маданиятида умумийлик ва ранг-баранглик ёнма-ён мавжуд бўлиб келди ва ҳозирга ҳам сақланади.

Тақинчоқлар сўнгги полеолит даврида пайдо бўлган бўлиб, уни дастлаб эркалар тақиб юрганлар. Бўйин, қўллар, кулоқларга тақилган ҳайвон тишлари ва бошқа суяк парчалари миқдори ва сифати ибтидоий овчиларнинг мардлик, жисмоний бақуватлиги, эпчиллиги рамзи бўлиб хизмат қилган, уларга қараб кишилар бир-бирларига муносабатда бўлганлар. Ўтроқ деҳқонлар фойдаланадиган зеб-зийнатларда асосан ўсимликлар тасвирланган орнаментлар кенг русм бўлган бўлса, чўл зонасида “ҳайвон услуби” деб аталадиган скиф безаклари илдиз отди, уларда қўпинча йирткичларнинг ўтхўр ҳайвонларига ҳужуми манзараси акс эттирилди. Бу услубни кейинчалик ўтроқ аҳоли ҳам қабул қилди, унинг акс-садоси ўрта асрларда ҳам сезилиб турди, хусусан, Самарқанддаги Регистон майдонида ўзбекларнинг олчин уруғидан бўлган Ялангтўшбой қурдирган Шердор мадрасаси пештоқида шернинг кийикка ҳамла қилиш эпизоди тасвирланган. “Ҳайвон услуби” скифлар маданиятининг уч атрибутининг, яъни

скиф ўқлари ва эгар-жабдуқ каби буюмларнинг бирини ташкил қилиб, Евросиёда ўша замонларда маълум ва машҳур эди. Бу услуб айниқса қайиш тўдаларини яшашда кенг қўлланилар эди, у скифларнинг қасрларда бўлганини билдириб турувчи “визит карточкаси” эди. Зеб-зийнатларга бўлган эҳтиёжнинг ўсиб бориши заргарликнинг ривожланиши ва ушбу буюмлар билан савдо қилувчи кишилар катламининг қўпайишига олиб келди.

- **Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).** Турон халқлари маданиятида шаклланган ўзига хос моддий маданиятнинг кўринишлари ҳар бир давр учун муҳим асос бўлиб хизмат қилган. Шу боисдан ҳам қадимдаги Турон маданиятининг бошқа халқлар маданиятидан кўплаб фарқли жиҳатлари бўлиб, уларнинг маданиятини Осиё ва Европа халқлари ўзларига кейинчалик ўзлаштириб олганликларини кўрамыз.

АДАБИЁТЛАР

1. Ғайбуллаев О. Шахс маънавий камолоти ва эстетик маданият. –Тошкент: CHASHMA PRINT, 2008. 25-бет.
2. Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившаяся книга. – Л.: История Узбекистана в источниках. – Т.: Фан, 1984. – С.142.
3. Ҳадис. Т.: Комус, 1994. – 484-509 б.
4. Гумилев Л.Н. Древняя русь и Великая степь. – М.: Наука, 1989. – С. 391.
5. Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая. В 2-х томах. Т.1. – М.: Наука, 1985. – С.116.
6. История Узбекистана в источниках. – Т.: Фан, 1986. – С.59.
7. Страбон. География в 17-ти книгах. Книга одиннадцатая. //История Узбекистана в источниках. – Т.: Фан, 1984. – С.175.
8. Бируни. Памятники минувших поколений. Т.: Изд-во АН УзССР, 1957. – С.254-258.
9. Бойс М. Зароастрийцы: верования и обычаи. – М.: Наука, 1988. – С.83.
10. Ғайбуллаев О.Эстетик маданият. –Тошкент: Наврўз, 2020. 209-бет.

УДК: 32.019.5

Феруза ДАВРОНОВА,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
2-курс таянч докторанти
E-mail: feruza_davronova_82@mail.ru

ЎзДЖТУ профессори, с.ф.д.Жўраев Н.Қ. тақризи асосида

ISSUES OF INCREASING WOMEN'S SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY

Abstract

The article considers gender in the political life of the state and society. Women, who make up about half of the world's population, are an important driving force in society. They are now active in almost every aspect of the state and society. It should be noted that women are becoming specialists in their field, no matter what direction they work. The article also analyzes the views of the founders, Western and Eastern scholars on the role and importance of women in society. In order to study the feminism movement in more depth, it is analyzed in two parts, namely, secular and Islamic feminism. In fact, the only goal is to see in detail the fact that the two currents of feminism, which envisage freedom and equality, move in specific directions, based on certain sources and principles. In the course of its implementation, the mutually similar aspects of secular and Islamic feminism, as well as their mutually exclusive, different aspects, were highlighted. The article concludes with what the feminism movement has given to women around the world, the importance of reforms, the shortcomings and solutions available.

Key words: feminism, world feminism, Islamic feminism, gender, gender equality, gender inequality, radical feminism, discrimination, religion, laws of Sharia, public administration, politics.

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ ЖЕНЩИН

Аннотация

В статье рассматривается гендер в политической жизни государства и общества. Женщины, составляющие около половины населения мира, являются важной движущей силой общества. Сейчас они действуют практически во всех сферах жизни государства и общества. Следует отметить, что женщины становятся специалистами своего дела, в каком бы направлении они не работали. В статье также анализируются взгляды основателей западных и восточных ученых о роли и значении женщины в обществе. Для более глубокого изучения феминизма, мы разделили его на две части, а именно светский и исламский феминизм. Фактически, наша цель рассмотреть тот факт, что эти два течения феминизма, преследующие одну цель, а именно свободу и равенство, действуют в определенных направлениях, основываясь на отдельных источниках и принципах. В ходе изучения предмета были выявлены взаимно сходные аспекты светского и исламского феминизма, а также их противоречивые и различные аспекты.

Ключевые слова: феминизм, мировой феминизм, исламский феминизм, гендер, гендерное равенство, гендерное неравенство, радикальный феминизм, дискриминация, религия, законы шариата, государственное управление, политика.

АЁЛЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мақолада давлат ва жамият сиёсий ҳаётида гендер масаласи тадқиқ этилади. Дунё аҳолисининг қарийб ярмини ташкил этадиган хотин-қизлар жамиятнинг етакчи ҳаракатлантурувчи кучидир. Ҳозирда улар давлат ва жамият ҳаётининг деярли барча соҳаларида фаолият юритиб келмоқдалар. Шуни таъкидлаш лозимки, аёллар қайси йўналишда ишлашдан қатъий назар ўз соҳасининг етук мутахассиси бўлишади. Шунингдек, ушбу мақолада ғарб ва шарқ олимларининг аёлларнинг жамиятдаги ўрни ва аҳамияти борасидаги фикрлари таҳлил қилинади. Шу билан бирга феминизм ҳаракатини тадқиқ этишда узвийлик ва изчилликни ошириш мақсадида, уни иккига яъни дунёвий ва ислом феминизмига ажратиш олинади. Аслида ягона мақсадни яъни эркинлик ва тенгликни кўзда тутувчи ушбу феминизмнинг икки оқими ўзига хос йўналишларда ҳаракат қилиши, айри манбаларга, тамойилларга асосланиши ҳақидаги маълумотларни аниқланиши ва таҳлил қилишга ҳаракат қилинди. Мавзу давомиди дунёвий ва ислом феминизмининг ўзаро ўхшаш томонлари, шунингдек бир-бири рад этувчи, фарқли томонлари аниқланди.

Калит сўзлар: феминизм, дунёвий феминизм, исломий феминизм, гендер, гендер тенглиги, гендер тенгсизлиги, радикал феминизм, дискриминация, дин, шариат қонун-қондалари, давлат бошқаруви, сиёсат.

Қириш. Аёлларнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликларига эришиши ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг узоқ ва мураккаб, тўқнашув ва зиддиятларга тўла тарихига назар ташламасдан иложимиз йўқ, албатта. Инсоният тарихида аёллар тенгсизлиги, гендер масаласи, шунингдек феминизм назарияси тадқиқот объекти сифатида қатор олимлар томонидан ўрганилиб келинган ва бу мавзу ҳалиям долзарб ҳисобланади, чунки жамиятнинг барча жабҳаларида аёлларнинг роли тобора ўсиб бормоқда. Бу келгусида

янада кенгайиб, такомиллашиб борадиган глобал тенденция эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Аёллар нафақат тарихий жараённинг ажралмас қисми, балки тобора аҳамият касб этувчи кучига айланиб бормоқда. Инсониятни илгарига олға силжитувчи омилар сафидан аёлларни ажратиш олишнинг имкони йўқ. Замонавий дунёда эркаклар ва аёллар муносабатларида бир-бирига бўйсунмиш эмас, балки ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий шериклик мавжуд. Бу тарихий-тадрижий силжиш цивилизациянинг янги

босқичга чиқиши билан характерланади, энди орқага қайтиш йўқ. Гендер тенглигига амалга оширишда катта ютуқларга эришилмоқда, бироқ баъзи мамлакатларда бу ислохотлар энди йўлга қўйилаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Аёллар ва эркеклар ўртасидаги тенгсизлик масаласини тадқиқ этиш жараёнида “феминизм” атамасини, унинг назарий асосларини, тарафдорларини ўрганиш эҳтиёжи туғилди. Шу мақсадда гендер тенглиги, аёл ҳуқуқлари ва эркинлиги масаласига оид халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар, жумладан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, фуқаролик ҳуқуқларига оид протоколлар, БМТ конвенциялари ва резолюциялари ўрганилди. Шунингдек, аёлларнинг эрк ва озодлик учун курашлари бўйича тарихий материаллар, ғарб адабиёти ва ислом динининг мукаддас манбаларига мурожаат этилди.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва имкониятлари, гендер тенглиги масалаларига оид, шунингдек, аёлларнинг давлат ва жамият ҳаётида ижтимоий ва сиёсий фаоллигини ошириш бўйича манбаларни ўрганиш жараёнида умум қабул қилинган тарихий ва социологик методлар, жумладан, тарихийлик, мантиқийлик, тизимли таҳлил, қиёсий-тарихий, тузилмавий, функционал ёндашув, қиёсий-мантикий, таҳлилий, кетма-кетлик, ҳолислик ва контент-анализ каби методлардан фойдаланилган.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Хотин-қизларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари, озодлик ва эрк учун курашиш тарихини ўрганиш жараёнида “феминизм” ва “гендер” тушунчаларига тез-тез дуч келамиз. Хўш, “феминизм” нима, унинг мақсади, етакчилари кимлар деган ҳақли савол туғилади. “Феминизм” (лот. femina - “аёл” дегани) – аёлларнинг сиёсий, иқтисодий, шахсий ва ижтимоий ҳуқуқлари тенглигига эришишга қаратилган мафкуравий, сиёсий ва ижтимоий ҳаракатлар мажмуидир. Феминизм ғоясининг мақсади аёлларга тўлиқ фуқаролик ҳуқуқларини берилишини кўзда тутувчи ижтимоий-сиёсий ҳаракат бўлиб, кенг маънода, жамиятнинг барча соҳаларида аёлларнинг эркеклар билан тенг ҳуқуқлилигига интилиш, тор маънода эса, аёлларга нисбатан камситишни йўқ қилиш ва ўз ҳуқуқларини эркеклар билан тенглаштиришдан иборат бўлган аёллар ҳаракати ҳисобланади. Ушбу ҳаракатлар аёлларнинг сайлов ҳуқуқи, бирор-бир давлат лавозимларини эгаллаш, меҳнат қилиш ва тенг ҳақ олиш, мулкка эгаллик қилиш учун курашувчи оқим ҳисобланади. “Феминизм” назариясини қисқача қилиб қуйида тасвирлашга ҳаракат қиламиз:

Биринчидан, ушбу таълимот аёл ва эркеклар тенгсизлиги ва уни енгиб ўтиш йўллари, аёлларга нисбатан зўронликка қарши кураш йўллари ўз ичига олади, шунингдек, феминизмни репрессив гендер муносабатлари тўғрисидаги назария деб эмас, балки сиёсий амалиёт – дунёни ўзгартириш истаги деб тушуниш тўғри ҳисобланади;

Иккинчидан, феминизм гендер тенгсизлигига қарши, ижтимоий тизимларда аёл ҳуқуқ ва имкониятлари учун курашувчи, эркек ва аёлларларнинг тенг ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ҳуқуқларга эришишга қаратилган мафкуралар ва назариялар мажмуи;

Учинчидан, барча хотин-қизларнинг эркеклар устунлиги ва эксплуатациясидан қутилишига қаратилган ижтимоий-сиёсий назария;

Тўртинчидан, ўзида гендер-синфий тизим билан стратегик конфронтацияни жамлаб олган ижтимоий ҳаракат.

Бешинчидан, хотин-қизлар ҳуқуқларини бузилишига олиб келувчи ҳар қандай назария ва ҳаракатларга қарши курашувчи мафкура;

Олтинчидан, аёл дунёқарашининг артикуляцияси ва аёлларнинг қадриятлари тизимига асосланган тадқиқот амалиётининг йиғиндисини сифатида намоён бўлади.

Еттинчидан, феминизмни бир қанча оқим ва йўналишлари бўлиб, ҳаммасининг негизда аёлларнинг жинсий камситилишига қарши курашувчи, хусусан, аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоялашни кўзда тутувчи дунёқараш, нуқтаи назар тушунилади. Гендер роллар ва патриархалликнинг барча шаклларига қарши бўлган радикал феминизм, табиатга ҳукмронлик қилиш истагини аёллар устидан ҳукмронлик билан боғлайдиган эофеминизм ва анархист ғоялар билан уйғунлашган анархо-феминизм каби бир қанча турлари мавжуд.

Саккизинчидан, феминизм аёлнинг эркеклар устидан ҳукмронлигини уқтирмайди, қўпчилик уни эркекларга нафрат ёки аёлларнинг мутлақ гегемонликка эришиш истаги деб тушунади, аслида феминизм эркек ва аёлларни тенг кўради, эркекларга устунлик берувчи турмуш тарзи ва мафкураларни инкор этади;

Тўққизинчидан, илгари феминизм ҳаракатини эркекларга қарши ҳаракат деб қаралар эди, ҳозирда эса эркеклар, аёллар ва болалар биргаликда, бир-бирини тўлдириб, бойитиб боровчи умумий ҳаракат деб қараш урф бўлди [18];

Ўнинчидан, тадқиқот объектини ўрганиш чоғида шартли равишда “ғарб” ва “ислом феминизми”га ажратиб олди, бу икки оқим аслида бир мақсадни кўзласада, аммо фарқли томонлари ҳам талайгина. Бу борада қатор ғарб ва шарқ, америка олимлари, тадқиқотчилари, сиёсатшунослари, шунингдек, мусулмон дунёсининг кўзга кўринган уламоларининг қарашлари ва мулоҳазаларини ўрганиб, таҳлил қилишга уриндик.

Дастлаб, ўрта асрларда аёллар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиб чиққан, аёлларни ижтимоий гуруҳ сифатида қарама-қарши жинс томонидан тан олинishi, уларга нисбатан адолатсизликларга барҳам берилишини талаб қилган биринчи феминист сифатида эътироф этиладиган аёл Кристина Пизанская (1364-1430) бўлиб, ўзининг “Аёллар шахри ҳақида китоб” асарида инсоният маданиятини ривожлантиришга ҳисса қўшган аёллар рўйхатини келтиради. Ўша даврда аёлларга паст қатлам сифатида қарайдиган мизогинистларга (мизогинист – аёлларга нисбатан патологик нафрат) қарши илк бор жамоатчилик олдида қарши чиққан аёл сифатида тилга олинади.

Дунё тарихидаги машҳур аёллардан 106 таси жамланган “Машҳур аёллар” ҳақидаги 1-китоб Джованни Боккачо (1473) томонидан тузилади, Кристина де Пизанская ушбу рўйхатдаги аёллардан фойдаланиб, уларни янада тўлдириб, машҳур миф ва афсоналар билан бойитади. Унинг “Аёллар шахри ҳақида китоб” асарини тарихчи Герд Лернер “аёллар тарихини ўрганишдаги дастлабки манба” деб эътироф этади. Пизанская феминизм назариясини ҳаётда татбиқ этилишининг асосий талаби сифатида: «Аёлларни сифатли билим олишларига жиддий эътибор бериш» деган хулосага келади, сифатли таълим орқалигина аёлларни билимини кўтариш, шу орқали уларнинг жамиятдаги нуфузини ошириш мумкинлигини башорат қилади..

Француз назариётчиси Шарль Фурье (1772-1837) биринчи бўлиб «феминизм» атамасини илмий муомалага киритган. Унинг таърифида кўра: «Феминист аёл ассоциация ва ўзаро муносабатга асосланган равишда ижтимоий ҳаётни ўзгартиради ва жамиятда ўзи ҳам ўзгаради». Шунингдек, Фурье ижтимоий тараққиётни хотин-қизларнинг ҳуқуқларини кенгайтириш билан боғлайди. Фурье «хотин-қизлар ҳуқуқларини кенгайтириш – бу ижтимоий тараққиёт манбаи» деган хулосага келади [14].

XVIII асрда инглиз ёзувчиси, файласуф, феминист, Франция инқилоби, тарихи бўйича китоблар муаллифи бўлган Мэри Уолстонкрофт (1759-1797) хотин-қизларни озодлик ва тенглик учун курашга чақирди. Мэри Уолстонкрофт ўша даврда машҳур бўлган “Аёл ҳуқуқлари ҳимояси” (1792) асарида аёл ва эркекларни бир хилда онгли мавжудот сифатида қарашга чақиради, аёлларда маълумот етишмаслиги туфайли уларни эркекларга нисбатан ривожланишнинг куйи босқичида деб эътироф этишлик нотўғри эканлигини таъкидлайди.

XVIII-XIX асрларда Европа аёллари жамият ҳаётида фаол иштирок эта бошладилар, иқтисодий мустақилликка эришадилар, давлат ижтимоий-сиёсий ҳаётида иштирок этишга ҳаракат қиладилар. Америка Қўшма Штатларида аёлларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш талаби билан биринчилардан бўлиб Абигайл Смит Адамс (1744-1818) чиқди, унинг “Қабул қилинишида биз аёллар қатмашмаган қонунларга ва бизнинг манфаатларимизга жавоб бермайдиган ҳукуматга бўйсунмаймиз” (1776) жумлалари машҳур бўлиб кетди [17].

Француз файласуфи, экзистенциалист Симона де Бовуар ўзининг “Иккинчи жинс” китобида гендер тенгсизлиги феноменини, жамиятда ва маданиятда жинсга қараб камситиш яъни дискриминациянинг келиб чиқиш сабабларини фалсафий тушунтиришга ҳаракат қилди. Ушбу китоб XX асрда феминизм ҳаракати ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

XX аср ўрталарида Америка Қўшма Штатларида Бэтти Фриданнинг аёлларнинг жамиятдаги роли ҳақидаги китоби ўша даврда кучли баҳс-мунозарага сабаб бўлади, чунки у оилада ҳам, ишда ҳам хотин-қизларга кенг ваколат бериш керак дея гендер тенглигига чақирган. Бэттининг “Аёллик жумбоғи” (“Feminine Mystique”) номли асари уч миллион нусхада сотилган, бу китоб миллионлаб хотин-қизларни ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилишга чорлаган [8].

Юқорида ғарбда аёл эркинлигига оид маълумотларга мурожаат қилдик. Хўш, исломда аёл эрки ва ҳуқуқларига оид қандай фикр ва мулоҳазалар мавжуд? “Ислом феминизми” нима? “Исломиёй феминизм” аёлларнинг ислом динидаги роли билан боғлиқ бўлган феминизм шакли бўлиб, у ижтимоий, сиёсий ва шахсий ҳаётда жинсидан қатъи назар барча мусулмонларнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлашга қаратилган ҳаракат ҳисобланади. Исломиёй феминистлар мусулмон аёлларининг ҳуқуқлари, гендер тенглиги, ижтимоий адолат тарафдорларидир. Улар ислом дини ва анъаналари, қадриятлари, маънавий-маданий манбаларини инкор этмайдилар, аксинча, Аллоҳга бўлган самимий муҳаббат, иймон келтириш аёлларнинг ҳуқуқлари учун курашишда куч ва илҳом бахш этишини таъкидлайдилар.

“Ислом феминизми” ғарб ва шарқ олимлари томонидан узлуксиз тадқиқ этиб келинади. Исромида эркек ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги моҳиятини ўрганишда, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ислом бошқа монотеистик динлардан фарқли ўларок, бошиданок эркек ва аёлларнинг тенглигини муқаддас манбаларида эътироф этади. Исломиёй феминизмдаги гендер тенглик, ижтимоий адолатга интилиш, уни англаш ва ҳаётга татбиқ этиш учун асос Куръони Карим ҳисобланади. Куръони Каримда шундай дейилади: “Эй одамлар! Сизларни бир жондан яратган ва ундан унинг жуфтини яратиб, икковларидан қўллаб эркагу аёлларни тарқатган Роббингиздан кўркинлар” [3].

Куръони Каримнинг “Нисо” сурасида айнан аёллар, уларнинг ҳуқуқ ва ижтимоий роллари ҳақида тўлиқ сўз юритилиб, бу сура 176 та оятни ўз ичига олади ва ҳажм жиҳатидан 2-ўринда туради. Ушбу сурада

этимларнинг ҳақларига риоя қилиш, кичик ёшдаги болалар, заиф кишилар ва аёлларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Бу эса ислом оламининг билимли, етук алломаларидан бўлган Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг айтишларича, ўз навбатида мусулмон аёли ҳақидаги барча нотўғри фикрларни чиппака чиқариб, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари борасида эркеклар билан тенг туришини англатади [3].

Шайхнинг айтишларича, инсоният ислом дини келгунига қадар аёл киши ҳақида хато тасаввурда ва муносабатда бўлган, айниқса, ғарб халқларида аёл кишига эркекларни йўлдан оздирувчи жонзот сифатида қарашган... ислом дини бу тахлит бидъат ва хурофотларнинг барчасини барбод этиб, аёлнинг тенг ҳуқуқли инсон эканлигини, уни ҳам Аллоҳ яратганини айтади.

Оилада, жамиятда эр-хотиннинг ижтимоий роли ҳақида гапирганда, Куръони Каримнинг “Нисо” сурасига мурожаат қиламиз: “Аллоҳ баъзиларини баъзиларидан устун қилгани учун ва молларидан сарфлагани учун эркеклар аёлларга раҳбардирлар. Солиҳа аёллар итоаткор ва Аллоҳ хифзу ҳимояси бўйича ғойиб (эр)ларининг муҳофазасини қилувчилардир”. Демакки, оила раҳбарлиги бобида Аллоҳ эркекни аёлдан афзал қилиб яратибди. Эркак кишининг жисмоний тузилиши, ички ва ташқи қиёфаси ва бошқа жиҳатлари билан оила раҳбари бўлишга мос яратилган. Бунинг устига, оила қуриш, уни тутиб туриш, бу йўлдаги сарф-харажатлар ҳам эркек кишининг зиммасида [3].

Гендер тенгсизлиги ва феминистик ҳаракатларнинг ғарб ва ислом мамлакатларидаги ривожланиш жараёнини таҳлил қилиш давомида ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқладик, қуйида икки хил ёндошувнинг бир-бирини тўлдирувчи, ўхшаш жиҳатларига тўхталамиз: биринчидан, ҳоҳ исломий бўлсин, ҳоҳ дунёвий бўлсин, иккала йўналиш ҳам аёлларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамиятдаги ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ўрнини топишга ёрдам беради; иккинчидан, жамиятнинг қайси ижтимоий қатламга мослиги, жинси, насл-насаби, келиб чиқиши ва бошқа ҳусусиятларидан қатъий назар тенг ҳуқуқларга эга бўлишини таъминланиши; учинчидан, аёлларни оиладаги, жамиятдаги зўровонлик ва ҳуқуқсизликдан ҳимоя қилади; тўртинчидан, аёлларнинг сайлаш ҳуқуқи, давлат бошқаруви органларида фаолият юритишини таъминлашни қўллаб-қувватлайди; бешинчидан, хотин-қизларнинг маълумот олиши, тиббий хизматдан фойдаланиши, ўзи истаган фаолият тури билан шугулланиши учун курашади; олтинчидан, иккала йўналишда ҳам инсон мансуб бўлган синф, қатлам, тил, дин ва ирқий дискриминация ва чекловларга йўл қўйилмайди; еттинчидан, бу йўналишларни бирлаштирувчи жиҳати - ягона мақсад ва муаммосининг бирлигидадир.

Шунингдек, қуйида гендер тенгсизлиги бўйича, феминизмнинг исломий ва дунёвий йўналишлари ўртасидаги тафовутларни келтирамиз, булар: Биринчидан, “исломий феминизм” – ўз номидан келиб чиқиб айнан аёлларнинг исломдаги ролини ўрганадиган феминизм шакли ҳисобланади, мусулмон аёлларининг тенг ҳуқуқлилигини таъминлашга қаратилган. Исломиёй феминистлар ислом динига асосланган аёл ҳуқуқлари, гендер тенглиги ва ижтимоий адолат тарафдорларидир. Дунёвий ёки ғарбий феминизмнинг эса мафкуравий асоси ҳуқуқлар, имтиёзлар ва жамиятдаги маъқеъи инсоннинг жинсига қараб белгиланмаслиги керак деб ҳисоблайди, буни бошқача қилиб гендер тенглиги деб ҳам номлаш мумкин. Иккинчидан, Исломиёй феминизм ғоясининг

конуний асоси мусулмонларнинг муқаддас китоблари бўлган Қуръони Карим, ҳадис, фикҳ ва шариат қонунлари бўлса, дунёвий феминистлар инсон ҳуқуқларига оид халқаро декларациялар, пакт ва конвенцияларга таянади, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, исломий феминизм дунёвий билимларни, халқаро ҳуқуқ ва нормаларни ҳам рад этмайди. Учунчидан, ғарб феминистлари мусулмон аёлларининг “мазлум қисмати, аянчли қиёфаси” ҳақида оммавий ахборот воситаларида бонг уришади, ҳақиқатдан ҳам бундай ҳолатлар кўп учрайди, аммо бундай ҳолатлар айнан мусулмон мамлакатларидагина эмас, балки бошқа дунё мамлакатларида ҳам учрайди.

- Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).

Хотин-қизлар аҳволининг яхшиланиши ва гендер тенг ҳуқуқчилигини таъминлаш – бу инсон ҳуқуқлари муаммоси ҳамда ижтимоий адолатни таъминлаш шартларидан биридир. Бу алоҳида ҳолда фақат хотин-қизларгагина тегишли масала

сифатида кўриб чиқилмаслиги керак. Бу барқарор, адолатли ва ривожланган жамият қуришнинг ягона усулидир. Хотин-қизларга имкониятларнинг кенгайтирилиши ва уларнинг тенглик асосида жамият ҳаётининг барча соҳаларида иштирок этиши, жумладан қарор қабул қилиш ва бошқарув органларида фаолият юритишини эътиборга олган ҳолда тенглик, тараққиёт ва тинчлик мақсадларига эришиш муҳим аҳамиятга эга.

Гендер тенгсизлиги ва феминистик ҳаракатлар узоқ давр мобайнида фаолият юритиб, мақсад ва стратегиялари, илмий ва назарий асосларини ишлаб чиқишган, таянч манбаларига эга бўлиб, ўз мақсадлари сари давомли равишда ҳаракат қилиб келмоқда. Бироқ бу соҳада камчиликлар ҳам талайгина, ҳукумат, халқаро ҳамжамят ва фуқаролик жамияти, жумладан, ноҳукумат ташкилотлари ва хусусий сектор муаммоли соҳаларда стратегик чораларни қабул қилиши лозим.

АДАБИЁТЛАР

1. Абу Наср Форобий “Фозил одамлар шахри”. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 224-б.
2. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф «Иймон» Т., “Ҳилол”, 2013, 62-б.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф “Тафсири хилол” Биринчи жуз 513-б.
4. Аристотель “Политика” Сочинения –М.:Мысль, 1983. С. 376
5. Всеобщая декларация прав человека/ (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10.12.1948) <http://www.consultant.ru/>
6. Гендер тадқиқоти асослари курси хрестоматияси, Т.: “Ўзбекистон”, 2008й, 28-29б.
7. Организация Объединенных Наций <https://www.un.org/>
8. Книга о граде женском Теоретическая реабилитация http://www.ahmerov.com/book_
9. Легецкая А.Н. “Женщина в политической жизни Франции: Политическая равенство и осуществление властных функций” Автореферат. Кемерово, 2005г, С.226
10. Панова В.Ф, Вахтин Б.Б. “Жизнь Мухамеда”Глава первая, «Остров арабов», г. Екатеринбург, 2000 http://svitk.ru/panova-prorok_muhammed.php
11. Поддержка участия женщин в деятельности политических партий Опубликовано Бюро по демократическим институтам и правам человека (БДИПЧ ОБСЕ)ul. Miodowa 1000-251 WarsawPolandwww.osce.org/odihr © БДИПЧ ОБСЕ,
12. Понуждаев Э.А., Понуждаева М.Э. «История управленческой мысли», 2015г, С.136-137. <https://books.google.com>

UDK: 398:371.3

Shaxlo DJAMALDINOVA,

*Samarqand davlat tibbiyot institute "O'zbek tili va adabiyoti, rus tili bilan" kafedrasini mudiri
Djamaldinovashaxlo@mail.ru*

GulDU professori, ped.f.d. Xusanboyeva Q.P. taqrizi asosida

"KICKINA SHAHZODA"NI MUAMMOLI METOD ASOSIDA ADABIYOT DARSLARIDA O'RGANISH

Annotatsiya

O'zbekiston umumta'lim maktablarining 8-sinfi dasturida Antuan de Sent-Ekzyuperining "Kichkina shahzoda" asarini o'rganish uchun vaqt ajratilgan. Asarni o'rganishga yo'naltiruvchi talqin: ertak-qissada bolalar olamining mahorat bilan tasvir etilishi. Unda abadiyat va foniylik, hayot, muhabbat va o'lim muammosining o'ziga xos tarzda tasvir etilishi. Kichkina shahzoda obrazi. Ertakdagi boshqa obrazlar va ular o'rtasidagi munosabat. Ertakda bolalar ruhiyatiga xos xususiyatlarning yorqin ifodalanganligi. Ertakning tarbiyaviy ahamiyati, tarzida bo'lishi haqida tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: muammoli metod, asar tahlili, muammolar yechimi.

STUDYING THE FAIRY TALE "THE LITTLE PRINCE" IN LITERATURE LESSONS USING THE PROBLEM METHOD

Abstract

The 8th grade curriculum of Uzbekistan's secondary schools includes time to study Antoine de Saint-Exupery's The Little Prince. A study-oriented interpretation: a masterful depiction of the children's world in a fairy tale. It is a unique depiction of the problems of eternity and mortality, life, love and death. The image of the little prince. Other characters in the fairy tale and the relationship between them. The fairy tale is a vivid expression of the peculiarities of the children's psyche. He studied the educational value and style of fairy tales.

Key words: problem method, work analysis, problem solving.

ИЗУЧЕНИЕ СКАЗКИ «МАЛЕНЬКИЙ ПРИНЦ» НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПРОБЛЕМНОГО МЕТОДА

Аннотация

В 8-м классе среднеобразовательной школе Узбекистана есть время для изучения рассказа «Маленький принц» Антуана де Сент-Экзюпери. Учебная интерпретация: мастерское изображение детского мира в сказке. Это уникальное изображение проблем вечности и смертности, жизни, любви и смерти. Образ маленького принца. Другие персонажи сказки и отношения между ними. Сказка - яркое выражение особенностей детской психики. Он имеет воспитательную и просветительскую ценность.

Ключевые слова: проблемный метод, анализ работы, решение проблем.

Kirish. Metodika ilmida badiiy asarlarni bo'laklarga bo'lib o'rganishda istalgan joyda to'xtab, keyingi darsda davom etish usuli ma'qul emasligi aytiladi. Buning o'ziga xos pedagogik, psixologik va metodik asoslari bor. O'qituvchi "Kichkina shahzoda"ni uning boblariga tayanib taqsimlab, rejalashtirib olishi va har darsda o'qilgan bo'lakning tahlilini amalga oshirishi ham mumkin. Yoki 40-45 daqiqa davomida darslikda berilgan[1] parcha to'liq o'qib chiqilib, qolgan darslarda o'quvchilar bilan birga uning tahliliga o'tilsa ham bo'ladi.

Adabiyotchi o'qituvchilarning "Kichkina shahzoda"ni o'rganish qiyin degan e'tirozlarida jon bor. O'quvchilarning uni anglashi qiyin kechayotganini ham tushunish mumkin. Chunki asar bizning milliy ruhiyatimizga uncha yaqin emas. Avvalo, bizning bolalar hamisha kattalarni haq deb biladilar. O'zbekning milliy-axloqiy xususiyatida kattalarni tanqid qilish, ularning xatti-harakatlariga tahrir kiritish hissi yo'q. Bu o'zbekcha axloqiy me'yor bolalarning genida, tiyatida mavjud. Ayrim o'quvchilarning asardan ma'naviy zavq ola bilmayotganligi va qissa qahramoni qarashlari, munosabati hamda tutumlarini his qilmayotganliklarining sababi ham shunda.

Ishni qiyinlashtiradigan yana bir holat shundan iboratki, asardan darslikda (avval bu asar 5-sinfda o'rganilgan. Bu gaplar unga tegishli) berilgan parchada qissaning aslidagi suratlar yo'q. Holbuki, parchada "Rasmlarni muallifning o'zi chizgan", "Mana

Muammoli o'qitish rivojlantiruvchi ta'limning mustaqil izlanuvchi faoliyat yetakchilik qiladigan turi hisoblanadi

o'sha surat", "Mana, men chizgan narsa", "Shu rasmini chizib berdim" degan jumlar boru, rasmlar yo'q. Bu sezgir o'quvchida e'tiroz uyg' otadi. Tasvirlarni tasavvur qilish qiyinlashadi. O'quvchining xafsalasi pir bo'lib qolmasligi uchun keyingi nashrda bu nomuvofiqlik bartaraf etilishi lozim.

Aslida, bu asarning sakkizinchi sinfga olingani pedagogik-psixologik jihatidan unchalik ham to'g'ri emas. Chunki uning qahramoni yosh bola. Uning tuyg' ulari, mulohazalari, xayratlari va e'tirozlari sakkizinchi sinf o'quvchilarining ko'pchiligiga qiziq bo'lmasligi mumkin. Chunki ular bu bosqichdan o'tib ketishganiga ancha bo'lgan, bu tuyg' ulardan ular yiroqlab ketishgan. Ta'lim-tarbiya jarayonining har bosqichida, har bir sinfda o'quvchilarning yoshi bilan bog'liq intilishlari, qiziqishlari, hislari o'ziga xos bo'ladi. Yoshlari katta bo'lgani sari bu sifatlar ham yildan yilga o'zgarib, yuqorilab boraveradi. Shuning uchun qaysidir sinfda o'quvchiga singdirilishi kerak bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar, tuyg' ular, badiiy va hayotiy haqiqatlar o'tkazib yuborilsa, bir yildan keyin ularning bolaga qizig' i ham bo'lmaydi, yoqmaydi ham, yuqmaydi ham. Chunki endi uning ongi va ruhiyatida yoshiga xos va mos bo'lgan boshqacha qarashlar, o'zgacha fikrlar va yangicha tuyg' ularga ehtiyoj paydo bo'lgan bo'ladi. Xohish-istaklari boshqa bo'ladi.

Hamon shunday qilingan ekan, biz ham bu asarni o'rganishni imkon qadar o'smirlarga yaqinlashtirishga, moslashtirishga harakat qilamiz. O'smirlarga katta kitobxon nazari bilan yondashib, ularni bu asarga kattalar sifatida yondashishga yo'naltiramiz.

Asar matni o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi. Lekin, sakkizinchi sinf yoshidagi o'quvchilar orasida badiiy asarga, kitob o'qishga qiziqadiganlari va bu borada ancha tajribaga egalari ham bo'lishi mumkin. Sinfda shunday o'quvchi bo'lsa, o'qituvchi asarni o'qishni undan iltimos qilishi ham mumkin. Faqat bu o'quvchini matn mutolaasiga oldindan tayyorlashi kerak bo'ladi. U ham xuddi o'qituvchi singari bu darsga alohida tadbir ko'rishi lozim bo'ladi. Mutolaa jarayonida o'quvchilar u bilan birga o'z darsliklaridan asarni ichdan o'qib boradilar. Asar to'liq o'qib bo'lingandan so'ng, ikkinchi darsda uning tahliliga kirishiladi.

Agar o'qituvchi mazkur bitikni muammoli shaklda o'rganishni ixtiyor etsa, sakkizinchi sinf o'quvchilarini bu maqsadidan xabardor qilishi, muammoni oldindan ularga e'lon qilishi shart.

Muammo: 1. "Kattalardagi Kichkina shahzodaga yoqmagani sifatlar nimalar va ular kattalarda qachon, qanday qilib shakllangan?" 2. Kichkina shahzoda katta bo'lguncha shu beg'uborligi bilan qolsa, hayotda unga qiyin bo'ladimi yoki oson bo'ladimi?"

Bu muammolar o'qituvchiga bir variant sifatida taqdim etiladi. Istasa, o'zi asar matni asosida o'quvchilarda har xil munosabatni uyg' otadigan, fikrlar to'qnashuviga sabab bo'ladigan boshqa muammoli savol va topshiriqlar tuzishi ham mumkin. Dars jarayonini o'zi tuzgan muammoning yechimi sari olib boradi.

Ma'lumki, "Kichkina shahzoda" qissasi dunyodagi ko'p tillarga tarjima qilingan asar. Unda Antuan de Sent-Ekzyuperi nihoyatda nozik qalbli, xayolot olami boy, sog' lom mantiq asosida yashaydigan o'zga sayyoralik bolakay timsolini yaratgan. Kichkina shahzoda yaxshini yomondan, go'zalni xunukdan farqlay olmaydigan, fantaziyasi qotib qolgan kattalar ruhiyatini tushunmaydi. Hodisalarga tor manfaat yuzasidan qaraganligi, bag'ri keng bo'lmagan uchun bir-birini anglamay, bir marta beriladigan hayotda maza qilib yashash o'miga urushlarni, qirg'inlarni o'ylab topadigan kattalar shahzodaning kinoyaviy nazari bilan tasvir etiladi. O'quvchilarga asardagi mana shu haqiqatlarni kashf etishda ko'maklashish kerak. Buning uchun o'qituvchiga asar matni yuzasidan tayyorlangan savol-topshiriqlar yordam beradi. O'qituvchi matndagi diqqatga sazovor o'rinlarni savol yoki topshiriqqa aylantirib, ularga o'quvchilarning e'tiborini qaratishi kerak bo'ladi.

Asar tahlili nishabi muammolar yechimi sari borishi nazarda tutilgan holda didaktik faoliyatning asosiy quroli bo'lmish savol-topshiriqlarning dastlabkisi:

1. Qissa qahramoni chizgan rasmga kattalarning munosabati, ularning jug' rofiya, tarix, arifmetika va husnixatni o'rganish borasida bergan maslahatlari hamda bolaning shu sababli "rassomlikning porloq istiqbolidan voz kechishga majbur bo'lgani"ga o'z munosabatingizni bildiring!" tarzida bo'ladi. Topshiriqqa javob berish uchun o'quvchilar mustaqil mulohaza yuritishlari kerak bo'ladi. Avvalo, jungli haqida xayol surish uchun u haqda biror narsa bilish kerak. Unga xos jihatlarni tasavvur qilish kerak. Bolaning xayolot olami chegara bilmaydi. Xayolda aqlga sig' maydigan ishlar ham oppa-oston sodir bo'laveradi, har qanday muammo osongina yechimini topaveradi. Hikoyachining rasm chizishga undagan narsa ham undagi xayol ufqining kengligi bo'lsa ajabmas. Lekin baribir, bizning o'quvchilar kattalar haq ekanini ichdan tuyib turadilar. Maslahat bergan, uzoqni ko'ra biladigan kattalarning haq ekaniga ichdan hiyonat qilolmaydilar. Shu bilan birga, bu o'smirlikka xos bo'lgan mustaqillikka intilish hissining ta'sirida o'quvchilarga ham yoqmasligi mumkin. Kattalarning maslahatida bolalar ilg'amaydigan biror mantiq bormi? Shu vaziyatda husnixatning ahamiyati nimadan iborat bo'lishi mumkin? Maslahat mazmuniga

husnixatning kiritilishida nima nazarda tutilgan bo'lishi mumkin, Sizningcha? Shu kabi savollar o'quvchilarning fikr ifodalashida konkretlikka erishish imkoniyatini beradi. O'qituvchi o'quvchilarining javoblaridan buni ilg'ashi mumkin. Lekin kattalarning "aqliligi" bilan shakllanib kelayotgan iste'dod yo'qqa chiqarilmadimi? Kattalar bu bilan hisoblashlari mumkinmidi, kerakmidi? O'smirlar shular haqida ham o'ylab ko'rsinlar.

2. Navbatdagi topshiriq: "Muallifning bolalikda chizgan dastlabki surati haqida kattalarning: "Shlyapaning nimasi qo'rqinchli ekan?" shaklida munosabat bildirishlari sababi haqida o'ylab ko'ring. Kattalarning tashqi o'xshashlikka e'tiborlari, xayoli uzoqlarga parvoz qilmasligi sabablari haqida mulohaza yuriting. O'zingizning bolalikdagi "suratkash"ligingizni ham yodga oling" topshiriqlari o'quvchilarni o'z atrofidagi kattalarga asar qahramoni nazari bilan qarashga undaydi. Masalaga chuqurroq yondashishga qodir o'quvchilar o'z hayotidagi har xil vaziyatlarga kattalarning munosabatini eslab, uni o'z nazari bilan qayta baholashadi. Balki bu haqda so'zlab ham berar. O'qituvchi bu imkoniyatni qo'ldan bermasligi kerak.

3. "Hikoyachining: "Axir, kattalarga hamma narsani doim tushuntirib borish kerak-da" degan ta'kidiga qanday munosabat bildirasiz?" – savoli o'quvchilarni bir oz o'ylantirishi tabiiy. O'zbek bolalari nazari kattalar hamma narsani bilishadi va ular ko'pincha haq bo'ladilar. Ekzyuperining qahramoni esa kattalarning haqligiga shubha qilyapti. Endi o'quvchilarda ikki xil nazar paydo bo'ldi. Ular asar qahramonini o'zlari bilan solishtirishlari mumkin. Ayrimlar qay biri to'g'ri ekanini ajratolmay, mavhum bir holatda tahlilda ishtirok etaverishi ham mumkin. Lekin bu ikkilanish ham uning shaxsiyati shakllanishida qandaydir ahamiyatga egaligi tayin. Shunday vaziyatni ilg'agan o'qituvchi: "Yigitchada kattalar haqida shunday tasavvur paydo bo'lishining sababi nimada deb o'ylaysiz? Bunda kattalarning xatosi nimadan iborat bo'lishi mumkin, Sizningcha?" tarzidagi savollar bilan ularning fikrlash faoliyatiga yo'nalish berib yuborishi ham mumkin.

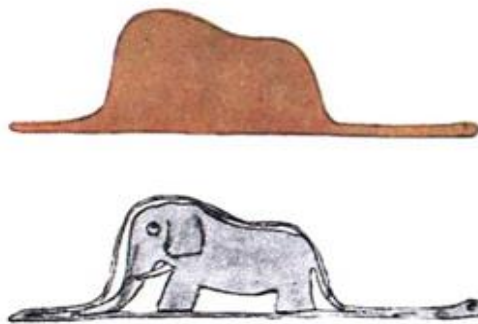
4. Asardagi: "Kattalar hech qachon o'zlaricha biron narsani tushuna olmaydilar, ularga hadeb hijjalab tushuntirib beraverish esa oxir-oqibat bolalarning ham joniga tegib ketadi" tasviriga munosabat bildiring" – tarzidagi hazilomuz fikrda ham, balki asar qahramoni haqdir. O'smirlar o'zlarining har bir qilgan nojo'ya (o'zlarining nazarida jo'yali, albatta) ishlari uchun kattalarga hisob beraverishdan qiyinlanganlarini eslab, qahramonni yaxshi ko'rib qolishlari ham mumkin. Va bu, ehtimol, yaxshi hamdir. Chunki o'quvchilar va adabiy qahramon bir-birlarini tushunib borishyapti, har holda, darsning maqsadi mana shu.

5. O'quvchini mustaqil mulohaza yuritishga undaydigan navbatdagi topshiriq, ya'ni hikoyachining: "Kattalar orasida uzoq vaqt yashadim. Ularni yaqindan ko'rdim, bildim. Va bundan, tan olishim kerakki, ular haqidagi fikrim yaxshi tomonga o'zgarmadi", – degan xulosasiga e'tibor qiling. Asarda kattalar va bolalarning bu tarzda qarama-qarshi qo'yilayotganligi sababi haqida o'ylab ko'ring" topshiriq i o'smirlarni mustaqil fikrlashga majbur qiladi. Avvalo, "kichkina rassom"ning kattalar haqidagi fikri qanaqa ekanini ular matnga qayta murojaat qilib, bir esga olishadi. So'ng ular o'rtasidagi munosabatlarga, qarama-qarshiliklarning sabablariga e'tibor qaratiladi. Qissa qahramoni nazari, kattalar bolalarni tushunmaydilar. Ularning o'z belgilab olgan yo'llari bor, har narsada o'z mezonlari mavjud va farzandlar xohlaydilar yo'qmi, bundan qat'i nazar, ularning shu yo'ldan, o'zlari belgilab qo'ygan yo'ldan borishlarini talab qiladilar. Kattalar hayotiy tajribalari, bilim va aqlari yetovida farzandlarga nisbatan uzoqroqqa qaraydilar, albatta. Lekin kichiklarning fe'l-atvori, qiziqishlari, intellektual imkoniyatlarini hamisha ham hisobga olavermaydilar, o'z mantiqlaridan kelib chiqib, talab qo'yadilar. Holbuki, o'smirlar endi bola emas, o'z orzu-o'yolari, rejalari bor kishilar. Kattalar bilan farzandlar oradagi qarama-qarshiliklarning sababi ham shunda.

6. Matndagi: “Men shu tariqa yolg’ izlikda yashardim, dilimni anglaydigan biror hamdardim yo’q edi...”, – shaklidagi anduhli xulosaga munosabat bildiring. Hikoyachining yolg’ izligi sababi haqida o’ylab ko’ring” topshirig’ ini bajarish uchun ham o’quvchilar mustaqil fikrlashga majbur bo’lishadi. Kattalardek mulohaza yuritadigan “kichkina shahzoda” qarashlarini o’ziday qabul qiladigan hamdard yo’qligi tufayli o’zini yolg’ iz deb hisoblaydi. Chindan ham, kishining atrofida hamfikir, dildosh odam bo’lmasa, atrofi to’la odam bo’lishiga qaramay, u o’zini yolg’ iz sezadi. Uning bu holatini, vaziyatidan kelib chiqib, kattalar ham, kichiklar ham tushunishi, uning anduhli xulosasiga qo’shilish mumkin. Bunday vaziyatdan odam qanday chiqishi mumkin? O’smirlar shular haqida ham o’ylab ko’rishin.

7. “Kichik shahzodaning hikoyachidan aynan qo’zichoq chizib berishni so’raganligi sababi haqida mulohaza yuriting. Sizningcha, qo’zichoqda qanday ramziy ma’no bor?” savoliga javob berish uchun bolalar matnga murojaat qiladilar. Kichik shahzoda iltimosining sababi va qo’zichoqdagi ramziy ma’no ular o’rtasidagi suhbatdan anglashiladi. O’quvchilar shu suhbatni qayta o’qishlari kerak. Kichkina shahzodaning asoslari nimadan kelib chiqqani haqida mulohazalarini so’rash kerak bo’ladi. Ular o’ylashda davom etsinlar. Bu ularning shaxsiyatida fikr kishisining shakllanishiga asos bo’ladi.

8. “Shahzodaning bog’ ma’lon va fil suratini ko’rib: “Yo’q, yo’q! Menga ilon ham, fil ham kerak emas! Ilon haddan tashqari xavfli, fil esa haddan tashqari katta”, – deya munosabat bildirgani haqida o’ylang” topshirig’ i ustida fikrlash o’quvchilarni kichik shahzodaga yanada yaqinlashtiradi. Lekin o’smirlar qanday munosabat bildiradilar, buni vaziyat ko’rsatadi.

(1 Rasm)

10. Qo’zichoqni kunduzlari bog’ lab qo’yish uchun arqon bermoqchi ekanini eshitib: “Kichkina shahzodaning qoshlari chimiril”ganligi sababi haqida o’ylab ko’ring. Uning: “Bog’ lab qo’lasan? Nima keragi bor buning?”, – degan savollariga tayanib, uning qanday bola ekani haqida fikr bildiring” topshirig’ i ham o’quvchilarni anchagina o’ylantiradi. Yerliklarning nazari bilan o’zga sayyoralik yigitcha ko’zqarashi orasidagi tafovutga, ularning har biri o’z sharoitidan kelib chiqib ish tutayotganiga o’quvchilar e’tiborini tortish kerak bo’ladi. Ehtimol, kichkina shahzoda sayyorasi juda kichik bo’lgani uchun shunday deyaotgandir? Balki qo’zichoqning ozodligiga daxl qilmaslik uchundir? U qo’zichoqni boylab qo’yish mumkinligi yoki kerakligini nima uchun aqliga sig’ dirolmayapti? Buni o’quvchilar o’zlari aniqlaganlari va fikrlarini asoslaganlari ma’qul.

11. 1909 yilda yangi sayyorani kashf qilgan olim haqidagi: “O’shanda astronom ajoyib kashfiyoti haqida xalqaro

Shahzodaning rasmda ifodalangan tasvirni o’zicha anglab, unga munosabat bildirgani uning ziyrakligini namoyish etadi. Mazkur topshirig’ o’smirlarni ukalari timsolida mulohaza yuritishga yo’naltirar, balki.

9. Shu o’rinda shahzodaning chizilgan suratlarga bildirgan e’tirozlariga ham o’quvchilar diqqati tortilishi kerak: “U rasmini sinchiklab ko’zdan kechirgach:

— Yo’q, bu qo’zichoq judayam oriq-ku, – dedi. – Boshqasini chizib ber.

Men boshqa qo’zichoq rasmini chizdim.

Yangi do’stim xushfe’llik bilan muloyim jilmayib qo’ydi.

— Bu qo’zichoq emas-ku, – dedi u. – O’zing ham ko’rib turibsan-a, qo’chqor-ku bu. Ana, shoxiyam bor...

Men qo’zichoqni tag’ in boshqatdan chizdim. Biroq, bu rasm ham unga ma’qul bo’lmadi.

— E, buning o’lguday qari-ku. Menga uzoq yashaydigan qo’zichoq kerak”. O’quvchilar chizilgan rasmni bunchalik oson tushunib, tez tahlil qila oladigan kichik shahzoda bilan filni yutib yuborgan ilon suratini shlyapa deb o’ylagan kattalarni taqqoslashlari kerak (1 rasm). Ular qarashlar xilma-xilligining sabablari haqida o’ylasinlar: balki kattalar katta bo’lgani uchun suratni bolalardek tushuna olmagandirlar? Balki oradagi yosh bilan bog’ liq masofa juda uzoqligidandir? Balki kattalar hayot tashvishlari va muammolari bilan bo’lib bolalardek tasavvur hissidan juda ham uzoqqa ketib qolishgandir? Yoki kattalar xayolparastlikni unutib yuborishgandir?! Shu savollar ustida mulohaza yuritish asnosida o’smirlar o’zlariga ham tashqaridan bir qarasal, maqsadga muvofiq bo’lardi: ular ham kattalashib qolishmadimikin?!

astronomiya kongressida ma’ruza qilgan, ammo uning gapiga biror kimsa ishonmagan, chunki u turkcha kiyingan edi” tarzidagi izohga munosabat bildiring. Gap til haqida emas, kiyim to’g’ risida ekaniga e’tibor qiling”. Gap yana kattalarga borib taqaladi: kattalar uchun nima muhim? Nega shunday? Bu nimadan dalolat beradi? Nega kattalar hamma hodisaga samimiy munosabatda bo’laverishmaydi? Nega har xil mezonlar o’ylab topishadi? O’smirlarning shular haqida mulohaza yuritishlari maqsadga muvofiq bo’ladi.

12. “O’sha astronom 1920 yili kashfiyoti haqida tag’ in ma’ruza qildi. Bu safar u eng so’nggi modada kiyingan edi – hamma uning gapini ma’qulladi” tasvirni izohlang. Kattalar qaroridagi mantiq haqida o’ylab ko’ring” – topshiriqlarini bajarish asnosida bolaning kattalar haqidagi tasavvuri yanada tiniqlashadi. Bu masalaga o’quvchilar o’zlarining hayotiy tajribalariga asoslanib javob berishga undalsalar, maqsadga muvofiq bo’lardi.

(2 Rasm)

13. Asardagi: “Ana shunaqa g’ alati xalq bu kattalar. Ular xafa bo’lib o’tirishga arzimaydi. Bolalar kattalarga nisbatan kengfe’l va kechirimli bo’lishlari lozim”, – degan xulosaga munosabat bildiring” topshirig’ idagi talabni o’quvchilar o’zlaricha qabul qilishlari tayin. Bolalikdan kengfe’likni, kechirimlilikni o’z tabiatlariga singdirishni eplay olsalar, bizdan keyingi kattalar bizdan yaxshiroq bo’lishiga kafolat yaratiladi.

14. Asardagi: “...dunyoda do’stlarni unutib yuborishdan ham qayg’ uliroq narsa yo’q” tarzidagi xulosaga munosabatingizni bildiring. Siz qanday o’ylaysiz? Do’st odamga nima uchun kerak? O’quvchilar bu masalada ham ko’ngillariga quloq tutishlari, u yerda paydo bo’lgan samimiy hisga tayanganlari tuzuk.

Keyingi muammoli savolda ko’tarilgan masala: “Kichkina shahzoda katta bo’lguncha shu beg’ uborligi bilan qolsa, hayotda unga qiyin bo’ladimi yoki oson bo’ladimi?” ham

anchagina munozarali. O’quvchilar balki uni ham jamiyat va muhit, qolaversa, hayotning o’zi o’zgartirib yuboradi deb hisoblashar, balkim shunday katta bo’lsa yuqoridagidek kattalarning orasida yashash unga oson bo’lmasligini aytishar, balki boshqa-boshqa javob variantlari bo’lar. Qanday fikr aytilishidan qat’i nazar u hurmatga loyiq va bu xulosa asoslanishi shart. Adabiy ta’limda aytilgan qarashlarning asoslanishi va dalillar mustaqil fikrdan qolishmaydigan darajada qadrlidir.

O’qituvchi o’quvchilarga uy vazifasi sifatida o’z tasavvurlaridagi shahzodani, hikoyachi va uning chizgan suratlarini qayta chizishni topshirish mumkin. Yoki ularni qissada taqdim etilgan suratlarini o’zlaricha “o’qish”ga undash, va shu asosda ularga sharh yozishlarini talab qilish ham mumkin. Har ikkala topshiriqning natijasi ham ijod mahsuli hisoblanadi. Ijod esa mustaqil fikr natijasi bo’lib, o’quvchini kreativ mulohaza yuritishga undaydigan omildir.

ADABIYOTLAR

1. Umumiy o’rta ta’limning Milliy o’quv dasturi. Adabiyot. Loyiha. – T.: RTM, 2020. – 61 b.
2. Ильницкая И. А. Проблемные ситуации и пути их создания на уроке. – Москва: Знание, 1985.
3. Проблемы формирования личности и индивидуальности и подхода к учащимся. - М.: Просвещение, 1964. - С. 27 9
4. Хусанбоева Қ. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. докт. ... дисс. – Т., 2007. –214-б.
5. Q.P. Khusanboeva, Sh.O. Jamaldinova. PROBLEMS OF TEACHING UZBEK LITERATURE IN ENGLISH (AMERICAN) AUDIENCES AND WAYS TO SOLVE IT ISSN 2308-4804. Science and world. 2020. № 9 (85). Vol. II.
6. Kunduzkhon HUSANBAYEVA, Shakhlo DJAMALDINOVA JCR. Year: 2020, Volume: 7, Issue: 18: 2004-2008. DOI: 10.31838/jcr.07.18.251 <https://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.18.251>
7. Хусанбоева К. П. Джамалдинова Ш.О. Важность использования проблемного обучения в литературном образовании, Уч’ный XXI века • 2020 • № 5-3 (64), DOI: 10.15350/24097616.2020.5-3
8. Djамалдинова, Shaxlo (2021) "PROBLEMATIC METHODS OF LEARNING UZBEK LITERATURE IN ENGLISH IN AMERICAN AUDIENCES," Central Asian Journal of Education: Vol. 5: Iss.2, Article 5. Available at:<https://uzjournals.edu.uz/cjedu/vol5/iss2/5>
9. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Адабиёт. //Таълим тараққиёти. 1-махсус сон. – Т: Шарқ, 1999. – 303 б.
10. Умумий ўрта таълим мактабларининг 5–9-синфи учун адабиётдан ўқув дастури. – Т.: PTM, 2017.

Аброржон ДИЛШОДОВ,

Тошкент ахборот технологиялари университети Фаргона филиали катта ўқитувчиси
e-mail: addilshodov@gmail.com

ТАТУ Фаргона филиали доценти, пед. ф.н. И.Ў.Билолов тақризи асосида

ФИЗИКА ФАНИДА ТАДҚИҚОТ ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА КОМПЬЮТЕР МОДЕЛЛАШТИРИШДАН ФОЙДАЛАНИШ

Аннотация

Мақолада физик муаммоларни эчишда симуляцияни амалга ошириш учун Excel электрон жадвалларидан фойдаланиш ҳақида сўз боради. Бундай муаммоларни оддий ва тушунарли Excel жадваллари билан эчиш талабалар ва ўқувчилар учун янада самаралироқ бўлади, чунки ечим уларнинг билимлари ёрдамида шаклланади. Мақолада ўқувчиларга компьютер моделини яратишга мисол ёрдамида кўрсатиб ўтилган. Ушбу мисол физик тажрибалар ўтказишда сизнинг маҳоратингизни ва билимингизни яхшилайдди.

Калит сўзлар: имитацион модел, физик моделлаштириш, компьютер моделлаштириш, компьютер симуляция, сонли усуллар, моделлар, муаммоли масала.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ НАВЫКОВ ПО ФИЗИКЕ

Аннотация

В статье рассматривается использование электронных таблиц Excel для реализации имитационного моделирования при решении физических задач. Решение таких задач простыми и понятными таблицами Excel является более эффективным для студентов и учащихся, так как решение формируется с помощью собственных знаний. В работе рассматривается пример, показывающий студентам создание компьютерной модели. Данный пример позволит улучшить свои навыки и усовершенствовать знания при выполнении физических экспериментов.

Ключевые слова: имитационная модель, физическое моделирование, компьютерное моделирование, компьютерное моделирование, численные методы, модели, решение задач.

USE OF COMPUTER MODELING IN THE DEVELOPMENT OF RESEARCH SKILLS IN PHYSICS

Abstract

The article discusses the use of Excel spreadsheets for the implementation of simulation in solving physical problems. Solving such problems with simple and understandable Excel tables is more effective for students and students, since the solution is formed using their own knowledge. The paper considers an example showing students the creation of a computer model. This example will improve your skills and improve your knowledge while performing physical experiments.

Key words: simulation model, physical modeling, computer modeling, computer modeling, numerical methods, models, problem solving.

Кириш. Ҳозирда таълим муассасаларида физика фанини ўқитиш сифатини ошириш, таълим жараёнига замонавий ўқитиш услубларини жорий қилиш, иқтидорли ўқувчиларни саралаш, меҳнат бозорига рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш, илмий тадқиқот ва инновацияларни ривожлантириш ҳамда амалий натижадорликка йўналтиришга катта эътибор қаратилмоқда. Шу билан бирга, соҳада ечимини топмаган қатор масалалар физика соҳасидаги таълим сифати ва илмий тадқиқот самарадорлигини оширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш заруратини кўрсатмоқда. Жумладан, ёшларнинг физика фанига қизиқишларини кучайтиришга етарли эътибор бериш, таълим дастурлари ўқувчиларда мустақил, креатив фикрлашни шакллантиришга ва ривожлантиришга қаратиш, таълим сифатини таъминлаш бўйича амалга ошириладиган ишлар замон талабларидан биридир[1].

Талабалар ва ўқувчиларнинг тадқиқот қобилиятини ривожлантиришга қаратилган ёндашувларнинг чуқур таҳлили асосида физика фанини ўқитишда иқтидорли мактаб ўқувчиларининг тадқиқот қобилиятларини ривожлантиришда физик масалаларни ечишда компьютер моделларини ишлаб чиқиш энг самарали усул эканлигини таъкидлашимиз мумкин[2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Рақамли педагогиканинг ривожланиши талабалар ва мактаб ўқувчилари учун тушунарли бўладиган физик, техник, биологик ва ижтимоий тизимларнинг оддий компьютер моделларини ишлаб чиқишни ўз ичига олади. Компьютер моделлаштириш усули [4-9] кўриб чиқилаётган масалани ҳал қилишнинг бошқа усуллари унчалик самарасиз ёки жуда машаққатли ва мураккаб математик ҳисоб-китобларни талаб қилганда қўлланилиши мақсадга мувофиқдир. Мавжуд компьютер симуляцияси техникаси кўплаб физик муаммоларни ҳал қилишга имкон беради. Шу билан бирга, ишлаб чиқиш қийин бўлмаган мавжуд дастурий воситалардан фойдаланиш муҳимдир. Мактаб ва университет информатика курслари MS Excel электрон жадвал процессорини ўрганишни таъминлайди. Бу электрон жадвалларни, визуал дастурлаш воситаларини ва турли хил диаграммалар, графикалар ва сиртларни яратишга имкон берадиган график модулни бирлаштирган кучли дастурий таъминот воситасидир. Шунинг учун, физик муаммоларни ҳал қилишда ушбу дастурий маҳсулотдан фойдаланиш мантиқан тўғри келади.

MS Excel тўплами ихтисослашган пакетлар (MathCad, MatLab, Math ва бошқалар) билан таққослаганда камроқ имкониятларга эга бўлса-да, бу дифференциал тенгламаларнинг сонли эчими учун энг

оддий алгоритмларни амалга ошириш ва компьютер моделларини яратиш имконини беради. Машхур китоблар ва ўқув қўлланмалари [3-9] физикани ўрганишда электрон жадваллардан фойдаланиш имкониятлари тўғрисида тўлиқ тасаввур берманг. Шунинг учун физик муаммоларни ҳал қилиш учун Excel электрон жадвал процессоридан фойдаланиш муаммоси долзарб бўлиб қолмоқда. Excel тўпламидан фойдаланган ҳолда, дифференциал тенгламаларнинг сонли эчимини ва баъзи бир интегралларни топишни талаб қиладиган жуда кўп сонли физик тизимларни тақдир қилиш мумкин, шунинг учун уни физика ва компьютер моделлаштириш асосларини ўрганишда қўллаш мумкин ва мақсадга мувофиқдир.

$$x = v_0 \cos \alpha \cdot \tau, \quad y = v_0 \sin \alpha \cdot \tau - g \tau^2 / 2, \\ v_x = v_0 \cos \alpha, \quad v_y = v_0 \sin \alpha - g \tau, \quad x = \sqrt{v_x^2 + v_y^2}, \\ \gamma = \arctg(v_y / v_x), \quad a_n = g \cos \gamma, \quad a_\tau = g \sin \gamma.$$

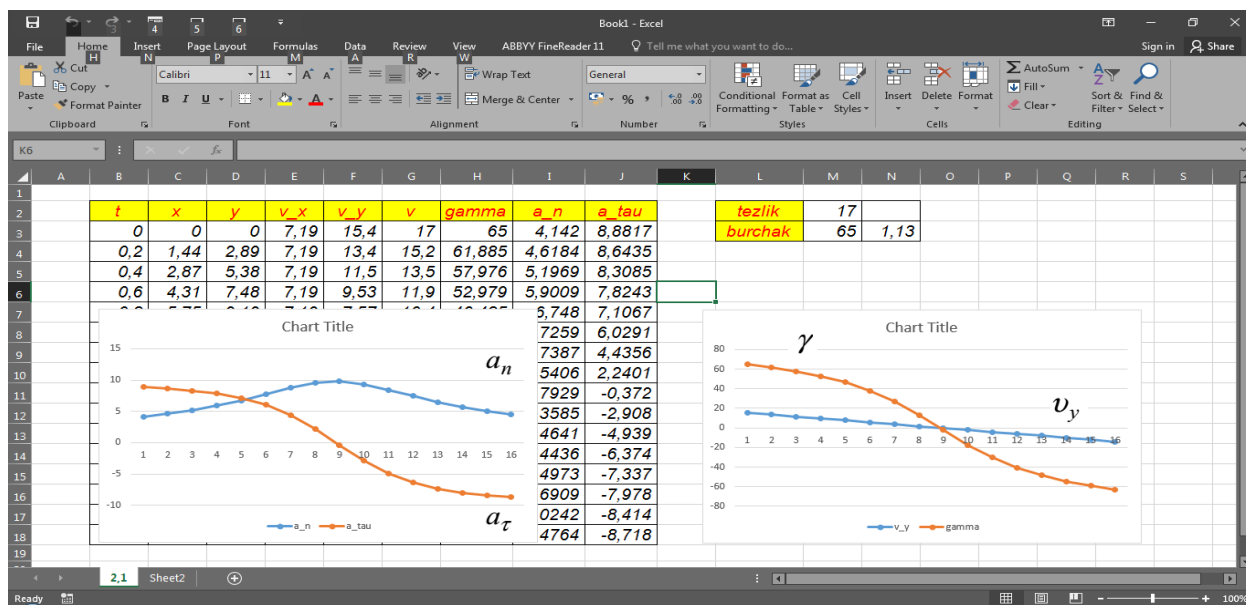
Дастлабки маълумотларни ўзгартириш имкониятига эга бўлиш учун бошланғич тезлик v_0 ва α бурчакнинг белгиланган қийматлари алоҳида катакларга киритилиши керак, масалан, M2 ва M3. Даражаларни радианларга ўтказиш учун формулани H3 катакчага

Тадқиқот методологияси. Excel электрон жадвал процессоридаги муаммоларни ҳал қилиш учун биз иккита усулдан фойдаланамиз. Биринчи усул функцияларни жадвалга киритиш ва макрослардан фойдаланмасдан графикалар тузишни ўз ичига олади. Масалан, уфққа α бурчак остида $v_0 = 17$ м/с тезлик билан улоқтирилган тош ҳаракатининг x ва y координаталарини, v_x ва v_y тезлик проекцияларини, тезлик модули v , тезлик вектори билан горизонтал, $\tau_0 = 1,3$ с моментдаги тангенциал a_τ ва нормал a_n тезланиш орасидаги бурчакни ҳисоблаш учун майдонларга ҳисоблаш формулалари киритилади. Керакли микдорларни аниқлашга имкон берадиган формулалар ёзалади:

киритилади: "M3*3.1415/180". Муаммони ҳал қилиш учун Excelда жадвал тузилади; унинг катакчалари таркиби 1-жадвалда келтирилган. Олинган натижалар 1-расмда кўришимиз мумкин.

1-жадвал

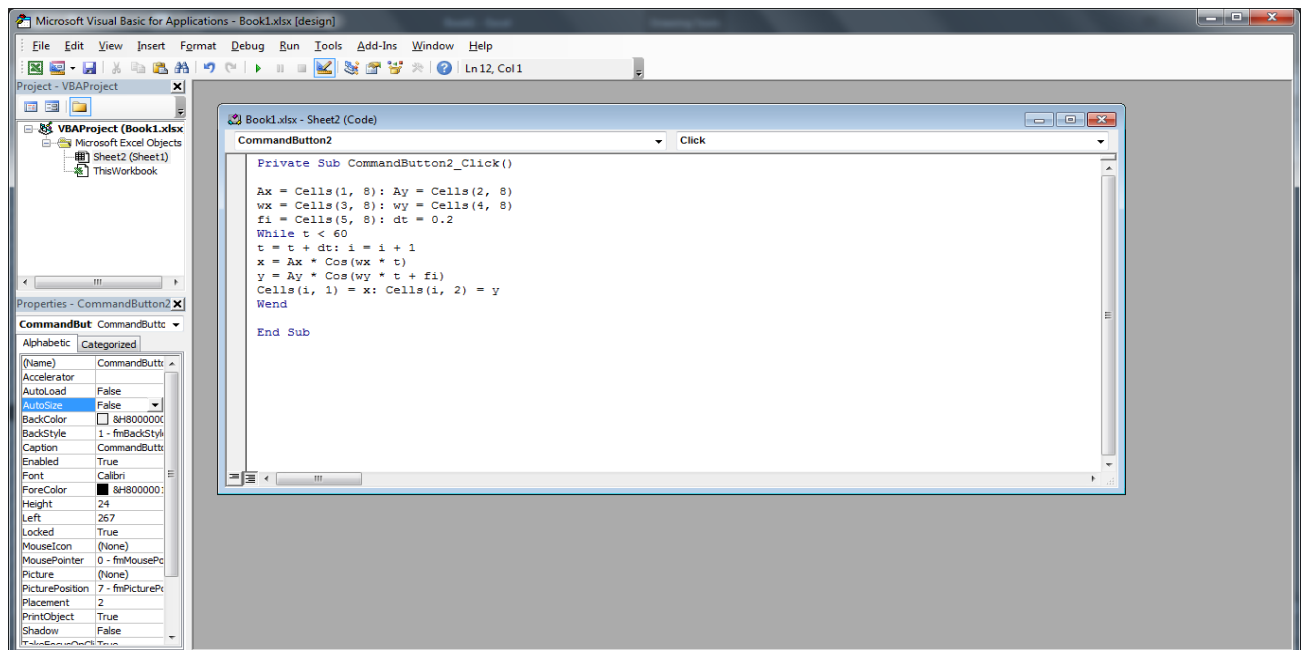
Катаклар	Микдор	Таркиб
B1, B2, B3, ...	τ	0; 0,2; 0,4; 0,6; 0,8; 1; 1,2 ...
C3	x	=M\$2*COS(\$N\$3)*B3
D3	y	=M\$2*SIN(\$N\$3)*B3-9,8*B3*B3/2
E3	v_x	=M\$2*COS(\$N\$3)
F3	v_y	=M\$2*SIN(\$N\$3)-9,8*B3
G3	v	=SQRT(E3*E3+F3*F3)
H3	γ	=ATAN(F3/E3)*180/3,1415
I3	a_n	=9,8*COS(ATAN(F3/E3))
J3	a_τ	=9,8*SIN(ATAN(F3/E3))

1-расм. Уфқ бурчак остида улоқтирилган тошнинг ҳаракатини ҳисоблаш

Нисбатан адреслаш ишлатилади, формулалар “=МЗ*3.1415/180” сифатида киритилади. Улар кўчирилганда катакларнинг манзиллари ўзгартирилади. Тизим параметрлари ва бошлангич шартлари электрон жадвалнинг махсус катакчаларига ёзилади, шу билан

бирга уларни ишлатадиган формулаларда **мутлақ адреслаш** қўлланилади: \$E\$2, \$F\$3 ва бошқалар. Олинган жадвал асосида ўрганилаётган функциялар стандарт Excel воситалари ёрдамида тузилган.

2-расм. Гармоник тебранишларни симуляция қилиш учун макрос яратиш

Кейинчалик мураккаб муаммоларни ҳал қилиш учун фойдаланувчи томонидан махсус блокда яратилган кичик дастур - **макрос** ёзишни ўз ичига олган иккинчи усулдан фойдаланиш керак. Макрос Visual Basic тилида ёзилган бўлиб, ўз вақтида циклни ўз ичига олиши, координаталашни, массив элементларининг интеграллини, ҳосиласини, кўп марта қайта ҳисоблашини ва бошқаларни топиш учун ишлатилиши мумкин. Баъзи вазифаларда VBA (Visual Basic Application) дастурлари ёрдамида ҳаракатланувчи зарраларнинг координаталари ҳисоблаб чиқилади, мос келадиган қисман дифференциал тенглама, Пуанкаре бўлими тузилади, бир қатор тестлар ўтказилади ва ҳоказо. Мукамал макросни ёзиш учун қуйидагиларни танланади: View > Toolbars > Controls > Button [3; 4]. Command Button1 тугмачасини жадвалга қўчиришингиз ва устига икки марта босишингиз керак. Кўрсатилган ойнада ишга туширилгандан сўнг бажариладиган дастурнинг матнини киритилади ёки нусхаси жойланади. Макрос электрон жадвалнинг кўрсатилган катакларидан

```

Дастур
Private Sub CommandButton1_Click()
Ax = Cells(1, 8): Ay = Cells(2, 8)
wx = Cells(3, 8): wy = Cells(4, 8)
fi = Cells(5, 8): dt = 0.2
While t < 60
t = t + dt: i = i + 1
x = Ax * Cos(wx * t)
y = Ay * Cos(wy * t + fi)
Cells(i, 1) = x: Cells(i, 2) = y
Wend
End Sub

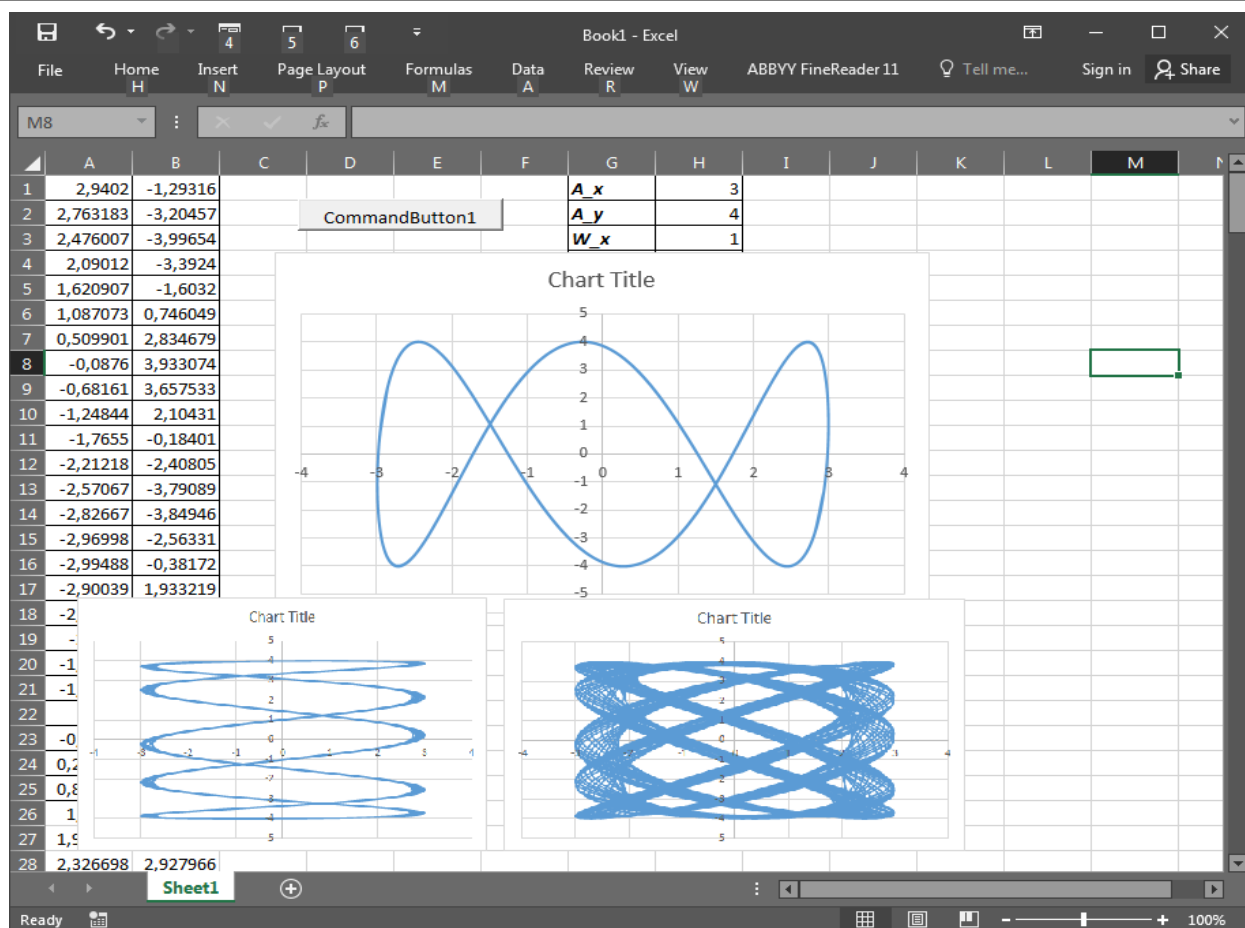
```

Дастур нукта ҳаракатини ҳар хил амплитуда, частотада ва фаза силжишида симуляция қилишга имкон беради. Частоталар бутун сонларнинг кўпайтмаси (яъни,

маълумотларни ўқийди ва ҳисоб-китобларни амалга оширгандан сўнг ҳисоблаш натижалари жадвалини тузади. Ушбу жадвал асосида ўрганилган боғлиқлик графиги тузилади. Мукамал макрос шундай тузилиши мумкинки, агар тугма яна босилса, дастур вақтни белгиланган Δt вақтга кўпайтиради, ҳисоб-китобларни такрорлайди ва янги график тузади. Баъзи муаммоларда физик катталиклар ихтиёрий бирликларда ўлчанади.

2-расмда, гармоник тебранишни симуляция қиладиган макросга мисол кўриб чиқилди. Дастурни ишга туширгандан сўнг, тегишли иккинчи даражали дифференциал тенгламани ечиш натижалари жадваллари олинади: Ишлатилган дастур вақт айланишини ўз ичига олади; $x(t) = A_x \sin(\omega_x \cdot t)$, $y(t) = A_y \sin(\omega_y \cdot t + \phi_0)$ ни ҳисоблаб чиқади ва натижалар Excel электрон жадвалининг катакчаларига ёзилади. Н1 - Н5 катакчалардан амплитуда, тебраниш частоталари ва фаза силжишининг кийматлари ўқилади. Олинган жадвал ва графикалар 3-расмда кўрсатилган.

$\omega_x/\omega_y = n/m$, бу эрда $n, m \in \mathbb{Z}$ бўлса, нукта Лиссажус фигураси деб номланган ёпиқ эгри чизиқ бўйлаб ҳаракатланади.

3-расм. Ҳар хил нисбатларда ω_x/ω_y учун ўзаро перпендикуляр йўналишда тебранаётган нуқта ҳаракатлари

Ушбу тажрибада иктидорли талаба ва ўқувчилар компьютерни моделлаштириш бўйича амалий машғулотлар ва компьютерда физик муаммоларни ҳал қилиш усулларида кенг фойдаланишлари мумкин. Тажрибалар компьютер ёрдамида ўтказилади. Талабалар ва ўқувчилар адабиётларда таҳлил қилинган мисоллар асосида муаммоларни ўзлари ҳал қилишади.

Хулоса. Иктидорли талабалар ва ўқувчиларнинг тадқиқот ишларини бажаришда физик муаммоларни компьютер ёрдамида имитацион моделини яратиб, ечимлар чиқариш таҳлил қилинди. Иктидорли талаба ва

ўқувчиларнинг физикани ўқитишда тадқиқот қобилиятларини ривожлантириш учун энг қулай бўлган иш тури - компьютер моделлаштириш аниқланди.

Физик имитацион моделларни юқори даражада бажариш учун ўқувчиларга тадқиқот қобилиятлари, юқори изланиш фаоллиги ва юқори даражадаги тадқиқот ишларини бажариш учун барқарор ички мотивация керак.

Ўқувчиларни тадқиқот фаолиятига оширишда рақамли усуллар асосида компьютер моделлаштириш каби жараёнларни ўз ичига олади.

АДАБИЁТЛАР

1. “Физика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг 19.03.2021 ПҚ-5032-сонли қарори.
2. Дилшодов А.Д. Иктидорли мактаб ўқувчиларини физика фанини ўқитишда тадқиқот қобилиятларини ривожлантириш концепцияси. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021. – № 8.
3. Васильев, А. Н. Научные вычисления в Microsoft Excel. М.: Вильямс, 2004. 512 с.
4. Гулд Х., Тобочник Я. Компьютерное моделирование в физике. В 2 ч. Ч. 2. М.: Мир, 1990. 400 с.
5. Кунин, С. Вычислительная физика. М.: Мир, 1992. 518 с.
6. Майер, Р. В. Компьютерное моделирование физических явлений. Глазов: Глазов. гос. пед. ин-т, 2009. 112 с.
7. Майер, Р. В. Решение физических задач с помощью электронных таблиц MS Excel // International Journal of Open Information Technologies. 2014, vol. 2, no. 9. P. 18–23.
8. Уринович, Н. Д. Исследование информационных моделей. Элективный курс: учеб. пособие. М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2004. с.
9. Уокенбах, Д. Профессиональное программирование на VBA в Excel 2002. М., СПб., Киев, 2003. 781 с.

UDK: 373,523

Elbek DUSANOV,
*Navoiy viloyat xalq ta'limi xodimlarini qayta
tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi o'qituvchisi*
E-mail Elbek.89@inbox.uz

*Navoiy viloyat xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish hududiy markazi direktori p.f.n.dots.
F.F.Ro'ziqulov taqrizi asosida*

SOCIAL PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PROTECTION FROM THE NEGATIVE EFFECTS OF VIRTUAL COMPUTER GAMES ON TEENAGER PSYCHOLOGY

Annotation

The results of scientific research on the problems of teenagers' access to computer games and some solutions of negative qualities in teenagers' behavior are discussed in this article.

Key words: aggressive behavior, information-psychological, security, virtual, computer games, emotional, thinking, contemplation, consciousness.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ЗАЩИТЫ ОТ НЕГАТИВНОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ИГР НА ПСИХОЛОГИЮ ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В этой статье показаны результаты проведенных научно-исследовательских работ по проблеме зависимости подростков к компьютерным играм и отрицательных качествах, возникающих в поведении в результате этих игр и даны рекомендации по их предупреждению.

Ключевые слова: агрессивное поведение, информацион-психологик, безопасность, виртуальные, компьютерные игры, эмоциональный, мышление, диагностика.

O'SMIR PSIXOLOGIYASIGA VIRTUAL KOMPYUTER O'YINLARINING SALBIY TASIRIDAN HIMOYALASHNING IJTIMOIIY PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada kompyuter o'yinlariga tobe o'smirlar muammosi yuzasidan olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlarining natijalari va kompyuter o'yinlari oqibatida o'smirlar xulqida paydo bo'ladigan salbiy sifatlar va ularni oldini olish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Agressiv xulq, axborot-psixologik, xavfsizlik, virtual, kompyuter o'yinlari, emotsional, tafakkur, tashxis, ong.

Kirish. Bugungi kunda yurtimizda amalga oshirilayotgan keng ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy, ma'naviy-axloqiy islohotlar amalga oshirilmoqda. O'tish davrining yangi bosqichi inson faoliyatining barcha sohalarida tub o'zgarishlarni taqozo etadi. Hozirgi erkin demokratik jamiyatimizning shakllanishi va rivojlanishida yoshlar masalasi doimo dolzarb va ustuvor vazifalardan biri bo'lib kelmoqda. Jamiyatimizda fan-texnika taraqqiyoti jadal sur'atlar bilan borayotgan ekan, O'smir yoshlarimiz ongi va tafakkurini zamon bilan uyg'unlashgan holda rivojlantirib bormoqda.

Ma'lumki, o'smirning tajovuzkorlikka, ya'ni agressiv xulq-atvoriga moyilligi asosan uning individual rivojlanish xususiyatlari bilan belgilanadi. Agressiv xulqning paydo bo'lishida ko'p omillar, jumladan yosh individual xususiyatlar, tashqi jismoniy, ijtimoiy sharoitlar va hokazolar ishtirok etadi.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Olimlarning fikricha, shaxsda agressiv xulq-atvor shakllanishiga bevosita ijtimoiy muhitning tasiri kuchli ekan. Agressivlik, tajovuzkorlik salbiy xulq ko'rinishlaridan biri bo'lib, sub'ektning-sub'ektga bo'lgan munosabati tushuniladi.

Psixologiyada "agressiya" tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Ba'zi olimlar agressiyaga salbiy baho bersalar, ba'zilar ijobiy baholaydilar. Agressiya – bir kishi tomonidan ikkinchi bir kishiga ko'rsatilgan jismoniy harakat yoki tahdid bo'lib, u ikkinchi kishining erkinligiga tahdid soladi [3.68].

A. Bandura, R. Uolterslarning ta'kidlashlaricha,

agressiya motivlangan harakatdir, unda me'yor va qoidalar buziladi, u og'riq va azob chekishga olib keladi. Bu yerda qasddan qilingan va instrumental agressiya farqlanadi. Instrumental agressiyada inson o'z oldiga agressiv tarzda harakat qilishni maqsad qilib qo'ymaydi, lekin "shunday bo'lib qoladi" yoki "boshqa iloji bo'lmaydi". Bunday harakatda motiv bor, lekin to'la tushunilmagan. Qasddan qilingan agressiv harakatda esa zarar keltirish motivlangan holda amalga oshiriladi [3.74].

G'arb psixologlarining ishlarida o'smirlar davri agressiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlar tobora kengayib, ko'payib bormoqda. Shu bilan bir qatorda o'smirlarda agressiv xulq shakllanishiga sabab bo'luvchi omillardan biri sifatida kompyuter o'yinlari deb e'tirof etilmoqda. Adabiyotlar tahlilining ko'rsatishicha, bu muammo bo'yicha olingan tadqiqot natijalariga qarab ikki xil xulosa kelib chiqishi mumkin: ba'zi tadqiqotchilar kompyuter o'yinlari o'smirda agressiv xulq rivojlanishiga sabab bo'ladi degan fikrni olg'a sursalar, ba'zilar bu fikrga mutlaqo teskari bo'lgan fikrni aytadilar, ya'ni ularning fikricha, kompyuter o'yinlari bilan o'smirning agressivligi o'rtasida hech qanday bog'liqlik yo'q, balki kompyuter o'yinlari agressiyaning pasayishiga olib kelar ekan.

Biz ham kompyuter o'yinlari bilan o'smirlar agressiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish maqsadida ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordik va kompyuter o'yinlari ta'sirida o'smirlarda paydo bo'ladigan agressiya bo'yicha to'liqroq ma'lumot olishga muvaffaq bo'ldik.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur tadqiqot ishimizda biz kompyuter o'yinlari bilan o'smirlar agressiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish maqsadida A. Bass - A. Darkining agressiyani o'rganishga bag'ishlangan metodikasidan foydalandik, chunki bu metodika psixologik tadqiqotlarda, tashxis amaliyotida eng ko'p ishlatiladigan klassik metodikalar sirasiga kiradi va o'smirlar agressiyasi bo'yicha to'la ma'lumot bera oladi.

A. Bass-A. Darki metodikasi bo'yicha olingan natijalar tahlili o'smirlarda agressivlikka moyil ekanliklarini va bu o'z navbatida bunday o'smirlarda tajovuzkor xulq rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvni qiyinlashishi mumkinligini ko'rsatdi.

Psixologlarning fikricha yovuz o'yinlar 100% konflikt holatlarga ta'sir etadi. Mana shu holatlarda shartli refleks hosil bo'ladi. Agar odam kompyuterning oldida qancha ko'p vaqt o'tirsa, (yovuz o'yinlar o'ynab), oddiygina hal qilsa bo'ladigan narsalar ham uningcha konflikt darajasida bo'ladi va uni birgina yo'l, kuch ishlatish yo'li bilan yengish mumkin deb o'ylaydi.

Agressiv kompyuter o'yinlari kinoga yoki kitoblarga qaraganda odamning ruhiyatiga tez ta'sir qiladi. Kompyuterda o'ynab turib odam o'zi qaror chiqaradi, kinoda esa u faqat kuzatuvchi bo'ladi xolos. Har qanday film 2 soat davom etadi, ammo bola kompyuter o'yinlari oldida 100 soatlab o'tirishi mumkin. Olib borilgan kuzatishlarning natijasiga ko'ra filmda odamlarni syujetning rivojlanishi qiziqtiradi.

Psixolog Deyvid Grossman O'zining «qotillik haqida» kitobida yozishicha, elektron o'yinlar jangovor tayyorgarlikka o'xshaydi, bunda askarlar qotilliklar oldidan tayyorlanadi. Misol uchun: ko'pgina piyoda askarlarda mashq jarayonida odam figurasi singari nishonlarga qarab o'q uzganlarida, ularda qotillikka qarshi g'azablari yo'qolib ketadi. Grossmanning fikricha, mana shunday yovuz o'yinlar bolalarda qotillikka moyillikni uyg'otar ekan [3.97].

- Tahlil va natijalar (Analysis and results). Mixon universiteti gumanitar va tabiiy fanlar kolleji professori Akio Mori 6 yoshdan 29 yoshgacha bo'lgan 240 odamning miyasining faolligi o'rtasida tajriba olib borgan. Tajribadagilarni Mori 3 ta gruppaga ajratadi. Birinchi guruhga kompyuter umuman o'ynamagan yoki onda-sonda o'ynagan kishilarni, ikkinchi guruhga o'rtacha o'ynovchilarni, uchinchi guruhga ashaddiy o'ynovchilarni kiritadi. Professor virtual o'yinlarning miyaga ta'siri va buning natijasida odamning bu ta'sirga emotsional va ijodiy javobini kuzatadi. Mori alfa va beta ritmlarining muvofiqligini o'rganadi (1-chisi harakatsizlikni, 2-chisi miyani old peshona qismining aktiv ishini ko'rsatadi). Natijada u shuni isbotladiki, kompyuterga qiziqmaydigan odamlarda beta-ritmlar alfa-ritmlarning ustidan hukmron bo'ladilar. Normal kam o'ynasalar ham hech narsa o'zgarmaydi. Ikkinchi guruhda o'yin vaqtida beta ritm kuchsizlanadi. Uchinchi guruh video o'ynovchilarda esa kompyuterdan uzoqda bo'lsalar ham, ularda alfa-ritmlarning ustuvorligi hukmron bo'ladi.

Kompyuter o'yinlari miyaning ko'rish va harakatlanishga javob beradigan qismiga ta'sir qiladi. O'yinlar odamning xulqi, emotsiyasi va o'qishga javob beradigan bosh miya po'stlog'ining old peshona qismi ya'ni, aql sohasini o'sishiga zarar yetkazadi. Kompyuter o'yinlari bilan parallel ravishda aqliy salohiyatlar ham pasayib boradi. Shuni aytish kerakki laboratoriya miyani old peshona qismining ishlamasligi neandertal odamni vahshiy va ta'sirchan qilib qo'yadi, katta jamoada yashashni xohlamaydi. Kompyuter uyinlari aynan miya old peshona qismini faoliyatini susaytiradi.

Oddiy arifmetik mashqlarni bajaruvchi va an'anaviy misollarni yechuvchi bolalarda miyani old peshona qismi rivojlanib boradi. Ularning intellektual salohiyatlarini har kuni kompyuter o'yinlari bilan mashg'ul bo'ladigan bolalar

salohiyati bilan solishtirib ko'rishganda arifmetik topshiriqlarni bajarish uchun katta intellektual salohiyat kerak bo'lishi aniqlandi.

Kompyuter o'yinlariga psixologik "bog'lanib qolish" mavjudligiga ko'pgina mutaxassislar va insonlar ikkilanishadi. Biroq hozirda kompyuter o'yinlari bilan mashg'ul bo'luvchilar va virtual olamda bo'luvchilar soni kundan kunga ortib borayotganligi yaqqol fakt hisoblanadi.

Psixologik olim M.S. Ivanov o'zining ko'p yillik kuzatuvlariga asoslangan holda kompyuter o'yinlariga psixologik bog'liqlik rivojlanishining uch bosqichini mavjudligini aniqlagan[1]. Ularning har biri o'zining xususiyatiga ega. Quyida biz ularning har biriga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

-Birinchi:

Yuzaki qiziqish davri deb bunda bir yoki bir necha bor rolli kompyuter o'yinlarini o'ynagandan so'ng o'smir kompyuter o'yinlarini "maza" siga tushina boshlaydi va unga kompyuter grafikasi, ovozi, hayotni va fantastik syujetlarni sohtaligi yoqa boshlaydi. Kimdir umri davomida pulemyotdan o'tishni va kimdir FERRARI mashinasini haydashni yoki jangovor samolyotni boshqarishni orzu qilgan. Kompyuter insonga real hayotga anchagina yaqinroq holda ushbu (obrazlarni) orzularni amalga oshirishga imkon beradi. Boshqalar "rolini ijro etish"dagi anglanmagan ehtiyojlar qondirila boshlaydi. Inson kompyuter o'yinlarini o'ynab rohat oladi. Inson tabiatdan, unga rohat beruvchi va ehtiyojlarini qondiruvchi xatti-harakatni qaytarishga intiladi. Natijada inson kompyuter oldida tasodifan o'tirib qolgan emas, balki ma'lum bir maqsadga yo'nalgan holda kompyuter o'yinlarini o'ynash uchun o'tirgan bo'ladi. Bu davrni o'ziga xosligi shundaki, kompyuter o'yinlarining vaziyatli xarakterga egaligidir. Qattiq va doimiy kompyuter o'yinlariga ehtiyoj bu davrda ifodalanmaydi va kompyuter o'yinlari inson uchun qadrli bo'lmaydi.

-Ikkinchi:

Qiziqish davri insonni bog'lanib qolishning ushbu davriga o'tganligini tasdiqlovchi dalil bu ehtiyojlar iyerarxiyasida kompyuter o'yinlarini o'ynashgan nisbatan ehtiyojini yuzaga kelishidir. Bu ehtiyoj umumlashgan bo'lib, biz uni "kompyuter o'yinlariga ehtiyoj" deymiz. Aslida ehtiyojlar strukturasi juda murakkab bo'lib, uning asl tabiati shaxsning individual xususiyatiga bog'liqdir. Boshqacha qilib aytganda, o'yinga intilish-bu real hayotdan qochish va rollarni bajarishni o'z zimmasiga olish ehtiyojlariga bog'liq mativatsiyadir.

Kompyuter o'yinlaridagi o'yin bu davrda tizimiylik xarakteriga ega. Agar inson kompyuterda doim o'tirmasa, ya'ni ehtiyoj qondirilishida frustratsiya yuzaga kelsa inson bu sharoitni (holatni) yo'qotishda yetarlicha faol harakat qilish mumkin.

-Uchinchi:

Bog'liqlik davri Shepexelning ma'lumotiga ko'ra, (0-14% kompyuter o'yinlarini o'ynovchilar «Zaharlangan», ya'ni kompyuter o'yinlariga psixologik bog'lanib qolish davrida bo'ladi. Ushbu davrda ehtiyojlar piramidasi kompyuter o'yinlariga bo'lgan ehtiyoj o'ziga pasayadi va shaxsning qadriyatlar mazmuni doirasida qayta o'zgarishlar yuz beradi. Ma'lumotlarga qaraganda, ichki lokus kontrol (xulq-atvorini yoki xatti-harakatining sababini inson o'zida izlanish) yuz beradi, o'z-o'ziga bahosi va o'z-o'zini bilishda, nazorat qilishda o'zgarish seziladi. Bog'liqlik quyidagi ikki shakldan birida rasmiylashadi: Ijtimoiylashgan va individuallashgan shakllardir.

Kompyuter o'yinlarining yoshlar psixikasiga ko'rsatadigan ta'sirning ko'lami va qudrati axborot-psixologik xavfsizlikni ta'minlashni hozirgi sharoitlarda umummilliy muammo darajasiga ko'tarishni taqozo qiladi. Ko'lami, tizim-

tuzilmasi turli darajada bo'lgan ijtimoiy sub'ektlar timsolida axborot-psixologik xavfsizlikni ta'minlashning ko'plab turli-tuman ob'ektlari mavjudligiga qaramay, inson, individ axborot ta'sirining asosiy va bo'linmas tuzilmaviy elementi hamda markaziy ob'ekti bo'lib qoladi.

Fomicheva Yu.V. o'tkazgan tadqiqoti ham «kompyuter» guruhidagilarning motivatsiya sohasida yuqoriroq ko'rsatkichga egaligini aniqlagan. Kompyuter o'yinlarini o'ynayotganda o'smir o'z qobiliyatini, imkoniyatlarini va kamchiligini anglay boshlaydi. Bu o'smir shaxsini va qat'iy «Men» obrazini shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [2].

Jamiyatdagi tub o'zgarishlar sharoitida insonning psixologik xavfsizligi, psixologik himoyalanganligi va psixologik himoya shakllanishining uslublari muammosi nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham nihoyatda dolzarb bo'lib bormoqda.

Xalqimizning asrlar osha yashab kelgan an'analari, urf-odatlar, tili va ruhi negiziga qurilgan milliy mustaqillik mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar bilan mahkam uyg'unlashgan holda kelajakka ishonch tuyg'usini odamlar qalbi va ongiga yetkazishi, ularni vatanga muhabbat, insonparvarlik ruhida tarbiyalash, halollik, mardlik, sabr-bardoshlilik, bilim va ma'rifatga intilish kabilar orqali tarbiyalash shaxs ma'naviy kamolotiga olib boruvchi mustahkam yo'ldir.

**-Xulosa va takliflar
(Conclusion/Recommendations).**

Yoshlarni tarbiyalash uchun quyidagilarga alohida e'tibor qaratishimiz lozim:

- yoshlar ongiga sharm-u hayo, odob-andisha, otionalarga hurmat, kattalarga izzat-ehtirom, kichiklarga shafqat kabi olijanob fazilatlarini shakllantirish;

- shaxsning rivojlanishida o'zaro munosabatlar hamkorligi, buyuk ajdodlarimiz merosiga ulkan g'urur tuyg'ularini singdirish, asrlar osha bizgacha yetib kelgan qadriyatlar va urf odatlarga beqiyos hurmat ko'nikmalarini shakllantirish;

- o'quvchilarda milliy va ma'naviy qadriyatlarning mohiyatini yuksak insoniy fazilatlar orqali singdirishga

erishish;

- o'quvchilar ongida yurtga muhabbat, vatanga sadoqat, unga daxldorlik tuyg'ularini shakllantirish;

- fidoyilik, tinchliksevarlik tushunchalarining umumiy mazmuni, tafakkur ozodligi, ong va shuurni tazyiqdan xalos etilganligi, aqliy zakovat, ruhiy, ma'naviy salohiyat kabi tushunchalarning maqsadga yo'naltirilganligi;

- o'quvchilar qarashlarini hayot voqeliklari bilan boyitish, o'z kundalik faoliyatida odoblilik, rostgo'ylik, vijdonlilik fazilatlarini namoyon qilishga intilish ko'nikmalarini shakllantirish;

- Vatanimiz O'zbekistonning istiqboli va istiqloli haqida qayg'urish, o'z xalqining qadru qimmatini, or nomusini anglash va uni himoya qilish;

- yuksak g'oyalar asosida yangi fikriy kashfiyotlar yaratishga safarbar qilish;

- ezgu niyatlar og'ushida mehnat qilib, o'z iste'dodi, bor imkoniyatini, kerak bo'lsa jonini yurt istiqboli, eliga baxshida etish;

- vatan va millat manfaatlariga befarq bo'lmaslik, ma'naviy qashshoqlikka qarshi kurashish, kelgusi avlodlar taqdiri uchun mas'ullik kabi xususiyatlarni kamol toptirish;

- bilimsizlik va madaniyatsizlik illatlariga murosasiz bo'lish zarurligini anglatish.

- yoshlarni ma'naviy axloqiy va kasb hunarga muhabbat ruhida tarbiyalash;

- yoshlar ongida turli zararli oqimlarga nisbatan «g'oyaviy immunitet»ni shakllantirish;

- yoshlarga ilm va tafakkur odamlar qalbiga nur, ongiga ziyo, xonadoniga fayz-baraka keltiradigan buyuk mo'jiza ekanligini anglatish;

- mustaqillikka xavf tug'diruvchi tashqi omillar: diniy ekstremizm, aqidaparastlik, vahhobiylik, oqimlarining g'arazli maqsadlarini yoshlarga anglatish va bunday tahdidlardan ogoh bo'lishga undash;

Shuningdek, yoshlarda insoniy munosabatlar masalasida munozaraga kirisha olish malakasini shakllantirish. Uzluksiz ta'lim tizimida bu fazilatlarini shakllantirish uzviylik va uzluksizlik tamoyili asosida amalga oshirilishi amaliy natija beradi.

ADABIYOTLAR

1. М.С. Иванов. Влияние рывых компьютерных игр на формирование психологический зависимости человека от компьютера. 1999 г.
2. Фомичева Ю.В. «Психогический каореляты увлеченности компьютерными играми» // Вестник МГУ. Психология. 1991г., №3.
3. Аестова О. Н, Бабанин Л.Н, Войскунский А.Е. Специфика психологических методов в условиях использования компьютера. М: МГУ 1995.
4. Белинская Е.П. К обоснованию соцкультурного подхода в _следованиях вертуальной реальности. [http://www.Ish.Ru./info/seminar-doc\(1\).doc](http://www.Ish.Ru./info/seminar-doc(1).doc).
5. Библиотека практической психологии «Психология зависимости» Минск. 2004г
6. Бурлаков И. «Психология компьютерных игр» «Наука и Жизнь» 1999г. 5.Бурменская Г.В. «Возрастное психологическое консультирование» М.1990г.
7. Бэрн Р., Д.Ричардсон «Агрессия» С.Петербург 2000г.
8. В.И.Козлев, Д.Фербер «Физиология развития ребенка». М.1983г.
9. Варашкевич С.А. История конверсии компьютерной игры. М.ИП РАН, 1997г.
10. Галькин К.Ю. Зависимость от компьютерной вертуальной реальности. Психоневрологический диспансер г.Волгодонск. Интернет ресурс.
11. Д.Б Эльконик «Психология игри» М.1978
12. Д.Б.Эльконин «Психология» М.1978г.
13. Д.Н.Исаев, В.Е.Коган «Психологические поля у детей». Л.1986г.
14. Е.И.Рогов «Настольная книга практического психолога в образовании». М.1996г.

УДК: 52:371.3

Камила ЕМБЕРГЕНОВА,

Ассистент преподаватель Нукусский государственный педагогический институт

E-mail: nurmatsul@mail.ru

Рецензент д.ф.м.ф.н. (PhD), КГУ им. Бердаха А. Муратов

DEVELOPING STUDENTS INTEREST IN ASTRONOMY USING WEB QUESTS

Annotation

The modern program requires students to be able to work with information, the flow of which is constantly growing. Not everyone succeeds in this. We can often see that students experience significant difficulties, are not confident in their abilities, and are not satisfied with the results of their work. Ultimately, this leads to a loss of interest in learning. Therefore, the problem of preserving and developing the educational motivation of students has always been and will be relevant. Experience shows that the most effective in this case is the method of design technologies with the involvement of Internet resources. One such technology is the use of a web quest, a special type of search activity that students could carry out using the Internet.

Key words: web quest, astronomy, teacher, students, project, motivation, information, internet.

РАЗВИТИЯ ИНТЕРЕСА СТУДЕНТОВ К АСТРОНОМИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВЕБ-КВЕСТОВ

Аннотация

Современная образовательная программа требует от студентов умения работать с научной информацией, поток которой непрерывно растёт. Это деятельность удается далеко не всем. Часто мы можем видеть, что студенты испытывают значительные трудности, не уверены в своих силах, не удовлетворены результатами своего научно-педагогического труда. В конце концов, это приводит к потере интереса при обучении. Поэтому проблема развития и сохранения учебной мотивации студентов всегда была и остается актуальной. Результаты исследования показывают, что наиболее эффективным в данном случае является метод проектных технологий с привлечением ресурсов сети Интернет. Одной из таких технологий использование веб-квеста, особого типа поисковой деятельности, которую студенты смогли бы осуществить с помощью Интернета.

Ключевые слова: веб-квест, астрономия, преподаватель, студенты, проект, мотивация, информация, интернет.

WEB-KVESTLARDAN FOYDALANIB TALABALARNING ASTRONOMIYAGA QIZIQISHLARINI RIVOJLANTIRISH

Аннотация

Zamonaviy ta'lim dasturi talabalardan doimiy ravishda o'sib borayotgan ilmiy ma'lumotlar oqimi bilan ishlashni talab qilmoqta. Hamma ham bunga erisha olmaydi. Talabalar sezilarli qiyinchiliklarni boshdan kechirayotganliklarini, o'z qobiliyatlariga ishonmasliklarini va ilmiy-pedagogik ishlarining natijalaridan qoniqish hosil qilmasliklarini ko'rishimiz mumkin. Oxir oqibat, bu o'qishga bo'lgan qiziqishning yo'qolishiga olib keladi. Shu sababli, talabalarning ta'lim motivatsiyasini rivojlantirish va saqlash muammosi doimo dolzarb bo'lib kelgan va dolzarb bo'lib qoladi. Tajriba natijalari shuni ko'rsatadiki, bu holda eng samarali yo'l Internet-resurslarini jalb qilgan holda loyihalash texnologiyalari bo'lib hisoblanadi. Bunday texnologiyalardan biri bu veb-kvestdan foydalanish, bu talabalar Internetdan foydalangan holda amalga oshiradigan maxsus qidiruv faoliyatidir.

Kalit so'zlar: veb-qidiruv, astronomiya, o'qituvchi, talabalar, loyiha, motivatsiya, ma'lumot, internet.

Введение. Осуществляемые реформы в нашей стране, направленные на укрепление материально-технической базы высших образовательных учреждений, компьютеризацию учебного процесса, развитие научного обеспечения расширили применения информационных технологий в подготовке студентов к фундаментальной и исследовательской деятельности в области астрономических наук. В Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан обозначены задачи: «продолжение курса дальнейшего совершенствования системы непрерывного образования, повышения доступности качественных образовательных услуг, подготовки высококвалифицированных кадров в соответствии с современными потребностями рынка труда» [1]. Все это значительно расширяет возможности обеспечения образовательного процесса необходимой информацией, поиска и внедрения оптимальных решений их усвоения.

Проблема сохранения и развития учебной мотивации студентов всегда была и будет актуальной. Поэтому необходимо поддерживать интерес студентов,

создавать такие условия, когда каждый студент вовлечен в научно исследовательскую деятельность, способствующую не только продуктивности обучения, но и гуманизации образования. Наиболее эффективен здесь метод проектов, предполагающий использование интерактивных форм обучения, в том числе и во внеаудиторной деятельности [9. с. 74]. Все это обуславливает актуальность темы исследования. Целью данной работы является разработка и использование веб-квеста по физике для активизации познавательной деятельности студентов, формирование у них интереса к физике.

- Анализ литературы по теме (Literature review).

Вопросы места информационных технологий в подготовке будущих педагогических кадров, совершенствования качества образования на основе программных средств находят свое отражение в научно-исследовательских работах ученых отрасли У.Ш.Бегимкулова, А.Д. Аскарова, Н.А.Каюмовой, Х.М.Махмудовой, Г.А.Умаровой и других освещены содержание и методы организации образовательного

процесса, эффективность программных средств в повышении качества образования.

В странах Содружества независимых государств вопросы обеспечения качества и обучения астрономии рассмотрены в работах ученых Б.Воронцов-Вельяминова, Е.Левитана, Н.Гомулиной и других.

Ряд исследовательских работ, авторами которых являются выше перечисленные ученые нашей страны и стран СНГ, отражают в себе решение многих проблем, и служат научно-практической основой для исследовательских работ, проводимых в области преподавания астрономии.

Разработчиком веб-квеста как учебного задания является Берни Додж, профессор Университета Сан-Диего по образовательным технологиям (США). Им определено разнообразие видов заданий для веб-квестов (пересказ, планирование и проектирование, компиляция, творческое задание и т.д.) [5].

В результате изучения и анализа научно-теоретической литературы, исследовательских работ учёных показывает, что в настоящее время в различных сферах деятельности ощущается нехватка специалистов, способных самостоятельно и в команде решать возникающие проблемы. Поэтому работа студентов в проектной деятельности, как веб-квест, разнообразит учебно-познавательный процесс, делает его интересным. А полученный опыт принесет свои плоды в будущем, поэтому что при работе над этим проектом мы развиваем ряд компетенций [4. с.4]:

- использование информационных технологий для решения профессиональных задач (в том числе поиск, обобщение и анализ информации, оформление результатов работы в виде презентаций, веб-сайтов, флеш-роликов, и т.д.);
- повышение мотивации к самообучению и самоорганизации;
- работе в команде и повышение личностной самооценки (планирование деятельности, распределение функций в команде, взаимопомощь, взаимоконтроль);
- развитие исследовательских способностей и креативного потенциала, умение находить несколько способов выхода из проблемной ситуации, определять наиболее рациональный вариант, обосновывать свой выбор;
- навык публичных выступлений (предварительная защита с вопросами, дискуссиями);
- развитие невостребованных в учебном процессе личностных качеств (поэтические, музыкальные, художественные способности).

- Методология исследования (Research Methodology). Включение в образовательные технологии элементов исследовательской деятельности студентов позволяет преподавателю не только учить, а помогать учиться, направлять и развивать студенту познавательную деятельность. Современное образование диктует новые виды и формы организации учебной деятельности. Обучение всегда должно быть развивающим, особенно для самостоятельного критического и научно-творческого мышления. Для этого обычно используют проектную технологию, привлекая ресурсы интернет сети. Но обилие информации в интернет сети и ее качество, не только не упрощают процесс работы над проектом, но и усложняют его [7. с. 112].

Одно из возможных решений данной проблемы это технология веб-квест. Используя веб-квест, студенты учатся добывать знания самостоятельно, выстраивать работу по алгоритму; приобретают навыки используя различные виды деятельности, такие, как поиск и систематизация информации по теме, проведение

исследования в образовательной среде, формирование выявленной закономерности в виде гипотезы, ее доказательство и представление результатов работы; в процессе работы поставлены в ситуацию выбора роли, темы, ресурсов; учатся пользоваться различными информационными источниками: материалами научно-методических литератур и учебников, ресурсами, размещенными в сети Интернет [12].

Что такое веб-квест? Веб-квест (webquest) – образовательная проблемное задание с элементами ролевой игры, для выполнения которого используются информационные ресурсы Интернета. Разрабатываются такие веб-квесты для максимальной интеграции Интернета в различные учебные предметы. Для повышения интереса к своему предмету преподаватели могут использовать веб-квест и проводить уроки в виде познавательной игры, в которой студенты по уровню сложности решают задачи. Такие веб-квесты можно использовать в учебное, а также и во внеучебное время. Использование таких технологий отлично подходит для проверки знаний по пройденной теме, главы, в качестве текущего и итогового контроля усвоения учебного материала [2. с. 159].

Веб-квест как образовательная технология опирается на такой подход к обучению, в процессе которого происходит конструирование нового. Согласно данному подходу, преподаватель становится консультантом, а не урокодатель, организатором и координатором учебно-познавательной, проблемно-ориентированной и исследовательской деятельности студентов. Педагогом создаются условия для самостоятельной умственной и научно-исследовательской деятельности студентов и поддерживается их инициатива. В свою очередь, студенты становятся равноправными субъектом процесса обучения, разделяя со своим наставником ответственность за процесс и результаты работы [10. с. 8].

Мы в практике применяем кратковременные формы веб-квестов, которые рассчитаны на одно-три занятия и имеют целью углубление знаний по определенной теме и их интеграцию. Особенность веб-квеста является то, что часть или вся информация для самостоятельной или групповой работы студентов находится на различных веб-сайтах. Кроме того, в итоге работы с веб-квестом публикуется работы студентов в виде веб-страниц и веб-сайтов (локально или в интернет).

Веб-квест включает в себя следующие части [3. с. 320]:

- введение (тема для проекта и обоснование актуальности проекта). Этот этап предоставляет основную научную информацию, вводит ключевые понятия, а также содержит вопросы, над которыми будут работать студенты;
- задание (цель, объект, условия, проблема и пути ее решения). Это наиболее важная часть веб-квеста, которая направляет членов проекта на конкретные действия, на пути решения проблемы;
- порядок работы (поэтапное описание хода работы, распределение ролей, обязанностей каждого участника, ссылки на интернет-ресурсы, конечный продукт). В этом разделе содержится указания, как именно студенты будут выполнять задание (порядок выполнения и сортировки информации);
- оценка (шкала для самооценки и критерии оценки преподавателем). Раздел содержит критерии оценки выполненного задания в соответствии с определенными стандартами;
- заключение, обобщение результатов, подведение итогов (чему научились, какие навыки приобрели;

возможны риторические вопросы или вопросы, мотивирующие дальнейшее исследование темы). Здесь подводится итог и поощряется рефлексия и дальнейшие исследования по проблеме [11. с. 78].

При использовании веб-квестов их тематика может быть самой разнообразной, проблемные задания могут отличаться степенью сложности. В частности при изучении темы «Предмет астрономии, ее связь к другим наукам» мы предлагаем группе, обучающейся по профессии «Методика преподавания физики и астрономии», поработать над веб-квестом «Формирование современных представлений о строении Вселенной».

Тему «Предмет астрономии, ее связь к другим наукам» мы выбираем не случайно. Она имеет целью расширить знания об развитии астрономии с разных точек зрения (история развития Формирование современных представлений о строении Вселенной) и в очередной раз напомнить о необходимости знания астрономии.

Для выполнения заданий группа делится на 3 микрогруппы на роль: историки, астрономы, эксперты: историки выясняют историю о строении Вселенной; астрономы выясняют все современные аспекты о строении Вселенной; эксперты выясняют положительные и негативные стороны формирования современных представлений о строении Вселенной.

В каждой микрогруппе назначается руководитель микрогрупп, ответственный за работу целом. Каждый член группы должен по совместно созданному микрогруппой плану для достижения общей цели, применяя учебники, дополнительную литературу, информационные технологии и Интернет-ресурсы [6. с. 110].

После завершения работы каждый микрогруппа защищает свой проект, используя таблицы, словесные описание, презентации, диаграммы, при этом каждый из участников имеет право высказать свою точку зрения по определенному вопросу и задать вопросы своим

оппонентам. Исходя из этого, что члены микрогруппы обладают различными знаниями, умениями и навыками, допустимы расхождения в изложении тем, глубине раскрытия вопросов и т.п. в этом случае члены одной микрогруппы могут иметь различные оценки. По результатам исследования проблемы формулируются выводы и предложения [8. с. 96].

- Анализ и результаты (Analysis and results).

Опыт показывает, что самыми суровыми судьями работ являются сами студенты. Здесь важно на заключительном этапе, когда производится публичное представление выполненных работ, организовать конструктивное обсуждение. Открытое оценивание собственной работы и работы коллег позволяет учиться быть корректными в высказывании замечаний, определять наиболее интересные находки в выполненных заданиях, формулировать собственные критерии оценивания.

И в процессе выполнения квестовых операций, и при подготовке отчетов о проделанной работе, и при закреплении трудовых приемов непрерывно осуществляется самоконтроль и взаимоконтроль студентов, они осмысливают свою работу и работу партнеров на разных этапах урока и выставляют объективную и справедливую оценку в таблицу оценивания результатов их деятельности. Это дает каждому члену проекта возможность пережить радость достижения, поверить в себя, свои силы, победить тревожность, неуверенность, почувствовать личную ответственность за выполнение всей работы.

- Выводы и предложения

(Conclusion/Recommendations). В заключении можно сказать, что технология веб-квеста носит универсальный характер, развивает сферу самостоятельной познавательной деятельности, основанной на усвоении способов приобретения знаний, умений из различных источников, а, следовательно, необходима в современном образовательном процессе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан УП-4947 «О Стратегии действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017-2021 годах» // Собрание законодательных актов Республики Узбекистан, 2017 г., №6, ст. 70.
2. Андреева М.В. Технологии веб-квест в формировании коммуникативной и социокультурной компетенции // Тезисы докладов I Международной научно-практической конференции. –Москва, 2004. –С. 159.
3. Афанасьева Д.П. Образовательный веб-квест как средство побуждения интереса учащихся к физике [Электронный ресурс] / Д.П.Афанасьева // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Алмосов-2014»: - Киров: МЦНИП, 2014. -1094 с.
4. Ваганова В.И. Технология проектирования авторских программ при подготовке будущих учителей физики // Вестник Бурятского Государственного университета. 2014. №2/15. –Б. 3-6.
5. Горбунова О.В. Использование технологии веб-квест в образовательном процессе <http://inshakovaوخ.jimdo.com/методические-работы/повышение-квалификации/использование-технологии-веб-квест-в-образовательном-процессе-вариативный-модуль-72-часа/>
6. Карлыбаева Г.Е. Формирования умений и навыков в будущих учителей физики // Ўзбекистон Миллий университети хабарлари. –Тошкент: –2018. –№1. –Б. 109–111.
7. Карлыбаева Г.Е. Развития исследовательских умений будущих учителей физики // Педагогика. – Тошкент. – 2018. – №2 –Б. 112–118.
8. Карлыбаева Г.Е. Активизация познавательной деятельности будущих учителей физики // «Путь науки» Международный научный журнал, - Волгоград.: 2018. №4(50), -С. 95-97.
9. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. – Волгоград: Перемена, 1995. - 252 с.
10. Ниматулаев М.М. Подготовка учителей к использованию web-технологий для самостоятельного повышения квалификации. Автореферат дисс ... докт. пед. наук. – Москва: 2012. - 48 с.
11. Новикова А.А., Федоров А.В. Медиаобразовательные квесты // Инновации в образовании. 2008. №10. –С.71-93.
12. Романцова Ю.В. Веб-квест как способ активизации учебной деятельности учащихся. <http://festival.1september.ru/articles/513088/>

UDK: 373.51.37.01/09

Sherzodbek ERMATOV,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: u_xonqulov@mail.ru

Fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent S.Akbarova taqrizi asosida

METHODS OF STORING THE VALUES OF TRIGONOMETRIC FUNCTIONS

Annotation

The article provides guidelines for memorizing the content of concepts when teaching trigonometric materials to schoolchildren, in particular, two methods for memorizing tabular values of trigonometric functions. There are comments on the benefits of the Trigonometry in the Palm and Diagonal Table method. In addition, the article describes illustrative and cognitive methods and mechanisms of mnemonic movement in the development of logical memory. The role of memorizing mathematical concepts in revealing the mechanism of logical constructions and the development of students' skills to form and prove mathematical sentences (axioms, statements and theorems) is determined by illustrative and cognitive methods, such as "Trigonometry in the palm of your hand" and "Diagonal table".

Key words: trigonometry, mnemonic movement, illustrative and cognitive methods, axioms, postulat and theorems, methods of scientific research and inference.

МЕТОДЫ ЗАПОМИНАНИЯ ЗНАЧЕНИЙ ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ

Аннотация

В статье приведены методические указания по запоминанию содержания понятий при обучении школьников тригонометрическим материалам, в частности два метода запоминания табличных значений тригонометрических функций. Есть комментарии о преимуществах метода "Тригонометрия на ладони" и "Диагональная таблица". Кроме того, в статье описаны иллюстративно-когнитивные методы и механизмы мнемонического движения в развитии логической памяти. Роль запоминания математических понятий в раскрытии механизма логических построений и развитии у студентов умений формировать и доказывать математические предложения (аксиомы, положения и теоремы) определяется иллюстративно-когнитивными методами, такими как "Тригонометрия на ладони" и "Диагональная таблица".

Ключевые слова: тригонометрия, мнемоническое движение, иллюстративно-когнитивные методы, аксиомы, постулат и теоремы, методы научного исследования и вывода.

TRIGONOMETRIK FUNKSIYALARNING QIYMATLARINI YODLASH USULLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktab o'quvchilariga trigonometrik materiallarni o'rgatishda tushunchalarning mazmunini yodlash bo'yicha metodik ko'rsatmalar, xususan trigonometrik funksiyalarning jadval qiymatlarini yodlashning ikki usuli keltirib o'tilgan. "Trigonometriya sizning kaftingizda" va "Diagonal jadval" usulining afzallik jihatlari bo'yicha fikr-mulohazalar bayon etilgan. Bundan tashqari maqolada illyustrativ-kognitiv usullar va mantiqiy xotirani rivojlantirishda mnemonik xarakterli mexanizmlari tavsiflangan. Matematik tushuncha mazmunini yodlash shu tushunchaning mantiqiy konstruksiyalar mexanizmini ochib berishi va o'quvchining matematik hukmlar (aksioma, postulat va teorema) ni shakllantirish, isbotlash qobiliyatini rivojlantirishdagi o'rni "Trigonometriya sizning kaftingizda" va "Diagonal jadval" kabi illyustrativ-kognitiv usullar asosida aniqlashtirilgan.

Kalit so'zlar: trigonometriya, mnemonik xarakterli, illyustrativ-kognitiv usullar, aksioma, postulat va teorema, ilmiy izlanish va xulosa chiqarish metodlari.

Kirish: Maktab matematika kursida trigonometriya katta ahamiyatga ega. Oliy o'quv yurtlarga kirish testlari va matematika olimpiadalarida trigonometrik masalalar salmoqli o'rin egallaydi. Shunday bo'lsada maktab o'quvchilari trigonometriyani o'rganishda qiynalishadi. Buning sabablari ko'plab omillarga bog'liq, eng asosiysi trigonometrik formulalar va trigonometrik funksiyalarning qiymatlarini yodlamalik hisoblanadi, bu esa matematik bilimlar izchilligi va uzviyligini ta'minlay olmaydi. O'qituvchining asosiy pedagogik vazifalaridan biri o'quvchilarning tafakkurini rivojlantirish va bu jarayonni turli illyustrativ-kognitiv usullar orqali amalga oshirishdir [1]. Trigonometriyani o'rganishning asosiy metodikasi bu –birlik aylana bilan, shuningdek illyustrativ talqin qilish bilan trigonometrik funksiyalarni o'rganish va grafiklarini chizish, ma'lumotlarni ko'rgazmali taqdim etishni o'z ichiga oladi. Shuning uchun dars jarayonini tashkil etishda ko'rgazmalilik printsiplarini talqin qilishga yo'naltirilgan usul va qoidalarni hisobga olish lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review)

Maktabda trigonometriyani o'rganishning metodik muammolari bo'yicha ko'plab tadqiqotchilar tomonidan ishlanmalar taklif etiladi. Masalan, N.I.Popov, A.N. Marasanovning tadqiqotlari trigonometriyani o'rgatishda metodologik yondashuvning ahamiyatiga qaratilgan. Bunda o'quv adabiyotlarining uslubiy ta'minoti va uni takomillashtirish bo'yicha takliflar beriladi [4]. A.G. Mordkovich esa trigonometriyani o'rganishda o'ziga xos yondashuvni taklif etadi. Uning fikricha trigonometriyani o'rganish quyidagi ketma-ketlik asosida olib borilishi lozim:

1) trigonometriyani o'rganish tekislikdagi birlik aylananan boshlanishi, ya'ni asosiy tushunchalarni uning yordamida kiritish;

2) asosan trigonometrik shakl almashtirishga ko'proq e'tibor qaratish;

3) asosiy trigonometrik formularni o'rganish jarayoni birlik aylana va sodda trigonometrik tenglamalar tushunchasi kiritilgan so'ng o'rganilishi maqsadga muvofiq [7].

Arizona universiteti tadqiqotchisi Kevin Moorening tadqiqotlarida trigonometriyaning asosiy tushunchalarini o'rganishda o'quvchilarning hisoblash ko'nikmasini rivojlantirish metodikasi tavsiya etiladi. Tadqiqotda tavsiya etilgan ishlanma va trigonometrik funksiyalarni o'rganish ketma-ketligi orqali o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish dinamikasi ko'rsatib berilgan.

Biz ko'plab tadqiqotchilarning ishlanmalarini tahlil qilgan holda trigonometriyani o'rganishni osonlashtirish va tizimlilik, uzviylikni ta'minlash uchun asosiy o'quv tushunchalarini yodlash samarali bo'ladi deb hisoblaymiz.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology)

Matematik ta'lim jarayonida ilmiy izlanish(tajriba va kuzatish, taqqoslash, analiz va sintez, umumlashtirish, abstraksiyalash, aniqlashtirish, klassifikatsiya, tizimlashtirish) va xulosa chiqarish metodlari (induksiya, deduksiya, analogiya) tabiiy ravishda inson tafakkuri texnikasi arsenalini shakllantiradi [8]. Matematik tushuncha mazmunini yodlash shu tushunchaning mantiqiy konstruksiyalar mexanizmini ochib beradi va o'quvchining matematik hukmlar (aksioma, populat va teorema) ni shakllantirish, isbotlash qobiliyatini rivojlantiradi. Maktab matematika kursining bo'limlari turli qiyinlik darajasiga ega bo'lib ayniqsa o'quvchilarning ko'pchilik qismi trigonometriya bo'limlarini o'rganishda muammolarga duch kelishadi. Bunday vaziyatda o'qituvchi dars jarayonida o'qitishning illyustrativ, primitiv usullarini qo'llashi, o'quvchilarning yodlash qobiliyatini shakllantirishi, trigonometriyaning xilma-xil amaliy jihatlarini taqdim etishi lozim. O'quvchilarning yodlash qobiliyatini shakllantirish ularning hali uyg'onmagan matematik tafakkuriga kuchli ta'sir o'tkazadi va trigonometriya ahamiyatini anglashga, xususan motivatsiyasini oshirishga olib keladi. Yodlash qobiliyatini shakllantirish tafakkur rivojining asosiy omili ekanligi ko'plab psixolog olimlar tomonidan (P.I. Zinchenko, I.F. Kashlach, V.Ya. Liaudis, M.S. Rogovin, A.A. Smirnov va boshqalar) o'rganilgan. O'quvchilarning mantiqiy xotirasini rivojlantirish jarayoni yodlash asosida o'quv faoliyatini tashkil etish usullarini shakllantirish va bu orqali o'quv materialidagi semantik aloqalar, munosabatlarni o'rnatish sifatida qaraladi. Yodlash jarayonining o'zi o'quv materialini xotirada saqlash va mustahkamlash funksiyalari bilan birga uni rivojlantirish funksiyalari bilan ham tavsiflanadi. Ehtimol, maktabda trigonometriya bo'limlarini o'rganishda yuzaga keladigan muammolar ushbu bo'limdagi asosiy o'quv materiallari va formulalarni o'quvchi tomonidan yod olmaslik bo'lishi mumkin. Chunki dastlab asosiy trigonometrik formulalar va trigonometrik funksiyalarning qiymatlarini yodlash keyingi mavzularni o'rganishga yo'l ochadi. Trigonometriya maktab matematika kursida o'quv materialining mazmuni va ahamiyatligi miqyosi bo'yicha markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Tahlillar natijasida trigonometrik masalalar oliy o'quv yurtlarga kirish testlarining 10-23 foizga qismini tashkil etadi. Ba'zi testlarni echishda esa trigonometriyaga tayanishga to'g'ri keladi. Ma'lumki dastlabki trigonometrik tushunchalarni o'rganish jarayoni 8-sinf o'quvchilari

$$\sin 0^\circ = \frac{\sqrt{0}}{2} = 0, \quad \sin 30^\circ = \frac{\sqrt{1}}{2} = \frac{1}{2}, \quad \sin 45^\circ = \frac{\sqrt{2}}{2}, \quad \sin 60^\circ = \frac{\sqrt{3}}{2}, \quad \sin 90^\circ = \frac{\sqrt{4}}{2} = 1.$$

Kosinusning $0^\circ, 30^\circ, 45^\circ, 60^\circ, 90^\circ$ graduslardagi qiymatlarni hisoblash uchun barmoqlarni nomerlash teskarisiga amalga oshiriladi, ya'ni bosh barmoqlaridan boshlab kichik barmoqqacha 0 dan boshlab 4 gacha nomerlab chiqiladi. Barmoqlarning nomerlanishi bo'yicha

tomonidan geometriya darslarida uchburchakning burchaklari sinusi, kosinusi, tangensi va kotangensini tekshirishdan boshlanadi. Trigonometriyani o'rganish jarayoni yuqori sinflarda ham davom ettiriladi, xususan trigonometrik tenglama va tengsizliklar, ularning sistemasi bilan kengaytirilgan hamda o'quv mazmunning izchilligi va uzviyligi ta'minlagan. Trigonometriyani o'rganishning dastlabki bosqichlarida o'quvchilar duch keladigan muammolardan biri bu burchak qiymatlari ($0^\circ, 30^\circ, 45^\circ, 60^\circ, 90^\circ$) uchun trigonometrik funksiyalar qiymatlarini yodlash zaruratidir. Psixolog A.A. Smirnovning fikricha ma'lumotlarni yodlash o'quvchining bilish faoliyatini faollashtiradi. O'quv materialining zaruriy qismlarini yodlamaslik va eslab qolmaslik uni tezda unutilishiga olib keladi [2]. Shuning uchun har qanday trigonometrik materialni doimiy ravishda eslab qolish uchun mnemonik harakat (xotiraning mahsuldorligini oshiradigan va yodlangan materialni qayta ishlash usullari)ni tashkil etadigan o'quv faoliyatining aloqalar tizimini ta'minlash kerak bo'ladi.

Mnemonik yodlash texnikasining maktab matematika kursidagi ahamiyati va uning xususiyatlari ko'plab metodistlar tomonidan o'rganilgan (O.B. Episheva [5], I.F. Kashlach [6] va boshqalar). Yodlangan materialning xususiyatlari uning mnemonik harakatlar tizimi orqali qurilgan matematik model asosida yotishi kerak. Mantiqiy xotirani rivojlantirishda mnemonik xarakat mexanizmlari sifatida quyidagilar tavsiya etiladi: o'quv materialini semantik guruhlariga bo'lish va tez-tez takrorlashga olib keluvchi o'quv faoliyatni tashkillashtirish, taqqoslash, klassifikatsiya, tizimlashtirish, analogiya va semantik aloqalar asosida yodlangan ma'lumotni biror ob'ektlarga bog'lash va hk. Yuqorida keltirilganlarga asoslanib o'quvchilarga trigonometrik funksiyalarning "jadval" qiymatlarini yodlashni osonlashtiradigan illyustrativ-kognitiv usullarni aniqlash, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish metodik muammolardan biri sifatida qaraladi. O'quvchilarga trigonometrik funksiyalarning qiymatlarini yodlashni osonlashtiradigan bir necha usullarni keltiramiz.

1-usul. Bunda sinus, kosinus, tangens va kotangensning burchak qiymatlarini yodlash "Trigonometriya sizning kaftingizda" mnemonik qoida yordamida amalga oshiriladi. Bu qoida orqali sinus, kosinus, tangens va kotangensning $0^\circ, 30^\circ, 45^\circ, 60^\circ, 90^\circ$ gradusdagi qiymatlarni yodlash ancha oson.

Qoida quyidagi: chap qo'limizning kichik barmoqlaridan boshlab bosh barmoqqacha 0 dan boshlab 4 gacha nomerlab chiqamiz. Kichik barmoq- 0° , nomsiz barmoq- 30° , o'rta barmoq- 45° , ko'rsatgich barmoq- 60° va bosh barmoq- 90° bo'lsin. Ushbu sodda

$$\sin / \cos = \frac{\sqrt{n}}{2} \quad (\text{bu}$$

erda $n = 0, 1, 2, 3, 4$) formuladan foydalanamiz.

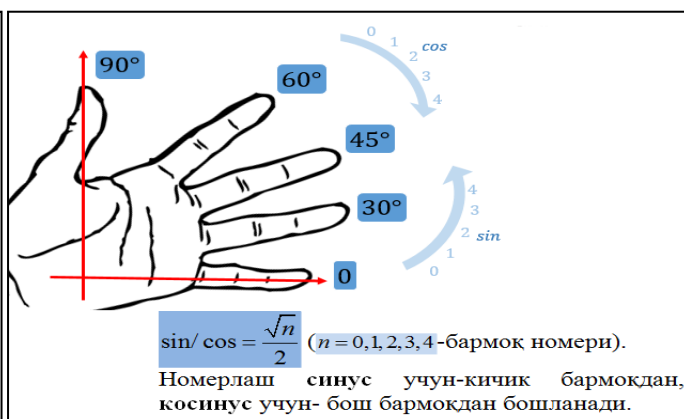
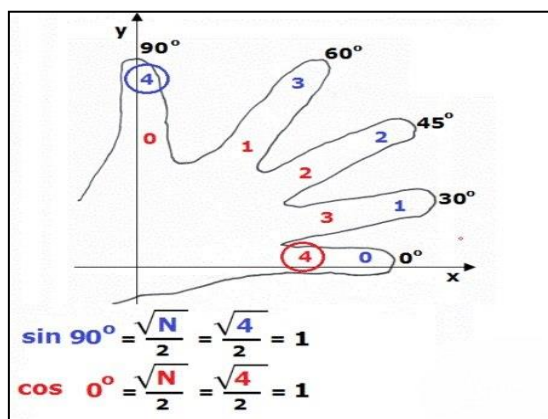
Sinusning $0^\circ, 30^\circ, 45^\circ, 60^\circ, 90^\circ$ graduslardagi qiymatlarni hisoblash uchun kichik barmoqdan boshlab yuqoriga qarab barmoqlarning nomerlanishi bo'yicha

$$\sin x = \frac{\sqrt{n}}{2}$$

formuladan foydalanib topamiz. Masalan,

$$\cos x = \frac{\sqrt{n}}{2} \quad \text{formuladan foydalanib kosinusning } 0^\circ, 30^\circ,$$

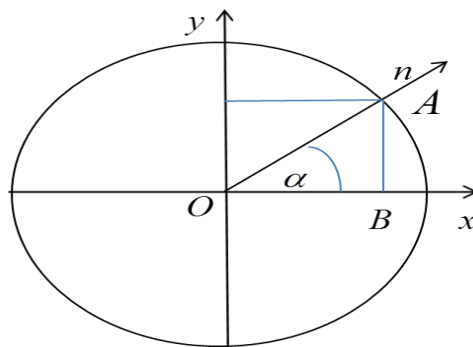
$45^\circ, 60^\circ, 90^\circ$ graduslardagi qiymatlarni topiladi (1-rasm).

Tangens va kotangensning gradus qiymatlarni hisoblashda $\operatorname{tg} x = \frac{\sin x}{\cos x}$ va $\operatorname{ctg} x = \frac{\cos x}{\sin x}$ formulalardan foydalaniladi.

Endi mantiqiy xotirani rivojlantirishda mnemonik xarakatlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan xususan, o'quvchilarga trigonometrik funksiyalarning "jadval" qiymatlarini yodlashni osonlashtiradigan usullardan yana birini keltiramiz.

2-usul. Markazi to'g'ri burchakli kooordanalar sistemasida bo'lgan birlik aylana chiziladi. $O(0;0)$ nuqtadan o'tuvchi n nur birlik aylanani $A(x; y)$ nuqtada kesib u abstsissa o'qining musbat yo'nalishi bilan α burchakni tashkil etsin (2-rasm).

OAB uchburchakdan $\sin \alpha = y$, $\cos \alpha = x$. "Jadval" qiymatlar faqat birinchi chorakda topiladi, trigonometrik funksiyalarning davriyligidan foydalanib topilgan qiymatlarga πn ($n = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$) sonni qo'shib qolgan qiymatlarni topish mumkin. Ushbu usul sinus, kosinus, tangens va kotangens ta'rifiga asoslanadi. Masalan $\sin 0^\circ = 0$ ga va $\cos 0^\circ = 1$ teng, chunki n nur OX o'qi bilan ustma-ust tushadi. Agar n nur OX o'qi bilan 30° burchak tashkil etsa, OAB uchburchakdan 30° burchak qarshisida yotgan katet gipotenuzaning yarmiga tengligidan foydalanib $\sin 30^\circ = AB = \frac{1}{2}$ kelib chiqadi. $\cos 30^\circ = OB$ qiymat esa Pifagor teoremasidan foydalanib topiladi:

$$\cos 30^\circ = OB = \sqrt{OA^2 - AB^2} = \sqrt{1 - \frac{1}{4}} = \frac{\sqrt{3}}{2}.$$

Agar n nur OX o'qi bilan 45° burchak tashkil etsa, OAB uchburchak teng yonli to'g'ri burchakli uchburchakka aylanadi: $\sin 45^\circ = \cos 45^\circ = OB = AB$. Pifagor

teoremasiga ko'ra $OB = AB = \sqrt{\frac{1}{2}} = \frac{\sqrt{2}}{2}$. Agar

n nur OX o'qi bilan 60° burchak tashkil etsa, u holda OAB uchburchakdan $\angle OAB = 30^\circ$ bo'ladi va uning qarshisidagi katet gipotenuzaning yarmiga teng:

$$OB = \frac{1}{2} = \cos 60^\circ. \quad \text{Pifagor teoremasiga ko'ra}$$

$$AB = \sqrt{OA^2 - OB^2} = \sqrt{1 - \frac{1}{4}} = \frac{\sqrt{3}}{2} = \sin 60^\circ$$

kelib chiqadi. Agar n nur OX o'qi bilan 90° burchak tashkil etsa, $AB = 1 = \sin 90^\circ$ va $OB = 0 = \cos 90^\circ$. Demak sinus va kosinusning qiymatlari teskari tartibda ekan.

O'quvchilarga trigonometrik funksiyalarning qiymatlarini yodlashni osonlashtirish uchun ularni jadval shaklida taqdim etish va undagi qiymatlarni diagonal bo'ylab tasvirlash yaxshi natija beradi (1-jadval).

Bunday jadval kerakli qiymatlarni qidirishni tezlashtiradi, chunki ushbu jadvalda boshqa qiymatlar keltirilmaydi. 1-jadval.

$\cos \alpha$	$0^\circ (0 \text{ rad})$	$30^\circ (\frac{\pi}{6} \text{ rad})$	$45^\circ (\frac{\pi}{4} \text{ rad})$	$60^\circ (\frac{\pi}{3} \text{ rad})$	$90^\circ (\frac{\pi}{2} \text{ rad})$
$\sin \alpha$					

$0^{\circ} (0 \text{ rad})$					0
$30^{\circ} (\frac{\pi}{6} \text{ rad})$				$\frac{1}{2}$	
$45^{\circ} (\frac{\pi}{4} \text{ rad})$			$\frac{\sqrt{2}}{2}$		
$60^{\circ} (\frac{\pi}{3} \text{ rad})$		$\frac{\sqrt{3}}{2}$			
$90^{\circ} (\frac{\pi}{2} \text{ rad})$	1				

Tahlil va natijalar (Analysis and results)

Ushbu 1-jadvalga sinus va kosinusni qarda yozish kerakligini chalkashtirmaslik uchun ularni o'z o'qlari joylashgan vaziyatda yozish lozim, ya'ni sinus vertikal ustunga, kosinus gorizantal ustunga joylashtiriladi.

Dars jarayonida bunday illyustrativ mnemonik usullarning qo'llanilishi o'quvchilar uchun yaxshi natija

Xulosa va takliflar (Conclusion & Recommendations)

Xulosa qilib aytganda, trigonometrik funktsiyalarning qiymatlarini yodlashda bunday illyustrativ-kognitiv usullarning qo'llanilishi didaktik jarayonning maqsadi,

bermoqda. Ayniqsa trigonometrik funktsiyalarning qiymatlarini yodlash o'quvchilarni darsda yuqori faolligini ta'minlashga, umuman olganda trigonometriya va matematikani o'rganishga bo'lgan qiziqishi hamda bilim, ko'nikma va malakaning sezilarli darajada oshishiga imkon beradi[3].

mazmuni, tashkiliy shakllari, usullari va qonuniyatlari muvofiqligini ifodalaydi.

Mustahkamlash uchun quyidagi topshiriqlar tavsiya etiladi: 1) ifodaning qiymatini toping:

$$1) 2 \sin 45^{\circ} - 3 \operatorname{tg} 30^{\circ} + \cos 60^{\circ}$$

2) hisoblang:

$$\sqrt{(2 \sin 45^{\circ} - 3)^2} + \sqrt{3 \cos 45^{\circ} - \sin 90^{\circ}} + \operatorname{tg} 60^{\circ} + \sin 180^{\circ} + \sqrt{\sin 270^{\circ} + \operatorname{tg} 30^{\circ}} + \operatorname{ctg} 60^{\circ}$$

$$3) \text{ to'g'riligini tekshiring: } \sin 45^{\circ} + \cos 30^{\circ} > 1.$$

ADABIYOTLAR

1. Sh.L.Ermatorov. Teoremlarni isbotlashda trigonometrik yondashuv. Fizika, Matematika va Informatika. -Toshkent, 2020. - № 5. -B.101-108.
2. Sh.L.Ermatorov. Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari. -Toshkent, 2020. -№ 11. -B.242-247.
3. Khankulov U.Kh. About the principles of selection of teaching content of stochastic elements of mathematics. Science and world. -Volgograd, Russia, 2018. № . -P. 56-57. (Impact Factor 0,325).
4. Kevin C. Moore (2010). The Role of Quantitative Reasoning in Precalculus Students Learning Central Concepts of Trigonometry. Unpublished Ph.D. Dissertation. ARIZONA State University: USA.
5. Thompson, P. W. (2018). Images of rate and operational understanding of the fundamental theorem of calculus. *Educational Studies in Mathematics*, 26(2-3), 229-274.
6. Муравин Г.К.; Тараханова О.В., Элементы тригонометрии: 10 кл: Пособие для общеобразовательных учебных заведений. – М.: Дрофа, 2008. – 128 с.: ил. – (Темы школьного курса).
7. Мордкович А.Г.; Тульчинская Е.Е. Тригонометрия: Учебное пособие для учащихся старших классов общеобразовательных школ. – М.: Издательский дом "Новый учебник", 2009. – 224 с.: ил.
8. U.X.Xonqulov. Matematika o'quv fani amaliy mashg'ulotlarini takomillashtirishning ayrim masalalari. Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. - Namangan, 2019. -№ 7. -B.256-262.

*Абдувахоб ЖАЙСАНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
Ижтимоий фанлар факультети
таянч докторанти*

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ БИЛАН ДЎСТОНА ҲАМКОРЛИГИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация

Мақола муаллифлари Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан минтақаларо ҳамкорлигини мустаҳкамлаш масалаларини мамлакат ва унинг минтақалари сиёсий тараққиёт ҳамда иқтисодий ўсишининг муҳим манбаи сифатида талқин этадилар. Тадқиқотнинг мақсади Ўзбекистон билан Марказий Осиё давлатлари ўртасида минтақаларо ҳамкорлиқнинг устувор йўналишларини белгилаб беришдан иборат. Халқаро муносабатларни баҳолаш, мамлакатнинг рақобат устунликлари ва салоҳияти, Ўзбекистон минтақаларо ҳамкорлигининг тамойиллари ва асосий йўналишларини белгилаш ҳисобланади.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, дунё ҳамжамияти, Буюк Ипак йўли, иқтисодий тараққиёт, табиий бойликлар, инсон капитали.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДРУЖЕСТВЕННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА УЗБЕКИСТАНА СО СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

Авторы статьи трактуют вопросы укрепления межрегионального сотрудничества Узбекистана со странами Центральной Азии как важный источник политического развития и экономического роста страны и ее регионов. Целью исследования является определение приоритетов межрегионального сотрудничества между Узбекистаном и Центральной Азией. Это оценка международных отношений, конкурентных преимуществ и потенциала страны, определение принципов и основных направлений межрегионального сотрудничества Узбекистана.

Ключевые слова: Центральная Азия, мировое сообщество, Великий шелковый путь, экономическое развитие, природные ресурсы, человеческий капитал.

MAIN DIRECTIONS OF FRIENDLY COOPERATION OF UZBEKISTAN WITH CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Annotation

The authors of the article interpret the issues of strengthening interregional cooperation of Uzbekistan with Central Asian countries as an important source of political development and economic growth of the country and its regions. The purpose of the study is to identify priorities for interregional cooperation between Uzbekistan and Central Asia. It is the assessment of international relations, the competitive advantages and potential of the country, the definition of the principles and main directions of interregional cooperation of Uzbekistan.

Key words: Central Asia, world community, Great Silk Road, economic development, natural resources, human capital.

Кириш. Бугунги даврда Ўзбекистон ўзини жаҳон сиёсатида барча долзарб масалаларни ўзаро манфаатдорлик, бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик принциплари асосланган ҳолда, музокаралар йўли билан, халқаро ҳуқуқ нормаларига мос равишда хал этиш тарафдори сифатида намоён қилмоқда. Демак, таълим - тарбия, маънавий - маърифий ишлар соҳасидаги илмий-инновацион ислохотлар Ўзбекистонни кучли мамлакат сифатидагинуфузини оширмоқда. Иккинчидан, жаҳонда юз бераётган улкан геосиёсий ўзгаришларни ўз вақтида англаш ва уларга факат ва факат Ўзбекистон миллий манфаатлари нуктаи назаридан муносабат билдириш фазилатларини ёш мутахассис кадрларда шакллантириш - давлат кадрлар тайёрлаш сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан дўстона ҳамкорлиги, маданий дипломатиянинг назарий ва амалий масалалари ҳамда йўналишлари кўпгина хорижлик ва ўзбекистонлик олимлар ва мутахассисларнинг эътиборини ўзига тортиб келади. Бугунга қадар яратилган мавзуга алоқадор тадқиқотларни муаммовий-хронологик усул асосида шартли равишда

икки йирик гуруҳга, яъни ўзбекистонлик олимларнинг ҳамда хорижий тадқиқотчиларнинг ишларига ажратиш мумкин. Маҳаллий олимлар ўз тадқиқотларида Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар билан маданий-гуманитар соҳалардаги ҳамкорлигининг асосий йўналишларини, давлат ташқи сиёсатида тарихий-маданий аъёнларнинг роли, Ўзбекистоннинг халқаро маданий алоқалар тизимидаги ўрни, хорижий давлатлар билан икки ва кўп томонлама маданий-гуманитар алоқалари каби масалаларни ўрганишган. Ушбу олимлар қаторига Г.Хидоятлов, С.Шарапова, Д.Раҳимбаева, С.Сафоев, Қ.Жўраев, С.Жўраев, И.Мавлонов, А.Файзуллаев, Ф.Жўраев, А.Шарапов, С.Таджиев, С.Пўлатова ва бошқаларни киритиш мумкин.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Тадқиқот олиб бориш давомида тизимлилик, назарий-дедуктив ҳулоса чиқариш, анализ ва синтез, тарихийлик ва мантиқийлик, қиёсий таҳлил каби илмий тамойиллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги муносабатлар ўзига хос тарзда яхшиланиш йўлига ўтди. Бунга кўп жиҳатдан Ўзбекистон тўғрисида эришилмоқда. Шавкат Мирзиёев мамлакатимиз

Президенти сифатида иш бошлаши билан кўшни давлатлар билан муносабатларни яхшилашни Ўзбекистон ташки сиёсатининг бош устувор йўналиши этиб белгилади.

Ўзбекистон минтақада ривожланган иқтисодий салоҳият, коммуникациялар инфратузилмаси ва малакали меҳнат ресурсларига эга. Бугун Ўзбекистон аҳолисининг сони 34,86 миллиондан ошди[1]. Шунингдек, у табиий ресурсларга ҳам бой ўлкадир. Бу ресурсларнинг аксарияти ўз кўрсаткичларига кўра бетакордир. Экспертларнинг маълумотларига кўра, Ўзбекистонда 50 номдаги минерал ресурслар казиб олинади. Уларнинг баҳоланган қиймати 3,3 триллион АҚШ долларини ташкил этади. Мамлакат олтин ишлаб чиқариш бўйича жаҳонда олдинги ўринларда туради. Ўзбекистонда рангли металлларнинг қирқка яқин кони бор. Ўзбекистон мис ва уран ишлаб чиқариш бўйича жаҳоннинг пешқадам ўн мамлакатига каторига қиради. У кумуш, рух, кўргошин ва вольфрам захиралари бўйича ҳам жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Мамлакатимиз анча катта энергетик салоҳиятга эга. Ўзбекистон худудида умумий захиралари тўрт миллиард тоннадан кўпроқ бўлган 160 дан ортиқ нефть конлари мавжуд. Ўзбекистон пахта етиштириш бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Ушбу стратегик хомашёни экспорт қилишда Ўзбекистон жаҳонда етакчи ўринларда туради. Бундай ижобий мазмундаги статистик маълумотларни яна кўплаб келтириш мумкин[2].

Айтиш жоизки, Ҳаракатлар стратегиясининг бугунги босқичида ҳам Ўзбекистон минтақада прагматик, оқилона ва мақсадга мувофиқ сиёсат юритиш тарафдори бўлиб, ташки сиёсат мақсад ва вазифалари давлатнинг узок муддатли манфаатларига, унинг ресурслари ва салоҳиятига ҳар томонлама мос келади.

Ўзбекистон Марказий Осиёнинг жаҳон миқёсидаги ёки минтақавий йирик давлатларнинг биронтаси билан ҳам бевосита чегарадош эмас. Шубҳасиз, бу ҳолат геосиёсий нуктаи назардан муҳим устунлик ҳисобланади. Айни пайтда Ўзбекистон минтақанинг беш мамлакатига билан умумий чегарага эга бўлган ягона давлатдир. Шу жиҳатдан Ўзбекистон Марказий Осиёнинг ўртасида, қок марказида жойлашгани билан қучли геосиёсий мавқега эгадир.

Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида, минтақа ва глобал даражада фаол ташки сиёсатни йўлга қўйиб, хорижий ҳамкорлар билан ўзаро манфаатли муносабатларни ривожлантирмоқда. Уни қўйидагиларда қўриш мумкин:

Жаҳон бўйлаб тарқалган коронавирус инфекцияси ва глобал даражадаги инқирозли хавф-хатарлар даврида ҳам Ўзбекистон мамлакатда ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминлаб, минтақа давлатлари ва жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик алоқаларини давом эттиришга алоҳида эътибор қаратди.

Жумладан, 2020 йил давомида ташки сиёсий ва иқтисодий фаолият бўйича давлат идоралари томонидан 23 та олий даражада ва 12 та юқори даражада ташриф ва турли тадбирлар амалга оширилди. Бу жараёнда «халқ дипломатияси» амалда жуда фаол бўлгани кузатилди. Халқ вакиллари – олимлар ва рассомлар, маданият ва дин арбоблари, ишбилармонлар ва ёшлар, туризм ва спорт ташкилотлари, жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлар иштирокида 90 дан ортиқ турли учрашувлар, анжуманлар, видеоконференциялар ва бошқа шу каби тадбирлар ўтказилди[3].

Қайд этиш жоизки, сўнгги йилларда Президент Шавкат Мирзиёев ташаббуслари қўшни давлатлар раҳбарлари томонидан қўллаб-қувватланиши натижасида Марказий Осиёда сиёсий мулоқот ва ўзаро ишонч

муштаҳкамланди, давлат раҳбарларининг Маслаҳатлашув учрашувлари йўлга қўйилди.

Натижада минтақадаги икки ва кўп томонлама ҳамкорлик даражаси янги босқичга қўтарилди. Хусусан, 2017-2019 йиллар давомида Марказий Осиё мамлакатлари билан савдо айланмаси йиллик ўртача 50 фоиздан кўпроққа ўсиб, 5,2 миллиард долларга етган. 2020 йил натижаларига кўра эса, глобал пандемия шароитига қарамай, Ўзбекистоннинг Марказий Осиё давлатлари билан савдо айланмасининг умумий ҳажми 5 миллиард долларни ташкил этди.

Ўзбекистоннинг умумий ташки савдо айланмасида Марказий Осиё давлатларининг улуши 2019 йилдаги 12,4 фоиздан, 2020 йилда 13,6 фоизга ошган. Ўзбекистоннинг минтақадаги умумий ташки савдо айланмасида эса, Қозоғистоннинг улуши 61 фоиз, Қирғизистон – 18,2 фоиз, Туркменистон – 10,6 фоиз ва Тожикистоннинг улуши 10,2 фоизни ташкил этди[4].

Марказий Осиё мамлакатлари ўртасида савдо-иқтисодий муносабатларнинг мана шундай яхшиланиши, умуман айтганда, минтақанинг инвестициявий жозибадорлигини оширишга ёрдам берди.

Хусусан, 2017-2020 йиллар оралиғида Ўзбекистон ва минтақа мамлакатлари ўртасида 300 дан ортиқ шартнома, шунингдек, қарийб 75 миллиард долларга тенг битимлар имзоланган.

Шунингдек, 2017-2020 йиллар давомида Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатларига нисбатан очиқ, конструктив, пухта ўйланган ва прагматик сиёсати натижасида сувдан фойдаланиш, Ўзбекистон ва қўшни давлатлар ўртасидаги давлат чегараларини делимитация ва демаркация қилиш, транспорт коммуникацияларидан фойдаланиш, давлат чегараларини кесиб ўтиш каби мураккаб ва чалқаш муаммоларга ечим топилди.

Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатларига нисбатан олиб бораётган очиқ ва конструктив сиёсати нақадар тўғри эканини глобал пандемия даврида минтақа раҳбарларининг ўзаро ёрдам ва коронавирус тарқалиши оқибатларини юмшатиш бўйича амалга оширган қўшма чора-тадбирлари ҳам исботлади.

Глобал пандемия хавфига қарамай, Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг доимий мулоқоти таъминланди ва мамлакатлар ўртасида фаол ҳамкорлик алоқалари янги поғонага қўтарилди. Минтақа давлатлари коронавирус инфекцияси тарқалишининг дастлабки кунлариданоқ бир-бирларига ижтимоий ёрдам кўрсатишни бошладилар. Ўзбекистон Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонга бир неча бор гуманитар ёрдам юборди.

бўлди ва Ўзбекистон раҳбарининг қўшнилар билан рақобатда эмас айнан ўзаро манфаатдорликда ҳамкорлик қилиш истаги самимий эканлигини амалда исботлашга улгурди. Яъни, унинг давлатлараро ва минтақавий масалаларни ҳал қилишда, яқин қўшни мамлакатлар билан ҳамкорликни янада чуқурлаштиришда халқаро ва минтақавий ташкилотлар билан муносабатларни янги босқичга қўтариш борасидаги саъий-ҳаракатлари Ўзбекистон давлатининг ташки сиёсатида муҳим босқичга олиб келмоқда. Жумладан Мурожаатномада давлатимиз раҳбари таъкидлаб ўтган “Ўзбекистоннинг ташки сиёсатида Марказий Осиё - бош устувор йўналиш” тамойилини амалда татбиқ этишга киришдик. Натижада минтақамизда мутлақо янги сиёсий муҳит яратилди, ўзаро ишонч ва яхши қўшничилик асосидаги алоқалар муштаҳкамланмоқда.

Туркменистон ва Қирғизистон билан стратегик ҳамкорлик ўрнатилди. Қозоғистон билан стратегик ҳамкорлигимизни янада чуқурлаштириш борасида бир қатор муҳим ҳужжатлар имзоланди, 2 миллиард доллар

миқдорида иқтисодий битимлар тузилди. Тожикистон билан ҳамкорлигимиз ҳар томонлама мустаҳкамланмоқда. Тошкент ва Душанбе шаҳарлари ўртасида авиақатнов йўлга қўйилди.

Қирғизистон билан давлат чегаралари тўғрисидаги битимнинг имзоланиши Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашга қаратилган катта қадам бўлди. Қўшни Афғонистон Ислом Республикаси билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик йўлида муҳим келишувларга эришилди, янги иқтисодий лойиҳалар бўйича амалий ишлар бошланди. Президент Ш.М.Мирзиёев бугунги кунда ва олис истикболда Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий вазифаларини аниқ белгилаб берди. Жумладан:

- Ўзбекистон Республикаси ўз худудида хорижий давлатларнинг ҳарбий базалари ва объектлари жойлаштирилишига йўл қўймайди;

- сиёсий, савдо-иқтисодий, маданий-гуманитар, илмий-техникавий ва бошқа соҳаларда халқаро ҳамкорликни изчиллик билан ривожлантиради;

- мамлакатимизда олиб борилаётган демократик ислохотларни ҳамда жамиятни ва иқтисодиётни модернизация қилишнинг жадал жараёнларини самарали амалга ошириш учун мумкин қадар қулай ташқи сиёсий шарт-шароитларни шакллантиради;

- Марказий Осиёда тинчлик ва барқарорликни сақлаш ҳамда мустаҳкамлаш, минтақани хавфсизлик ва барқарор тараққиёт зонасига айлантириш, Афғонистонда тинчлик ва барқарорликка эришишга қўмаклашиш масалаларидир[5].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ўзининг БМТ Бош Ассамблеясининг 72 - сессиясидаги нутқида малакатимизнинг янги қиёфасини шакллантириш йўлида амалга оширилган ислохотларга атрофлича тўхталиб, қуйидагиларни таъкидлади: “Дунёда терроризм таҳдидлари, айниқса, сўнгги йилларда кучайиб бораётгани уларга қарши асосан куч ишлатиш йўли билан курашиш усули ўзини оқламаётганидан далолат беради. Бу борада кўп ҳолларда таҳдидларни келтириб чиқараётган асосий сабаблар билан эмас, балки уларнинг оқибатларига қарши курашиш билангина чекланиб қолинмоқда. Халқаро терроризм ва экстремизмнинг илдизини бошқа омиллар билан бирга, жаҳолат ва муросасизлик ташкил этади, деб ҳисоблайман. Шу муносабат билан одамлар, биринчи навбатда, ёшларнинг онгу тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифадир”[6].

Бизга маълумки, 2021 йилда ЮНЕСКО билан ҳамкорликда қадимий Хива шаҳрида «Марказий Осиё – жаҳон цивилизациялари чорраҳасида» мавзусида халқаро анжуманни ўтказиш тўғрисидаги тақлиф сиёсатшунос, тарихчи, илм-фан, маданият ва туризм соҳаси вакилларининг диққат марказида турибди.

Қайд этиб ўтиш лозимки, Давлат Раҳбарининг ушбу тарихий ташаббуси илк бор шу йилнинг сентябрь ойида ўтган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясида илгари сурилган эди. Ўз ўрнида ЮНЕСКО бош директори Одри Азуле ушбу ғоянинг ниҳоятда долзарблигини қайд қилиб, шундай фикр билдирганди: «минтақанинг цивилизациялар чорраҳаси сифатидаги тарихий вазифаси ва бугунги тараққиётдан келиб чиқиб, Марказий Осиё ҳозирги геосиёсий зиддиятлар шароитида ўзаро мулоқот ва музокара майдониغا айланиши мумкин»[7].

Шак-шубҳасиз, мазкур ташаббус сўнгги йилларда Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасида олиб бораётган мутлақо янги ташқи сиёсатининг мантиқий давоми саналиб, минтақанинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини оширишда муҳим стратегик қадамларидан бири сифатида баҳолаш мумкин. Давлат раҳбари Шавкат

Мирзиёев таъкидлаганидек, Марказий Осиё давлатлари билан дўстона, яқин қўшничилик ва ўзаро манфаатли алоқаларни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш бу ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналиши сифатида белгиланган.

Президент Ш.Мирзиёев раҳбарлиги остида Ўзбекистоннинг Марказий Осиёдаги халқларни жипслаштиришга йўналтирилган янги ташқи сиёсатини амалга оширишда маданий ва маърифий-маънавий соҳалардаги фаол ҳамкорликлар муҳим омил ҳисобланади.

Бундан қўзланган асосий мақсад – минтақада тинчлик, барқарорлик ва хавфсизлик муҳитини шакллантириш ва халқларнинг фаровон ҳаёт кечиришга шароит яратишдир.

Таъкидлаш жоизки, Марказий Осиё ниҳоятда бой тарихга ва маданий меросга эга бўлган инсоният цивилизациясининг энг қадимий бешикларидан биридир. Минтақанинг «Буюк ипак йўли»нинг марказида жойлашганлиги, ва унда яшовчи халқлар Шарқ ва Ғарб ўртасидаги халқаро савдо, илмий-фан ютуқлари ва маданиятларининг алмашинуви таъминловчи ўзига хос муҳим боғловчи ролини амалга оширган. Минтақанинг бешта мамлакати - Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон ўз тарихи, маданияти ва ижтимоий-сиёсий тараққиётида кўп узвий ўхшашликларга эга бўлиб, тарихан ягона илм-фан ва маданий макон сифатида шаклланган.

Шу ўринда, умумминтақавий устувор манфаатларга асосланган «Марказий Осиё – жаҳон цивилизациялари чорраҳасида» мавзусида халқаро анжуманни ўтказиш минтақа давлатлари аҳолиси ўртасида яқинлик руҳини кучайтиради ва давлатлар ўртасидаги муносабатларда яхши қўшничиликнинг бардавомлигини таъминлашга ғоят муҳим ҳисса қўшади. Шу билан бир қаторда, Ўзбекистон ва минтақанинг бошқа давлатлари жаҳон цивилизациясига қўшаётган улкан ҳиссаларини қайта эътироф этишга имкон беради.

Қолаверса, халқаро миқёсдаги илм-фан вакилларининг Марказий Осиё халқлари бой илмий ва маданий меросларини ўрганишга бўлган қизиқишларини янада орттиради. Шунингдек, Марказий Осиёнинг маданий ва тарихий меросларини қайта тиклаш ва оммалаштиришда халқаро ҳамжамиятнинг иштирокини янада фаоллаштиришга қўмаклашади. Шу билан бирга мазкур халқаро нуфуздаги тадбир минтақамиз халқларининг маданий тараққиётига қўшган мислсиз ҳиссаси ҳақида кенг қамровли фикр билдириш учун ўзига хос майдон вазифасини ўтайди[8].

Шу ўринда қайд этиш лозимки, кейинги йилларда юртимизда ташкил этилаётган нуфузли халқаро конференциялар, форумлар, маданий тадбирлар Ўзбекистонни нафақат Марказий Осиёнинг, балки дунёнинг замонавий маданий-маърифий марказларидан бирига айланиб бораётганини англатади.

Шунингдек, минтақанинг ҳар бир давлати Марказий Осиёнинг барқарорлиги ва равнақини таъминлашга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Сиёсий ирода ва амалий қадамларимиз туфайли биз ҳамкорликнинг янада юқори босқичига кўтарилмоқдамиз.

Бизнинг ҳамжиҳатлигимиз ва фаол саяё-ҳаракатларимиз кўп қиррали минтақавий ҳамкорлик учун янги имкониятларни очиб берди. Биз қисқа муддатда биргаликда реал тарзда олдинга силжишга эришдик.

Хусусан, Ўзбекистоннинг Марказий Осиё мамлакатлари билан товар айирбошлаш ҳажми сўнгги йилларда 2 баробар, қўшма корхоналар сони 4 марта ўсди.

Биз шерикларимиз билан биргаликда чегараларимизда ҳуқуқий расмийлаштириш ишларини яқунлаш арафасида турибмиз. Олтимизга яқин ўтиш

пунктларининг тўлақонли фаолиятини таъминлаб, визаларни бекор қилдик.

Ишбилармонлик ва ҳудудлараро алоқалар, транспорт катновлари, маданий-гуманитар алмашувлар кенгайиб бормокда.

Ўтган йили Ўзбекистонда биринчи Марказий Осиё иқтисодий форуми ҳамда мамлакатларимизнинг Бош вазирлари ўринбосарлари даражасида Ишчи гуруҳнинг дастлабки учрашуви бўлиб ўтди.

Ўн йиллик танаффусдан сўнг 2018 йилда Туркменистонда Оролни қутқариш халқаро жамғармасининг йиғилиши бўлиб ўтди.

Мамлакатларимизнинг БМТ Хавфсизлик Кенгашида Афғонистон бўйича музокараларнинг олиб борилгани, Марказий Осиёда радиация хавфсизлигини таъминлаш, “Барқарор ривожланиш учун сув” ҳаракатларининг халқаро ўн йиллиги, Энергетик хартиянинг Ашхобод декларацияси қабул қилингани, Марказий Осиё бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг резолюциялари ва шу каби бошқа кўплаб кенг эътироф этилган халқаро ташаббуслари яхши маълум.

Буларнинг барчасида барқарор бир тенденция – давлатларимизнинг мустақил роли ва умумий келажак учун масъулият кучайиб бораётгани намоён бўлмоқда.

Шуни мамнуният билан қайд этмоқчиманки, Марказий Осиё давлатлари минтақавий ва глобал масалалар бўйича тобора кўпроқ умумий позициядан туриб фикр билдирмоқда.

Бизнинг минтақадаги ўзаро яқинлашувимиз ва ҳамкорликни кенгайтиришимиз – бу замон талаб қилаётган ва орқага қайтмайдиган жараён эканини таъкидламоқчиман. У қатъий сиёсий танловга асосланган бўлиб, чуқур тарихий омилларга эга ва кимнингдир манфаатларига қарши қаратилган эмас.

Бу борада, бирлик ва жипсликни мустаҳкамлаган ҳолда, биз изчил ва барқарор ривожланиб бораётган минтақамизнинг, демакки, истикболли ва ишончли халқаро шерикнинг шаклланишига ҳисса қўшмоқдамиз[9].

Натижада дунёда Марказий Осиёга эътибор изчил ортиб бормокда, бизнинг биргаликда илгари сураётган ташаббусларимизни кўллаб-қувватлашга етакчи давлатлар ва халқаро молия тузилмаларининг қизиқиши тобора кучаймоқда.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Кенгайиб бораётган минтақавий шерикликнинг устувор йўналишлари ҳақида гапирганда, қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз.

Биринчи. Савдо-иқтисодий, инвестициявий, транспорт-коммуникация ва энергетика соҳаларидаги вазифаларни амалга оширишга бор куч ва имкониятларни сафарбар этиш муҳимдир. Булар бутун минтақанинг жадал тараққиёти ва рақобатбардошлигини таъминлашнинг устувор вазифаларидир.

Иккинчи. Бош вазир ўринбосарлари ва ташки ишлар вазирларининг кўп томонлама учрашувларини мунтазам ташкил қилиш билан бирга Марказий Осиё

мамлакатлари Парламентлараро дўстлик гуруҳини таъсис этишни таклиф қиламиз.

Учинчи. “Марказий Осиё – ягона ўтмиш, умумий келажак” шиори остида маданий-гуманитар алмашув платформасининг яратилиши барча халқларимиз манфаатларига жавоб беради, деб ўйлайман.

Сизларнинг кўллаб-қувватлашингиз билан илм-фан, маданият ва санъат соҳаларида эришган салмоқли ютуқлари учун Марказий Осиё мукофотини таъсис этиш, шунингдек, университетлар форумлари ва минтақавий спорт ўйинларини ташкил этиш таклиф қилинмоқда.

Ҳар йили Наврўз байрами арафасида навбати билан ҳар бир мамлакатда Марказий Осиё маданият кунларини ўтказишни муҳим, деб ҳисоблаймиз. Буларнинг барчаси қардош халқларимизни янада яқинлаштиришга хизмат қилади.

Тўртинчи. Минтақанинг мураккаб сув ва экологик муаммоларини ҳал қилиш ва ечиш ўзаро мувофиқлаштирилган ёндашувларни талаб қилади.

Инновацион технологияларни жалб қилиш, “яшил иқтисодиёт” тамойилларини татбиқ этиш, чўлланишнинг салбий оқибатларини бартараф қилиш ва бошқа комплекс чора-тадбирларни қабул қилиш мақсадида БМТ шафелигидаги Оролбўйи минтақаси учун Траст фонди имкониятларини самарали ишга солиш муҳим, деб ҳисоблаймиз.

Сув ресурсларидан биргаликда фойдаланишнинг долзарб масалаларини ҳал қилишнинг барча учун мақбул ечимини излашни давом эттириш лозим.

Бешинчи. Энг муҳим устувор вазифа – минтақавий барқарорлик ва хавфсизликни таъминлашдан иборат[10].

Марказий Осиёнинг бир бутун ҳодиса сифатида барқарор ривожланиш ва унда интеграция тамойилларининг деинтеграция тамойилларига зид равишда мустаҳкамланиш истикболлари кўп жиҳатдан Марказий Осиё мамлакатларининг минтақа ичидаги савдо-сотик ва инвестициялар ҳажмини бундан-да ошириши, сиёсий ирода ва аъёнларнинг масалаларга ижкорона ёндашуви мажбурлигига, шунингдек, дунё иқтисодиёти ва геосиёсатидаги вазиятга боғлиқ бўлади.

Кўплаб муаммолар Марказий Осиё мамлакатлари тараққиётнинг янги моделларини биргаликда фаол кидириши учун рағбат вазифасини ўташи мумкин, бу келгусида минтақада ўзаро ишонч ортишига ижобий таъсир кўрсатади.

Минтақа ва дунёдаги узоқ муддатли таъсир кўрсатиш қувватига эга ва ўзаро қалашиб кетиши мумкин бўлган бу қадар кўп сонли омиллар ва инқироз ҳолатлари Марказий Осиё мамлакатларининг коронаинқироздан чиқишини анча-мунча қийинлаштириши ҳамда минтақадаги иқтисодий ҳамкорликни сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиш суръатларини пасайтириши мумкин. Бироқ танганинг иккинчи томони ҳам бор. Ушбу кўплаб муаммолар Марказий Осиё мамлакатлари тараққиётнинг янги моделларини биргаликда фаол кидириши учун рағбат вазифасини ўташи мумкин, бу келгусида минтақада ўзаро ишонч ортишига ижобий таъсир кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://www.gazeta.uz/uz/2021/07/27/demography/>
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик” мавзусидаги халқаро конференциядаги нутқи / “Халқ сўзи” газетаси 2017 йил 11 ноябрь № 228(6922)сон.
3. Марказий Осиё давлатлари билан дўстона ҳамкорлик. https://uza.uz/uz/posts/markaziy-osiyo-davlatlari-bilan-dostona-hamkorlik_256986
4. Марказий Осиё давлатлари билан дўстона ҳамкорлик. https://uza.uz/uz/posts/markaziy-osiyo-davlatlari-bilan-dostona-hamkorlik_256986

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик” мавзусидаги халқаро конференциядаги нутқи / “Халқ сўзи” газетаси 2017 йил 11 ноябрь № 228(6922)сон.
6. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. “Халқ сўзи”, 2017 йил 20 сентябрь, № 189(6883).
7. “Марказий Осиё – жаҳон цивилизациялари чорраҳасида” анжумани – минтақанинг халқаро ҳамжамиятидаги ўрнини оширишда муҳим стратегик қадамларидан биридир. <https://yuz.uz/news/markaziy-osiyo--jahon-tsivilizatsiyalari-chorrahasida-anjumani--mintaqaning-xalqaro-hamjamiyatidagi-ornini-oshirishda-muhim-strategik-qadamlaridan-biridir>
8. “Марказий Осиё – жаҳон цивилизациялари чорраҳасида” анжумани – минтақанинг халқаро ҳамжамиятидаги ўрнини оширишда муҳим стратегик қадамларидан биридир. <https://yuz.uz/news/markaziy-osiyo--jahon-tsivilizatsiyalari-chorrahasida-anjumani--mintaqaning-xalqaro-hamjamiyatidagi-ornini-oshirishda-muhim-strategik-qadamlaridan-biridir>
9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Маслаҳат учрашувидаги нутқи. <http://uchildiz.uz/%D1%9E%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BD->
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Маслаҳат учрашувидаги нутқи. <http://uchildiz.uz/%D1%9E%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%BA%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BD->

УДК: 327.83
А-В

Муниса ЗАКИРОВА,
*Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия
университети стажёр докторанти
E-mail:munisazakirova88@mail.ru*

с.ф.д., профессор Э.С. Султонова тақризи асосида

PEOPLE'S DIPLOMACY - RESOURCE POLITICS

Annotation

The article examines the importance of public diplomacy today, the need for public diplomacy, directions, factors influencing it, goals, views of scientists. People's diplomacy is analyzed as "soft power" and reflects the dialectical features of soft power and people's diplomacy. The use of public diplomacy is an important part of public policy and has several advantages over traditional diplomacy discussed in this article. The article describes a set of tools used in public diplomacy, its important features, advantages and criteria for success in international relations.

Key words. People's diplomacy, New Uzbekistan, politics, diplomacy, soft power, culture, development, society.

НАРОДНАЯ ДИПЛОМАТИЯ - РЕСУРС ПОЛИТИКИ

Аннотация

В статье рассматривается важность народной дипломатии сегодня, необходимость народной дипломатии, направления, факторы, влияющие на нее, цели, взгляды ученых. Народная дипломатия анализируется как «мягкая сила» и отражает диалектические особенности мягкой силы и народной дипломатии. Использование публичной дипломатии является важной частью публичной политики и имеет ряд преимуществ по сравнению с традиционной дипломатией, обсуждаемой в этой статье. В статье описывается набор инструментов, используемых в публичной дипломатии, ее важные особенности, преимущества и критерии успеха в международных отношениях.

Ключевые слова. Народная дипломатия, Новый Узбекистан, политика, дипломатия, мягкая сила, культура, развитие, общество.

ХАЛҚ ДИПЛОМАТИЯСИ - СИЁСАТИНИНГ ЗАҲИРАСИ

Аннотация

Ушбу мақолада халқ дипломатиясининг бугунги кундаги аҳамияти, халқ дипломатиясининг қанчалик кераклиги, йўналишлари, унга таъсир қўлувчи омиллар, мақсадлари, олимлар қарашлари кўриб чиқилган. Халқ дипломатияси «юмошқоқ куч» сифатида таҳлил қилиниб юмошқоқ куч ва халқ дипломатиясининг диалектик хусусиятлари акс эттирилган. Халқ дипломатиясидан фойдаланиш давлат сиёсатининг муҳим қисмидир ва ушбу мақолада муҳокама қилинадиган анъанавий дипломатияга нисбатан бир қатор афзалликларга эга. Мақолада халқ дипломатияси доирасида қўлланиладиган воситалар доираси очиб берилган, унинг муҳим хусусиятлари, афзалликлари ва халқаро муносабатлар доирасидаги муваффақият мезонлари тасвирланган.

Калит сўзлар. Халқ дипломатияси, Янги Ўзбекистон, сиёсат, дипломатия, юмошқоқ куч, маданият, тараққиёт, жамият.

Кириш. Халқаро муносабатлар тизими кристаллашиб, илгари мавжуд бўлган тизимдан тубдан узилиб қолган дунё, халқ дипломатияси учун қўшимча имкониятлар очиб беради. Дипломатия, шу билан бирга унда янги сифат талабларини тақдим этади. Халқаро янги модел учун процессуал ва коммуникацион ёрдамга эҳтиёж, глобал ва минтақавий даражада юзага келадиган жараёнларнинг тезлиги ва интенсивлиги - бу замонавий дипломатияни ўз салоҳиятини максимал даражада оширишга ундайдиган рағбатдир. Бугун биз халқаро муносабатлар таркибида жаҳон сиёсатининг катта ўзгаришларини кузатмоқдамиз. Ахборотнинг мисли кўринмаган тезликда тарқалиши дипломатиянинг моҳиятини ўзгариб боришига таъсир қўрсатмоқда. Шуни таъкидлаш кераки дипломатиянинг вазифалари жуда ҳам қийин, чунки бугунги кунда ҳар қандай одамнинг гидрокини шакиллантириш учун фақатгина унинг иқтисодий, сиёсий ва демографик хусусиятларини инобатга олиш етарли эмас. Шу муносабат билан сўнги йилларда халқ дипломатияси феноменига илмий эътибор кучайган ва уни қўллашга амалий қизиқиш ошган. Кейинги йилларда Янги Ўзбекистон ривожланмоқда. Шу ўринда президентимиз Шавкат Мирзиёев «Халқимизнинг

улуғвор қудрати жўш урган ҳозирги замонда Ўзбекистонда янги бир уйғониш – Учинчи Ренессанс даврига пойдевор яратилмоқда, десак, айни ҳақиқат бўлади. Чунки бугунги Ўзбекистон – кечаги Ўзбекистон эмас. Бугунги халқимиз ҳам кечаги халқ эмас» [1] деган сўзлари ўринлидир. Буларнинг барчасига жамиятимизнинг мутлақо янги босқичига қадам қўяётганлигидадур ва албатта бунда халқ дипломатиясининг ташаббуслари, тақлифлари муҳим мулоқотат майдони бўлиб хизмат қилади.

Халқ дипломатиясини тушуниш учун аввал «дипломатия» атамасига таъриф бериб ўтиш лозим. Дипломатия - бу давлат бошлиғи, ҳукумат, махсус давлат мамлакат органлари ёки ваколатхоналарининг ташқи сиёсий мақсадларини амалга ошириш, сиёсий муаммоларни ҳал қилиш ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш учун бошқа мамлакатда ёки чет элдаги фаолият. Хусусан, давлат дипломатияси ташқи сиёсатни амалга оширадиган икки томонлама ҳамкорликдир. Халқаро ҳамкорликдаги бундай тадбирлар: мақсадли тадбирларни ташкил этиш ва бошқа мамлакат вакилларини қабул қилиш, музокара, давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатиш; Халқаро низолар, миллатлар

ўртасидаги тушунмовчиликларнинг олдини олиш ва ҳал қилиш, бирдамлик; Халқаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш орқали келишувга эришилади. Бугунги кунда дипломатиянинг асосий мақсади дунёда тинчликни сақлашдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Самарқанд шаҳрида ўтган «Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик» мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқларида «Биз фаол маданий-гуманитар мулоқотни давом эттириш, мамлакатларимизда маданият кунлари ва турли ижодий тадбирларни мунтазам ташкил этиш, таълим ва сайёҳлик соҳасидаги алмашувларни «халқ дипломатияси»нинг энг муҳим воситаси сифатида ривожлантириш тарафдоримиз» [2] деб айтиб ўтдилар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки халқ дипломатияси халқларнинг ўзаро дўстона алоқаларини ҳамда ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатларини амалга оширишга қаратилгандир. Халқ дипломатияси мақсадларини белгилашнинг конструктивистик модели бир-бирлари билан муносабатларни ўрнатиш, бошқариш устуворлиги, бошқа давлатлар ва жамиятларнинг фикри ва ҳаракатларига таъсир этишдан иборат. Стратегик мақсадларни белгилашда бундай ёндашиш халқ дипломатиясини узоқ муддатли таъсир ўтказиш воситасига айлантиради, тактикада эса давлатлар ва нодавлат иштирокчилар ўртасида ҳамкорликни ўрнатиш ва халқаро ҳамкорликни ривожлантириш учун кўшимча восита бўлиб хизмат қилади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** «Public diplomacy» атамаси 1965 йилда Тафтс Университети қошидаги Флетчер номли ҳуқуқ ва дипломатия мактабининг декани Эдмунд Галлион томонидан асос солинган. У Халқ дипломатияси «ташқи сиёсатнинг шаклланиши ва амалга оширилишига жамоатчилик муносабатининг таъсири билан шуғулланади, ташқи алоқаларнинг аънавий дипломатиядан ташқари ўлчовларини, бошқа мамлакатларда ҳукумат томонидан жамоатчилик фикрини ўстиришни ўз ичига олади; хусусий шахсларнинг ўзаро таъсири бир мамлакатда бўлган гуруҳлар ва манфаатлар бошқа давлатлар билан; ташқи ишлар тўғрисида ҳисобот ва унинг сиёсатга таъсири; иши бўлганлар ўртасидаги алоқалар, масалан, дипломатлар ва чет эл мухбирлари орасидаги алоқа; ва маданиятлараро алоқа жараёнидир, деб таърифлайди [3].

Николас Ж. Калл-тарихчи ва Жанубий Калифорнияда Анненберг университети алоқа ва журналистика мактаби жамоат дипломатияси магистратура дастури профессори қуйдагича таърифлайди: «Халқ дипломатияси - бу халқаро актор чет эл жамоатчилиги билан алоқада бўлиш орқали халқаро муҳитни бошқаришга уриниш» [4].

Америкалик тадқиқотчи Ж. Фишер халқ дипломатияси ҳақида шундай дейди «Сизнинг хорижий дипломатларингиз давлатингизнинг сиёсатини тушунишига ишонч ҳосил қилиш етарли эмас. Оммавий аудитория бунини тушуниши керак, бу ташқи ишлар вазирлигининг сиёсатига таъсир қилади» [5].

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Халқ дипломатияси феноменини янги бошлаган тадқиқотчи зудлик билан иккита назарий ва концептуал муаммоларга дуч келади: биринчидан, кўриб чиқиладиган ҳодисани англаш бўйича тадқиқот ёндашувларининг бир хиллиги билан, яъни бу олимларнинг назарий афзалликларига қараб кенгайтириш аксинча, унинг функционал хусусиятларини чегараларини торайтиради; иккинчидан «халқ дипломатияси» ва

«юмшоқ куч» феноменлари ўртасидаги чалкашликка. Ушбу атамалар ҳақиқатан ҳам чамбарчас боғлиқ, аммо «юмшоқ куч» назарий асос бўлиб, халқ дипломатияси уни операция қилиш воситасидир. Янги халқ дипломатиясининг марказий йўналиши юмшоқ куч тушунчасидир. Юмшоқ куч атамаси, Совук Уруш охирида Жозеф Най томонидан киритилган ва акторнинг маданияти ва қадриятлари жозибдорлиги туфайли халқаро муҳитда истаган нарсасини олиш қobiliятига ишора қилади. Шу сабабли, халқ дипломатияси давлат акторининг маданий қадриятларини тарғиб қилиш, аҳолини бошқа акторларга унинг маданий қадриятлари жозибдорлигига ишонтириш орқали юмшоқ кучдан фойдаланиш механизми бўлиши мумкин. Ушбу воситалар, албатта, кўриб чиқиладиган ҳодиса ва унинг амалий жиҳатларини илмий тушунишга таъсир қилади. Жозеф Най, шунингдек, "юмшоқ куч" кўрсатилганда, мақсад нима деб ўйлаш муҳим, деб таъкидлайди, чунки муаллифнинг сўзларига кўра «юмшоқ куч шерикларни талаб қиладиган рақсдир» [6]. Бундай фикрлар палитраси «юмшоқ куч» ва халқ дипломатиясининг диалектик хусусиятини акс эттиради; бу асосан жаҳон сиёсатининг ўзгарувчанлиги билан боғлиқ. Халқ дипломатиясини илмий тушунишда кўрсатилган тенденциялар бошқа омишлар қатори уни янада чуқурроқ англаш, назарий ва концептуал даражадаги чегараларни аниқлаш ва уни замонавий дунё сиёсатининг турли субъектлари томонидан амалда қўллаш хусусиятларини ўрганишни долзарблаштиради. Халқ дипломатияси феномени, унинг манбалари, мақсадлари ва амалга ошириш шакллари «халқ дипломатияси» атамасининг аниқ таърифисиз тушуниш мумкин эмас. Халқ дипломатияси, аънавий дипломатиядан фарqli ўларoқ, халқаро муносабатларда бир ёки бир нечта сиёсий, иқтисодий ва жуда узоқ вақт давом этадиган самарали дипломатик жараён бўлади.

Халқ дипломатияси - давлат, маданият, урф-одатлар, тил, дин, моддий ва маданий қадриятлар, тарих ва бошқалар ҳақида бошқа мамлакатда, бегона жамиятда ижобий жамоатчилик фикрини яратиш ва шакллантириш. Халқ дипломатияси жамоат манфаати ва унинг манфаатларига жавоб беради ва ҳар томонлама хавфсизликни олдини олишда муҳим рол ўйнайди.

Сўнгги ўн йилликларда халқ дипломатиясининг роли айниқса кучайди. Халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш, халқлар ўртасидаги дўстона алоқаларни ривожлантириш ҳамда давлатлараро ҳамкорликни амалга оширишда халқ дипломатияси ҳамда туризм бугунги кунда жуда катта аҳамиятга эга. Халқ дипломатияси-бу узоқ муддатли муносабатлар, миллий ташқи сиёсат мақсадларини химоя қилиш ва ўз мамлакатимизнинг қадриятлари ва институтлари моҳиятини чет элда яхшироқ тушунилишидир. Ушбу тенденция янги коммуникация технологияларининг ривожланиши билан ҳам, турли давлатларнинг трансчегаравий алоқа форматларини диверсификация қилиш, ташқи сиёсатининг хорижий жамоатчилик олдида жозибдорлигини ошириш, уларнинг фаолиятини такомиллаштиришга интилиши билан ҳам изоҳланади. Ва албатта халқаро имидж пиروвардида, «мақсадли» акторларнинг керакли ташқи сиёсий хатти-ҳаракатига эришиш йўлларида. «Дипломатия» атамаси ҳар хил маънога эга, аммо халқаро муносабатлар назариясида ташқи сиёсатни тинч йўл билан амалга ошириш воситаси сифатида тушуниш керак.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев «Билимли авлод- буюк келажакнинг, тадбиркор халқ- фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса- таракқиётнинг қафолатидир» [7], деган сўзлари жуда

ўринлидир. Фаровонлик йўлидаги дўстона тараққиёт халқаро муносабатларнинг пойдеворидир.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Албатта халқ дипломатияси ҳақида тарифлар кўп, вақт ўтиши билан дипломатия соҳасига алоқадор одамлар турли хил таърифлар ишлаб чиқади ва халқ дипломатиясининг концептуал доирасини кенгайтиради. Юқоридаги таърифлар шуни кўрсатадики халқ дипломатияси қуйдагилар билан боғлиқ:

- хорижий аудиторияни тинглаш;
- халқаро маданий алоқалар;
- узоқ муддатли жараён;
- турли хил ва самарали алоқа воситаларини тарқатиш ва ўзлаштириш;
- очиқ ва ишончли маълумотларга ососланиш;
- миллат брендини ошириш;
- бу икки томонлама жараён;

Юқорида айтиб ўтилган таърифлар ҳақиқатни очиб берган десак адашмаймиз, халқ дипломатияси бу очиқ фикр ва маълумотлар алмашинуви бўлиб, демократик жамиятларга хос хусусиятдир. Унинг вазифаси глобал ва ташқи сиёсат учун жуда муҳимдир ва дунёда миллий идеаллар ва етакчилик манфаатлари учун ажралмас ҳисобланади. Бир сўз билан айтганда бизнинг халқ дипломатиямиз жамоатчилигимиз учун белгиланган вазифа – яъни бу дунё одамларини умумий ишда ёллаш ва уларга интилаётган мақсадлар - эркинлик, ҳавфсизлик ва фаровонлик бир хил эканлигига ишонтиришдир, деб ҳисоблаймиз. Албатта халқ дипломатияси фактлар ва ишончли сиёсатга асосланган бўлиши керак.

Бир томондан, халқаро муносабатлар мавзуси бугунги кунда ҳам долзарб бўлиб қолмоқда. Халқаро алоқаларни амалга оширадиган учта типология мавжуд: улар давлатлараро ташкилотлар (БМТ, ЮНЕСКО, ШХТ ва бошқалар), трансмиллий корпорациялар (Моторола, Самсунг, ЭЛЖИ ва бошқалар), учинчиси нодавлат ташкилотлар (ННТ), шу билан бирга, у бугунги кунда халқаро алоқаларни янада мустаҳкамлашга қақиради, ўз маданиятини, тилини, сиёсий мафқурасини маълум даражада "осонликча" ўзгартиришда муҳим аҳамият касб этади ва таъсири доирасида халқ дипломатияси тушунчаси пайдо бўлди. Халқ дипломатияси биз юқорида санаб ўтган учта ташкилотнинг ҳар бири жамиятга ўзларининг таъсирини кўрсатади. Унинг акторлари ушбу

таъсирларни амалга оширишга ихтиёрий равишда ҳисса қўшадиган жамиятнинг фаол фуқаролари, давлат хизматчилари, турли касб эгаларидир. Халқ дипломатиясининг энг муҳим хусусияти одамлар ўртасидаги ҳар доим икки томонлама мулоқотдир.

Бошқа давлатлар жамияти билан ўзаро алоқаларни ўрнатиш ҳар қандай жамиятнинг бир жинсли эмаслиги тўғрисида хабардорликни назарда тутати. Бир ижтимоий гуруҳ учун бир нарса жозибали, бошқаси учун -бошқа. Шунинг учун, ҳеч қандай универсал мурожаат бўлиши мумкин эмас ёки бошқача қилиб айтганда, универсал юмшоқ куч ва универсал халқ дипломатия [8].

Президентимиз Шавкат Мирзиёев «Жамиятни сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий модернизация қилиш бўйича кенг қўламли чора-тадбирларимиз натижасида янги Ўзбекистон шаклланимоқда. Бугунги кунда мамлакатимиздаги демократик ўзгаришлар ортга қайтмайдиган тус олди» [9] деб таъкидладилар.

- Хулоса ва тақлифлар

(Conclusion/Recommendations). Кўриниб турибдики, бугунги кунда Ўзбекистонда халқ дипломатияси сиёсий ва иқтисодий муносабатларга қўшимча сифатида эмас, балки мамлакатнинг ташқи сиёсий манфаатларига мос келадиган омиллардан бири сифатида қаралмоқда. Ўзбекистоннинг халқ дипломатияси олдида кўп қиррали вазифалар турибди. Уларнинг асосий мақсади хорижий давлатлар билан ўзаро тушуниш ва ишонч муносабатларини мустаҳкамлаш, улар билан тенг ва ўзаро манфаатли шериклик алоқаларини ривожлантиришдир. Чет элда кенгайиб бораётган ўзбек маданий иштироки мавжуд бўлиниш чизиқларини енгиб ўтишга, Ўзбекистонни ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётга эга бўлган демократик ҳуқуқий давлат сифатида обрўли ва мақбул тасаввурни шакллантиришга ёрдам беради.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан қуйдагича хулоса қилиш мумкин, халқ дипломатияси жамиятда ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий онгни ривожлантиришда муҳим роль ўйнайдиган ташкилотдир, чунки халқ дипломатияси давлатни сиёсий ва адолатли бошқаришни англатади. Бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ Ўзбекистон ва хорижий давлатлар ўртасида маданий алмашинувларни ташкил этишда халқ дипломатиясининг ўрни бекиёсдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 29 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // ЎЗА. 2020 йил 31 август.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Самарқанд шаҳрида ўтган “Марказий Осиё: ягона тарих ва умумий келажак, барқарор ривожланиш ва тараққиёт йўлидаги ҳамкорлик” мавзусидаги халқаро конференцияда сўзлаган нутқи // <http://www.uza.uz/uz/politics/o-zbekiston-respublikasiprezidenti-shavkat-mirziyoyevning-s-10-11-2017> Сайтга 21.10.2018 да мурожаат қилинди.
3. What is Public Diplomacy? // Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy. The Fletcher School. Tufts University // https://publicdiplomacy.wikia.org/wiki/The_Edward_R._Murrow_Center_of_Public_Diplomacy
4. Nicholas J. Cull, Public Diplomacy: Lessons from the Past, (Los Angeles: Figueroa Press, 2009), p.12.
5. Fisher G.H. Public Diplomacy and the Behavioral Sciences. – Bloomington, 1972. – P. 4
6. Най, Джозеф С. Будущее власти / С. Джозеф Най, младший; пер. с англ. В. Н. Верченко. – Москва: АСТ, 2014. – 444 с.
7. Халқ сўзи. Шавкат Мирзиёев: Билимли авлод – буюк келажакнинг, тадбиркор халқ – фаровон ҳаётнинг, дўстона ҳамкорлик эса – тараққиётнинг кафолатидир 07 Декабрь 2018
8. Публичная дипломатия: Теория и практика: Научное издание / Под ред. М. М. Лебедевой. – М.: Издательство «Аспект Пресс», 2017. – с. 14
9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 75-сессиясидаги нутқи 23 сентябрь 2020 йил.

Шахло ИБРАГИМОВА,
Тошкент давлат техника университети
«Фалсафа ва миллий гоё» кафедраси ўқитувчиси

НАЗАРИЙ БИЛИМ ВА СИЁСИЙ ҲОКИМИЯТ АЛОҚАДОРЛИГИ ЁКИ ЎЗБЕКИСТОНДА ИЖТИМОЙ - СИЁСИЙ ФАНЛАРНИНГ ИСТИҚБОЛИ

Аннотация

Эксперт таҳлил ва билимларининг тобора кўзга кўринарли омилга айланиши ижтимоий-сиёсий ўзгаришлардан замонамизнинг кўзга кўринган тенденцияларидан биридир. Олимлар ва таҳлилчилар бугунги кунда нафақат ақлли маҳсулот яратадиган, балки янги ҳақиқат қурилишида иштирок этадиган мутахассислар сифатида ҳам ҳаракат қилмоқдалар. Бошқарув вазифаларининг мураккаблиги, уларнинг юқори динамиклиги, бир вақтнинг ўзида турли манбалардан келадиган назорат ҳаракатларининг кесишувчи оқимларининг мавжудлиги туфайли қарор қабул қилувчилар ўртасида эксперт билимига эҳтиёж ортиб бормоқда. Сиёсатшуносликнинг фан сифатида ўқитилиши албатта ушбу соҳада илмий тадқиқот олиб борилишини тақозо этади. Жамият ҳаётига ижобий таъсир кўрсатадиган сиёсий тажрибаларни шу жамиятга мос келиши ёки мослаштириш мумкинлиги, уларнинг келажакда халқ ҳаёти ва фаровонлиги учун самарадорлик жиҳатларидан келиб чиқиб тадқиқ этиш ҳам фанни, ҳам жамиятни ривожлантириш нуктаи назаридан муҳим масаладир.

Калит сўзлар: сиёсий ҳокимият, давлат сиёсати, эксперт-аналитик ташкилотлар, ақл марказлари, сиёсий фанлар, ахборот урушлари, билим, сиёсий қарорлар, халқаро муносабатлар.

THEORETICAL KNOWLEDGE AND POLITICAL GOVERNMENT RELATIONSHIPS OR THE FUTURE OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES IN UZBEKISTAN

Abstract

An increasingly prominent factor of expert analysis and cognition is one of the notable trends of our time from socio-political changes. Scientists and analysts today act not only as experts who create an intelligent product, but also become participants in the construction of a new reality. There is a growing need for expert knowledge among decision-makers, which is primarily due to the complexity of management tasks, their high dynamism, "the presence of intersecting flows of control actions coming simultaneously from different sources." Teaching political science as a science certainly requires research in this area. The study of political experiences that have a positive impact on the life of a society, regardless of whether they can be adapted or adapted to this society, based on their impact on the life and well-being of people in the future, is an important issue from the point of view of the development of both science and society.

Key words: political power, public policy, expert-analytical organizations, think tanks, political science, information warfare, knowledge, political decisions, international relations.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ И ОТНОШЕНИЯ С ПОЛИТИЧЕСКИМ ГОСУДАРСТВОМ ИЛИ БУДУЩЕЕ СОЦИАЛЬНЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

Все более заметным фактором экспертного анализа и познания является одна из заметных тенденций нашего времени от социально-политических изменений. Учёные и аналитики выступают сегодня не только в роли экспертов, создающих интеллектуальный продукт, но и становятся участниками конструирования новой реальности. Растёт потребность в экспертном знании у лиц, принимающих решения, что обусловлено прежде всего усложнением задач управления, их высокой динамичностью, "наличием пересекающихся потоков управляющих воздействий, исходящих одновременно из различных источников". Преподавание политологии как науки, безусловно, требует исследований в этой области. Изучение политического опыта, оказывающего положительное влияние на жизнь общества, независимо от того, могут ли они быть адаптированы или адаптированы к этому обществу, исходя из их влияния на жизнь и благосостояние людей в будущем, является важным вопросом с точки зрения развития как науки, так и общества.

Ключевые слова: политическая власть, государственная политика, экспертно-аналитические организации, мозговые центры, политические науки, информационные войны, знание, политические решения, международные отношения.

Кириш. Инсониятнинг бугунги ҳаёт тарзида сиёсат кириб бормаган жой йўқ. Бу жиҳатдан сиёсат жуда кўп функцияларни зиммасига олиб келмоқда. Жаҳон илм-фанида сиёсатга кўплаб таърифлар берилган, улар орасида уни айниқса, "тизим", "ташқилот", "идоралар гуруҳи", "ҳокимият" каби, унинг фаолиятини эса "бошқарув", "тартибга солиш", "идора қилиш", "йўналтириш" каби маъноларда таърифлаш кўп учрайди. Лекин сиёсат деганда - маълум бир мамлакат ҳудудига истиқомат қиладиган жамият ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва маданий эҳтиёжлари, истак ва интилишларини ҳисобга олган ҳолда, шу ҳудудда мавжуд ер усти ва ер ости ҳамда аҳоли меҳнати эвазига яратиладиган

бойликлардан умумийи жамият манфаатларига муносиб равишда тўғри фойдаланишни ташқил этиш учун мазкур ҳудудни бирлаштирган давлат ҳокимияти томонидан тузилган ва расмий ҳужжатлар асосида тартибга солиниб, амалга татбиқ этиладиган, қисқа ва узоқ даврларга мўлжалланган катта-кичик стратегик режаларни қамраб олувчи мақсадлар ва улардан келиб чиқадиган вазифалар умумлашмаси ҳамда уларни амалга оширадиган идоралар тизими ва фаолияти назарда тутилади. У мазкур ҳудуд халқи томонидан ташқил этилган давлат томонидан шакллантирилади, тартибга солинади, бошқарилади, назорат қилинади ва шу жиҳатдан давлат сиёсати мақомига эга бўлади. Давлат сиёсати сиёсатни тўғри

бошқариш, мамлакат кадрлар ва меҳнат потенциалини шакллантириш ва ундан тўғри фойдаланиш, давлат сиёсатининг таркибий қисмларини амалга оширувчи ижрочи ташкилотлар фаолиятини ўзаро уйғунлаштириш ва узлуксиз фаолиятини йўлга қўйиш воситасида мамлакатнинг барқарор тараққиёти давомийлини таъминлашга қаратилганлиги билан характерланади. Кенг маънодаги давлат сиёсати – давлатнинг мамлакатдаги кадрларга алоқадор барча жараёнлари ва муносабатларини бошқариш ва тартибга солиш фаолияти билан боғлиқ, расман эътироф этилган мақсад ва вазифалар, тамойиллар, устивор йўналишлар тизимини ифодалайди.

Ҳақиқатан сиёсат жуда кўп қиррали, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олувчи тизим ва фаолият. Лекин бугун булар ичида энг муҳими жамият тафаккурини тарбиялаш, ривожлантириш бўлиб қоляптики, қайси давлат бунга эътиборсиз бўлса таназулга юз тутяпти. Сиёсатни фақат ўз шахсий орзу-умидлари, ўз касби ва манфаатлари билан қиёслаб баҳоловчилар қанча кўп бўлса жамият шунча ортга кетади ва бундай жамият асосан зўрлик билан бошқарилади.

Биз химоя қилаётган мақоланинг марказида билим (хусусан ижтимоий – сиёсий фанлар) ва сиёсий ҳокимиятни ҳамкорлигини мустаҳкамлаш ғояси ётади. Фикримизча ҳукуматлар таъсир этаётган соҳаларининг табиатини чуқур билишлари талаб этилади: ушбу соҳаларнинг барқарорлиги, уларни бошқариш ёки бошқара олмаслик омиллари, сабаб ва оқибатлари, ҳамкорликда ёки ёлғиз бир ўзи бажарадиган ҳаракатлар натижаларини билиш, кўра олиш муҳим. Агар ҳукуматлар билим ва ҳокимиятга эга бўлса, у аниқ ҳаракатларни амалга ошириш имкониятига эга бўлади, фақат бир элемент (билим ёки ҳокимият) ёки умуман ушбу икки элемент бўлмаса, аниқ ҳаракатларни амалга ошириш имконияти мавжуд бўлмайди. Билимлардан эркин фойдаланиш имконияти мавжуд вазиятда ҳукуматлар бўйсунмишга эътиборни кучайтиришлари, ҳокимиятнинг ўзи қатта таъсирга эга бўлса, ҳамкорликка интилиши керак. Сиёсатчилар хавфларни аниқлаш ва уларга таъсир этиш учун мавжуд имкониятлардан фойдаланиш бўйича ҳокимият ва билимни тўғри тақсимлаш имкониятини берувчи инструментларга эга бўладилар. Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, қатий ҳаракатларга муқобил вариантлар бўлмайди. Бироқ, сиёсатчилар аниқ билимлар мавжуд бўлмаган вазиятда ҳаракат қилишлари тўғри келиб қолса улар ташқи муҳитга нисбатан сезгир бўлишлари талаб этилади. Давлатларнинг кўпгина хатолари ўз билим ва ҳокимиятига ортиқча баҳо бериб юборганлигидандир.

Билим ва ҳаракатлар ўртасидаги муносабатлар бу мақоланинг назарий асоси ҳисобланади. Бунда давлат рефлексив ҳокимият ва рефлексив билим сифатида ифодаланмоқда. Ҳокимиятнинг асосий вазифаси легитимлаштириш орқали ўзининг мавжудлигини сақлаб қолиш ва ривожлантириш ҳамда ишончни қозонишдан иборат. Билим ўз ичига бошқалар учун билимни яратиш имкониятини кидиришга йўналтирилган ҳаракатлар чегарасини ва куч метёрини қамраб олади. Тарих ва сиёсатшунослик ҳокимият ўз кучини кенгайтиришнинг кўплаб мисолларига эга, масалан, “тақсимла ва ҳукмронлик қил” тамойили асосида ишонтириш ёки кооптация усуллари, ёки рақибнинг энергиясини ўзига қаратиш бўйича дзюдо усулларини санаб ўтиш мумкин.

Тадқиқотчилар билимларни қўллаш учун доимо ташқи бир бири билан боғлиқ бўлмаган янги усулларни таклиф қилиб келмоқдалар. Улар орасида истеъмолчилар, давлат идоралари ходимлари ва шунчаки бевосита кузатувчиларнинг гувоҳлиги, ижтимоий фикр сўровлари

маълумотлари ва генетиканинг сўнгги кашфиётларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Олимларнинг фикрига кўра ХХI аср ахборот асри ҳисобланади. Айнан мазкур даврга келиб ахборот урушлари, ахборот хуружи тушунчаларининг жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётга кириб келиши бежиз эмас. Ушбу ҳолат бевосита мавжуд бўлган таҳдидлар билан боғлиқ. Айнан шунинг учун ҳозирги вақтда жаҳон миқёсида ахборотни тўғри таҳлил қила оладиган (нафақат техник жиҳатдан) ҳамда жамиятни ривожланишини илмий башорат қила оладиган экспертларга талаб кучаймоқда. Бунга мисол қилиб биз АҚШ ва Европа давлатларида ўз фаолиятини самарали олиб бораётган тадқиқот марказларини келтиришимиз мумкин. Дунёда шунга ўхшаш марказларнинг бутун бир тармоғи ривожланган, у кенг қўламли ички ва ташқи муаммолар бўйича ҳукумат, жамоат ва хусусий ташкилотларда илмий тадқиқотлар олиб бориш ва маслаҳат хизматларини кўрсатиш билан шуғулланади. Улар сиёсат, иқтисодиёт, хавфсизлик, ижтимоий соҳа, экология, тиббиёт ва бошқалар. Йиллар давомид улар бошқарув фаолиятини қўллаб-қувватлашнинг тобора муҳим воситасига айланди. Масалан РЕНД Корпарейшн маркази, Брунклин жамғармаси, мудрофаа ва ташқи сиёсат маркази ва ҳақозо.

Пенсилвания университети профессори Ж. Ж. Макгинн аналитик тузилмалар сонининг ўсиши учун бир нечта асосий сабабларни келтиради: ахборот ва технологик инқилоб; органлар ҳажмининг ортиши ижроия қўмитаси ва уларнинг ахборотга бўлган монополиясини тугатиш; ҳукмрон доираларга бўлган ишонч инкирози; тўғри шаклда ва ўз вақтида тақдим этилган ихчам ахборотга бўлган талаб [1]. Дж. Макгинн фикрига кўра, таҳлил марказлари сони сиёсий эркинлик даражаси, сиёсий режимнинг табиати, сиёсий партияларнинг сони ва таъсири, фуқаролик жамияти ва университетларнинг автономлиги даражаси ва ЯИМ даражаси[2] каби кўрсаткичлар билан боғлиқ.

Россия сиёсатшуноси А. Сунгуров, шунингдек, юқори ва маҳаллий ҳокимият органлари тадқиқот сифатини баҳолаш ва таҳлил қилиш имкониятига эга жиҳдий илмий фаолият тажрибаси билан, баъзи жуда ўқимишли одамларни иш, лекин улар учун асосий тўсиқ йўқлигини қайд этади[3]. Бошқа тадқиқотчилар: “қарор қабул қилувчилар сиёсий ғояларни ташкил этиш ва филтрлаш усулларини такомиллаштиришлари керак[4].” Бошқача айтганда, замонвий шароитда ҳукмрон элиталар ахборот етишмаслигидан эмас, балки унинг ортиқчалигидан муаммоларни бошдан кечирмоқда, бу тизимлаштирилган билимларга бўлган талабни оширади. Миллий экспертлар ҳамжамиятининг асосий элементлари сифатида “ақл марказлари” нинг ишлаб чиқилган тузилмасининг мавжудлиги бошқарув қарорлари ва умуман давлат самарадорлигининг муҳим кўрсаткичига айланди[5].

Сиёсий қарорлар қабул қилиш ва уларни амалга оширишда самарадорлик ва оқилоналикка бўлган талабларни ошириш турли хил “тафаккур марказ” ларининг таҳлилий ишлари муҳим аҳамият касб этишига олиб келади. Шундай қилиб, сиёсий қарорларни қабул қилиш ва уларни амалга оширишда самарадорлик ва рационалликка бўлган талабларнинг ошиши, ҳар хил “таҳлил марказлари” таҳлилий ишлари тобора кўпроқ амалий аҳамият касб этаётганига олиб келади.

Ғарбда бундай ташкилотлар юз йилдан кўпроқ вақтдан бери мавжуд. Битта биринчи “фикр фабрикаси” дан Фабиан жамияти ҳисобланади (1884) - ҳозир Буюк Британия Меҳнат партиясининг таҳлил маркази.

Бугунги кунда турли лойиҳаларни ва дастурларни амалга ошириш учун жалб этиладиган маслаҳатчилар ва

консультантлар турли конкурслар ва тендерлар (АҚШнинг Ижтимоий фанларни ўрганиш бўйича Кенгаш биринчилардан бўлган) оракли аниқланади. Экспертларнинг кенг камровли ҳамкорлигига экспертларнинг Иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматилараро гуруҳнинг ташкил этилиши мисол бўла олади. Бундай дастурлар доирасида шаклланган алоқалар параллел экспериментлар ва илмий ишларни олиб бориш имкониятини яратиб бериш билан бирга манфаатдор гуруҳлар ва олимларга билимлари ва тажрибалари билан ўртоқлашиш заминини ҳам яратиб беради.

Таниқли АҚШ лик сиёсатшунос К.Леш ўзининг “Элиталар уйғониш” асарида ёзишича “Ҳозирги даврни биз экспертлар даври деб аташимиз мумкин, чунки қабул қилинаётган ҳар бир қарор жиддий ҳамда концептуал экспертизага муҳтож”. Айнан шунинг учун Ўзбекистонда мутахассис кадрларни тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилиши лозим деб ўйлаймиз.

Сўнгги ўн йилликда нафақат Америкада, балки дунёнинг аксарият мамлакатларида ақл марказларнинг жадал кўпайиши, уларнинг таъсир доираси ва кўлами кенгайгани кузатилди. Мутахассислар ақл марказлар маҳсулотига талаб ортиб бораётганининг қуйидаги сабабларини таъкидлайдилар: ахборот инқилоби, давлатнинг ахборотга бўлган монополиясини тўхтатиш ва сиёсий мураккабликнинг муаммоларнинг кўплиги, замонавий ётақчилик жараёнлари кўлами ва давлат амалдорлари ўртасидаги ишонч инкирози, глобаллашув ва давлат ва нодавлат субъектларининг ўсиши, ўз вақтида, тўлиқ ва оптималлаштирилган маълумотларга эҳтиёж (яъни “керакли вақтда ва керакли шаклда” тақдим этилиши) 3. Натижада, ақл марказлар кўпайиб бораётган мамлакатлар сони ички ва ташқи сиёсий қарорларни қабул қилиш жараёнига таъсир қилади. ақл марказлар ташкил этилган оилавий ташкилотларнинг ишига таъсир қила бошладилар.

Пенсильвания университети профессори Ж. Ж. Макгинн аналитик тузилмалар сонининг ўсиши учун бир неча асосий сабабларни келтиради: ахборот ва технологик инқилоб; органлар ҳажмининг ортиши ижроия қўмитаси ва уларнинг ахборотга бўлган монополиясини тугатиш; ҳукмрон доираларга бўлган ишонч инкирози; тўғри шаклда ва ўз вақтида тақдим этилган ихчам ахборотга бўлган талаб [6].

Пенсильвания университети статистик маълумотига кўра, Ўзбекистонда 12 та таҳлил маркази фаолият юритмоқда. Кўшни давлатлар билан солиштирганда, Қозоғистонда - 28, Қирғизистонда – 27 ва Тожикистонда – 7та таҳлил маркази мавжуд, Туркменистон ҳақида эса маълумот мавжуд эмас [7].

Ўзбекистон ўз мустақиллигига эга бўлгандан сўнг мамлакатимиз ҳукумати томонидан муайян тадқиқот марказларини ҳамда Олий ўқув юртларида кадрларнинг тайёрланишига катта аҳамият берилмоқда. Ҳозирги кунда кадрлар Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси университетида, Шарқшунослик институтида тайёрланмоқда.

Албатта мамлакатимизда ижтимоий сиёсий фанларни ривожлантириш учун баъзи бир ишлар амалга оширилди, лекин фикримизча ҳозирги кунда сиёсий фаннинг ривожланишини муайян камчиликлари мавжуд.

1. Тадқиқот марказлари ҳамда ўқув муассасалари ўртасида алоқалар яхши йўлга қўйилмаган.

2. Ўзбекистоннинг сиёсий тизимида ҳалигача политологларнинг фаол иштироки кўзга ташланмайд.

3. Ўзбек тилидаги ижтимоий- сиёсий фанларга оид адабиётларнинг танқислиги.

4. “Ижтимоий - сиёсий фанлар” кафедралари қошида тадқиқот марказларининг мавжуд эмаслиги.

Мазкур камчиликларни бартараф этиш учун бизнинг фикримизга кўра қуйидаги ҳолатларга эътиборимизни қаратиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

1. Мамлакатимизда ижтимоий - сиёсий фанлар бўйича кадрларни тайёрлайдиган Олий ўқув юртлари интеграциялашувига эътибор қаратиш лозим. Мазкур жараён олий ўқув юртлари орасида соғлом рақобатни вужудга келишига хизмат қилади ҳамда профессор-ўқитувчиларни савиясини оширади.

2. Ҳозирги давр талабларидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги йўналишларга оид мутахассисларни тайёрлаш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

а) Жамоатчилик билан алоқалар (PR) мазкур йўналишда таълим олган мутахассислар мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар ҳақида Ўзбекистон Республикаси фуқароларига ва жаҳон ҳамжамиятига етказишга хизмат қилади.

б) Геосиёсат (хусусан этногеополитика), геониктисод, конфликтология (хусусан сиёсий конфликтология), риск менеджмент ва бошқалар.

с) Муниципал ва давлат бошқаруви мазкур мутахассислар мамлакатимизнинг давлат бошқарувини оптимал моделини ишлаб чиқиш ва уни тадбиқ этиш учун хизмат қиладилар. Мазкур ҳолат Ўзбекистонда давлат бошқарувининг самарадорлигини янада оширилишига олиб келади деб ўйлаймиз.

д) Сиёсий таҳлил, амалий политология – ҳозирги кунда АҚШ ва Европа университетларида мазкур йўналишдаги мутахассисларни тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда, чунки сиёсий жараёнларни тўғри баҳолай оладиган ва илмий башорат қила оладиган мутахассислар давлат ривожланишининг оптимал стратегиясини шаклланишида муҳим омил ҳисобланади.

3. Ўзбекистон Миллий университети сиёсий фанлар бўйича бошқа олий ўқув юртлари учун таянч кафедра сифатида хизмат кўрсатиши лозим, чунки айнан мазкур Университет замонавий сиёсий фанларга оид ишчи дастурлар ишлаб чиқиш тажрибаси мавжуд, шунингдек айнан мазкур кафедрада сиёсатшунослик бўйича таълим берган профессор-ўқитувчиларнинг малакасини оширишни йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

4. Талабаларда ҳамда профессор-ўқитувчиларда таҳлилий кўникмаларни шакллантириш учун кафедралар қошида эмпирик ва аналитик тадқиқот марказларини очилиши мақсадга мувофиқ.

Юқоридаги муаммоларни ҳал этилиши энг асосий муаммо бўлган олимлар ва илм аҳлини ойлигига қарамлини бартараф этади.

Юқорида айтиб ўтилган фикрлардан шундай хулоса қилишимиз мумкинки ижтимоий сиёсий фанлар мутахассисларнинг тайёрланиши Ўзбекистоннинг ҳуқуқий ҳамда демократик давлат қурилишининг муҳим омили ҳисобланади.

Маълум бўлишича, бу қонун устуворлиги, ушбу одамни ўраб турувчи муҳит, институтлар, бошқарув тури, кадриятларга боғлиқ. Тадқиқотчиларнинг ҳисоб-китобига кўра, ушбу номоддий кадриятлар ривожланган мамлакатларнинг 80% ва камбағал мамлакатларнинг 60%да аҳолининг фаровонлигини таъминлар экан: “инсоний капитал ва институтларнинг кадрияти ... жаҳоннинг деярли барча мамлакатлари миллий бойлигининг энг катта қисмини ташкил қилади”.

Умид билдириб қоламизки, ушбу мақолани ўқиб чиқиб, сиз балиқлар тўғрисида Хитой уч мақолининг нечоғлиқ донолигини англаб етасиз. Биринчисига кўра, “балиқлар сув нима эканлигини охириги бўлиб билади”. Яъни, бизни ўраб турган атроф-муҳит, дунёни билиш учун улкан ҳаракатларни талаб этади. Иккинчисига кўра, “Тўлқинлар қирғоққа фақат ўлик балиқларни ташлаб

юборади" (сизга бегона бўлган ғояларнинг кули бўлиб қолмаслик учун ўзлигингизни сақлаб қолинг). Ва учинчиси, муаллифи Лао-цзи деб қаралади: "Йирик давлатни бошқариш кичик балиқчаларни тайёрлашга ўхшайди: муҳими – уларни оловда кўпроқ ушлаб қолмаслик".

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, сиёсий билим ва маданият бугунги кунда ҳар қандай инсон учун, уларнинг касбий мансублигидан қатъий назар, зарур, чунки,

жамиятда яшаб, бошқа одамлар ва давлат билан муқаррар равишда ўзаро алоқада бўлишлари керак. Шу маънода жамиятнинг барча жиҳатларини, сиёсий тизимини демократлаштириш жараёнлари, конун устуворлигини яратиш вазифаси ва фуқаролик жамиятини шакллантириш ислоҳ қилиш ва янгилаш йўлларини излашимиз сабаб замонавий Ўзбекистон аҳолисининг фаолияти сезиларли ўсиши, барча бу сиёсий онг ва сиёсий маданиятнинг янги юқори даражасига эришиш талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. McGann J. G. 2019 Global go to think tank index report / J. G. McGann. Univ. of Pennsylvania, 2019. P. 11.
2. McGann J. G. 2019 Global go to think tank index report. P. 20–21.
3. Сунгуров А. Как возникают политические инновации: "фабрики мысли" и другие институты-медиаторы / А. Сунгуров. М.: РОССПЭН, 2015. Р 63.
4. Аналитические сообщества в публичной политике: глобальный феномен и российские практики / редкол.: Н. Ю. Беляева (отв. ред.), Ш. Ш. Кабадзе, Д. Г. Зайцев. М.: РАПН: РОССПЭН, 2012. 12 Р.
5. Костылёв Е. В. Зарубежные и отечественные мозговые центры / Е. В. Костылёв // Гуманитарная наука и идеология. Гуманитарные науки как фабрики мысли: Материалы научного семинара. М.: Научный эксперт, 2007. Вып. 2. Р 235.
6. McGann J. G. 2019 Global go to think tank index report / J. G. McGann. Univ. of Pennsylvania, 2019. P. 41.
7. McGann J. G. 2019 Global go to think tank index report / J. G. McGann. Univ. of Pennsylvania, 2019. P. 42.
8. Маджоне Дж. Социальная политика и управление: идеи, интересы и институты / Джон Маджоне // Политическая наука: новые направления / науч. ред. Е. Б. Шестопа. М.: Вече, 1999. С. 590.
9. Войтоловский Ф. "Производство" интеллектуального пространства мировой политики / Ф. Войтоловский // Международные процессы. Журнал теории международных отношений и мировой политики: URL: <http://www.intertrends.ru/eleveth/008.htm> (дата обращения: 25.11.2015).
10. Шабров О.Ф. Политические технологии // Знание. Понимание. Умение. - 2012. - № 4. - С. 328-330.
11. Сиёсий бошқарув. Бошқарув социологияси, психологияси ва акмеология асослари (Тузувчи ва масъул муҳаррир - Қ.Назаров, А.Холбеков, Н. Умарова ва бошқалар). –Т., 2007. 370 БЕТ
12. Минцберг Г. Стратегическое сафари. Экскурсия по дебрям стратегического менеджмента/ Г. Минцберг, Б. Альстранд, Ж. Лампель // Альпина Паблишер.— М.—2015, 2-е издание.
13. Global Think Tank Evaluation Report. Project leader:Jing Linbo. Project members: Wu Min, Jiang Qingguo Beijing November 2015p 99.

Юлдузхон ИМОМОВА,
Университет мировой экономики и дипломатии
докторант кафедры «Политология»
E-mail: yulduz95@list.ru

На основании рецензии д.п.н., профессора К.А. Джуроева

АФГНИСТОНДАГИ ВОҚЕАЛАР РЕТРОСПЕКТИВАСИ: АҚШНИНГ РОЛИ ВА ЎРНИ

Аннотация

XX аср давомида Афғонистон узоқ вақт давомида ўзининг анъанавий буфер ҳудуд вазифасини бажариб келди, бу эса, ўз навбатида, узоқ вақт мобайнида унинг халқаро майдонга чиқишига имкон бермади. Аммо вақт ўтиши билан собик СССР нинг ушбу давлатга таъсири кучайгач (1979 – йилда Совет кўшинлари Афғонистонга киритилган), АҚШ Афғонистондаги унга қаршилиқ кўрсатган гуруҳларга ҳарбий ёрдам кўрсатиш чораларини кўрди. Совет Иттифоқи 1989 йил февраль ойида Женева шартномаларига ~~бўна~~ мувофиқ Афғонистонни тарқ этди. Бироқ марказий ҳокимият заифлашгани сабабли тез орада Афғонистонда фуқаролар уруши бошланиб кетди. Бу эса, ўз навбатида, ҳукумат тепасига “Толибон” ҳаракатининг келишига замин яратди.

Ушбу мақолада Афғонистондаги можаро ва терроризмга қарши урушга сабаб бўлган тарихий воқеалар кўриб чиқилган. Бунда АҚШнинг ушбу жараёнлардаги иштироки масалаларига алоҳида ургу қаратилган.

Калит сўзлар: АҚШ, Афғонистон, “Толибон” ҳаракати.

РЕТРОСПЕКТИВА СОБЫТИЙ В АФГАНИСТАНЕ: РОЛЬ И МЕСТО США

Аннотация

Афганистан на протяжении XX столетия долго и упорно продолжал играть свою традиционную роль буферного государства, что, в свою очередь не позволило ему выйти на международную арену. Но со временем влияние СССР возросло настолько, (в 1979 году советские войска вторглись в Афганистан) что США приняли меры по оказанию военной помощи группам сопротивления. Советский Союз покинул Афганистан после подписания Женевских соглашений в феврале 1989 года. Однако, в отсутствие центрального правительства разразилась гражданская война, которая привела к власти движение «Талибан». В статье будут рассмотрены исторические события, которые привели к конфликту и войне с терроризмом в Афганистане. При этом, уделено особое внимание вопросам участия США в этих процессах.

Ключевые слова: США, Афганистан, движение «Талибан».

RETROSPECTIVE OF EVENTS IN AFGHANISTAN: THE ROLE AND PLACE OF USA

Annotation

Throughout the 20th century, Afghanistan has long continued to play its traditional role of a buffer state, which, in turn, did not allow the state to enter the international arena. But over time, the influence of the USSR increased so much (in 1979, Soviet troops invaded Afghanistan) that the United States took measures to provide military assistance to resistance groups. The Soviet Union left Afghanistan after the signing of the Geneva Accords in February 1989. However, in the absence of a central government, civil war broke out that brought Taliban movement into the power. This article will examine the historical events that led to the conflict and war on terrorism in Afghanistan. Special attention is paid to the issues of US participation in these processes.

Key words: USA, Afghanistan, Taliban movement.

Введение. Известно, что внешняя политика Соединенных Штатов во многом определяется его географическими и историческими реалиями. Политическая и социальная системы, а также экономическая и военная мощь США определяют их положение в мировой политике. До начала Второй мировой войны в регионе Юго-Западной Азии господствовала Великобритания, так как США проводили политику, сочетающую в себе как изоляционизм, так и интернационализм. Если представители Демократической партии ставили вопрос об открытости и готовности США приступить к мировым делам (доказательством тому служит политика Вильсонианства), то представители Республиканской партии выступали за изоляционизм. Отсутствие прямого влияния США на Афганистан обуславливаются тем, что, во-первых, США не имели коммерческих интересов в этом регионе и во-вторых, господствующая роль Великобритании препятствовало установлению значимых отношений между двумя странами на раннем этапе. Таким образом, следует

понимать, что история американо-афганских отношений не очень долгая, хотя оба государства обрели независимость в один и тот же период, почти двести лет тому назад.

Следует отметить, что гражданская война, разразившаяся в Афганистане и приход к власти движение «Талибов» повлекло за собой конфликт, который является одним из самых кровопролитных региональных конфликтов современности. Причину данного конфликта следует искать не только в непримиримости двух групп во внутривнутриполитической системе Афганистана, но и следует рассматривать влияния тех глобальных игроков: США и СССР, вмешательства которых привело к гражданской войне и последовательно к событиям 11 сентября.

Актуальность данной научной статьи обуславливается заинтересованностью Узбекистана в мирном урегулировании афганской проблемы. В процессе реализации 5 инициатив Президента Республики Узбекистан Ш. М. Мирзиёева, Ташкентом было сделано немало усилий по обеспечению мира и стабильности в

Афганистане. Одним из таких усилий является инициатива Президента Мирзиёева на 75 -й сессии Генеральной Ассамблеи ООН о создании при ООН постоянно действующего комитета по Афганистану, "который будет прислушиваться к мнению и чаяниям этого многострадального народа", содействовать социально-экономическому развитию Исламской Республики Афганистан (ИРА).

Как отметил Президент Ш. М. Мирзиёева в своём выступлении на международной конференции по Афганистану "Мирный процесс, сотрудничество в сфере безопасности и региональное взаимодействие", которая проходила в Ташкенте в марте 2018 года:

«По сути, "огонь войны" был навязан афганскому народу извне, это – не его выбор. За эти годы жертвами противостояния стали сотни тысяч мирных жителей, миллионы людей были вынуждены покинуть свои дома и искать убежище в других странах. Вовлечение всё новых и новых сил в конфликт привело к его беспрецедентному обострению. Он перестал быть сугубо афганским, всё больше трансформируясь в сложную международную проблему»[1].

Целями данной научной статьи являются, во-первых, подробно рассмотреть конфликт в Афганистане и ее первопричину возникновения. Роль и место США в событиях в Афганистане и в процессе мирного разрешения афганского конфликта. Во-вторых, выявить ключевые задачи американской внешней политики в Афганистане.

Задачей данной научной работы следует обозначить анализ внешней политики США в отношении Афганистана до событий 11 сентября 2011 года в контексте политической обстановки второй половины XX столетия (в период «Холодной войны»).

Литературный обзор. Отношения между США с Афганистаном в период советской интервенции были исследованы такими авторами как: Т.Хаммонд, В.Г. Коргун, М.Р. Арунова.

Томас Хаммонд, профессор Университета Вирджиния, в своих трудах рассматривает советское вторжение в Афганистан как вызов для США [2].

В.Г.Коргун в своих трудах рассматривает политическое положение Афганистана в контексте «Большой игры», когда Афганистан был буферной зоной между СССР и Великобританией. Далее автор анализирует причины появления движения «Талибан» и место США в этом процессе [3].

М. Р. Арунова, советник МИД Российской Федерации, анализировала в своих трудах американскую внешнюю политику в Афганистане и средства их достижения [4].

Среди отечественных исследователей следует отметить научные работы М. Шукурзода, Б. Эргашева, Н. Тулягановой, У.Хасанова, А. Умарова. Данные исследователи в своих работах дали анализ развития афганского конфликта, влияния внешних сил и проблем безопасности в Центральном-азиатском регионе [5].

Методология исследования. Методологическая основа данной статьи была выстроена в соответствии принципа историзма и концептуальными основами внешней политики США в период последней четверти XX столетия. Принцип историзма дает возможность рассмотреть политику США в динамике, (то есть в периодах после Саурской революции) касательно Афганистан принимая во внимание различные факторы. При написании статьи также были применены методы сравнительного, ситуативного и системно-функционального анализа. Сравнительный анализ дает возможность выявить отличительные черты внешней

политики США по отношению Афганистана в период и пост период «Холодной войны», что явно проявляется в соперничестве с СССР и стремлением США «вытеснить» советское влияние из территории Афганистана. Ситуативный анализ применяется для изучения отдельных случаев, которые повлияли на исход событий. Системно-функциональный метод используется для изучения эволюции внешней политики США относительно Афганистана. Необходимо отметить, что внутривнутриполитические деятели (в этом следует обозначить концепцию восприятия Р. Джервиса) и дипломаты оказали значительное влияние на внешнеполитическую стратегию США.

Стоит отметить, что труд Г. Киссинджера «Дипломатия» имеет большое значение при изучении внешней политики США. В данной книге можно проследить логические объяснения действиям США на международной сцене [6].

Анализ и результаты. Вовлеченность США в «дела Афганистана» возросла после Саурской революции 1978 года. После безуспешных попыток правительства США «оттянуть» новое афганское правительство от советского вмешательства, политика США по отношению Афганистана приобрела милитаризованный характер. После вывода советских войск США обозначили операцию «Циклон» в Афганистане, что ставила целью оказании помощи моджахедам. Трансафганский трубопровод инициатором которого выступали одна из компаний США Юнокал (UNOCAL - Union Oil Company of California) стала поддержкой движения «Талибан» [7].

Но за короткий срок в афганском обществе возросло антиамериканские настроения. Сворачивались теракты в американских посольствах инициатором которых являлись представители движения «Талибан». Безрезультатно велись переговоры между американскими дипломатами и приверженцами движения «Талибан» по поводу строительства трубопроводов. Эти и другие факторы стали причиной свержения режима талибов со стороны США.

В дальнейшем Афганистан был поставлен во главу борьбы с терроризмом, которая использовалась для прикрытия милитаризации американской внешней политики и усиления американского присутствия и влияния в мире [8].

Смерть Усамы Бен Ладена стала причиной принятия решения о выводе войск из афганской территории правительством США.

В итоге вмешательства третьих государств, гражданская война, вражда между этническими кланами и отсутствие централизованной власти привели катастрофическим последствиям: терроризм, насилие, безнаказанность, незаконный оборот наркотиков и т.д.

В настоящее время Совет национального примирения работает над единой «дорожной картой мира» для международной конференции по ускорению мирного процесса в Афганистане, которая намечена на 16 апреля 2021 года. Ожидается, что в десятидневной конференции примут участие представители правительств Афганистана, движения «Талибан», Пакистана, России, Ирана, Индии, Китая и Узбекистана и представители других 20 государств.

Но данная конференция ставить под сомнение мирное урегулирование афганского конфликта, поскольку администрация Байдена считает, что без мира в Афганистане вывод всех иностранных войск может привести к нестабильности и настаивает на продлении присутствия американских военных. Данное видение не одобряется движением «Талибан». Следует отметить, что в ходе переговорах представители движения «Талибан»

отказались от условий мирного урегулирования, которые заключались в создании временного правительства и выборов. Также движение «Талибан» не желает делить власть с нынешним руководством Афганистана. Таким образом, следует отметить, что вопрос о мирном урегулировании афганского конфликта остается до сих пор не решенным.

Как говорилось выше, Узбекистан заинтересован в мирном урегулировании афганской проблемы. Основным внешнеполитическим курсом Президента Республики Узбекистан следует обозначить трансформацию Центральной Азии в «зону стабильности и устойчивого развития». Обеспечение мира в Афганистане — это не только решение проблем безопасности. Как отметил президент Шавкат Мирзиёев, «главным условием стремления к миру является разработка и реализация всеобъемлющей программы мира для Афганистана, согласованной на региональном и международном уровнях» [9].

Выводы и предложения. Соединенные Штаты как сверхдержава, как правило, преследовали несколько целей в Афганистане. Изначально США ставили цель вытеснить СССР и добиться вывода советских войск из Афганистана, и чтобы достичь этой цели они вооружили афганский народ. Культура войны привела к появлению большого количества враждующих группировок в этой стране, которые стали причиной провала усилий по установлению мира в этой многострадальной земле.

Но ситуация на сегодняшний день изменилась. 29 февраля 2020 года в г. Доха (Катар), после более чем года официальных переговоров между представителями США и движением «Талибан», стороны заключили соглашение, закладывающее основу для вывода вооруженных сил США из Афганистана. В церемонии подписания соглашения приняло участие делегация Узбекистана во главе с министром иностранных дел А. Камиловым. Как отметил А. Камилов: «Мирное соглашение между США и «Талибан» имеет огромное значение для мира в Афганистане, однако впереди еще много работы, ведь соглашение — это не конец, а только начало пути к миру» [10].

Следует отметить, что в июле 2018 года администрация Трампа вступила в переговоры с талибами без участия представителей афганского правительства, изменив давнюю позицию США, отдавая приоритет «процессу примирения под руководством афганцев и

афганцами». Назначение в сентябре 2018 года посла З. Халилзада, бывшего посла США афганского происхождения в Афганистане, Специальным представителем по примирению в Афганистане придало импульс этим усилиям. Более года З.Халилзад проводил почти непрерывную серию встреч с официальными лицами движения «Талибан» в г. Доха, а также консультации с афганскими, пакистанскими и другими региональными правительствами.

Ожидается, что как минимум два ключевых вопроса будут доминировать на внутриафганских переговорах: снижение уровня насилия и определение будущей структуры и ориентации афганского государства [11].

По мере приближения крайнего срока вывода международных сил из Афганистана в мае 2021 года администрация Байдена, похоже, активизирует свои усилия по заключению внутриафганского соглашения, которое уменьшит насилие и обеспечит путь к политическому урегулированию. В любом случае кажется все более маловероятным, что Соединенные Штаты смогут уложиться в этот срок, что вызывает вопросы о том, как движение «Талибан» может отреагировать и как долго и при каких условиях останутся войска США.

Президент Байден, будучи еще вице-президентом, выступил против решения администрации Обамы об увеличении численности вооруженных сил США в 2009 году и выразил скептицизм по поводу численности войск в Афганистане в качестве кандидата в ходе первичной кампании 2020 года [12]. Следует отметить, что Дохинские соглашения, которые подписал Трамп обязывают США вывести войска до 1 мая 2021 года. После победы на выборах Байден отметил, что в следующем году на территории Афганистана не будут присутствовать войска США. Но будет ли гарантирован мир — неизвестно.

Администрация Байдена может предпринять подход, включающий себе условия о дальнейшем изменении численности войск США. Это может гарантировать присутствие международных войск после мая 2021 года. Но, с другой стороны, данный подход может побудить движение «Талибан» отказаться от переговоров с афганским правительством и США. Таким образом, в вопросе касательно урегулирования афганского конфликта нет хороших или легких вариантов — есть менее плохие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на международной конференции по Афганистану: «Мирный процесс, сотрудничество в сфере безопасности и региональное взаимодействие». 27 марта 2018 год. Доступ: <https://president.uz/ru/lists/view/1601>
2. Hammond T. T. Red flag over Afghanistan: The Communist coup, the Soviet invasion, and the consequences. 1984. - Westview Press. 262 P
3. Коргун В.Г. Исторические пути формирования образа США в Афганистане. - М.: Либроком, 2014. - 320 с.; Коргун В.Г. История Афганистана. XX век. - М.: Краф плюс, 2015. - 528 с.
4. Арунова М.Р. Афганская политика США в 1945-1999 гг. / М.Р. Арунова; ИИИиБВ. М. 2000 г. — 128 с.
5. А. Умаров. Фактор Афганистана в региональной безопасности Центральной Азии в начале XXI века. Диссертация. Ташкент. 2017. — 6-7 с.
6. Г. Киссинджер. Дипломатия. — М.: Ладомир, 1997. ISBN 0-671-65991-X.
7. Чернышков А.В. Политика США в Афганистане от Саурской революции до ввода советских войск / А.В. Чернышков // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2013. № 1. С. 244-250.
8. Thomas Gibbons-Neff, Helene Cooper and Eric Schmitt, "U.S. Has 1,000 More Troops in Afghanistan Than It Disclosed," New York Times, March 14, 2021.
9. Абдували Сойибназаров. Тинчликнинг узок ва мураккаб йўли. Ishonch.uz. 15.04.2021. [Электронный ресурс]. Доступ: <https://ishonch.uz/archives/1103> [
10. Абдулазиз Камилов: «Соглашение между США и талибами — это только начало пути к миру». Газета.уз. 29.02.2020. доступ: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/02/29/kamilov/>

-
11. "Afghan troops, police abandon nearly 200 checkpoints to Taliban," AFP, December 30, 2020; USFOR-A Spokesman Col Sonny Leggett, Twitter, October 12, 2020.
 12. Steve Coll, Directorate S: The CIA and America's Secret Wars in Afghanistan and Pakistan (Penguin Press, 2018), pp. 353-354, 367; "Transcript: Joe Biden on Face the Nation," CBS News, February 23, 2020.

Зулфия КАМАЛОВА,
ЎзМУ ўқитувчиси

БЎЛАЖАК ПЕДАГОГНИНГ КАСБИЙ РЕФЛЕКСИЯСИ ТУЗИЛИШИ ВА УНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Аннотация

Жамият ҳаётининг янгиланиши шароитида мутахассиснинг касбий маҳорати масаласи айниқса муҳим ва аҳамиятлидир. Шу сабабли ҳозирги вақтда педагогик фаолиятга кўпроқ талаблар қўйилади, бу жараёнда турли таъсир воситалари ёрдамида ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари ҳал этилади. Педагогик фаолият, масалан, мотивацион, йўналганлик, назорат қилиш ва баҳолаш каби алоҳида компонентлар мажмуи сифатида намоён бўлиши мумкин. Уларнинг барчаси бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, улардан баъзиларининг етарли даражада ривожланмаганлиги педагогик фаолиятнинг деформацияланишига олиб келиши мумкин. Юқоридаги таркибий қисмларнинг ҳар бири шу фаолиятни амалга ошираётган шахсда муайян шахсий сифатларнинг шаклланиши ва ривожланишини ўз ичига олади. Ана шундай фазилятларга педагогик рефлексия мансуб бўлиб, унинг ўқитувчи фаолияти жараёнидаги аҳамияти жуда катта.

Калит сўзлар: рефлексия, касбий рефлексия, педагогик йўналганлик, ўз-ўзини назорат қилиш, мулоқотчанлик

СТРУКТУРА И РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОТРАЖЕНИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Аннотация

В условиях обновления жизни общества вопросы профессионализма специалиста приобретают особую значимость и остроту. Именно поэтому в настоящее время все большие требования предъявляются к педагогической деятельности, представляющей собой профессиональную активность педагога, в процессе которой с помощью различных средств воздействия решаются задачи обучения и воспитания. Педагогическую деятельность можно представить как совокупность отдельных компонентов, таких, например, как мотивационный, ориентировочный, исполнительский, контрольнооценочный. Все они тесно взаимосвязаны, и недостаточное развитие хотя бы отдельных из них может привести к деформированию педагогической деятельности. Каждый из перечисленных выше компонентов предполагает формирование и развитие определенных личностных качеств у человека, выполняющего эту деятельность. Именно к таким качествам и относится педагогическая рефлексия, значение которой в процессе деятельности учителя достаточно велико.

Ключевые слова: рефлексия, профессиональная рефлексия, педагогическая направленность, самоконтроль, общение.

STRUCTURE AND DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL REFLECTION OF THE FUTURE TEACHER

Annotation
In the context of the renewal of the life of society, the issues of professionalism of a specialist become particularly important and acute. That is why at present, more and more demands are placed on pedagogical activity, which is the professional activity of a teacher, in the process of which, with the help of various means of influence, the tasks of teaching and upbringing are solved. Pedagogical activity can be represented as a set of individual components, such as, for example, motivational, orientation, performance, control and evaluation. All of them are closely interrelated, and the insufficient development of at least some of them can lead to the deformation of pedagogical activity. Each of the above components involves the formation and development of certain personal qualities in the person performing this activity. It is to such qualities that pedagogical reflection belongs, the importance of which in the process of the teacher's activity is quite large.

Key words: reflection, professional reflection, pedagogical orientation, self-control, communication.

Касбий рефлексия кўп маъноли, кўп қиррали ва мураккаб ҳодисадир. Шу билан бирга, умуман, касбий рефлексия бўйича замонавий ғояларни умумлаштириб, ушбу феномен касбий ривожланиш, ҳар қандай ходимнинг шаклланиши, ўз-ўзини такомиллаштириш, касбий фаолият, самарали фикрлаш, шахслараро билимнинг муайян механизмида муҳим роль ўйнайди, шахс ва онг тузилмасининг ўзгариши ва ривожланишига олиб келади, тўғридан-тўғри воситачилик хатти-ҳаракатларини ташкил этиш шаклларида ўтишга ёрдам беради ва мутахассисни уларни бошқаришга рағбатлантиради.

Касбий рефлексия ходимнинг ўз касбий тажрибаси, касби, олам, атрофдаги жамият ҳақидаги билимларини ўз ичига олувчи мураккаб жараён сифатида намоён бўлади, улар асосида муайян муаммоларни бартараф этиш, касбий фаолиятдаги вазифаларни ҳал этиш, шунингдек, ўзидан маҳоратли касб эгаси образи яратишнинг ўзига хос усуллари шаклланади. Ўз моҳиятига кўра касбий рефлексия касбий фаолият ва мулоқот субъекти сифатида ўзини мутахассис томонидан адекват

баҳолашнинг зарурий шарт сифатида очиб берилади. У асосан борлиқнинг индивидуал-ижтимоий жиҳатидан келиб чиқиб, ходим шахсининг жамиятдаги ўз кадр-қимматини англаши ва фаолиятининг муайян ижтимоий шарт-шароитларининг аҳамиятини тушунишини акс эттиради. Касбий рефлексия мутахассис томонидан зарур маълумотни олиш ва англаш усули сифатида ижтимоий омиллар билан боғлиқ бўлган алоқалар ва зиддиятлар тизимида ориентирлаш имконини беради.

Педагогик фаолиятда касбий рефлексиянинг роли ва аҳамиятини баҳолаш мушкул. Ўқитишда, шунингдек, педагогик фаолиятни амалга оширишда муҳим аҳамиятга эга, унинг асосида янги билимларни ўзлаштириш жараёнида назорат қилиш, бошқариш, ўқитувчининг тегишли билим ва қўникмаларини эгаллаш амалга оширилади. Бундан ташқари, бу жиҳатдан ўқитувчининг онг, ўз-ўзини англаш, мотивлар ёки фаолиятнинг тегишли белгилари, маънолари ҳақида ихтиёрий ёки беихтиёр англаши эмас, балки бу хусусиятларнинг асосларини фаол равишда англаш, топиш, уларнинг сабабий муносабатларини аниқлаш сифатида чиқади. Педагогик

фаолиятда касбий рефлексия ўқитувчи шахсиятининг ўзига хослиги, қайтарилмаслиги, унинг профессионал ўзини такомиллаштириш ва шахсиятининг ўзини ўзи англаши, биринчи навбатда, ўзига хос аналитик позицияни эгаллаш қобилиятига эга бўлган, ўзига хос ва амалга оширилаётган педагогик фаолиятини таъминловчимудайян психологик механизм ролини ўйнайди.

Тадқиқотчиларнинг аксарияти, касбий рефлексияни такомиллаштириш функцияси, рефлексив жараёнларнинг кечишидан хабардорлик, педагогик фаолияти ва унинг субъектини ривожлантириш, рефлексия жараёнларини онининг идеал объектига йўналтириш каби мазмун хусусиятларини киритади. Касбий рефлексиянинг кадриятли-мотивацион, коммуникатив, интеллектуал, проектив, ташкилий каби асосий мазмун хусусиятларини ажратади, бу педагогга касбий фаолият объектларини адекват акс эттириш ва англаш имконини беради, ўзини эса бу фаолият субъекти сифатида талаба шахсини ўзаро таъсир субъекти сифатида белгилайди. Ўрганилаётган ходисанинг мазмун хусусиятлари ўз моҳиятига кўра умуман педагогик фаолиятни амалга ошириш самарадорлигини кўп жиҳатдан белгилаб беради ва бўлажак педагогнинг касбий рефлексиясини ривожлантиришни таъминлайди.

Касбий рефлексиянинг назарий жиҳатдан аниқланган мазмун хусусиятларига асосланган махсус тайёрланган анкета бўйича ташкил этилган ва ўтказилган эксперт баҳоси ($n=94$) унинг тузилишини аниқлаштириш имконини берди, деган хулосага келиш ўринли. Шундай қилиб, аксарият экспертларнинг фикрича, ўрганилаётган ходисанинг мазмуни бўлажака педагогларнинг касбий рефлексиясини юқори ва ўрта даражаларда ифодаловчи етти долзарб таркиби топтирувчилари билан очиб берилади (рефлексивлик - 9,5 балл, педагогик йўналганлик - 8,9 балл, ўз-ўзини назорат қилиш қобилияти - 8,8 балл, ўз-ўзини тартибга солиш қобилияти - 8,7 балл, мулоқотмандлик - 8,4 балл, башорат қилиш қобилияти - 8,4 балл, ўз-ўзини ривожлантириш қобилияти - 8,3 балл). Бунда ушбу таркибий қисмлар ўзаро бир-бирига боғлиқ, ўзаро шартланган, бир-бирини тўлдирadi ва биргаликда касбий рефлексияни яхлит ходиса сифатида акс эттиради.

Психодиагностик текширув маълумотларининг корреляцион таҳлили ($n=247$), Спирменнинг нопараметрик мезони бўйича олий таълим муассасасининг таълим жараёни касбий рефлексиянинг алоҳида таркибий қисмларини ишлаб чиқишда ва умуман ўрганилаётган ходисага ижобий таъсирини кўрсатади (рефлексивлик – $n=0,46$ да $p<0,05$; ўз - ўзини назорат қилиш қобилияти – $n=0,12$ да $p<0,05$; коммуникативлик – $n=0,12$ да $p<0,05$) (профессионал рефлексия даражаси - $n=0,28$ да $p<0,05$).

Шу билан бирга, ўрганилаётган талабаларда касбий рефлексия ривожланишининг курсларaro динамикасини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бу таъсир жуда чекланган ва етарли эмас, чунки ўрганилаётган ходисанинг керакли ривожланиш даражасига эга бўлган бўлажак педагоглар сони деярли барча ўқув курсларида ўзгаришсиз қолмоқда (касбий рефлексиянинг ўртадан юқори даражаси: биринчи курс 3,4 %, 2 киши; иккинчи курс 3,2 %, 2 киши; учинчи курс 3,4%, 2 киши; ҳеч бир курсда профессионал рефлексия ривожланишининг юқори даражаси мавжуд эмас. Бу маълумот ўрганилаётган муаммонинг долзарблиги ва бўлажак ўқитувчиларнинг касбий рефлексиясини мақсадли ривожлантириш учун самарали ихтисослашган воситаларни тайёрлашнинг амалий долзарблигини яна бир бор тасдиқлайди.

Махсус ташкил этилган эмпирик тадқиқот ($n=90$) «Бўлажак ўқитувчиларнинг касбий рефлексиясини ривожлантириш» ижтимоий-психологик тренинг дастурининг самарадорлигини тасдиқлаш имконини берди, деган хулосага келиш ўринли. Бу тажриба гуруҳининг бўлажак ўқитувчилари ($n=46$) билан беш ҳафталик тренинг ишларидан олдинги ва кейинги кенг қамровли психодиагностик текширув натижаларидан далолат беради:

касбий рефлексиянинг юқори даражада ривожланиши 0% (0 киши) дан 8,7 % (4 киши) га ошди;

касбий рефлексия ривожланиши ўртадан юқори даражада 2,2 % (1 киши) дан 23,9 % (11 киши) га ошди;

касбий рефлексиянинг ўртача ривожланиш даражаси 47,8 % (22 киши) дан 65,2 % (30 киши) гача ошди;

касбий рефлексия ривожланиши ўртадан паст даражаси 45,7 % (21 киши) дан 2,2 % (1 киши) га камайди;

касбий рефлексиянинг паст даражаси 4,3% (2 киши) дан 0% (0 киши) гача пасайди.

Шу билан бирга, назорат гуруҳининг тренингда иштирок этмаган бўлажак педагоглари ($n=44$) орасида касбий рефлексия ривожланишининг бундай ижобий динамикаси кузатилмади:

касбий рефлексия ривожланишининг юқори даражаси ўзгаришсиз қолди (биринчи сўров 0 %, 0 киши, иккинчи сўров 0 %, 0 киши.);

касбий рефлексиянинг ўртача ривожланиш даражаси 4,5 % (2 киши) дан 2,3 % (1 киши) га бироз камайди;

касбий рефлексия ривожланишининг ўртача даражаси 54,5 % (24 киши) дан 59,1 % (26 киши) га ошди.;

касбий рефлексиянинг ўртадан паст ривожланиш даражаси 38,6 % (17 киши) дан 16 (36,4 киши) гача бир оз камайди;

касбий рефлексия ривожланишининг паст даражаси ўзгаришсиз қолди (биринчи сўров 2,3%, 1 киши; иккинчи сўров 2,3%, 1 киши).

Юқорида келтирилган ижтимоий-психологик тренингнинг касбий рефлексияни ривожлантиришга ижобий таъсири статистик жиҳатдан экспериментал ва назорат гуруҳларида Стъудентнинг статистик t-мезони бўйича ўртача кийматларнинг тенглигини таҳлил қилиш натижалари билан тасдиқланади.

Касбий рефлексияни шакллантириш муаммоси бўйича замонавий илмий позицияларни ўрганиш тадқиқ этилаётган ходисанинг ривожланиш жараёни ва технологияларига илмий ёндашувларнинг муайян ўзгарувчанлигини кўрсатади, деган хулосага келиш ўринли. Шу билан бирга, умумлаштирилган тажрибани ҳисобга олган ҳолда, бугунги кунда шахсий, субъект-фаолиятли, интеграл, субъектли ва бошқа ёндашувлар инсонпарварлик йўналишларида фаол қўлланилмоқда, улар доирасида бўлажак педагогларнинг касбий рефлексияси тренинг, бизнес-гуруҳ ўйинлари, ижодий, юқори муаммоли вазифалар, шахсий йўналтирилган технологиялар, мувозанатли рефлексив муҳит яратилишини ҳисобга олган ҳолда мустақил рефлексив иш машқларининг изчил комбинацияси ҳисобланади. Буларнинг барчаси, ўз моҳиятига кўра, кичик гуруҳ аъзоларининг ижтимоий-психологик таъсир кўрсатиш учун махсус воситалар ва усуллар мажмуасидан фойдаланган ҳолда махсус тарзда ташкил этилган ўзаро таъсири шароитида юзага келадиган ижтимоий-психологик тренингнинг ягона жараёни ва ўқитувчиларга нисбатан қисқа вақт ичида ижтимоий-психологик салоҳиятни оптималлаштириш, алоқа субъектлари сифатида назарий ва амалий салоҳиятни ошириш,

ижтимоий-перцептив имкониятларни ривожлантириш, коммуникатив репертуарни ва бошқаларни кенгайтиришнинг ягона жараёнини ифодалайди. Бу жараён нафақат ўқувчининг касбий рефлексиясини ривожлантириш вазибаларини амалга оширишга, балки келажакда қўлга киритилган амалий педагогик фаолиятни кўчиришга ҳам имкон беради.

Ўрганилаётган муаммо бўйича замонавий илмий позицияларни ҳисобга олган ҳолда касбий рефлексияни мақсадга мувофиқ ривожлантириш учун ижтимоий-психологик тренинг тайёрланди, деган хулосага келиш ўринли. Ишлаб чиқиш ўнта махсус тайёрланган машғулотга асосланган бўлиб, уларнинг ҳар бири тренинг бошловчисининг кириш нутқи, тегишли мавзулар бўйича

мини-маъруза, учта махсус танланган машқ ва хулосалардан иборат. Тайёрланган ижтимоий-психологик тренинг, асосан, бўлажак педагогларнинг касбий рефлексияси жараёнига қаратилган бўлиб, бу таркибий қисмларга таъсир қилиш воситалари (рефлексивлик, педагогик йўналиш, ўз-ўзини назорат қилиш қобилияти, ўз-ўзини бошқариш қобилияти, мулоқотмандлик, башорат қилиш қобилияти, ўз-ўзини ривожлантириш қобилияти) шаклида тегишли ижтимоий-психологик технологияларни ўз ичига олади. Бу ишланмага бўлажак педагогни тарбиялаш, шахсий хусусиятларни ривожлантириш ва касбий рефлексия мақсадида ижтимоий-психологик таъсирнинг кўп функцияли ёндашуви сифатида ҳам қараш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Коданева М.С. Диагностика и развитие профессионально важных качеств личности сотрудника уголовно-исполнительной системы. Учебное пособие. - Волгоград: Вологодский институт права и экономики ФСИН России, 2014. - С. 103-106.
2. Успенский В.Б., Чернявская А.П. Введение в психолого-педагогическую деятельность: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. - 176 с.
3. Ильин Е.П. Психология воли. 2-е изд. СПб.: Питер, серия «Мастера психологии». 2009. - 368 с.
4. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека. - М.: Рос. акад. образования, 2001. - 192 с.
5. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. - М.: 2002. С. 263-265.
6. Регуш Л.А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего. - СПб.: Речь, 2003. - 352 с.
7. Гаранина Ж.Г. Структура и уровни личностно-профессионального саморазвития будущих специалистов. // Современные проблемы науки и образования. 2013. - №6. - С. 179-183.

Фазилат ҚўйСИНОВА,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси Сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори, PhD
fazilat_aripovna@iia.uz

ЎзИА доценти в.б., ф.ф.д. (PhD) М.Хужаев тақризи асосида

THE ORGANIZATION OF ISLAMIC COOPERATION AS AN ACTIVE ACTOR OF WORLD POLITICS

Annotation

The article analyzes the stages of development of the Organization of Islamic Cooperation, historical events under which the organization was created, its goals and objectives, place and role in the political consolidation of member states, as well as its formation as an international organization and its role in the system of international organizations.

Dynamic changes in political processes, strengthening of Muslim consolidation, cooperation in the fight against common threats and challenges, assistance to the Palestinian people, and factors of the Islamic religion were the basis on which the organization was created. Nowadays, the Organization of Islamic cooperation is considered as an organization that expresses the political position of the Muslim world and conducts effective activities as the main actor of international relations in world politics, uniting 57 countries in its ranks.

Key words: Organization of Islamic Cooperation, Organization of the Islamic Conference, consolidation, integration, interests of Muslim countries, actor, geopolitics, compassion, cooperation, Islam.

ОРГАНИЗАЦИЯ ИСЛАМСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА КАК АКТИВНЫЙ СУБЪЕКТ МИРОВОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация

В статье проведен анализ этапов развития Организации исламского сотрудничества, исторических событий, при которых была создана организация, ее целей и задач, места и роли в политической консолидации государств-членов, а также ее формирования в качестве международной организации и ее роли в системе международных организаций.

Организация исламского сотрудничества как международная организация имеет свое особое место и оказывает большое институциональное влияние на интеграционные процессы мусульманских стран. Динамические преобразования в политических процессах, усиление мусульманской консолидации, сотрудничество в борьбе с общими угрозами и вызовами, содействие и оказание помощи палестинскому народу, а также факторы исламской религии явились той основой, на которой была создана организация. Сегодня Организация исламского сотрудничества считается организацией, выражающей политическую позицию мусульманского мира и ведет эффективную деятельность в качестве основного актора международных отношений в мировой политике, объединяя в своих рядах 57 стран мира.

Ключевые слова: Организация исламского сотрудничества, Организация Исламской конференции, консолидация, интеграция, интересы мусульманских стран, актор, геополитика, сотрудничество, Ислам.

ИСЛОМ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ ЖАҲОН СИЁСАТИНИНГ ФАОЛ АКТОРИ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада Ислом ҳамкорлик ташкилотининг тараққиёт босқичлари таҳлилга тортилиб, ташкилотнинг вужудга келиши жараёнидаги тарихий воқеликлар, унинг мақсад ва вазифалари, аъзо давлатлар сиёсий консолидациясидаги ўрни, шунингдек, Ислом ҳамкорлик ташкилотининг халқаро ташкилот сифатида шаклланиши ва унинг халқаро муносабатлар тизимида тутган ўрни тадқиқ этилган. Ислом ҳамкорлик ташкилоти халқаро ташкилот сифатида ўзига хос ўринга эга бўлиб, унинг вужудга келиши мусулмон давлатлари интеграцияси жараёнларига таъсир кўрсатган муҳим институционал ҳолат ҳисобланади. Сиёсий жараёнлардаги динамик ўзгариш, мусулмон бирдамлигининг кучайиши, умумий хавф-хатарга қарши қурашда ҳамжиҳатлик, Фаластин халқига ҳамдардлик ва ислом дини омилилари Ислом ҳамкорлик ташкилотининг ташкил этилишига асос бўлган. Ислом ҳамкорлик ташкилоти мусулмон олами сиёсий позициясини акс эттирувчи омил ҳисобланиб, тўрт қитъада жойлашган 57 та давлат аъзоларидан иборат ягона сиёсий платформа бўлиб, халқаро майдонда халқаро муносабатларнинг асосий актори сифатида самарали фаолият олиб бормоқда.

Калит сўзлар: Ислом, Ислом ҳамкорлик ташкилоти, Ислом Конференцияси ташкилоти, актор, геосиёсат, ҳамжиҳатлик, ҳамдардлик, консолидация, интеграция, ҳамкорлик.

КИРИШ. Ҳар қандай ташкилот ўз олдига қўйилган вазифаларини амалга ошира оладиган даражада салоҳиятли бўлиши учун сиёсий воқеликларни олдиндан кўра билиши ва реал вазифаларни ҳал қила олиши лозим. Бунда ташкилот халқаро босимлардан, сиёсий жараёнларнинг салбий таъсиридан ва четдан аралашувлардан холи бўлган ҳолда мустақил фаолият юритиш имконини кучайтириши энг долзарб масалалардан ҳисобланади. Халқаро ташкилот компетенцияси унинг органлари ваколатларида намоён бўлади. Халқаро ташкилотларнинг ташкилий тузилмаси бевосита ҳар бир ташкилотнинг мақсад ва вазифасидан келиб чиқиб белгиланади. Чунки айнан халқаро ташкилотларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири унда

доимий муассасалар ёки тегишли ташкилий тузилмаларнинг мавжудлигидир. Халқаро ташкилот органлари компетенция доирасини аниқ белгилаб олиниши ташкилотнинг самарали фаолиятига катта таъсир кўрсатиб, қабул қилинаётган қарорларнинг қонунийлигини таъминлайди. Халқаро муносабатлар тизимида Ислом ҳамкорлик ташкилотининг фаолияти алоҳида аҳамиятга моликдир.

АСОСИЙ ҚИСМ. Ислом ҳамкорлик ташкилоти мусулмон дунёсининг умумий овози бўлиб, халқаро тинчлик ва тотувликни тарғиб қилиш асосида мусулмонлар манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фаолият юритади. Ташкилот вужудга келган илк

кунларидан бошлаб, энг асосий вазифа сифатида Исроил-Фаластин муаммосига ечим топишни белгилаб олди. Гарчи, ташкилот дастурий ҳужжатларида кўплаб муаммолар ва масалалар қўйилган бўлишига қарамасдан, энг оғриқли нукта сифатида Фаластин муаммоси белгиланиб, ушбу масалани ҳал қилиш мақсадида жиддий ҳаракатлар амалга оширилган.

Бугунги кунда 57 та мусулмон мамлакатларини қамраб олган Ислом ҳамкорлик ташкилоти (2011 йил 28 июнда Қозғистон Саммитида Ислом конференцияси ташкилоти Ислом ҳамкорлик ташкилоти номига ўзгартирилди) [5] 2 млрд. га яқин аҳолини ўз ичига олади [6]. Халқаро жараёнларда фаол иштирок этиб келаётган Ислом ҳамкорлик ташкилоти бутун мусулмон давлатлари ўртасидаги интеграция, иттифоқчилик, ҳамкорлик ва бирдамлик учун асос бўлган халқаро ташкилот ҳисобланади.

Халқаро ташкилот сифатида Ислом ҳамкорлик ташкилотининг вужудга келиши уч босқичда амалга оширилган: биринчи босқич, 1969 йил сентябрда Қироллар, давлат ва ҳукумат раҳбарларининг биринчи конференцияси Ислом ҳамкорлик ташкилоти ташкил этилганлигини эълон қилди; иккинчи босқич, 1970 йил март ойида Жидда шаҳрида ўтказилган Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг биринчи йиғилишида Ислом ҳамкорлик ташкилоти Бош котибияти ташкил этилди; учинчи босқич, 1972 йил март ойида Жидда шаҳрида Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг учинчи йиғилишида Ислом ҳамкорлик ташкилоти Устави расман қабул қилинди. Ташкилот Уставнинг халқаро ҳуқуқ нормалари асосида қабул қилиниши Ислом ҳамкорлик ташкилотининг халқаро ташкилот сифатидаги мақомини расмий тасдиқлади.

Қироллар, давлат ва ҳукумат раҳбарларининг 1969 йил 25 сентябрдаги Работ конференцияси Декларацияси ва Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг 1972 йил февралда Жидда шаҳрида ўтказилган учинчи конференциясида қабул қилинган Ислом ҳамкорлик ташкилоти Уставида ташкилотга аъзолик қоидалари келтирилган. Бунга асосан биринчи саммит иштирокчилари ташкилотнинг биринчи аъзо давлатлари сафига киритилиб, ташкилотга ислом динига эътиқод қиладиган давлатлар аъзолиги белгиланган.

Ислом ҳамкорлик ташкилоти Уставида аъзо давлатлар куйидаги тамойилларга риоя қилиши қайд этилган:

-ташкилотга аъзо мамлакатлар ўртасида ҳар томонлама тенглик;

- аъзо мамлакатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва уларнинг ички ишларига аралашмаслик;

-аъзо мамлакатларнинг суверенитети, мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиш;

-аъзо мамлакатлар ўртасида вужудга келиши мумкин бўлган баҳслар ва қарама-қаршиликлар ҳар қандай шароитда ҳам ўзаро дўстлик, маслаҳатлашув, музокара ва арбитражни қўллаш йўли билан ҳал қилиниши;

-аъзо мамлакатларнинг ҳудудий яхлитлиги, дахлсизлиги ва сиёсий мустақиллигига қарши куч ишлатиш ёки таҳдид қилишдан ўзини тийиш [7].

Ислом ҳамкорлик ташкилоти мусулмон давлатларини мазҳаблари, ирқи, сиёсий қарашлари, иқтисодий фарқлинишига қарамасдан бирлаштирган, ислом уммасининг узоқ йиллик интилишларини ўзида ифода этган ташкилот сифатида намоён бўлди.

Мусулмон давлатларини Ислом ҳамкорлик ташкилоти доирасида бирлаштирган асосий мотив ўша вақтдаги мустамлакачиликка қарши кураш ва ислом

қадриятлари, турмуш тарзи ва муқаддас омилларини сақлаб қолиш эди. Ушбу омиллар ташкилотнинг дастурий ҳужжатларида ўз аксини топди. Ислом ҳамкорлик ташкилоти турли тартибот ва иқтисодий фарқли давлатларни ҳамда турли қитъа мамлакатларини бирлаштирган ташкилот сифатида жаҳон сиёсатида муҳим ўрин тутди. Ташкилот иқтисодий етакчи давлатлар билан бирга ўта қашшоқ Африка давлатларининг ҳам орзу-интилишларини ўз ичига олганлиги билан алоҳида эътирофга лойиқ.

Ҳар қандай ташкилот ўз олдига қўйилган вазифаларни амалга ошира оладиган даражада салоҳиятли бўлиши учун сиёсий воқеликлари олдидан кўра билиши ва реал вазифаларни ҳал қила олиши лозим. Бунда ташкилот халқаро босимлардан, сиёсий жараёнларнинг салбий таъсиридан ва четдан аралашувлардан холи бўлган ҳолда мустақил фаолият юритиш имконини кучайтириши энг долзарб масалалардан ҳисобланади. «Халқаро ташкилот компетенцияси унинг органлари ваколатларида намоён бўлади» [1]. Халқаро ташкилотларнинг ташкилий тузилмаси бевосита ҳар бир ташкилотнинг мақсад ва вазифасидан келиб чиқиб белгиланади. Чунки айнан халқаро ташкилотларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири унда доимий муассасалар ёки тегишли ташкилий тузилмаларнинг мавжудлигидир. «Халқаро ташкилот органлари компетенция доирасини аниқ белгилаб олиниши ташкилотнинг самарали фаолиятига катта таъсир кўрсатиб, қабул қилинаётган қарорларнинг қонунийлигини таъминлайди» [2].

Ислом ҳамкорлик ташкилоти ташкилий тузулмасининг вужудга келиш жараёни икки босқични ўз ичига олади. Биринчи босқичда ташкилот Халқаро Ислом конференцияси сифатида икки форум: Қироллар, давлат ва ҳукумат раҳбарлари конференцияси (Саммит) ва Ташқи ишлар вазирлари конференцияси доирасида фаолият юритди. Иккинчи босқичда, ташкилот Бош котибиятининг ташкил этилиши ва ташкилот Уставининг қабул қилиниши Ислом ҳамкорлик ташкилотини Халқаро Ислом ҳамкорлик ташкилоти сифатида трансформациялашувига асос бўлди ҳамда ташкилот ташкилий тузулмаси тўлиқ шаклланди.

Ислом ҳамкорлик ташкилоти халқаро ташкилот сифатида шаклланиб ҳуқуқий мақомга эга бўлган вақтда унинг ички тузилиши яъни тузулмаси уч асосий органдан ташкил топди:

- Юқори тоифадаги (даражадаги) Ислом конференцияси;

- Ташқи ишлар вазирларининг Конференцияси;

- Ташкилот Бош котибияти.

Ислом ҳамкорлик ташкилоти фаолияти ва вазифаларини самарали ташкил қилинишининг энг муҳим механизмларидан бири сифатида ташкилотга аъзо давлатларнинг қироллар, давлат ва ҳукумат раҳбарларининг саммити, шунингдек, Ташқи ишлар вазирларининг учрашувлари, йиғилишларида қабул қилинадиган резолюцияларни келтириш мумкин. Ушбу резолюцияларни қабул қилиш ва унга амал қилиш қўламини, таъсирини кучайтириш учун эса ўзаро мониторинг ва кузатув тизими, шунингдек, котибиятни ташкил қилиш масалалари, таъсис шартномалари расмий жиҳатдан жуда қулай институционал омил сифатида қаралади.

Ислом ҳамкорлик ташкилотининг қарор чиқарувчи ва ижросини муҳофаза қилувчи асосий органлари сифатида улич, яъни юқорида келтириб ўтганимиздек, Қироллар, давлат ва ҳукумат раҳбарларининг Конференцияси, аъзо давлатлар Ташқи ишлар вазирларининг Конференциялари ва Бош котибият қатъий белгилаб қўйилган.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Ислом ҳамкорлик ташкилоти ўз фаолиятини ривожлантириш ва

такомиллаштириб бориши билан бир қаторда, ташкилот тузилмаларини ҳам шунга мувофиқ ўзгартириб борган. Ташкилот тузилмаси, унинг институтлари ва фаолият тамойиллари Ислом ҳамкорлик ташкилоти дастурий ҳужжатларида мустақамланиб, асосий органлар, уларнинг компетенцияси ва тузилиши, ташкилот фаолияти Устав билан тартибга солинган.

Юқори даражадаги Ислом конференцияси яъни, кироллар, давлат ва ҳукумат раҳбарларининг саммити компетенциясига ислом дунёсининг энг долзарб масалаларини муҳокама этиш ва Ислом ҳамкорлик ташкилоти сиёсатини мувофиқлаштириш киради.

Халқаро ташкилот органларининг ваколатлари бошқарув ва тартибга солиш компетенцияси жиҳатдан фарқ қилади. Ислом ҳамкорлик ташкилоти Давлат ва ҳукумат раҳбарлари конференцияси ва Ташки ишлар вазирлари конференциясининг асосий компетенциясига ташкилот фаолиятига доир умумий ва махсус масалалар киради. Ташкилотнинг асосий ижро органи бу – Бош котибият ҳисобланади. Бош Котибият ташкилотга аъзо мамлакатлар ўртасида алоқани таъминлайди ҳамда консултациялар, фикр алмашувлар ташкил этишга, умумий аҳамиятга эга бўлган маълумотларни тарқатишга кўмаклашади. Бош Котибиятни Бош Котиб бошқаради, Бош Котиб Ташки ишлар вазирларининг мажлисида тўрт йил муддатга тайинланади ва бир маротаба қайта тайинланиш имкониятига эга.

Ислом ҳамкорлик ташкилотининг тузулмаси икки асосий пленар орган, Бош котибиятдан шунингдек, ташкилот фаолиятини самарали амалга оширилши мақсадида ташкилот тузулмалар тизимининг трансфармациялашуви натижасида уларга беvosита бўйсунувчи доимий кўмиталар, кўмакчи органлар, ихтисослашган (махсус) агентликлардан ташкил этилганлигини кўради. Ташкилот тузулмасининг ўзаро тизмиллашганлиги, унинг фаолият самарадорлигини оширган, шу боис ҳам кўпгина экспертлар Ислом ҳамкорлик ташкилотини кичик Бирлашган миллатлар ташкилоти, деб таснифлайди.

XX асрда дунё микёсида юз берган сиёсий жараёнлар ичида алоҳида аҳамият касб этадиган ҳолатлардан бири халқаро ташкилотларнинг янада ривожланиши, жаҳон сиёсий муносабатларини тартибга солишдаги аҳамиятининг ортиши ва халқаро ташкилотларнинг доимо такомиллашиб, кенгайиб боришида намоён бўлди. Сиёсий жараёнлардаги доимий ислохотлар халқаро ташкилотларни ҳам четлаб ўтмади. Ислом ҳамкорлик ташкилоти ҳам дастлаб ўз олдида қўйган мақсадларини сақлаб қолган ҳолда, жаҳон микёсида юз берган вазият, халқаро муносабатларнинг доимий мураккаблашиб, ривожланиб боришига ҳамоханг тарзда, фаолиятини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўлидан борди. Бунинг ўзига хос объектив сабабларини бутун дунёдаги сиёсий, иқтисодий вазиятнинг доимий ўзгариб, ривожланиб, трансформациялашиб бориши билан боғлиқ жараёнларда кўришимиз мумкин.

Халқаро муносабатларнинг мураккаблашуви жараёнида Ислом ҳамкорлик ташкилотининг аъзо мамлакатлар мусулмон давлатлари ва халқлари манфаатларини ҳимоя қилиш борасидаги фаолияти кенгайиб борди. Ташкилот том маънода ислом манфаатлари асосида давлатларнинг ҳақиқий интеграциясини таъминловчи муҳим омил сифатида ўзилигини намоён қила бошлади.

XX аср охирида дунё харитасида янги давлатларнинг вужудга келиши беvosита Ислом ҳамкорлик ташкилоти фаолиятида ҳам янги даврни бошлаб берди. Аъзолар сафига Ўзбекистон, Қозғистон, Қирғизистон, Озарбайжон ва бошқа давлатларнинг қабул қилиниши ташкилот фаолият доирасини янада

кенгайтди. Аъзо давлатлар сонининг кўпайиши ўз навбатида ташкилот олдида янги муаммо ва счимларни ҳал қилиш масаласини вужудга келтирди, Ислом ҳамкорлик ташкилоти ТИВКнинг 2000 йил 27-30 июнда Куала-Лумпурда ўтказилган 27 сессиясида № 1/25-ORG резолюция асосида ташкилот аъзолиги мёрий тизими тартибга солиниб, аъзоликка эга бўлиш қоидалари қабул қилинди. Ташкилот манфаатлар жиҳатидан бир бирига қарама қарши бўлган аъзо давлатларни бирлаштириб, уларнинг ҳамжиҳатлиги йўлида мусулмон оламидаги барқарорликни сақлаш учун фаолият юритди.

Аъзо давлатлар ҳамкорлигини вужудга келтириш учун олиб борилган самарали сиёсат ташкилот фаолиятига сезиларли ижобий ўзгаришлар тақдим қила олди. Ислом ҳамкорлик ташкилоти фаолиятига ижобий таъсир кўрсатган омиллар:

- Ташкилотга аъзо давлатларнинг эътиқод (ислом дини) бирлиги;
- аъзо давлатларнинг стратегик муҳим хом ашё захираларига эгалиги;
- Дунё мамлакатлари иқтисодиётига таъсир кўрсатувчи муҳим ресурсларнинг мавжудлиги;
- ИХТ катта ҳудудни қамраб олганлиги;
- ташкилотга халқаро майдонда ўз ўрнига эга бўлган қудратли давлатлар аъзолиги.

Ислом ҳамкорлик ташкилотининг етакчилиги даражаси юқори бўлсада вужудга келган хавф-хатар ва таҳдидларнинг олдини олиш, уларни бартараф этиш мушкуллашди. Шу туфайли ҳам ташкилот олдида ушбу муаммо ва низоларни қандай йўллар билан бартараф этиш мумкинлиги ҳақидаги савол кўйилиб, ташкилотнинг кейинги ривожланиш векторини белгилаш ёки қайта ташкил этиш масаласи кўп бора саммит ва йиғилишларда кўтарилган. Ислом ҳамкорлик ташкилотининг Саммит ва йиғилишлари кун тартибда ташкилотни ислох қилишдан тортиб, ислом дунёсидаги муҳим масалалар муҳокама қилинган ва тегишли резолюциялар қабул қилинган. Чунки ўтган асрларда вужудга келиб ўша даврдаги халқаро муносабатларнинг мақсад ва вазифасини ўзида акс эттирган халқаро ташкилот учун ислохот ўтказиш масаласи жуда муҳим эди.

Шу билан бир қаторда, воқеликларнинг доимий ривожланиши, умуман олганда дунёнинг ўзгариши сингари ҳолатлар ташкилот олдида янги вазифа мёрий ҳуқуқий ҳужжатларни қайта ишлаш масаласини белгилади. Ташкилот кун тартиби эса турли масалалар билан бойиб борарди.

Геосиёсий вазиятда юз берган ўзгаришлар ташкилот фаолияти давомида ўз ечимини топмаган эски муаммолар устига янги муаммоларни:

- мусулмон дунёсидаги демографик ўзгаришлар;
- оммавий миграция;
- исломнинг сиёсийлаштирилиши;
- терроризмга қарши кураш;
- ядро қуролидан холи ҳудудни барпо этиш;
- ижтимоий-иқтисодий муаммолар ва бошқаларни вужудга келди [3].

Ушбу муаммолар энди фақатгина Ислом ҳамкорлик ташкилоти ёки аъзо давлатларнинг эмас балки глобал микёсдаги сиёсий муаммога айланди.

Ислом ҳамкорлик ташкилоти фаолияти самарадорлигини янада ошириш борасида ташкилот вужудга келган пайдан бошлаб босқичма-босқич ислохотлар амалга ошириб келинмоқда. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Ташкилот фаолиятидаги кўплаб институционал ўзгаришлар айнан XXI асрда рўй берди. Хусусан:

- ташкилот Уставига босқичма-босқич ўзгартириш ва қўшимчалар киритилиб ИХТ Устави қайта қабул қилинди;

- ташкилот фаолият механизлари такомиллаштирилди;

- ташкилот номи ўзгартирилди;

- Котибият ваколатлари кенгайтирилди;

- инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш комиссияси жорий этилди;

- аъзо давлатларнинг мажбурий бадал тўлаш назорат тизими ишлаб чиқилди;

-ташкилот модернизация қилинди [4.].

ХУЛОСА. Ислом ҳамкорлик ташкилоти учун 1970-2000 йиллар оралиғидаги давр ҳақиқий синов даври бўлганлигини қайд этган ҳолда, ушбу даврда ташкилот тузилиши ва сафи тобора кенгайганлигини таъкидлаб ўтишимиз лозим. Бу қайсидир маънода устувор мақсадлар, фаолият йўналишининг ўзгариши билан ҳамоҳанг тарзда амалга оширилди. Бир томондан ташкилотнинг халқаро майдондаги имижини юксалиши,

фаолият кўлами кенгайганлиги кузатишга бўлса, иккинчи томондан, халқаро муносабатларнинг доимий ўзгариши, жаҳон сиёсатининг ривожланиши натижасида Фаластин ва бошқа мусулмон давлатлари манфаатларини қатъий ҳимоя қилиш борасида ташкилот фаолиятида бир мунча чекиниш ҳолатлари намойиш бўла бошлади.

Ислом ҳамкорлик ташкилоти, халқаро муносабатлар жараёнига жуда катта таъсир кўрсатиб, бутун мусулмон оламининг интеграциясини таъминлаб берган халқаро ташкилот сифатида етакчи ўрин эгаллади. У сиёсий жиҳатдан ислом уммасини бирлаштирган, халқаро майдонда уларнинг манфаатларини ҳимоя қила олган халқаро стандартларни ўзида мужассамлаштирган ташкилотдир. Ташкилот тузилиши ҳам ўзига хос бўлиб, Ислом ҳамкорлик ташкилоти ислом нуқтаи-назаридан ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари асосида халқаро муносабатларга таъсир кўрсатиш, иш услубини юритиш ва уламоларнинг қарашларини кўпроқ ўзида акс эттирадиган сиёсий актор сифатида майдонга чиқди.

АДАБИЁТЛАР

1. Шиббаева Е.А. Поточный М. Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций. –М. 1988. –С.44.
2. Аминуддин Мутмайн Айнуддин. Организация Исламская Конференция: Международно-правовой аспект / дисс. ... канд. юрид. наук. –Санкт-Петербург, 1998. –С.85.
3. Qo'ysinova, Fazilat (2020) "STAGES OF DEVELOPMENT OF THE ORGANIZATION OF ISLAMIC COOPERATION (1969-1990)," *The Light of Islam*: Vol. 2020 : Iss. 4 , Article 8. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/iiau/vol2020/iss4/8>
4. Kuysinova Fazilat Oripovna The role and political imidge of the organization of the Islamic Conference in the international relationship system // *Bulletin Social-Economic and Humanitarian Research*. 2019. №2 (4). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-role-and-political-imidge-of-the-organization-of-the-islamic-conference-in-the-international-relationship-system> (дата обращения: 21.06.2021).
5. http://www.fimcivilsociety.org/f/library/OIC_Overview_and_Analysis.pdf.
6. <http://www.oic-oci.org/oicnew>
7. Charter of the Organisation of Islamic Conference. https://www.oic-oci.org/upload/documents/charter/en/oic_charter.
8. Víctor Luis Gutiérrez Castillo. The Organization of Islamic Cooperation in contemporary international society. *Revista Electrónica de Estudios Internacionales*. 2014. (27). ISSN: 1697-5197. – 21 p
9. ОИС – честный посредник в урегулировании международных проблем. 11:54 07. 06. 2013 /Елена Студнева/ «Международная жизнь». <https://interaffairs.ru/news/show/9634>
10. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. Монография –М. 2003. –С.49.
11. Bernard Lewis. The Crisis of Islam: holy war and unholy terror. –L., 2004. –P. 80.
12. Oripovna, Q. F. (2020). The Organisation Of Islamic Cooperation And Arab World: Processes Of Events. *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 2(11), 33-40.
13. Kuysinova, F.O (2018) "ORGANIZATION OF ISLAMIC COOPERATION: AS AN INSTITUTIONAL FACTOR UNITING COUNTRIES," *Bulletin of Gulistan State University*: Vol. 2018 : Iss. 2 , Article 18. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/gulduvestnik/vol2018/iss2/18>

УДК: 37.013.2

Sharof QARSHIBOYEV,
Jizzax politexnika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: sharofjizpi@mail.ru

O'zMU Jizzax filiali dotsenti, p.f.n. Alimov N.N taqrizi ostida

FORMATION OF SPECIAL COMPETENCIES OF FUTURE SPECIALISTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS IN HEIS

Abstract

The article is devoted to the problem of the formation of special competencies in the training of specialists in higher educational institutions in the light of modern conditions in the Republic of Uzbekistan. Attention is paid to new scientific and pedagogical approaches in making decisions. Particular attention is paid to the formation of special competencies in extracurricular activities.
Key words: training for work, training of specialists, special competence, professional competence, scientific and pedagogical approach.

ФОРМИРОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ В ВУЗАХ

Аннотация

Статья посвящена проблеме формирования специальных компетенций при подготовке специалистов в высших учебных заведениях в свете современных условий в Республике Узбекистан. При ее решении уделяется внимание новым научно-педагогическим подходам. Особое внимание уделяется формированию специальных компетенций во внеаудиторной деятельности.

Ключевые слов: обучение к работе, подготовка специалистов, специальная компетентность, профессиональная компетентность, научно-педагогический подход.

OLIY O'QUV YURLARIDA O'QUV JARAYONIDA BO'LAJAK MUTAXASSISLARINING MAXSUS KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Maqola O'zbekiston Respublikasida zamonaviy sharoitlaridan kelib chiqqan holda oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislarni tayyorlash jarayonida ularning maxsus kompetensiyalarini shakllantirish muammosiga bag'ishlangan. Uni hal qilishda yangi ilmiy-pedagogik yondashuvlarga e'tibor qaratilgan. Auditoriyadan tashqari ishlarda maxsus kompetensiyani shakllantirish masalasiga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: ish o'rgatish, mutaxassislarni tayyorlash, maxsus kompetensiya, kasbiy kompetensiya, ilmiy va pedagogik yondashuv.

Kirish. Mutaxassislarni tayyorlash jarayonida maxsus kompetensiyalarini shakllantirishning dolzarbligi O'zbekistonda yuz beradigan o'zgarishlar bilan belgilanadi. Mutaxassislarning maxsus kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishga etarlicha e'tibor berilmoqda, ammo uni amalga oshirishda yangi ilmiy-pedagogik yondashuvlarni topish vazifasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Xususan, mustaqil ta'lim talabalarida zamonaviy pedagogik fan va amaliyot masalalarini hal qilish uchun doimiy ravishda yangi nazariy bilimlarga va amaliy tajribaga bo'lgan ehtiyojni rivojlantirishga imkon beradi. Muammolardan biri mustaqil ishlarda, ayniqsa, mehnat ta'limi paytida maxsus kompetensiyalarini shakllantirishdir. Shu sababli, masalan, talabalarida natijalarni bashorat qilish ko'nikmalarini shakllantirish va o'quv hamda amaliy masalalarini hal qilish strategiyasini ishlab chiqish uchun mutaxassislarning maxsus kompetensiyalarini shakllantirish maqsadida mehnatga o'qitishni tashkil etish hamda o'qitish bo'yicha aniq yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb masala bo'lib qoldi. Maqolamizda sohaning etuk olimlarining tadqiqotlari va fikrlarini keltirib o'tamiz.

Ta'lim faoliyatini kasbga aylantirishning maqbul shart-sharoitlarini aniqlashga qaratilgan mehnat ta'limi bo'yicha uslubiy amaliyotni taqdim etish ustuvor yo'nalishlardan biridir.

Yuqorida aytib o'tilganlarning dolzarbligi nafaqat ijtimoiy buyurtma, balki chuqur iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar, O'zbekiston ta'lim tizimining global bosqichga qo'shilish sharoitida talabalarining o'zini o'zi baholashi hamda o'zini namoyon qilish qobiliyatlari bilan ham belgilanadi.

Xususan, bo'lajak mutaxassisning mustaqil ishlashi davomida maxsus kompetensiyasini shakllantirishi o'qitish tizimiga kiritilishi bilan bog'liq bo'lib, unga quyidagilar kiradi:

- shaxsiy, kasbiy, moliyaviy va texnik ta'lim resurslarini birlashtirish;
- bo'lajak mutaxassislarni o'ziga xos muhitda innovatsion o'qitish;
- ilmiy loyihalarni amaliy va innovatsion o'quv jarayonlarining xususiyatlariga moslashtirish.

Bunday holda, bo'lajak mutaxassisning kasbiy amaliyotini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bu o'z faoliyatidan, kuzatuvlaridan va tushunchalaridan o'rganishga, o'rganilayotgan ob'ektlarning hayotiy ahamiyatini ochib berishga, ularning harakatlari tamoyillarini tushunishga hamda ularni yangi vaziyatlarda qo'llashga o'rgatadi. Bundan tashqari, u o'z-o'zini rivojlantiradigan va shaxsiy hayotini rag'batlantiradigan zarur ijtimoiy muhitni yaratadi.

Bo'lajak mutaxassislarda maxsus kompetensiyani shakllantirishning pedagogik tizimi ish o'rgatish jihatidan to'rtta (maqsadli, faollik, ma'lumot beruvchi va samarali)

tarkibiy qismdan iborat bo'ladi. Bunday tizim talabalarning kasbiy amaliyotini yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning muhim elementi sifatida tashkil etish va o'tkazish, nazariy bilimlarni mustahkamlashga hamda amaliy ko'nikmalarni egallashga yordam beradi.

Bolonya jarayoniga O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari ham qo'shilishi lozim deb hisoblayman. Evropa oliy ta'lim tizimlarida bo'lgani kabi O'zbekiston uchun ham kasbiy bilimlardan tashqarida yangi kompetentsiyalarga asoslangan ta'lim natijalarini ishlab chiqish zarur.

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Oliy ta'lim muassasasida mutaxassislarni tayyorlash jarayonida maxsus kompetensiyani shakllantirish masalasini hal etishga kompleks yondashish har qachongidan ham dolzarb masaladir, chunki talabalar institutlar (fakultetlar, kafedralar) va ma'ruzachilarning ma'lum bir ta'lim strategiyasini tanlaydilar. Shu sababli, O'zbekistonda barcha iqtisodiyot tarmoqlari uchun yuqori tajribali va raqobatbardosh kadrlar tayyorlash sifatini oshirishga hamda yangi shartnoma asosida ishlashga qodir bo'lgan yuqori malakali o'qituvchilarni tayyorlash shartlarini ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratish lozim [8].

Ishga o'rgatishning asosiy munosabatlari va funktsiyalarini rivojlantirish, uning tarkibiy qismlarini aniqlashtirish, shuningdek, ish o'rgatish sifatini nazorat qilish tizimini ishlab chiqishga alohida e'tibor qaratilmoqda (Syzdikbayeva, 2015).

Shu bilan birga, bo'lajak mutaxassisning kasbiy faoliyatga qo'shilishi uning shaxsiy fazilatlarini, kasbiy malakasi, tajribasi va kasbiy muhim fazilatlariga bog'liq. Boshqa tomondan, u o'rganish mazmuni, yo'nalishi, vaqti va mashg'ulot vositalari hamda usullarini belgilaydigan ob'ektning o'ziga xos xususiyatlari, faoliyat sohasi, kasbi va o'ziga xos kasbiy faoliyati bilan belgilanadi. Shuning uchun olimlar yosh mutaxassislarni uchun shaxsga yo'naltirilgan ta'lim dasturini tayyorlashlari kerak; fanlararo va tsiklik aloqalarni o'rnatish; o'quv jarayonini modulli va ixtisoslashtirilgan tashkil qilishni loyihalashtirish; eng oqilona ta'lim shakllari, usullari va texnologiyalarini aniqlash.

Amaliy mashg'ulotlar talabalarda doimiy ravishda yangi nazariy bilimlar va amaliy tajribaga bo'lgan ehtiyojni shakllantirish, universitetda olgan barcha nazariy bilimlardan qanday foydalanishni o'rgatish va shu bilan birga eng yaxshi o'qituvchilarning ilg'or tajribalarini o'rganish va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantiradi [2].

Yuqorida aytib o'tilgan vazifani samarali hal qilish OTMdagi o'quv jarayonini tashkil etish amaliy mashg'ulotlar, nazariy hamda ishlab chiqarish jarayonlarini samarali birlashtirishga bog'liq.

Amaliy mashg'ulotlar davomida bo'lajak mutaxassisning kasbiy malakasini shakllantirish o'quv loyihalarini tizimga yo'naltirilgan holda amalga oshirilishini ta'minlaydi [5]. Loyihalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: talabalarga shaxsiy, kasbiy, ta'lim, moliyaviy va texnik resurslarni birlashtirish asosida yuqori texnologik muhitni yaratish; mutaxassislarning o'ziga xos muhitda innovatsion tayyorgarligini amalga oshirish;

Loyiha faoliyati natijalari bo'lajak mutaxassislarning nisbatan yuqori darajadagi kasbiy malakalarini shakllanishini tasdiqlaydi [5].

Ko'pgina mualliflar kompetensiya murakkab tushuncha ekanligiga qo'shiladilar. Turli tadqiqotlarda ushbu toifadagi turli xil talqinlar, ayniqsa, axborot kompetensiyasi mutaxassis hayotidagi asosiy omil bo'lganini ta'kidlanishadi [6].

Tadqiqot davomida mutaxassislarning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish muammosini tahlil qilar

ekan, D.K. Davletkaliev (2015) ushbu masalani o'rganish ijtimoiy mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasi psixologik va pedagogik yondashuvlarni o'rganishga, shuningdek qo'shimcha ta'lim tizimidagi o'qitish roliga asoslanganligini ta'kidlaydi [4].

Ushbu muammoni o'rganish asosiy kasbiy kompetensiyalarni, xususan, maxsus, kommunikativ, analitik, refleksiv, motivatsion, shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishni aniqladi.

Ta'lim makonining o'ziga xosligi qo'shimcha ta'lim va uning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirishga ta'sirini aniqlashda oliy ta'limdagi samarali yondashuvlar, texnologiyalar va shakllardan foydalangan holda hisobga olingan.

E.Kargina tadqiqotlari mintaqaviy o'quv majmuasi sharoitida bo'lajak mutaxassislarda kasbiy motivatsiyani shakllantirishga bag'ishlangan. Olimning fikriga ko'ra, motivatsiya shaxs tuzilishini tashkil etishda etakchi rol o'ynaydi, chunki u faoliyatning harakatlantiruvchi kuchidir. Bo'lajak mutaxassisda kasbiy motivatsiyani shakllantirish muammosi, bu kelajakdagi kasbni tanlashga va kasbiy vazifalarni barqaror bajarishga yordam beradigan aniq motivlarning ta'siri deb hisoblanadi.

Tadqiqot maqsadi - maxsus kompetensiyalarni shakllantirishning ob'ektiv mexanizmlarini ochib berishga xizmat qiladigan ilmiy-pedagogik yo'nalishlarni ochish.

Biz bir-birini to'ldiradigan bir qator usullardan foydalanganmiz:

- nazariy usullar: tadqiqot muammolari bo'yicha maxsus psixologik pedagogik va ilmiy-uslubiy adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish;

- umumiy mantiqiy usullar; Tadqiqot muammosi bo'yicha pedagogik tajribani o'rganish hamda umumlashtirish, o'quv amaliyotini kontseptsialash;

- empirik usullar. Axborot-didaktik kompleksning rivojlangan pedagogik tizimidan pedagogik jarayonda foydalanish bo'yicha eksperimental ishlari.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).**

Tadqiqot o'quv mashg'ulotlari sharoitida talabalarning maxsus kompetensiyalarini shakllantirish uchun pedagogik tizim samaradorligini joriy etish va sinovdan o'tkazish bo'yicha amaliy ishlarga qaratildi. Talabalarning maxsus kompetensiyalarini shakllantirish uchun pedagogik tizimni axborot texnologiyalari, shu jumladan maqsadli, faollik, ma'lumot beruvchi va samarali komponentlar asosida ishlab chiqarish korxonalarida tashkil qilish.

Maqsadli komponent kelajakdagi mutaxassislarning kasbiy amaliyotini tashkil etish va o'tkazish xususiyatlarini aks ettiradi.

Faollik tarkibiy qismiga quyidagilar kiradi: mehnat ta'limi ishtirokchilarining o'zaro ta'siri va talabalar tomonidan amalga oshiriladigan funktsiyalar to'plami.

Mehnat ta'limi tomonidan amalga oshiriladigan etakchi funktsiyalar qatoriga quyidagilar kiradi: axborot, tashkiliy, aloqa, konstruktiv.

Talabalarning maxsus kompetensiyasini shakllantirish uchun pedagogik tizimning muhim tarkibiy qismi axborot-didaktik kompleks tomonidan taqdim etilgan.

Bugungi kunda kasbiy kompetensiya atamasi kasbiy faoliyat vazifalarini hal qilishda amaliy tajriba, ko'nikma va bilimlar asosida muvaffaqiyatli harakat qilish qobiliyatini anglatadi [3].

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Maxsus kompetensiyani umumiy kompetensiyalardan ajratish kerak, bu shaxsning asosiy sifatini belgilaydi va bu uning muayyan vaziyatlarda vazifalarni samarali bajarishiga ta'sir qiladi.

1-rasm. Maxsus kompetensiyani shakllantirishning asosiy mezonlari

Ish beruvchilarning dolzarb talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash talabalarini kasbiy tayyorlashning innovatsion usullarini izlashga olib keladi. Tasdiqlangan innovatsion yondashuv kompetensiyaga asoslangan innovatsion paradigma doirasida talabalarining kasbiy tayyorgarligini modernizatsiya qilishning haqiqiy maqsadini yaratadigan mexanizm sifatida qaraladi.

Bundan tashqari, o'quv mashg'ulotlari sharoitida talabalarining maxsus kompetensiyalarini shakllantirish uchun ishlab chiqilgan pedagogik tizim samaradorligini tavsiflovchi amaliyotlar ketma-ketligi va tizimi aniqlandi. Axborot-didaktik kompleksni bo'lajak mutaxassislarda maxsus kasbiy kompetensiyani shakllantirish uchun qo'llash mumkin.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, amaliy ish natijalari maxsus kompetensiyani shakllantirishning o'sishini ta'minlash uchun axborot texnologiyalari asosida ish joylarini tayyorlash sharoitida talabalarining maxsus kompetensiyasini shakllantirish bo'yicha biz taklif etgan pedagogik tizim

talabalarda o'rtacha 13,4% samaradorligini ko'rsatdi. Axborot texnologiyalari asosida ish o'rni sharoitida talabalarining maxsus kompetensiyalarini shakllantirish bo'yicha pedagogik tizimning samaradorligi o'quv jarayoniga bu tizimni tatbiq etishda ko'rinadi.

Rivojlangan pedagogik tizim innovatsion xususiyatlarga ega bo'lib, u falsafiy va psixologik-pedagogik fanning mahsuli bo'lib, uning tarkibida to'rtta tizim tarkibiy qismlarining mavjudligini tasdiqlaydi: maqsadli, faollik, ma'lumot beruvchi va samarali.

Shu tariqa maxsus kompetensiya mutaxassisning intellektual, psixologik, axloqiy va faol (funktional) kompetensiyalar tizimi sifatida qabul qilinadi, bu kasbiy faoliyatning ma'lum bir sohasidagi olingan bilim, ko'nikma, tajriba va boshqa xususiyatlar darajasini aks ettiradi.

Shu munosabat bilan, institutning o'quv faoliyati doirasida kasbiy faoliyat tuzilmasini shakllantirish jarayoni to'liq qo'llab quvvatlanishi kerak. Buning uchun o'quv

faoliyatini kasbga aylantirish yo'llari va vositalarini izlash zarur degan xulosaga olib keladi.

Bunday vositalardan biri - bu o'qitish jarayonining bir qismi sifatida, ushbu muammoni hal qiladigan, maxsus ijtimoiy-ma'rifiy muhit vazifasini o'taydigan, madaniy va ijtimoiy funksiyalarni bajaradigan: talabalarning shaxsini, predmeti va individualligini rivojlantirish hamda shakllantirish jarayonini tezlashtiradigan mehnatga o'rgatish, ma'naviyat, qadriyat yo'nalishlari va axloqiy tamoyillarning shakllanishini ta'minlaydi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Olingan natijalar quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

1. Bo'lajak mutaxassislarda kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish jarayonining nazariy va amaliy mohiyati hamda mazmuni keltirilgan. Bo'lajak mutaxassislarda maxsus kompetentsiyani shakllantirishda mehnat ta'limi ustunlik qilishi ko'rsatilgan.

2. Oliy ta'limda o'quv jarayonini rivojlantirishning zamonaviy sharoitida talabalar uchun amaliy mashg'ulotlarni

tashkil etish va o'tkazish jarayonida axborot texnologiyalarini joriy etish zarur va majburiy bo'lishi kerakligi aniqlandi va o'z tasdig'ini topdi.

3. Axborot texnologiyalari asosida mehnat ta'limi davomida bo'lajak mutaxassislarda maxsus kompetentsiyani shakllantirishning pedagogik tizimi ishlab chiqildi. U to'rtta tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: maqsadli, faollik, informatsion va samarali, bu talabalarning kasbiy amaliyotini yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashning eng muhim ajralmas elementi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi.

Izlanishlar natijasida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

- mehnat ta'limi davomida bo'lajak mutaxassislarda maxsus kompetentsiyani shakllantirishni joriy etishni pedagogik tizimga tavsiya etish;

- bo'lajak mutaxassislarda maxsus kompetentsiyani shakllantirishning asosi sifatida mehnat ta'limi tashkil etish va o'tkazish uchun innovatsion uslubiy asos sifatida axborot-didaktik majmuadan foydalanishni tavsiya etish.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 apreldagi "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-son qarori.
2. Baydenko, V. I. (2006). Identifying the set of graduates' competences as a necessary stage in the design of State Educational Standards for Higher Professional Education of new generation. Moscow: Education, 263 p.
3. Boud, D., & Molloy, E. (2013). Feedback in higher and professional education: understanding it and doing it well. London: Routledge, 253 p.
4. Davletkaliev, D. K. (2015). Professional Competence Development of the Social Work Specialists in the Period of Study in the System of Additional Education. International Education Studies, 8(6), 83-88.
5. Kulikova, L. M., & Kulikov, L. M. (2012). The technique of forming professional competency of future expert in physical culture and sport during practical training. Sibirskiy pedagogicheskiy zhurnal, 2, 136-140
6. Danilova, O. V., Zinnatullina, N. D., & Timerbaeva, G. R. (2014). The formation of professional competence in students of technical universities through interdisciplinary integration. Journal Discussion", 5(46), 110-115.
7. Miroshnichenko, A. N. (2016). Organization resources' management. What is competency and how to manage it? Direct access: http://free.megacampus.ru/xbookM0022/index.html?go=part034*page.htm
8. Qarshiboev, S., & Berdiyurov, T. (2020). Shifting to a European Credit module system in Uzbekistan, impact and perspectives to vocational education. Journal of Critical reviews, 7(12), 553-559.
9. Abdurasulovich, K. J., Yangiboevich, K. M., Anvarovich, A. A., Xolmurodovich, G. A., & Abdurasulovich, K. O. (2020). Opportunities and results to increase the effectiveness of multimedia teaching in higher education. Journal of Critical Reviews, 7(14), 89-93.

УДК: 37.046.16

Дилбар ҚАРШИЕВА,

Чирчиқ олий танқ қўмондон муҳандислик билим юрти,
Гуманитар фанлар кафедраси катта ўқитувчиси
E-mail: d.karshiyeva1986@gmail.com

ТВЧДПИ доценти, н.ф.д. Ходжамкулов У.Н. тақризи асосида

PEDAGOGICAL-LINGUISTIC INTERPRETATION OF THE CONCEPTS “PROFESSIONAL COMPETENCY” AND “PROFESSIONAL COMPETENCE”

Abstract

One of the current trends in the world is to ensure the quality and competitiveness of higher education institutions through the development of professional competencies of employees, especially teachers. Implementation of a competency-based learning model in the context of the Sustainable Development Goals and the European Higher Education Area concepts adopted at the 70th anniversary session of the UN General Assembly, humanization of education Improving the mechanisms for the continuous development of professional skills based on “one of the strategic directions”. This leads to the formation of professional competencies in pedagogy, the integration of advanced foreign experience into the managerial and educational process of their development. Therefore, it has become an important task for teachers to acquire knowledge, skills and competencies that can meet the requirements of the time, in short, be competent.

Key words: professional competence, pedagogical education, qualification practice, competency, competence, function.

ПЕДАГОГО-ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОНЯТИЙ «ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ» И «ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ»

Аннотация

Одна из современных тенденций в мире - обеспечение качества и конкурентоспособности высших учебных заведений за счет развития профессиональных компетенций сотрудников, особенно преподавателей. Внедрение модели обучения на основе компетенций в контексте концепций «Цели устойчивого развития» и «Европейское пространство высшего образования», принятых на 70-й юбилейной сессии Генеральной Ассамблеи ООН, гуманизация образования Улучшение механизмы непрерывного развития профессиональных навыков на основе «одного из стратегических направлений». Это приводит к формированию профессиональных компетенций в педагогике, интеграции передового зарубежного опыта в управленческий и образовательный процесс их развития. Поэтому для преподавателей стало важной задачей приобрести знания, навыки и компетенции, которые могут соответствовать требованиям времени, короче говоря, быть компетентными.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, педагогическое образование, квалификационная практика, компетенция, компетентность, функция.

“КАСБИЙ КОМПЕТЕНЛИК” ВА “КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯ” ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ПЕДАГОГИК-ЛИНГВИСТИК ТАЛҚИНИ

Аннотация

Жаҳонда кадрларнинг, хусусан, ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш орқали олий таълим муассасалари фаолиятининг сифати ва рақобатбардошлигини таъминлаш замонавий тенденциялардан бири ҳисобланади. БМТ Бош Ассамблеясининг 70 йиллик юбилей сессиясида қабул қилинган «Барқарор ривожланиш мақсадлари (SDGs)» ҳамда «Европа олий таълим макони» (EHEA) концепциялари мазмунида «кадрларни тайёрлаш ва малакасини оширишда компетенцияларга асосланган таълим (competence-based learning) моделини жорий этиш, таълимни инсонпарварлаштириш асосида касбий малакаларни узлуксиз ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш» стратегик йўналишлардан бири сифатида белгиланди. Бу эса педагогда касбий компетенцияларни шакллантириш, уларни ривожлантиришнинг хорижий илғор тажрибаларини бошқарув ва таълим жараёнига интеграциялашувига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун педагоглар замон талабларига жавоб бера оладиган билим, кўникма ва малакаларни эгаллаши, бир сўз билан айтганда, компетентли бўлишлари муҳим вазифага айланди.

Калит сўзлар: касбий компетенция, педагогик таълим, малакавий амалиёт, компетенция, компетентлик, функция.

Қириш. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигига эришиши туфайли ҳозирда узлуксиз таълим тизимида давр талабларига жавоб берадиган кадрларнинг фанлар доирасидаги назарий ва амалий билимларни ўзлаштиришлари билан бир қаторда уларни жаҳон андозаларига мос равишда касбий компетенциялар билан қуроллантириш, уларнинг касбий малакасини ошириш зарурияти келиб чиқди. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 январда Парламентга қилган Мурожаатномасида барча соҳалар каби таълим тизимида амалга оширилаётган ҳамда режалаштирилаётган ислохотларнинг ҳам устувор жиҳатлари қайд этилди. Хусусан, мактабгача таълим

tizimida boslangan islohotlarni samarali davom ettirish, umumta'lim maktablariida ta'lim va tarbiya sifatini yaxshilash, oliy ta'limning akademik ilm-fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyasini kuchaytirish orqali ta'lim tizimining barcha bosqichlari orasida uzaro uzviylik, bog'liqlikka erishish, natijada butun uzlaksiz ta'lim tizimining yangi bosqichga olib chiqishni maqsad qiladigan muhim jihatlarni o'z ifodasini topgan.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мутахассисларни тайёрлаш сифатини ва ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини ошириш, замонавий ҳаёт талабларига жавоб берадиган педагогик корпусни тайёрлаш ва

шакллантириш вазифаси мамлакат келажаги учун муҳим аҳамиятга эга. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун бугунги педагогик таълим муассасаларида тайёрланаётган ўқитувчилар замонавий мактаб талабларига тўлиқ жавоб бера олмаётгани ва буни баратараф этиш муҳим вазифага айланмоқда. Педагог кадрларни тайёрлаш тизимини – унинг ташкил этилиши, тузилиши, мазмуни, малакавий амалиёти ва таълим жараёнидаги инновацион жараёнлар билан ўзаро боғлиқлик тамойилларини, ўқитувчилар таркибини кўпайтириш ва сифатини яхшилашни комплекс ислоҳ қилиш учун бир нечта моделларни ишлаб чиқиш ва экспериментал равишда синовдан ўтказиш зарур. Мутахассисларнинг ёзишича: "... Замонавий мактаблар учун мўтлақ бошқача педагогик кадрлар керак. Қоидага риоя қилишга одатланган ва ҳар бир қадамда кўрсатмалар кутиб турадиган ўқитувчи бундай мактабга мос келмайди. Замонавий мактаб ўзига жонли муносабатни, индивидуал ёндашишни талаб қилади [10]".

Компетентликка асосланган таълим шароитида ўқитувчи таълим жараёнида анъанавий таълимга нисбатан бир оз ўзгача функция ва ролни бажаради:

- талабаларнинг мустақил фаол билим фаолиятини ташкил этувчи;
- компетентли маслаҳатчи ва ёрдамчи;
- талабалар ҳаракатини психологик-педагогик аспектда баҳолай оладиган, уларга самарали ҳаракатлари билан тез ёрдам беришга ва ўзлаштирилган билимларни мунозара қилиш ва қўллашда учрайдиган қийинчиликларни бартараф этишга қодир мутахассис.

Ушбу рол анъанавий таълимга қараганда анча мураккаб ва ўқитувчидан касбий компетентликни талаб қилади.

Ҳар қандай таълим муассасасидаги ўқув-тарбиявий жараён ёшларни ҳаётга, меҳнатга ва ўз шахсиятини ривожлантиришга тайёрлашнинг бугунги кун талабларидан бир қадам олдинда туриши керак, бу эса ўз навбатида ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги ушбу талаблардан "икки қарра" юқориқ бўлгандагина амалга ошади. Фақатгина бу ҳолат эртанги кун, келажакка йўналтирилган таълим тизими ва педагогика фанида ҳар қандай ижобий ўзгаришларни муваффақиятли амалга оширилиши билан қафолатланади [6]. Тадқиқотчилар фикрига кўра, педагог кадрларни тайёрлашда "икки қарра" олдинда юриш талаби билан бир қаторда реал ҳаётда ўқитувчи мактаб ҳаётидан, таълим тизими эса мактаб талабларидан орқада қолса, у "жамиyat талабларидан икки баравар орқада қолади [2]". Педагогик таълимнинг бу хусусияти "шуни билишни талаб этадики, ... ҳаётнинг барча соҳаларини такомиллаштиришда ва энг аввало, ислохотлар жараёнида ... таълимни ҳисобга олиш керак [6, 61]".

Тадқиқот методологияси. Замонавий мактабга ўз касбий компетенцияларига эга, бошқача айтганда, касбий компетентли мутахассис керакдир. Бу нимани аниқлаш ҳақида куйида батафсил тўхталамиз.

Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, компетентликка асосланган таълим (competence-based education – CBE) ўтган асрнинг 70-йилларида Америкада Н. Хомский томонидан 1965 йилда тил назарияси ва трансформацион грамматикага боғлаб таклиф қилинган *компетенция* тушунчаси негизида шакллانган. Р. Уайтнинг "Motivation reconsidered: the concept of competence – Мотивация кайта кўриб чиқилди: компетентлик концепцияси" (1959) асарида *компетенция* категорияси шахсий фазилат эканлиги қайд этилади ҳамда у мотивация билан тўлдирилган.

Шу тарзда компетенцияга асосланган ёндашув даставвал хорижий тиллар таълими доирасида қўлланилган бўлса, аста-секин барча фанларни ўқитишда

устувор йўналишга айланиши уни янада чуқурроқ тадқиқ этишни тақозо этади.

"Компетентик" тушунчаси муайян соҳада компетентли бўлган киши тегишли билим ва қобилиятларга эга бўлади, улар ушбу мутахассисга ўз соҳасини оқилона, омилкор баҳолаш ва бунда самарали ҳаракат қилиш имкониятини яратади [19, 58-64]. Мазкур тушунча "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" (2006)га киритилмаган бўлса-да, бошқа тиллар лексикографиясида "бирор нарса борасида ҳукм қилиш имкониятини берадиган билимга эга бўлиш" [5, 458]; "хабардорлик, билимдонлик, қонуний ҳуқуқлилик, қонуний ҳуқуққа эгалик" [16, 830]; "обрурилик, нуфузга эгалик, тўла ҳуқуққа эгалик" [15, 200] деб берилган.

Таҳлил ва натижалар. Кўпгина луғатларда "компетентлик" ва "компетенция" тушунчалари фаркланади. "Компетенция" таърифи учун ягона талқин мавжуд эмаслиги сабабли у турлича изоҳланади: "муайян орган ёки мансабдор шахснинг расмий ҳужжатларда белгиланган ваколатлари доираси; ваколат ёки шахснинг бирор-бир соҳадан хабардорлик, шу соҳани билиш даражаси" [18, 396]; "қайсидир идора ёки мансабдор шахснинг қонунлар, ушбу идора устави ёки бошқа қонунлар билан белгиланган ваколатлари, ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўплами" [4, 360]; "бирор нарса ҳақида ҳукм чиқаришга имкон берадиган билимга эга бўлиш, унга эгалик қилиш" [17, 252]; "бирор яхши хабардор бўлган, биладиган масалалар соҳаси" [13, 440]; "бир қатор қарорларни ишлаб чиқишда иштирок этиш ёки ўзи қарор қабул қилиши учун имкон берадиган муайян билим ва кўникмаларга эга инсоннинг шахсий имкониятлари, унинг малакаси (билими, тажрибаси)" [17, 250].

Одатда, компетентлик ва компетенция атамалари ўзаро муқобил сўзлар дея қаралиши сабабли куйида улар ўртасидаги аниқ фарқлар борасида батафсил фикр юритамиз.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, чет тилларини ўқитиш методикасида компетентликка асосланган ёндашув гоёси бизга Ғарбдан кириб келган. Компетентликка асосланган ёндашувда асосий тушунча – бу *компетенция*дир. Аммо компетенция ҳақида сўз борганда *компетентлик* тушунчасини ҳам тилга олиш зарур. Э. Д. Бозович қайд этишича, илмий адабиётларда бу икки атама кўпинча синоним сифатида ишлатилади, шунга қарамай, улар бир-биридан фарқ қилади: "Компетенция - бу билим соҳаси бўлиб, ундан инсон профессионал, эҳтимол ҳаваскор сифатида хабардор бўлиши, уни билиши мумкин; компетентлик эса, одатда маълум бир соҳада юқори даражадаги малакани назарда тутати ва мутахассиснинг бу соҳадаги фикри ишончли (эътиборли) ҳисобланади" [3, 53].

Шуни эътиборга олиш керакки, рус методик адабиётларида компетенция ва компетентлик атамаларининг фарқлиниши таржима ёки рус тили сўз ясалишининг ўзига хос хусусиятлари натижасида пайдо бўлмаган. Инглиз тилида ҳам турли хил суффиксларга эга бўлган иккита атама мавжуд (*competence* ва *competency*) ва шунга монанд ушбу атамаларнинг маънолари тўғрисида турли хил қарашлар мавжуд [1, 140]. Немис тилида *Kompetenz* атамасигина мавжуд, шунинг учун компетенция ва компетентлик атамалари ўртасида фарқ йўқ. Хорижий методик адабиётларда ушбу атамаларнинг ўзига хослиги ёки фарқлиниши тўғрисида яқдил фикр мавжуд эмас: баъзи хорижий тадқиқотчилар ушбу тушунчаларни ўзаро қарама-қарши қўйишса, бошқалари уларни бир-бирини тўлдирувчи деб ҳисоблашади. Натижада, таърифлар бўйича аниқ бирор ҳулосага келиш анча бахсли. *Competency* атамасига тўхталсак, когнитив, функционал ва ижтимоий компетенциялар, шунингдек

бошқа санаб ўтилган компетенцияларни ўзлаштириш учун талаб этиладиган метакомпетенциялар мавжуд; шу асосда менежментда ҳам, таълимда ҳам қўлланиладиган турли хил моделлар яратилган.

Рус тадқиқотчилари ушбу мунозарага тўхталиб, ўз таърифларини беришади, улар ҳам муайян даражаларда бир-бирига зиддир. Мисол учун И. Я. Зимняянинг фикрига қўра, компетентлик тушунчаси компетенция тушунчасидан кенгрок мазмунга эга, чунки у ўз ичига когнитив-билим, мотивацион, “ўзаро муносабат” ва тартибга солувчи таркибий қисмларни камраб олади. Компетентлик муайян компетенциялар (қисмлари) асосида ривожланади [7, 34-42].

Ушбу фикрга М. Д. Илязова ҳам қўшилади: “... Биз ... компетентлик ва компетенцияларни маълум субъект фаолиятининг ўзаро бир-бирига “бўйсунадиган” таркибий қисмлари деб биламиз. Биз компетенцияни потенциал фаолият, тайёрлик ва фаолиятнинг муайян турига интилиш деб биламиз. Компетентлик – бу инсоннинг ажралмас фазилати – бу фаолиятда муваффақиятли амалга ошириладиган компетенциядир” [9, 28-31].

Компетентлик атамасининг баъзи таърифларини кўриб чиқамиз. Э. О. Иванова компетентликни “тегишли компетенцияларга эга бўлиш” деб тушунади [8, 1]. Р. П. Мильруднинг таъкидлашича, “кенг маънода *компетентлик* – бу муайян фаолият соҳаларида ва муайян турдаги муаммоларни ҳал этишда талаблар, белгиланган мезон ва стандартларга мувофиқлик, керакли фаол билимларга, ишончли натижаларга эришиш ва вазиятни бошқариш қобилиятига эга бўлишликдир” [12, 30]. Ўз фикрини давом эттирган Р. П. Мильруд *компетентлик*ни компетенциялар жамланмаси, яъни муваффақият билан самарали фаолиятнинг кузатиш мумкин бўлган намоиш сифатида ифодалаш мумкин деган хулосага келади. Шу билан бирга, у *компетентлик* атамасига қуйидаги таърифни беради: “Компетентлик – бу маълум бир соҳада ташқи дунё билан самарали ўзаро алоқада бўлиш имкониятини яратадиган ва зарур компетенцияларга асосланган комплекс шахсий ресурсдир” [12, 31-32]. Ўқувчи компетентлигининг таркибий қисмларига Р. П. Мильруд қуйидагиларни киритади: “Билимлар захираси, муаммоларни ҳал қилиш усулларига эгалик ва мақсадларга эришиш тажрибаси”, “ушбу таркибий қисмлардан бирортаси мавжуд бўлмаса, компетентлик нуксонли саналади” [12, 33].

Е. И. Огарев компетентлик бешта асосий таркибий қисмдан иборат деб ҳисоблайди:

- бажарилаётган вазифалар ва ечилаётган муаммоларнинг моҳиятини чуқур англаш;
- маълум соҳада мавжуд бўлган тажрибани яхши билиш, унинг энг яхши ютуқларини фаол ўзлаштириш;

- муайян макон ва замоннинг ўзига хос шароитларига мос келадиган фаолият (ҳаракатланиш) воситалари ва усуллари танлаш қобилияти;

- эришилган натижалар учун жавобгарлик ҳисси;

- мақсадларга эришиш жараёнида ҳаттолардан сабоқ чиқариш ва уларни тузатиш қобилияти [11, 9-10].

Ушбу терминнинг янада тўлиқрок, батафсилрок таърифи эътибор қаратамиз: “**Компетентлик** – бу ҳаётнинг турли соҳаларидаги муаммоларни назарий билимлар асосида ҳал қилиш қобилияти билан ажралиб турадиган билимлилик даражаси ва унинг асосида ишлаб чиқилган амалий фаолият усуллари. Бошқача айтганда, компетентликни 1) мавзунини чуқур билиш; 2) ўзлаштирилган маҳорат; 3) бирор фаолиятни реал ҳаётда бажариш қобилияти [14, 59] дея тушуниш мумкин.

Ўрганилган манбалардаги маълумотларни умумлаштириш натижасида “компетентлик” ва “компетенция” тушунчаларига қуйидагича таъриф беришни таклиф қиламиз: Компетенция – бу муайян (педагогик) муаммони ҳал қилиш, тўсиқларни енгиб ўтиш ва мақсадларга эришишни таъминлайдиган, муваффақиятли ҳаракат қилишнинг ўзига хос стратегияси бўлиб, у маълум бир предмет ва жараёнлар доираси билан боғлиқ бўлган ва улар доирасида профессионал ижодий фаолият учун талаб этиладиган, ўзаро чамбарчас боғлиқ хусусиятлар мажмуини (билим, маҳорат, қўникма, касбий лаёқат) ўз ичига олади. Компетентлик шахснинг ўз фаолият предмети ва шахсиятига монанд муайян компетенцияларга эгалигини ифодалайди ва ўзлаштирилган самарали стратегиялар орқали муваффақиятли фаолиятни таъминлайдиган интеграл шахсий ресурс ҳисобланади ҳамда у компетенциялардан иборат бўлиб, муайян компетенциялар орқали белгиланади ва ушбу компетенцияларда намоён бўлади.

Ҳар бир шахс, хусусан, мутахассис қандай компетенцияга эга бўлса, унинг компетентлик даражаси шунга монанд намоён бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, зикр этилган илмий фикр ва хулосаларга таянган ҳолда биз “компетентлик”ни “компетенция”нинг ҳосиласи эканлигига қўшиламиз ва компетентликни бутун бир тизимни англатувчи тушунча сифатида, компетенцияни эса унинг таркибий қисми деб биламиз. Айнан “малакавий амалиёт” бўлажак ўқитувчининг компетентлигини шакллантириш жараёни ҳисобланади ва бунда амалиётчи-талаба (бўлажак ўқитувчи) компетентлиги унинг ўз педагогик фаолиятида қўллай оладиган (эгаллаган) билим, методика ва педмаҳорати/техникаси сифатида намоён бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Francoise Delamare le Deist & Jonathan Winterton. Typology of knowledge, skills and competences: clarification of the concept and prototype [Текст] // Human Resource Development International, Vol.8. № 1. 27–46, March 2005. – 140 S.
2. Белозерцев Е.П. Высшая педагогическая школа в системе непрерывного образования учителя: Дис. ...-ра пед. наук (в форме научного доклада).- Л., 1990.
3. Божович, Е.Д. Учителю о языковой компетенции школьников. Психолого-педагогические аспекты языкового образования [Текст] / Е.Д. Божович. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2002. – С 53.
4. Большой энциклопедический словарь/Под. гл. ред. А.М. Прохорова. -3-е изд. - М.: Сов. энцикл., 1976. – С. 360.
5. Большой энциклопедический словарь/Под. ред. А.Н. Азриляна.- М.: ФПК, 1994. – С. 458.
6. Гершунский Б.С. Педагогическая прогностика: методология, теория, практика. – Киев: Высша. шк., 1986. 200 с.
7. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования [Текст] // Высшее образование сегодня. – 2003. –№ 5. – С. 34–42.
8. Иванова Е.О. Компетентностный подход в соотношении со знаниево-ориентированным и культурологическим [Электронный ресурс] // Интернет-журнал “Эйдос”. – 2007. – 30 сентября. – С. 1. Режим доступа: <http://www.eidos.ru/journal/2007/0930-23.htm>.

9. Илязова М.Д. Компетентность, компетенция, квалификация – основные направления современных исследований [Текст] // Профессиональное образование. Столица // Научные исследования в образовании. – 2008. – № 1. – С. 28–31.
10. Крупская Н.К. Предисловие к первому изданию статьи «Народное образование и демократия» // Ее же. Пед. соч.: В 10 т. – М., 1957. – Т. 1. – С. 250.
11. Львов Л.В. Технология формирования учебно-профессиональной компетентности (концепт. – Челябинск: ЧГАУ; ЮУНОУ РАО, 2007. – С. 9-10.
12. Мильруд, Р.П. Компетентность в изучении языка // Иностранные языки в школе. – 2004. – № 7. – С. 30.
13. Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Рус. яз., 1984. – С. 440.
14. Олешков М.Ю. Современные образовательные техно-логии: методическое пособие. –Тюмень: АОУ ТОГИРРО, 2012. – С. 59.
15. Словарь русского языка: В 4 т- М., 1985 - Т. 1, 3. –С. 200.
16. Словарь современного русского языка. - М.: Изд. АН СССР, 1962. –Т.13. – С. 830.
17. Толковый словарь по управлению. - М - Аланск, 1994. – С. 252.
18. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 80 000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. II. Е – М / Таҳрири хайъати: Т. Мирзаев (раҳбар) ва бошқ.; ЎзР ФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: Ўзбекистон миллий инцеклопедияси, 2006. – Б. 396.
19. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования//Нар. Образование. – 2003, - №2. – С. 58-64.

УДК: 301:34/355 (575.1)

Нилуфар КАХАРОВА,

«Ижтимоий фикр» РЖФЎМ кичик илмий ҳодими

Email:KaharovaNilufar.869@gmail.com

Улугбек МАХКАМОВ,

ЎзМУ Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент в.б.

ЎзМУ Фалсафа кафедраси ўқитувчиси Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент в.б. Махкамов Улугбек Абдугаппорович тақризи асосида

SOCIAL STRATEGIES OF UZBEK BLOGGERS IN INTERNET NETWORKS

Abstract

In today's, the blogosphere plays an important role in the media space, and representatives of major social, political, religious, public, and cultural associations have begun to take an interest in blogs. In modern society, Internet communications are developing rapidly, and new forms of virtual communication are emerging. One of these forms is the blogosphere, is blogging. Cyber democracy has developed in the new digital mass space. Today, society has the opportunity to express their views directly and thus influence the social and political processes of the state. Blogs have a special place in new media. This article analyzes Uzbek blogger community and their social strategies, problems and prospects in the Uzbek blogosphere by considering.

Key words: media, blog, blogosphere, internet networks, social networks, blogger, page, link, subscriber, post.

СОЦИАЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ УЗБЕКСКИХ БЛОГГЕРОВ В ИНТЕРНЕТ-СЕТЯХ

Аннотация

В настоящее время блогосфера занимает важное место в медиaprостранстве, и блогерами начали интересоваться представители крупных общественных, политических, религиозных, общественных и культурных объединений. В современном обществе стремительно развиваются интернет-коммуникации, появляются новые формы виртуального общения. Одной из таких форм является блогосфера, то есть ведение блога. В новом цифровом массовом пространстве развилась кибердемократия. Сегодня у общества есть возможность напрямую выражать свои мысли и тем самым влиять на социальные и политические процессы государства. Блоги занимают особое место в новых средствах массовой информации. В данной статье рассматривается и анализируется узбекское сообщество блоггеров и их социальные стратегии, распространение и потребление в узбекской блогосфере.

Ключевые слова: СМИ, блог, блогосфера, интернет-сети, социальные сети, блогер, страница, ссылка, подписчик, пост.

ИНТЕРНЕТ ТАРМОҚЛАРИДА ЎЗБЕК БЛОГЕРЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ СТРАТЕГИЯЛАРИ

Аннотация

Ҳозирги кунда блогосфера медиа майдонида муҳим ўрин эгаллайди ва йирик ижтимоий, сиёсий, диний, жамоат ва маданий уюшмалар вакиллари блогларга қизиқиш билдира бошладилар. Замонавий жамиятда интернет коммуникациялари жадал ривожланиб, виртуал мулоқотнинг янги шакллари пайдо бўлмоқда ушбу шаклларида бири бу блогосфера яъни блог юриштидир. Янги рақамли оммавий маконда кибердемократия ривожланди. Бугунги кунда жамият ўз фикрларини тўғридан-тўғри ифода этиш ва шу тариқа давлатнинг ижтимоий ва сиёсий жараёнларига таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Блоглар янги оммавий ахборот воситаларида алоҳида ўрин тутди. Ушбу мақолада ўзбек блогерлар ҳамжамияти ва уларнинг ижтимоий стратегиялари, ўзбек блогосферасидаги муоммолари ва истекболи кўриб чиқилиб таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: оммавий ахборот воситалари, блог, блогосфера, интернет тармоқлари, ижтимоий тармоқлар, блогер, саҳифа, ҳавола, обуначи, пост.

Қириш. Бугунги кунда ўзбек блогерлари фаолияти учун йўллар очиб бериш ва ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш, энг муҳими блогнинг оммавий ахборот воситалари ичида тутган ўрини аҳамиятлилигини кўрсатиб бериш йўллари тақдим этиш учун, ўзбек блогерлари ҳамжамиятини чуқур ўрганиш бугунги кунда муҳимдир. Чунки айни пайтда, блогосфера медиа маконида муҳим ўрин эгаллайди, шунинг учун унинг ишончилигини баҳолаш, маълумотлар мазмунини таҳлил қилиш қобилияти, тадқиқотчилар ва амалиёт журналистлари учун ҳам устувор ҳисобланади. Блогерлар бу фикр раҳбарларидир. Улар ўз фаолиятлари ва

саҳифаларининг обрусини, обуначилар сонини, ҳавола ва кўрилганлар сонини кўпайтиришга уринадилар ва уларни кадрлайдилар. Шунинг учун ҳам блогер нафақат ўз саҳифасидаги маълумотлар ишончилиги ва қизиқтирувчи бўлишига, бошқа манбалардан олинган маълумотлар устида ишлашга ҳам ҳаракат қиладилар. Етақчи блогерлар яъни саҳифаси танилган ва обуначилар сони кўп бўлган блогерлар томонидан тақдим этилган маълумотлар фойдаланувчилар томонидан диққат билан кўриб чиқилади ва катта ишонч билан қабул қилинади. Ушбу блогернинг саҳифасида унинг обуначилари ўртасида виртуал коммуникация вужудга келади.

Блог бу интернет саҳифа юритиш ва уни доимий равишда янгилаб бориш жараёнидир. Блог электрон журналдир, у доимо янгилашиб турадиган шахс, ташкилот ёки жамиятнинг "онлайн кундалиги" деб аталади. Ижтимоий мулоқотнинг бу тури кўпчиликка манзур ва мавжуд жамиятда машҳурлик қозонган, баъзилар учун бу восита пул топиш манбаи, бошқалар учун эса улар маънавий ҳордиқ оладиган хобби бўлиши мумкин.

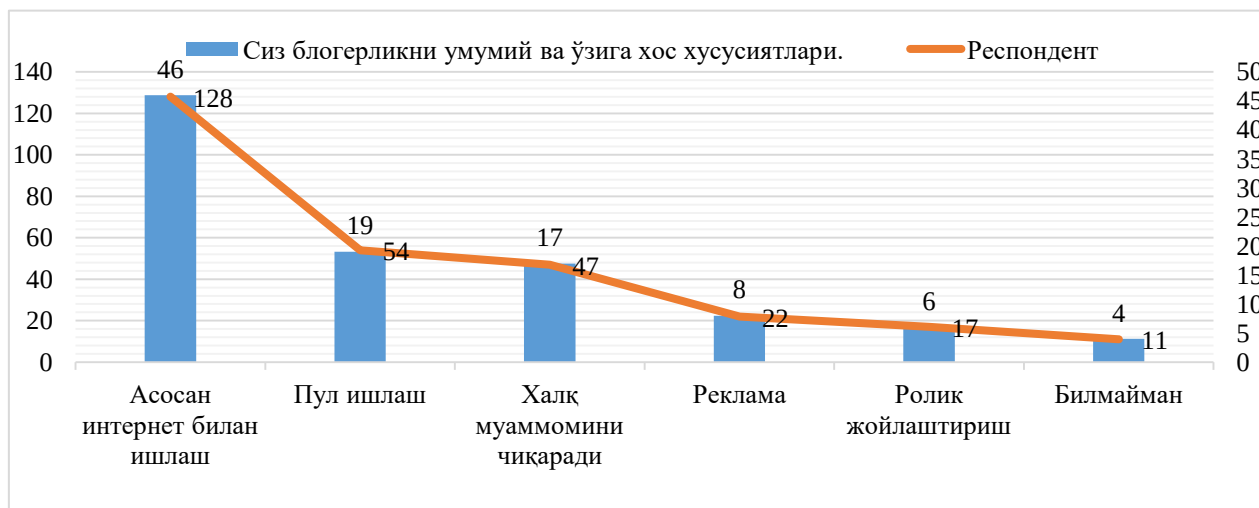
Сиз блогерлик ва ўзига хос хусусиятлари нимада тушунасиз?

Мазкур йўқоридаги диаграммада шуни кўришимиз мумкинки, сўровнома орқали жамоатчилик фикри, умумий 280 респондентлардан 46% (128) респондентлар

алқ муаммосини чиқаради" деган жавобдан эса 17% (47) респондент шундай жавобини танлашган. [1]

Блогинг камчиликлари жамоатчилик манипуляцияси ўз ичига олади,

фикр, муайян ҳаракатлар учун даъват, кўтариб блоглар бор жамиятга салбий ахборот тарқатиш, одамларни айрим жиноятлар ёки бошқа оғишларга элтишдир. Блогда муаллифларнинг эркинлигини ҳисобга олган ҳолда, асоссиз ахборотлар тарқалиши, девиацияни ривожланишига олиб келиши каби жамият учун ҳам хф туғдирувчи факторлари мавжуд. Бу борада давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев соғлиқни сақлаш масалаларига бағишлаб ўтказилган еғилишда

“Асосан интернет билан ишлаш” жавобини танлашган,

журналист ва блогерлар фаолиятига тўхталиб, «Мен тизимдаги муаммоларни кўтариб чиқаётган, ёритиб бераётган журналист ва блогерлардан хурсандман. Айнан улар кўплаб муammo ва қилинаётган ишларни ёритиб беришмоқда. Албатта, бу масалалар оддий тилда айтганда эви, тасдиғи билан бўлиши керак. Улар одатда кўп масалаларни ўзи ўқиган, яъни ривожланган давлатлар билан солиштиришади. Лекин улар шуни ҳам тушунишлари керакки, бизда очиклик сиёсатига энди 3 йил бўлди. Журналист ва блогерлар солиштираётган давлатларнинг эркинлигига эса 300 йил бўлган. Биз албатта шу даврларга ҳам етамиз. Улар ўзимизга муносиб масалаларни ёритишда кўрқмаслиги керак» - дея таъкидлаб ўтганлар.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Блогосфера янги динамик ҳодиса сифатида тадқиқотчиларни қизиқтиради. Т. В. Евсюкова ва Т. М. Германова «блог» ва «блогосфера» тушунчаларини аниқлаш учун асосий ёндашувлар белгилаб чиққанлар. [3] Социология нуқтаи назаридан блогосферада ўзаро таъсири бошқариш шакллари ўрганиш лозимлиги. [4] Блогосферанинг сиёсий томони ва характеристикасини [5], блогосферани сиёсатга таъсири даражасини [6]. Ўз-ўзини идентификация қилиш ва блогларнинг таъсири муаммоси Сенченко Н. А. [7] Блогосферанинг тилшунослик нуқтаи назаридан нутқи М. О. Кочетков, И. В. Тубалов томонидан кўриб чиқилган. [8] Ўзбек илмий тадқиқотчилари томонидан айнан блогосфера, ўзбек блогерлари жамиятини ўрганишга қаратилган илмий ишлар олиб борилмаган бўлсада, интернет тармоқларида ахборот алишиш, коммуникатив алоқаларни аҳамияти, ижтимоий таъсирини Рустамбеков И.Р [9], Абдужалилов А [10], Дайнека Н.Н [11], Муратова Н Ф [12] ва бошқалар ўрганганлар.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Мамлакатимиздаги ўзбек блогерлари ҳамжаияти орасида блогерлик фаолиятини ривожлантириш йўлларини аниқлаш ва таҳлил қилиш мақсадида 2021-йил январь ойида эксперт сўров усул билан интернет сўров орқали социологик тадқиқот амалга оширилди. Тадқиқотимиз экспертлар гуруҳини тўплаш мақсадида тадқиқотимиз сўровномасига бўлган электрон манзилни Instagram, facebook ва электрон почталар

орқали, ўзбек блогерларига юборилди ва тадқиқотимизда иштрок этишлари илтимос қилинди. Экспертлар гуруҳимиз 12 нафарни ташкил этиб, улардан 50% аёллар ва 50% эркекларни ташкил этди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Тадқиқотимизда иштрок этган блогерларимизга “Кунига интернетга қанча вақт сарфлайсиз?” савол берганимизда. Уларнинг 58,3% кун давомида интернет тармоғида онлайн эканлигини таъкидлаган. Қолган 16,7 % кунига 5 соатдан кўп, 16,7% кунига 10 соатдан кўп ва 8,3% кунига 2-4 соат вақтини интернет тармоғига сарфлашини таъкидлаган.

Тадқиқотимиз натижаларига кўра, блогерларнинг 50% пост ёзиш учун ўртача 4 соат вақт сарфлайди. Қолган қисми эса 3 соат вақт сарфлайди. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, контент яратиш учун сарфланадиган вақт ҳар йили ошиб боради. Бу йил ҳар бир постга сарфланган ўртача вақт ўтган йилга нисбатан 30 дақиқага ошган. 2014-йилдан 2016-йиллардаги блогерлар сўровлар натижаларидан олинган маълумотларга кўра икки соатдан кам вақт сарфлайдиган блогерлар сонининг сезиларли даражада камайишини кўрсатган. [13]

Тадқиқотимизда иштрок этган блогерларимизни фикрига кўра, саҳифасида тақдим этаётган маълумотлар, ахборотлар ва материалларига борица кўпроқ вақт ва куч, билим ёки маблағ сарфловчи блогерларда муваффақиятга эгадирлар. 38% блогерларнинг фикрига кўра, саҳифасидаги ҳар бир мақоласига 4 соатдан 6 соатгача вақт сарфласа, ушбу мақола юқори изоҳлар еғишга эришади. Сўровнома натижаларига кўра

блогерларимизнинг яrimi ўз саҳифаларида ҳафтасига бир маротаба янги пост жойлайдилар. 25% эса ҳафтасига 2 ёки

3 маротаба янги пост жойлайдилар. Қолган қисми эса ойнага 2 маротаба янги пост жойлайдилар.

1-жадвал

Саҳифангизда янги пост жойлаш интервалини белгиланг.					
Ҳафтасига 1 маротаба		Ҳафтасига 2-3 маротаба		Ойнага 2 маротаба	
50%	6 нафар	25%	3 нафар	25%	3 нафар

Экспертларимизнинг ярмининг фикрига кўра, ўзбек блогерлари ҳамжамиятида блог юриштида муваффақиятга эришиш имкони юқори бўлган контент бу янгиликлардир. Мамлакатимиздаги энг сара ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий янгиликлардир. Қолган 33,3% фикрига кўра ушбу контент интервью бўлса, 8,3% ҳам янгилик ҳам интервью дея фикр билдирган. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра контент формати ҳамда блог муваффақияти ўртасидаги корреляция ҳам мавжуд. Электрон китоблар, кизикарли тадқиқотлар ва тергов ҳаракатли тадқиқотлар олиб боровчи блогерлар, фото-блог ёки янгиликлар жойлаштирувчи блогерларга нисбатан юқори муваффақиятга эришган. [14]

Тадқиқот натижаларига кўра блогерларимизнинг 66,7% ўз саҳифаларини юриштида бошқа блогерлар ёки маълум соҳа экспертлари билан ҳамкорликдаги постларни жойлашади. У интервью, расм ёки видео кўринишида бўлиши мумкин. Мисол тариқасида бугунги кунда ўзбек блогерлар ҳамжамиятида ўз ўрнига эга ижтимоий-сиёсий йўналишда, ижтимоий тармоқларда блог юритувчи Хушнудбек Худойбердиев фаолиятини таҳлил қиладиган бўлса, камида ҳафтасига бир маротаба экспертлар билан биргаликда олиб борган интервью жойлайди. Тадқиқотимизда иштрок этган қолган 33,3% блогерларимиз блогларини юриштида экспертлар билан ҳамкорликда ишламаган.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations) Ўзбекистон блогосфераси фақат ривожлана бошламоқда. Instagram ижтимоий тармоғида сиз "blogger" тушунчасига мос келувчи 120 дан ортиқ аккаунтларни топишингиз мумкин. Улардан энг машҳурлари бу хонанда Муниса Ризасева 1,9 миллион обуначиси ва актриса Зарина Низомутдиновани мисол қилишимиз мумкин. Интернет тармоқларида ўз фаолиятларини олиб боровчи ўзбек блогерларини гуруҳлаб таҳлил қиладиган бўлса, биринчи ўринда албатта шоу бизнес юлдузлари туради улардан кейин эса моделлар, макияж усталари ва машҳур рақамлар ҳисоблари мавжуд саҳат блогерлари туради. Масалан, Лео лақабли моделда 660 минг обуначи, пардозчи рассом Renata Искандарова 416 минг, Наргисс модели эса 393 минг обуначиси бор. Телеграм тармоғида эса «чинор остидаги кузатишлар» канали (5789 киши), Шухрат Курбанов каналлари — kurbanoﬀ.net (5455 киши), Никита Макаренко-5793 обуначиси билан машҳур. Умуман олганда, энг машҳур каналлар рўйхатини Telegram Analytics-да кўриш мумкин. Ўзбек тилида блог юритувчилар орасида энг машҳурларидан бири Мухрим Агзамқоджаев «Мухрим» лойиҳаси — 8899 обуначиси билан. Ҳам ўзбек, ҳам рус тилларида олиб бориладиган энг оммабоп шахсий Telegram канали Умид Гафуровнинг лойиҳаси Troll.uz -41810 абонентлари.

Ижтимоий тармоқлар биринчи маротаба пайдо бўлганда, улар одамлар ўртасидаги мулоқот учун платформа бўлиб хизмат қилган. Энди ижтимоий тармоқлар жамоатчиликка таъсир қилишнинг кучли воситаси ва фикр раҳбарлари қўлида назорат қилиш воситаси бўлиб бормоқда. Блогерлар ўз саҳифаларини

юриштида, тақдим қилаётган ахборотларига жуда чуқур ва жиддий эътибор қаратишлари лозим чунки уларнинг обуначилари уларнинг саҳифаларидаги ахборотга ишонадилар ва кузатадилар. Бугунги кунда блогосфера нафақат ахборот алишиш макони балки реклама ва даромад манбаига айланди. Ижтимоий тармоқларда кузатишимиз мумкинки баъзи саҳифаларда ахборот мақолалардан кўра реклама қисмлари жуда кўп. Мисол учун Америка юлдузи Ким Кардашян ўз саҳифасида ЭОС лаб бўйғини реклама қилиб чиқади ва унинг обуначилари уни тавсиясига кўра ундан фойдаланади ва зарар кўради. Ушбу юлдузнинг рекламаси унинг обуначиларида ғазаб уйғотади ва обуначилар сони камайди.

Ўзбек блогосферасидаги муоммо тўсиқларга биз тадқиқотимиздан хулоса қилган ҳолда қуйидагиларни киргизишимиз мумкин.

1.Ўзбек блогерлари ҳамжамиятида янги блогерларининг кириб келиши ва ушбу гуруҳнинг кенгайишига тўсқинлик қилувчи факторлардан бири бу жамиятимиз, стертиотиплар ва минталитетимиздир. Ўзбек минталитети ва жамиятимиздаги стертиотиплар блогерлик фаолиятини жиддий қабул қилмайдилар ва қўллаб қувватламайдилар. Шунингдек жамиятимизда ушбу тушунча ҳали бутунлай ўз аксини топмагандир.

2.Бугунги кунда мамлакатимизда, айниқса мамлакатимизнинг чекка ҳудудларида интернет сифатининг паст даражада эканлиги нафақат блог юритиш учун балки рақамли ахборот ва рақамли иқтисодиёт билан боғлиқ барча йўналишлардаги муоммо деб ҳисоблаш мумкин.

3.Яна бир муоммо бу ёшларнинг ўзида бўлиб, бу тил билмаслиқдир. Яни ўзбек блогосфераси асосан фақат ўзбек ва рус тилларида олиб борилиши ҳам блог ривожланишига тўсқинлик қилади.

4.Яна бир камчилик ёки қийинчилик деса бўлади, яъни блог юритишни бошлаш албатта бу ўз маблагига амалга оширилиб даромад келтирмайди ва кейинчалик ҳам келтирмаслиги мумкин.

Тадқиқотимиз хулосасидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги тақлифларни беришимиз мумкин.

1.Блогосферада рекламани тартибга солиш учун муқобил ёндашувларни топишимиз керак; чунки блогер саҳифасида ахборотлар ва реклама билан ишлаганида, реклама ва ахборот ўртасидаги чегара йўқолиб боради. Блог обуначилари ахборот ва рекламани аниқ ажрата билишлари лозим

2.Блог ва блогерлар фаолиятига оида конун ишлаб чиқиш.

3.Блогосферадаги дезинформация ва фейкларни, давлат раҳбариятига қаратилган ҳақоратли постларни назорат қилишда оптимал механизмларни ишлаб чиқиш. Чунки дезинформация ёки ҳақоратли постлар жойлаштирилганда 100 минглаб киши уни ўқишга улгиради. Кейин давлат томонидан ушбу блогер жиноий ёки маъмурий жавобгарликка тордилганда ушбу пост яна авж олади ва кузатувчи сони аксинча кўпаяди. Яъни касалликни ўзидан унинг даволаниши хавфли бўлади.

1. Лазуткина Е.В. Проблемно-объектный комплекс регулирования новостной информации блогосферы Рунета: дисс..канд. филол. Наук, Краснодар, 2010. – 85 с.
2. Евсюкова, Т. В., Гермашева, Т. М. тилшуносликда "блог" ва "блогосфера" тушунчасини аниқлашга доир асосий ёндашувлар // гуманитар, ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий Фанлар. - 2015. - № 11-2. - п. 234239.
3. Демушина, О. Н. давлат бошқарувида веб 2.0 технологияларидан фойдаланиш. // Москва университети ахборотномаси. Серия: 21: бошқарув (Давлат ва жамият). - 2016. - № 3. - п. 63-79.
4. Гришин, О. Е., В. П. Беляева Блогосфера (Сийёсий сегменти): Баъзи инструментал хусусиятлари. // Сик Социосфера конференциялари тўпламлари. - 2014. - № 25. - п. 169-172. Ганский, П. Н. Россия сийёсий жараёнида интернет технологиялари. // Ижтимоий ривожланиш назарияси ва амалиёти. Илмий журнал. - 2016. - № 18. - пп. 164-167.
5. Кудряшова, Е. В. блогосферанинг Россия сийёсий жараёнига таъсири даражаси. // Заонавий фан ва инновациялар. – 2015. – №1 (9). – Пп. 158-163.
6. Сенченко, Н. А. Блог тармоқ маданияти шароитида ҳисобга олиш муносабат қуриш йўли сифатида. // Евросийё олимлар Иттифоқи. – 2015. – № 8 – 4 (17). – П. 100-102
7. Кочеткова, М. О., блогосфера суҳбатининг бир жанр сифатида блог ривожлантириш, И. В. Тубалова Динамикаси: социолингвистик жиҳати. Вестник Томск давлат университети. – 2014. – № 1 (27). – Пп. 39-52.
8. Интернет тармоғида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш Рустамбеков И. Р.-2017
9. Теоретические проблемы гражданских правоотношений в интернете Абдуджалилова.-2015
10. Когнитивно-прагматические особенности актуализации коммуникативной ситуации кибербуллинга (на материале англоязычного Интернет-дискурса) Дайнека Н. Н.-2017
11. Журналистика в Интернет:особенности on-line изданий Узбекистана и их функционирование в условиях глобального информационного рынка Муратова Нозима Фахритдиновна-2011
12. Малиновский С.С. Политическая коммуникация в Рунете как фактор российского политического процесса: дисс.... канд. полит. наук, 2013
13. Нестеренок Ю.И. Политический блогинг в политикоммуникативных процессах современной России: дисс... канд. полит. наук, Ростов-на-Дону, 2013. – 151 с.
14. <https://kun.uz/96823975?q=%2F96823975>

Latifa QORAYEVA,
Navoiy viloyat XTXQTMOHM o'qituvchisi

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING KREATIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING
PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASPEKTLARI**

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qobiliyatini rivojlantirishning asosiy muammolari va yechimlari xususida fikr yuritilgan. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun, ularning intellektual-kreativ salohiyatini rivojlantirishni to'g'ri yo'lga qo'yish, o'quvchilar kreativ faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirlarning ahamiyati to'g'risida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: intellekt, ijodiy faoliyat, kreativ qobiliyat, kreativ imkoniyat.

**PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF
PRIMARY SCHOOL STUDENTS**

Annotation

This article focuses on the main problems and solutions for the development of creative abilities of primary school students in the educational process. the importance of activities that engage students in creative activities was discussed in detail.

Key words: intellect, creative activity, creative ability, creative opportunity.

**ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ
УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

Аннотация

В статье рассмотрены основные проблемы и пути их решения по развитию творческих способностей младших школьников в учебном процессе. Подробно обсуждалась важность занятий, которые вовлекают студентов в творческую деятельность.

Ключевые слова: интеллект, творческая деятельность, творческие способности, творческие возможности.

Hozirgi jamiyatda aqlan yetuk, axloqan pok, jismonan baquvvat, ruhan boy avlodga ta'lim-tarbiya berish, mustaqil davlatimiz oldidagi eng muhim va dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti teran fikrlovchi, aqli shaxslar rivojiga bog'liq bo'lmoqda, bunda jamiyat inson intellekti rivojini ta'minlash, inson ana shunday rivojlangan qobiliyati bilan jamiyatni taraqqiy ettiradi. Bugungi kunda boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ qobiliyatlarini shakllantirish orqali ijodiy ta'lim jarayonini loyhalashtirishning zamonaviy metodik ta'minotini yaratish, interfaol metodlar orqali kreativlik qobiliyatlarini shakllantirish, shuningdek boshlang'ich ta'limning ta'lim sifatini ta'minlash jarayonidagi ijtimoiy rolini oshirish masalalari dolzarb yo'nalishlardan biri sifatida tadqiq etilmoqda. Ana shu nuqtai-nazardan ilg'or xorijiy tajribalar asosida boshlang'ich ta'lim mazmunini modernizatsiyalash, kompetentsiyalarga asoslangan innovatsion ta'lim muhitini shakllantirish, interfaol o'qitish metodlari va texnologiyalarini amaliyotga keng tatbiq etish asosida o'quvchilarda kreativlik qobiliyatlarini shakllantirishning pedagogik mexanizmlarini yanada takomillashtirish muhim o'rin tutadi. Bugungi kunga kelib kreativlik nafaqat psixologlarning, balki pedagoglarning diqqat e'tiborini tortmoqda. Bu tushuncha ilmiy adabiyotlarda keng qo'llanilmayotgan bo'lsa ham bu tushunchani ma'lum darajada pedagogik iste'molga kiritishga doir harakatlar ko'zga tashlanmoqda. Pedagogika oid manbalarda kreativlik ijod bilan bog'liq holda o'rganiladi va tushuniladi. Ijodkorlikning psixologik jihatlari haqida fikrlar bildirilib, bilim asosan fikr yuritish va tasavvur qilish bilan bog'liq holda tahlil etiladi. Ijodning psixologik asoslari sifatida qo'yidagi elementlar qabul qilingan. Bular:

1. Qabul qilish.
2. Xohish va istak.
3. Tasavvur qilish.
4. O'z-o'zini kuzatish.

Shu bilan bir qatorda bilimning asosini tashkil qilishda asosiy o'rinni egallaydigan fikr yuritish bilan tasavvur qilish quyidagi elementlar belgilanishi e'tirof etilgan. Bular:

1. Aqliy mehnat.
2. Intuitsiya.
3. Dunyoqarash.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, kreativ qobiliyat rivojining psixologik jihatlari mavjud. Bunday psixologik jihatlarga inson ongining rivoji, intellektning paydo bo'lishi hissiy intellekt masalalari, jins va intellekt, intellekt yetishmovchiligi, intellektning tuzilishi masalalari, intellekt tarixi kabilar kiradi. Yuqoridagi fikrlardan intellekt rivoji psixologik muommolardan biri eg'kangligiga ishonch xosil qildik. Insonning aqliy taraqqiyotini tadqiqot qilish bugungi kundagi fan oldida turgan muxim fazifalardan biri bo'lib qolmasdan, balki bu muammo qadimgi davrdan beri mutafakkir, ma'rifatparvar olimlarning diqqat markazida bo'lib keldir. Shuning uchun chet el psixologiyasida ushbu muommoni o'rganish uchun ko'plab izlanishlar olib borilgan. Hammaga aniqki rus psixologi D. B. Bogoyavlenskaya intellektual faollikning 3 darajasi mavjudligini belgilab bergan edi.

1. Reproduktiv, 2. Evristik, 3. Kreativ

Biz quyida intellektual faollikning yuqori darajasi hisoblanmish kreativlik haqida muloxaza yuritishga xarakat qilamiz. Chunki bu narsa psixologiyada juda kam o'rganilgan. Lekin muxim ahamiyat kasb etuvchi jabha bo'lib xisoblanadi, umumiy xolatda kreativlik tushinchasi va jarayonning o'tmishdagi hozirgi davrdagi yoki keyingi xususiyatlarini o'z ichiga qamrab oladi. Ushbu jarayon natijasida odam yoki odamlarning guruxi oldin mavjud bo'lmagan biror narsani yaratadi, kashf qiladi, yangilik elementlarini vujudga keltiradi. X.Ye.Trik kreativlikni o'rganishning 4 yo'nalishini ko'rsatib beradi va ularning har birini izoxlashga intiladi.

1. Kreativlik natijasi sifatida

2. Kreativlik qobiliyat sifatida
3. Kreativlik jarayon sifatida
4. Kreativlik shaxsning xususiyati sifatida

Atoqli psixolog Man Fersoi, K. Teylor va boshqalar 1-chi yondoshishning tarafdorlari safiga kiradilar. Ular kreativ natijaning 3 xususiyatini belgilab beradilar. Miqdor, sifat ko'pchilik tadqiqotchilar natijani ijodning yagona mezonini deb xisoblaydilar, goho bu fikrga antitezi sifatida ishonchsizlik bildiradilar, unga shubxa bilan qaraydilar. Jumladan, Teylor, Slit va boshqa olimlarning ko'rsatishiga kreativ natijaning ko'pchilik belgilangan taraflari haqida ayrim jihatlari bilan ijodga bevosita aloqasi bor xolos, qolganlari esa sinovdan o'tkazilayotgan ishlarining umumiy natijalarini tariflashga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Kreativlikni jarayon sifatida o'rganishda kreativ fikrlarning bir necha [1] bosqichlari darajalari va turlari takidlab o'tiladi. Psixolog Uolles 1926 yildan e'tiboran kreativ jarayon bosqichlarini tadqiq qilishni boshlagan edi. Chunki ushbu izlanish tasviriy xususiyatga egadir. Muallif kreativ jarayonda 4 bosqich mavjudligini alohida uqitirib o'tadi.

1. Psixologik jihatdan vaziyatga tayyorlanish
2. Har qaysi shaxsiy, kognitiv, motivatsion jabhalar bilan yetilish

3. Yuzaga kelgan vaziyatga nisbatan ruhanlash

4. Muommo yoki vaziyatning haqiqatligini tekshirish

Bugungi kunda olib borilayotgan kreativ imkoniyatni rivojlantirishga oid barcha ishlarning sifat samaradorligi talab darajasida emas. Jamiyat va davlat oldidagi talablardan kelib chiqib, o'quvchilarning umumta'lim maktablaridagi tahsili davomida intellektual imkoniyatni rivojlantirish ishlarini muvaffaqiyatli olib borish zarur. Bu esa tarbiya jarayoniga psixologik-pedagogik texnologiyalarni qo'llashni, zamon talabi darajasida mutlaqo yangi tarbiya tizimini yaratishni talabqiladi. Har bir o'quvchiga, uning shaxsiy xususiyatidan kelib chiqib, uning kreativ imkoniyatini rivojlantirish maqsadida ta'lim-tarbiya jarayoniga biror psixologik yoki pedagogik uslubni qo'llash murakkab jarayondir. Muayyan takomillashgan pedagogik yoki psixologik uslubni qo'llash, uni mantiqiy-nazariy jihatdan to'liq anglab olish va amaliyotga qo'llashgacha bo'lgan murakkab jarayonga qaraganda – jarayonning o'zini loyihalashtirish eng qulay va samarador uslubdir. Ya'ni har bir o'quvchiga individual yondoshish kerak. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga yo'naltirilgan tarbiya tizimi o'qituvchidan yoshlarning kreativlik qobiliyatini rivojlantirishda tarbiya uslubiyotlariga alohida munosabat bilan yondoshishni, uslubiyotni hamda mavjud holatni to'liq o'rganishni, jarayonga kreativ muhitni olib kirishni taqozo etadi. Bunga asosiysabab:

- intellektual kreativ ishlar jarayonida to'liq muvaffaqiyatga erishish yoki muvaffaqiyatsizlik tahdidining mavjudligi;

- boshlang'ich sinf o'quvchisi to'qnashadigan va ba'zan ko'p yillar davomida muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz kurashadigan hayotiy holatlardan biri – bu fikrining o'ylaganidye ro'yobga chiqmasligini anglash; [2]

- boshlang'ich sinf o'quvchilari ko'pincha o'zining dunyoqarashi, tasavvurining qanday darajada kengligidan kelib chiqib, fikrlaydi hamda bu fikrlashni mavjudlikning ijobiy, yoki salbiy holatlari bilan bog'lab tahlil qila olmasligidir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining intellektual imkoniyatini rivojlantirish jarayonini shakllantirishda quyidagi holatlar e'tiborga olinishi kerak:

1) Intellektual imkoniyatni shakllantirish va rivojlantirish jarayoni maksimal darajada texnokratik bo'lishi kerak. Buning uchun esa psixologik hamda pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish kerak;

2) Intellektual imkoniyatni shakllantirishni ta'lim-tarbiya jarayoniga singdirilishi ko'zda tutilayotgan tegishli texnologiyalarni ilmiy asoslash va ishlab chiqish lozim;

3) Intellektual imkoniyatni shakllantiruvchi tarbiya jarayonining dastlabki holatda ijtimoiy-psixologik muhitni aniq tahlil qilish hamda taktik jarayonni mukammal ishlab chiqish kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchisi shaxsining shakllanish jarayoniga – jamiyatda qabul qilingan axloq normalari, hulq normalari, ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlarini singdirish texnologiyalarini yaratish ko'pgina jihatdan yakuniy natijani ta'minlashga xizmat qiladi. Shu o'rinda shaxsning ijtimoiylashuviga ham e'tiborni qaratsak:

1. Boshlang'ich jamoalashuv yoki moslashuv bosqichi. Bunda o'quvchi tomonidan ijtimoiy tajriba o'zlashtiriladi, moslashtiriladi va qabul qilinadi.

2. Individuallashuv bosqichi. Bunda o'quvchilarni o'z ustida mustaqil ishlashlari va mustaqil fikrlarini ruyobga chiqarishda o'zining mustaqil fikrini bildirish istagi, jamoat xulq normalariga nisbatan ijobiy hamda tanqidiy fikrlash paydo bo'ladi.

3. Integratsion bosqich. O'quvchi jamiyatda o'zi o'rni topish, jamiyat hayotiga kirishish, atrofda qilargalarga ijobiy tomondan tanilish, faoliyatda o'zini ijobiy tarafdan ko'rsatish harakatiga tushadi, ya'ni shaxs sifatida o'zini tanitish istagi birinchi o'ringa chiqadi [3].

- Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, agar shaxsning kreativ izlanishi, intellektual imkoniyatini ko'tarish harakatlari biror ijtimoiy guruh yoki jamiyat tomonidan qabul qilinsa, integratsion bosqich muvaffaqiyatli o'tadi. Mabodo buning aksi bo'lsa, quyidagi holatlar kelib chiqadi:

- o'quvchida norozichilik kayfiyati paydo bo'lib, tushkunlik holatiga tushadi;

- o'zi harakatlarini tahlil qilib, o'zini o'zgartirishga harakat qiladi;

- o'quvchi o'zida tashkilotchilik, yetakchilik, o'zini ko'rsatish kabi hislatlarni jilovlab, mavjud muhitga moslashish harakatiga tushadi.

Yuqorida intellektual imkoniyatni shakllantirish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi barcha omillarni qarab chiqdik. Tabiiyki, intellektual imkoniyatni shakllantirib uni rivojlantirib borish uchun, ta'lim-tarbiya jarayoniga bunday texnologik yondoshuv o'ziga xos savollarni keltirib chiqarishi mumkin.

Jumladan, texnologik asosda umumta'lim maktablarida o'quvchilarning tarbiyaviy jarayonini qanday tashkil etish kerak? – degan savol yuzaga kelishi muqarrardir. Bu savolga javob berish uchun quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim:

1) Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ma'lumotlar bazasini yaratish. Ma'lumotlar bazasi o'quvchi shaxsiga tegishli barcha ma'lumotlarni qamrab olishi kerak.

2) Umumta'lim maktabidagi ijtimoiy muhitning aniq tahlilini amalga oshirish. Aynan muhit qanday darajada ekanligi o'quvchi tarbiyasiga, uning kreativ imkoniyatining shakllanishiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatadi. Muhit tahlili quyidagi ko'rinishda amalga oshirilishi kerak:

- mavjud ijtimoiy muhitning asl holatini, kreativ imkoniyatni rivojlantiruvchi harakatlarini aniqlash;

- o'qituvchi-tarbiyachilarning ijtimoiy muhitga munosabatini aniqlash;

- o'quvchilarning ijtimoiy muhitga, maktab rahbariyati olib borayotgan faoliyatga munosabatini aniqlash;

- yuzaga kelayotgan va yechimini kutayotgan muammolarni aniqlash.

3) O'quvchilarning kreativ faoliyatini oshiruvchi aniq reja va dasturini ishlab chiqish. Muhit tahlili asosida mazkur reja va dasturda 1-navbatda bajarilishi kerak bo'lgan dolzarb ishlarni belgilab olish kerak. Bunda quyidagilar aniq ko'rsatilishi lozim:

- tarbiyachilar amalga oshiradigan kreativ va tarbiyaviy ishlar;
 - o'quvchilar uyida amalga oshiriladigan intellektual musobaqa va kreativ ishlar; [4]
 - jamoat tashkilotlari, turli jamg'armalar va homiy tashkilotlar bilan amalga oshiriladigan ishlar;
 - o'quvchilarda g'oyaviy immunityetni shakllantirish ishlari;
 - salbiy oqimlar, zararli g'oyalarga qarshi kurash muhitni shakllantirish.

4) O'quvchilarning kreativ imkoniyatini rivojlantirish jarayonining monitoringini yaratish. Amalga oshiriladigan barcha ishlarining yagona monitoringini shakllantirish orqali, jarayonni bevosita kuzatish imkonini yuzaga keladi. Bundan tashqari jarayonning borishini tahlil qilish mumkin.

5) Jarayonga qo'shimcha o'zgartirishlar kiritish dasturi. Monitoring natijasida jarayonga tegishli ishlarining qanday darajada bajarilishidan kelib chiqib, joriy o'zgartirishlarni amalga oshirish kerak. Shu maqsadda qo'shimcha o'zgartirishlar dasturini ishlab chiqish mumkin. Bu dastur korreksion (tuzatish) ahamiyatga ega bo'lib, jarayon samaradorligi va ish sifatini yanada ko'tarishga qaratiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ imkoniyatini rivojlantirishda tarbiyaning ahamiyati muhim rol o'ynaydi. Bunga erishish uchun o'quvchining ongiga, dunyo qarashi va irodasiga tizimli, muntazam ta'sir etib boriladi. Kreativ salohiyatni rivojlantirish jarayonida bulardan birortasi e'tibordan chetda qolsa, ko'zlangan maqsadga erishish qiyinlashadi. Mana shu psixologik jihatlarni e'tiborga olingandagina yoshlarning intellektual kreativ qobiliyatlarini shakllantirib uni rivojlantirishga imkon yaratiladi. O'quvchilarning intellektual imkoniyatini rivojlantiruvchi har qanday maqsadga qaratilgan tarbiya jarayonining mohiyati va vazifalari tarbiyachilar tomonidan ryejalashtiriladi va ketma-ket bajariladigan usullar belgilab olinadi:

1. O'quvchilarning kreativ imkoniyatini shakllantiruvchi hislatlarini uyg'otish va rivojlantirish rejalashtiriladi.

2. Mana shu hislatlarni rivojlantirishni amalga oshiruvchi usullarni yaratish yoki kreativ imkoniyatni oshirib borishga xizmat qiluvchi manbalar izlab topiladi.

3. Belgilangan maqsad uchun xizmat qiladigan nazariy va amaliy manbalarni qaysisini va qayerda ishlatish rejalashtiriladi.

Mana shunday rejaga solinib olib boriladigan ishlarni amalga oshirish ta'lim-tarbiya tizimi jarayonida ham yoshlarning intellektual imkoniyatini rivojlantirib boradi, jamiyat va insonlarning intellektual va jismoniy faoliyatini oshirib boradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun, ularning intellektual-kreativ salohiyatini rivojlantirishni to'g'ri yo'lga qoyish uchun o'quvchilar kreativ faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirlarni belgilab ularni ikki guruhga ajratamiz:

1. «Intellektuallar» guruhi

1) «Zakovat», «Iqtidor», «Imkon» kabi intellektual o'yinlarni o'tkazish;

2) «Eng yaxshi diktant, matematik, musiqachi, rassom ... va hokazo» nomlarda tanlovlar o'tkazish;

2. «Ijodkor va istye'dodli yoshlar» guruhi

1) «Eng yaxshi shye'r, rasm, foto, kashta, so'zana va hokazo» nomlarda tanlovlar o'tkazish;

2) «Quvnoqlar va Zukkolar» klublari jamoalari bellashuvlarini o'tkazish;

3) «Eng yaxshi hamshira, hisobchi, oshpaz, tikuvchi va hokazo»

nomlarda tanlovlar o'tkazish; [5]

4) «Yosh musavvir», «Yosh musiqashunos», «Yosh kitobxon», «Yosh ijodkor» kabi klublarni tuzish;

5) ijodkor yoshlarning kreativ kechalari va ko'rgazmalarini tashkil etish;

6) umumxalq bayramlari, Xalqaro va Milliy bayram kunlari munosabati bilan tadbirlar majmuini ishlab chiqish va amalga oshirish.

7) Buyuk mutafakkirlarimizning tavallud kunlariga bag'ishlangan bayram kechalarini sahnaviy ko'rinishlarini uyushtirish;

8) Mustaqil ravishda biror bir mavzuga bag'ishlangan badiiy kompozitsiyalar tayyorlash;

9) Kreativ ishlar majmuasini ommalashtirish.

10) Eng yaxshi ijodkor o'quvchi sovrinini tashkil etish.

Quyida boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish usullaridan foydalanish haqida namunalar keltiramiz:

Aql charxi mashqlarini o'tkazish: bunga turli ryebuslar, krasovordlar yechish, shaxmat va shashka o'yinlarini musobaqa shaklida tashkil etish kiradi.

Yosh qalamkashlar to'garaklarini o'tkazish: bunga bolalarning kreativ mahoratini, istye'dodini oshirib borishga qaratilgan tadbirlari majmuasi kiradi.

Chaqqonlar va epchillar sport o'yinlarini o'tkazish: bunga barcha turdagi sport musobaqalarini o'tkazish kiradi.

Mushoira, g'azalxonlik ko'rik tanlovlarini o'tkazish: bu usulga bolalarning shye'r va g'azallar yozishi emas, ularni yaxshi mutoala qilishi kiradi.

Quvnoqlar va zukkolar tanlovlarini o'tkazish: bu tanlov orqali bolalarning san'at, teatr va rassomchilikka bo'lgan qiziqishi orttiriladi va zukkolik mahorati baholanadi.

Ustoz-shogird ishlarini takomillashtirish: bu usulni amalga oshirish uchun eng yaxshi ish olib borayotgan shogirdlari undan juda mamnun va minnatdor bo'lgan pedagog-ustozning ishlari ommalashtiriladi.

Boshlang'ich sinf yoshidagi bolaning tafakkuri – aniq tafakkur bo'lib, u nimalarni idrok etsa yoki tasavvur qilsa, o'sha narsalar haqida fikr yuritadi. Shu bois bola uchun mavhum voqea-hodisalar to'g'risida gapirilganda, ularning u avval o'zlashtirishga muvaffaq bo'lgan voqea-hodisalarga nisbatan qiyoslab tushuntirish maqsadga muvofiqdir.

Bu davrda bola hayotida o'yin bilan birga faoliyatning boshqa turlari ham ahamiyatli bo'lib boradi, dastlabki mehnat ko'nikmalari hosil bo'ladi: rasm chizadi, loydan, qumdan turli buyumlar yasaydi. Shuningdek, ular kattalar tomonidan berilgan oddiy topshiriqlarni bajarib boradilar. Ularni kuchlari yetadigan ishlarga jalb qilish yaxshi samara beradi.

O'zbekiston Ryespublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq Respublikamizdagi bolalarning barchasi 6 va 7 yoshdan boshlab umumiy o'rta ta'lim maktablarida tahsil ola boshlaydilar. Shu davrga qadar bola hayotida muhim o'rin tutgan o'yin faoliyati o'z o'rnini tizimli, uzluksiz ravishda amalga oshiriladigan va majburiy vaqt asosida tashkil etiluvchi o'qish faoliyatiga bo'shatib beradi. Bola uchun bunday "mas'uliyatli mehnat"ga o'tish qiyin kechsada, u asta-sekin bunday sharoitga ko'nika boradi.

Maktabda tashkil etilayotgan ta'lim jarayoni bolaning aqliy faoliyati uchun zarur bo'lgan fazilatlarining tarkib topishini ta'minlaydi [6].

O'qituvchi ularning qiziqishlarini qondirishga harakat qilishlari va shu asosda ushbu qiziqishlarni rivojlantirib borishlari kerak [7].

Ko'rsatib o'tilayotgan ushbu asoslar bevosita boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy imkoniyatlarini to'g'ri shakllantirish va rivojlantirish uchun zarurdir.

Ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirishda ma'lum bir maqsad belgilab olinadi, qonunlar qabul qilinadi, dasturlar va tadbirlar ishlab chiqiladi, ryejalar belgilanadi va bular hozirgi talab darajasida amalga oshiriladi. Demak, ta'lim-tarbiya oldida loyihalash, ma'lum pedagogik tizimning amalga

oshiriladigan loyihasi, qurilishi pedagogik texnologiyadir. Shu nuqtai nazardan qaralganda "shaxsni shakllantirish" ham ma'lum pedagogik tizimning loyihasidir. Ya'ni barkamol shaxs tarbiyasining maqsadi, mazmuni, tarbiya metodlari, shakllari va vositalari mavjud bo'lib, bu ham o'ziga xos texnologiyadir.

Boshlang'ich sinflarda bolalarning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish ta'lim-tarbiyaning olib boriladigan metodlariga bog'liqdir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turli individual tipologik xususiyatlarga ega o'quvchilar uchun ta'limning yagona qulay, optimal sharoitlarini yaratish mumkin emas.

Ammo o'zlashtirishning samaradorligini oshirishda muammoli ta'lim, noan'anaviy ta'lim usullarini qo'llash muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib aytganda inson aqliy va ijodiy taroqqiyoti ko'p jihatdan inson psixikasini taroqqiyotiga bog'liq. Inson sezgilarining normal taroqqiyoti, idrok etishning aniq va terangligi, diqqatni ko'lami hajmi va barqarorligi, tafakkurning ser mahsul, ijodkorligi va mustaqilligi hamda boshqa jarayonlarning shunday taroqqiyoti bolaning ijodiy rivojida juda muhim ekan.

ADABIYOTLAR

1. Вановский Б. Г. Программа технологии формирования и развития творческого мышления учащихся общеобразовательных школ, школ-лицейев, гимназий // Мир психологии. – 2001. - № 1(25). – С. 252-259.
2. Вановский Б. Г. Программа технологии формирования и развития творческого мышления учащихся общеобразовательных школ, школ-лицейев, гимназий // Мир психологии. – 2001. - № 1(25). – С. 252-259.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014. – p. 4.
4. Mavlanova R.A, Raxmonqulova N.X. "Boshlang'ich ta'limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya." T., 2013.
5. Mavlanova R.A, Raxmonqulova N.X. "Boshlang'ich ta'limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya." T., 2013.
6. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida» gi Qonuni. // Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T. Sharq. 1997.

УДК:42

Умиджон КУРБАНОВ,
Преподаватель кафедры Романскогерманские языки
Самаркандский государственный университет
Email: umidjon.kurbonov.81@gmail.com
Тел: 93000 00 00

На основе отзыва профессора Бухарского государственного медицинского института Шодмонова К.Б.

MONTAIGNE: SELF-ANALYSIS AND OBSERVATIONS AS A SPECIAL TECHNIQUE FOR RESEARCHING HUMAN CONDITIONS, QUALITIES AND PROPERTIES

Abstract

The article is devoted to a critical analysis of M. Montaigne's deeply philosophical treatise "Experiments" in the aspect of introspection and observation as a kind of technique for studying human states, qualities and properties, since the focus of Montaigne, a philosopher and a writer, is man, not God, and, moreover, man in himself specifically and directly defined understanding is Michel Montaigne himself.

Key words: introspection, observation, human condition, quality, properties, fate, Renaissance.

MONTEN: O'ZINI TAHLIL VA KO'RISHLAR INSON SHARTLARI, SIFATLARI VA XUSUSIYATLARINI O'RNATISHNING XUSUSIY TEXNIKASI

Annotasiya

Maqola M. Montening chuqur falsafiy "Tajribalar" risolasini tanqidiy tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, u insoniyat holatlari, fazilatlarini va xususiyatlarini o'rganishning o'ziga xos uslubi sifatida introspeksiya va kuzatish nuqtai nazaridan, chunki faylasuf va yozuvchi Montening diqqat markazida. - bu Xudo emas, balki odammi, bundan tashqari, odamning o'ziga xos va aniq tushunchasi Mishel Montening o'zi.

Kalit so'zlar: introspeksiya, kuzatish, odamning holati, sifati, xususiyatlari, taqdiri, Uyg'onish davri.

МОНТЕНЬ: САМОАНАЛИЗ И НАБЛЮДЕНИЯ КАК СВОЕОБРАЗНАЯ ТЕХНИКА ИССЛЕДОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ, КАЧЕСТВ И СВОЙСТВ

Аннотация

Статья посвящена критическому анализу глубоко философского трактата М.Монтеня «Опыты» в аспекте самоанализа и наблюдения как своеобразной техники исследования человеческих состояний, качеств и свойств, поскольку в центре внимания Монтеня - философа и писателя - человек, а не Бог, и притом человек в самом конкретно и непосредственно определенном понимании – это сам Мишель Монтень.

Ключевые слова: самоанализ, наблюдение, человеческое состояние, качество, свойства, судьба, Возрождение.

Основное сочинение французского мыслителя-новатора эпохи Возрождения Мишеля Монтеня «Опыты», бесспорно, является одной из ключевых книг своего времени и одновременно открывает путь новой культурной эпохе. С одной стороны, Монтень вполне держится в русле гуманистического движения, вернее, ее рационалистического направления, не принимая метафизики и схоластики, и ориентируется на античных авторов, главным образом, тех же стоиков. Так же, как и у других деятелей эпохи Возрождения, понятие Бога у Монтеня легко заменяется понятием Природы. Именно природа производит человека на свет и управляет его жизнью. Что представляет собой эта природа, так и остается неясным. В чем-то она похожа на судьбу [2].

В конце концов, можно сказать (и в этом будет последняя ясность), что появление понятия природы на горизонте сознания деятелей эпохи вытекало из такого самоощущения, которое подразумевало присутствие истины в них самих как естественного явления. Если Истина во мне самом, то это так же очевидно, как присутствие тела, и ни к какой высшей инстанции обращаться не надо. В то же время Ренессанс вовсе не отрицает веры в Бога как Творца мира. Просто в сфере мысли вера как бы уже оттесняется на второй план, а человек и его натура выдвигается на первый план. Вера, безусловно, необходима для человека, но не

универсальна, уже далеко не во всех его делах себя обнаруживает. То есть вера не повсеместна, не занимает души целиком, и прежде всего в вопросах познания человеком себя и мира. Вследствие признания необходимости веры, наряду со словом Природа иногда употреблялось и слово Бог. Мысль Возрождения ни метафизически, ни теологически не продумана, но общая склонность рассуждать именно о Природе, ссылаться на нее - налицо.

Данный факт, конечно, можно объяснить и влиянием стоиков, для которых природа является высшей и последней инстанцией. Но всегда нужно помнить, что ситуация Возрождения в духовном смысле совершенно иная. Человек этого времени знаком с христианским вероучением и развитой богословской доктриной о Боге как Абсолютной Личности. Природа здесь никак не может завоевать приоритета единственной вечной Истины. Отсюда проистекают постоянная непоследовательность, колебания, даже в употреблении понятий (Бог или природа), а может быть, и в целом нефилософичность, эпохи Возрождения [2, с. 94].

В центре внимания Монтеня - философа и писателя - человек, а не Бог, и притом человек в самом конкретно и непосредственно определенном понимании - сам Мишель Монтень. Но он судит о себе так (в отличие от «титанов» ренессансной эпохи) до простоты трезво и

откровенно. Человек у Монтеня не Бог и никогда им не станет. Он только человек, а только человек есть существо, особых надежд и восторгов не вызывающее. Изумительно суетное, поистине непостоянное и вечно колеблющееся существо человек. Достаточно трудно составить о нем устойчивое и единообразное представление.

Трактат Монтеня «Опыты» состоит из 107 эссе, т.е. «опытов», посвященных самым разным темам и, казалось бы, почти никак не связанных между собой с точки зрения предмета исследования. Это вполне произвольный набор наблюдений и размышлений очень широкого диапазона полета мысли - из области морали, религии, военного искусства, психологии, медицины и т.д.

Ренессанс в произведении чувствуется в необузданном стремлении объять необъятное, осознать мир как бесконечное целое, в нем можно увидеть и некое подобие философской заявки. Но эта заявка одновременно отменяется отсутствием системы, имеющей сколь-нибудь явное единое логическое основание. Поэтому никакой целостности, никакой картины мира нет, и это не случайно, ибо это сознательная позиция автора, реализованная в самом жанре произведения под новым названием - эссе. Это почти намеренно не связанные между собой зарисовки, совершенно нового жарнового направления и нового слова в литературе эпохи. Именно Монтень и становится начинателем нового литературного направления в мире художественного творчества – эссе.

Человек, по Монтеню, в принципе не способен обнаружить принцип построения какой-либо системы. Истина как таковая для него сокрыта. Он всегда имеет дело лишь с разногласием мнений, претендующих на роль истинного знания. Но там, где одна «истина» отменяет другую, а сама отменяется третьей, никакой истины искать нельзя. Честнее признать ограниченность человеческих сил, чем всякий раз браться за выполнение непосильной задачи и получать в итоге заблуждение вместо достоверного знания [7, с. 33].

Определенного рода единство в калейдоскопе опытов все же есть, хотя философским способ его обнаружения назвать нельзя. Монтень сам называет себя «философом неожиданным и случайным», что звучит парадоксально для его времени, но звучит вполне конкретно в наше время. Объединяющим все многообразие мира началом здесь является та самая «личность самого автора «Опытов». Философский принцип Сократа «познай самого себя» Монтень трактует исключительно в предельно индивидуалистическом, как бы мы сегодня сказали, духе. Познай не человека как такового в себе, а только «самого себя как вот этого: применительно к автору вот этих «Опытов» Мишеля Монтеня. Отдай себе отчет в своих познаниях, характере, привычках, в том, на что ты способен, а за что тебе не следует браться, и потом, очертив свои собственные границы, берись рассуждать о мире. Всякий раз понимая, что это твое и только твое суждение, а ты и самого себя толком не знаешь - таковы девизы М. Монтеня [7, с. 36-37].

Можно смело утверждать, что ход самопознания, который осуществляет Монтень в своих опытах, в чем-то схож с самоанализом, осуществленным блаженным Августином в «Исповеди». Августин Блаженный также исследует свои поступки и мнения, порой осуждая себя за них достаточно строго. Особенно это заметно на критике его собственной интеллектуальной биографии, где он решительно отказывается признать учения различных философов именно из-за их претензии на исключительную истинность. Но в то же время духовная дистанция между Августином Блаженным и Монтенем

огромна. Монтень в итоге никуда за пределы своего человеческого и только человеческого, притом индивидуально-психологического, «я» не выходит, но это внутреннее «я» в любой момент готово обнаружить себя, вырваться наружу. А потому вовсе и неудивительно, что особое внимание Монтеня было уделено вопросам, связанным с изучением внутреннего мира человека, который он проводил на самоанализе – в этом и представляется отличительная черта его философии. Анализируя человеческую жизнь и ее смысл, он характеризовал смерть и факт ее неотвратимости, трусость и мужество, труд и праздность, правдивость и ложь, счастье и несчастье, богатство и умеренность, совесть и бесчестие. Кроме того, по жанру труд Монтеня противопоставляется официальной идеологии времени, в котором он жил, и был предназначен широкому кругу читателей [1].

Важно указать, что М. Монтенем была создана оригинальная теория человека, которая нашла воплощение в его «Опытах» и отразила его восприятие, а также все экзистенциальные проблемы бытия. Мыслителем была осознана вся трудность составления устойчивого и единообразного представления о человеке, в связи с чем он обосновал автономный характер бытия посредством применения таких принципов, как эпикуреизм и трансцендентальный скептицизм. Монтенем была использована своеобразная техника изучения человеческих состояний, качеств и свойств, которая культивировала в себе четкий самоанализ, тонкие наблюдения за собой и окружающими, событийной жизнью и была сопоставлена с «книжной» рассудительностью. Уникальный подход философа связан с попыткой рассказа о человеке, прибегая при этом к рассказу о собственной личности. Он указывает на то, что это конкретный гражданин, но не человек вообще, и это он является Ното Ordinalis, а не эфемерным творением. Вольтер, как сторонник идей Монтеня, указывал, что его идея, связанная с собственной обрисовкой, является прекрасной, так как, в конечном счете, он смог изобразить человека вообще. Но, как указывает сам Монтень, наибольшая трудность заключается в самоописании, которое в то же время приносит большую пользу.

Поиск смысла жизни и оснований человеческого бытия Монтень преломляет посредством понимания счастья. Беря в расчет стоический критерий счастья - философскую ясность духа, автор указывает на основную причину поступков человека, - эгоизм, но при этом он говорит о нем как о необходимости, чтобы человек был счастлив. Эгоизм, по его мнению, охраняя душевный покой (и счастье), ограничивает, с одной стороны, экспансию «эгоизмов» других людей, а с другой, - разрушает изнутри гордость, которая стремится познать абсолютную истину [2, с. 95].

Монтень основывается на методологическом принципе «обмирщения» психологии, «заземляя» метафизические проблемы, говорит о том, что смерть неизбежна, а душа непосредственно зависит от тела. Данные факты заставляют мыслителя отрицать бессмертие души. Отстаивая самодостаточность жизни человека, цель которой заключена в ней самой, Монтень указывает, что его поступки и даже земная слава не могут представлять собой цель, они результат жизни, хотя конечно они обладают значением и смыслом. Автор берет как подлинный путь некую «среднюю дорогу», которая отличается от общественной и религиозной деятельности, она также отлична от научного пути, однако во всех них человек проявляет стремление к жизни, которая свободна и независима, соответствует его внутренним идеалам. В качестве подобного внутреннего принципа Монтень

указывает добродетель, которая помогает человеку в преодолении невзгод, страданий, она подавляет его страх перед смертью.

Монтень говорит о невозможности человеком скрыться от своего «Я», так как те пороки и недостатки, которые у него есть, всегда находятся при нем. В связи с этим процесс уединения (представляющий собой безлюдную пространственность Я) не может спасти душу от зла, от «свойств толпы», которые утвердились в ней; они не могут избавить ее от внешней уязвимости, лишая человека получать удовольствие непосредственно от его жизнедеятельности [4, с. 176].

Со стороны мыслителя выдвигается предложение «расстаться с собой», то есть понаблюдать за собой объективно, предпринять попытку обновления, самоочищения и собственного приобретения с нуля, попытаться переоценить собственное мировоззрение, принципы и приоритетные установки. Призывая к этому, Монтень даже прибегает к полемике, требуя сбросить все оковы, узы, связывающие людей с их близким кругом, заставляет людей сделать осознанный выбор в пользу одиночества, но при этом жить с наслаждением. С этой целью, он указывает, необходимо, чтобы человек располагал собственным укромным уголком, в котором возможно уединиться для беседы с внутренним «Я», забыв о душевных беседах с внешней средой (близкие и родные). Монтень считает, что процесс уединения обладает разумными причинами в большей степени в отношении тех, кто успел уже пожить, в связи с чем мыслитель начинает анализировать собственную жизнь и ценности. В качестве подлинного уединения, - замкнутости в себе обновленной души, - «можно наслаждаться и в толпе, в толчее городов, при дворах королей, хотя свободнее, полнее им можно наслаждаться в одиночестве», - указывает мыслитель. Он считает, что люди, служившие обществу на протяжении длительного времени, достойны остаток своих дней провести в наслаждении [4, с. 177].

Монтенем введен в свои философские высказывания Человек Обыкновенный, Homo Ordinalis, который не только проявляет способности к одиночеству-уединению, но находится в состоянии одиночества-уединения и умеет применять самопознание, стремясь постигнуть цель и суть своего бытия. Но мыслитель приходит к выводу об открытии этих качеств после долгой жизни, в ее самом конце как итог мудрой зрелости его внутреннего мироощущения и познания; он указывает на их доступность лишь избранным личностям, к которым он относит мудрецов, владеющих навыком самоуправления, которые превратили собственную душу в собственного собеседника, или даже «превратившим себя одного (одинокого) в театр одного актера и одного зрителя, в целый «народ», когда целый народ становится «одним»».

М. Монтень часть своих «Опытов» посвящает страху в рамках специального эссе, определяя страх в качестве страсти, которая, как он выражается, «воистину поразительна», и которая в большей степени в сравнении с другими выбивает человеческий разум из состояния равновесия, гармонии. В связи с этим автор применил эпиграф к работе - цитата из Вергилия: «Я оцепенел; волосы мои встали дыбом, и голос замер в гортани». Монтень свидетельствует о том, что страх способен «открыть нам пятки» или вколачивать и сковывать ноги. Но для него наибольшее значение имеет фиксация крайней степени страха (определяемая автором в качестве позорной храбрости трусов) - ситуация, в которой испытывая страх, человек преисполняется отваги. С

античным педантизмом Вергилия автор заключает: «Вот чего я страшусь больше самого страха».

М. Монтень в своем труде «Опыты» проводит размышление, относящее к смерти, для которого характерны традиции античного мировоззрения: существует запрет на суждение о счастье человека, пока тот не умер (автор указывает на отважные и известные смерти). В данном случае Монтень созвучен с мнениями Платона и Цицерона в рамках размышлений на тему подготовки к смерти. Как указывает автор, смысл и предназначение философии, в большинстве своем, сведено к тому, что эта наука учит людей не страшиться смертного часа. Монтень в духе стоиков подытоживает факт предвкушения смерти, который связывает со свободой; он говорит об умении человека жить свободно в случае, если он смог научиться «умирать» (не бояться смерти) [3, с. 81]. Философом отмечается, что лишь люди, отличающиеся неблагодарностью и нетерпеливостью, способны ускорить собственную смерть. Он говорит о любви к жизни, утверждая, что все злоключения не способны заставить истинного добродетельного человека умереть: «даже в горе и страдании истинная добродетель ищет своей пищи». Кроме того автор также приводит утверждение о том, что никакие «внешние», телесные упражнения (закаливания, стойкое отношение к невзгодам, боли, стыду) не способны научить человека спокойно относиться к смерти, т.к. она может быть испытана лишь единожды: «все мы являемся новичками, когда подходим к ней».

Отстаивая в рамках своего философского труда собственное мнение, Монтень нарочно противопоставляет собственную точку зрения «общепринятым» догматам, для которых, по его мнению, характерны бессмысленность и бессодержательность. Главная причина такого их восприятия связана с господством привычек, непоколебимостью традиций и авторитетов, что связано со следующим фактом: «люди идут одной дорогой..., изучение наук ведется по распоряжению властей, все школы на одно лицо и придерживаются одинакового способа воспитания и образования» [5, с. 403].

Автор указывает на подлинность истоков разумного теоретизирования; как он указывает, они отражены в свободе мнений, которые господствовали в период античного времени, когда человек обладал возможностью самостоятельно делать выбор среди разных подходов и научных школ.

Главный недостаток средневекового догматизма Монтень усматривает в господстве авторитета философии, в связи с чем он выступает против авторитета Платона, Аристотеля (но не их учений), отстаивая в тоже время исторически конкретный подход при оценивании философствований мыслителей. Настоящая философия, как отмечает Монтень, должна иметь взаимосвязь с непредвзятым и свободным отношением к учениям прошлого.

Мыслитель в подобном духе критицизма рассматривает теологический подход, согласно которому человек является венцом творения. Позиция догматов рассматриваемого времени сведена к тому, что человек выступает в качестве бессильного и ничтожного создания, которое обременено грехом и страстями, стремиться к спасению через божественное искупление [1]. Необходимо указать, что выступая с критикой в отношении такого восприятия человека, Монтень, не стремится принизить его достоинства. Он настаивает на восприятии человеческой личности как объекта божественного предвидения; в большей степени это элемент природы, ее детище. На основании этого можно

утверждать, что Монтень стремится доказать в рамках своих «Опытов», что основной авторитет человека связан его природной составляющей, которая регулярно преобразовывается. В свою очередь, мыслитель указывает, что сам человек починен законам природы, а его свобода может быть достигнута через их признание и принятие, а также жизнедеятельность согласно «естественной и неизбежной потребности», но не в рамках «случайной и безрассудной свободы».

У Монтеня все рассуждения объединены одной авторской точкой зрения, причем автор обрисован как человек со своими портретными характеристиками, темпераментом, привычками и т. п. В «Опытах» Монтень много говорит о себе: о своем воспитании, своих занятиях, привычках, болезнях, любимых книгах, убеждениях. Однако он не выстраивает общей биографической канвы своей жизни, обходя молчанием, в частности, свою общественно-политическую деятельность в роли советника бордоского парламента и позже мэра Бордо, хотя эта часть его биографии могла, казалось бы, вызвать наибольший интерес широкого круга современников. Вместо такого описания мы находим в «Опытах» многочисленные размышления о современном состоянии французского общества, обоснование автором установленных им для себя правил общения с разными политическими партиями и т. д. И такой угол зрения принципиально важен для автора, который под «книгой о себе самом» понимал не автобиографию, а нечто иное. «Опыты» содержат высказывания Монтеня по разным поводам: о добродетели, религии, философии, политике, войне, частной жизни, нравах и обычаях разных народов. Все, что вмещает кругозор автора: прошлое и настоящее, судьбы многих людей и культурных институтов – рассматривается им как часть своей личности [2, с. 99].

Следует также указать, что Монтень и эпоха, в которой он творил, воспринимали процесс осознания самостоятельной ценности личностного восприятия как инновацию, которая отражала новые способы жизни и человеческого мировосприятия в период формирования буржуазного социума. Представителями гуманизма в эпоху Возрождения был сформирован новый тип культуры, в центр которого был поставлен автономный индивид, заточенный при осуществлении собственной жизнедеятельности на свой разум. В связи с этим обособление человеческого образа получило широкое распространение, перестроив все литературное направление Ренессанса, что и нашло отражение в «Опытах» Монтеня, обратившего внимание на качества, характеристики человеческой личности.

Описывая внутренний мир человека, его души, мыслитель придает им глубину и крайнюю описательную напряженность. Он придает большое значение внутреннему миру этической личности, которая способна осмыслить социальный и моральный аспект общественного развития. По его мнению, для морального человека характерно размышление, он вечно терзается, со скептицизмом относится к установленным правилам в обществе, видит перспективы духовного развития. Автор указывает на далекость реально практикуемой морали от назиданий Бога. Такие чувства, как справедливость, терпимость, геройство, по его мнению, могут являться светскими добродетелями. Смерть автор воспринимает в рамках атеистического подхода: «...вы становитесь мертвыми, прожив свою жизнь, но проживаете вы ее, умирая...» [5, с. 564].

Эмоциональный мир человека Автор приводит в качестве аргумента, оспаривающего насилие над совестью, влияние государственной и церковной властей; он является стремлением к справедливости и гуманности.

По его мнению, нравственность не должна сводиться к общности жестких и конкретных правил. Она в любом случае обусловлена действительностью и выступает в качестве следствия поступков, произведенных моральным субъектом, влияния со стороны государства и церковной власти. «В зависимости от того, как я смотрю на себя, я нахожу в себе и стыдливость, и наглость; и целомудрие, и распутство; и болтливость, и молчаливость; и трудолюбие, и изнеженность; и изобретательность, и тупость; и угрюмость, и добродушие; и лживость, и правдивость; и ученость, и невежество; и щедрость, и скупость, и расточительность. Всякий, кто внимательно изучит себя, обнаружит в себе, и даже в своих суждениях, эту неустойчивость и противоречивость. Я ничего не могу сказать о себе просто, цельно и основательно. Я не могу определить себя единым словом, без сочетания противоположностей» [5, с. 589].

Проблема практической теории морали Монтеня, характеризующей качества человека, его состояния, заключена в том, что она находится внутри рамок идеологической перспективы общества буржуазии, не способна распространиться далее, чтобы приблизить конкретный субъект к всеобщему моральному субъекту, что может оказать содействие в решении проблемы перехода интересов частных в единые. Основной выход в этой противоречивой ситуации Монтень видит в раздвоении морального субъекта на такие части как личностная, внутренняя и общественная, внешняя.

Основное программное положение Монтеня обусловлено следующим выражением: «Сосредоточим на себе и на своем собственном благе все наши помыслы и намерения». Его необходимо трактовать в качестве лозунга обывательского раскрепощения человеческой личности, которое воспринимает собственное будущее с долей опасения. Автором показан главный конфликт моральной субъективности и свободы, находящиеся на одной стороне, и реальное поведение человека – на другой, который развивается в рамках формирования общества буржуазии.

Монтенем показана публичная жизненная реальность буржуазного социума, для которой характерны условности, церемонии и существование под масками лицемерия. Автор указывает на границы свободы личности: он говорит об ограничении области официальной добродетели и начале «территории» частных интересов личности. Таким образом, мыслитель восстанавливает частные интересы, представляя их в качестве естественных человеческих идеалов [2, с. 102].

В своей работе «Опыты» Монтень попытался разоблачить существующие вещи, показать общество, в котором он живет, себя самого в априорном состоянии, т.е. как оно все есть в своей сути, без налета условностей и официоза. Он указывает: «Надо судить о человеке по качествам его, а не по нарядам, и, как остроумно говорит один древний автор, «знаете ли, почему он кажется вам таким высоким? Вас обманывает высота его каблучков». Цоколь - еще не статуя, измеряйте человека без ходулей». В этом проявляется его стремление к уходу от устоявшихся традиций, условностей, которые сопряжены с предрассудками времени, что в свою очередь показывает своеобразную технику изучения человеческих качеств. Автор стремится разоблачить всех, в том числе и себя, не боится показаться «другим».

Мыслитель говорит о потребности делать упор на собственный опыт для построения собственного мнения, мировоззрения, поступков и жизнедеятельности в целом. По его мнению, жизнь, сопряженная с трезвым подходом, свободным разумом, является более приятной и приносит больший эффект. Философ указывает на способность

человека критически изучать имеющийся жизненный опыт для того, чтобы жить дальше, что отражает новый тип его мировоззрения, характерный для эпохи Возрождения и Ренессанса [2, с. 103].

Таким образом, в рамках примера на самом себе Монтень приходит к утверждению, что человек может быть свободен только в конце собственной жизни, когда он все сделал уже для общества, в котором он прожил. Он говорит об отсутствии страха смерти у человека только при его приближении к этому моменту. Проводя анализ добродетельных качеств личности, философ подтверждает, что они сопряжены с собственным познанием своей души, и они могут восприниматься в качестве светских качеств, к которым причисляются отвага, терпеливое отношение, трудолюбие. Автор указывает также на несовершенства человека, его слабости, что связано с фактом ничтожности его существования как такового. Но он все-таки заключает: “Действительно, умение достойно проявить себя в своей природной сущности есть признак совершенства и качество почти божественное”. И далее: «Самой, на мой взгляд, прекрасной жизнью живут те люди, которые равняются по общечеловеческой мерке, в духе разума, но

без всяких чудес и необычайностей» [6, с.622]. И глубоко символично, что Монтень подводит итог своего жизненного опыта в виде Старости, которая «же нуждается в более мягком обращении. Да будет к ней милостив бог здоровья и мудрости, да поможет он ей проходить жизнерадостно и в постоянном общении с людьми: *Frui paratis et valido, mihi,*

Latoe, dones, et, precor, integra

Cum mente, nec rurpem senectam

Degere, nec cyrhara carentem.

(Перевод: Дозволь, сын Латоны, мне, полному сил, наслаждаться тем, что я приобрел, и молю тебя, оставь мне незатуманенный разум, чтобы я достойно провел свою старость и не расставался с моею лирой (лат.). Гораций. Оды, 1, 31, 17-20. Сын Латоны - Аполлон).

Действительно, постоянное самонизложение человеческой рациональности не ведет в «Опытах» к ее гибели, но вместо способности разума к познанию выдвигает на первый план его способность к «мудрости», заключающейся в неизменно радостном восприятии жизни, когда сама «радость» оправдывается честно выполняемым «долгом».

ЛИТЕРАТУРА

1. Бестаева Э.Ш. Философия / Э.Ш. Бестаева. – Ульяновск: Зебра, 2015. – 102 с.
2. Дьяков А.В. Монтень как современный философ (к 480-летию со дня рождения / А.В. Дьяков // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – 2014. – Т. 15. – № 2. – С. 92–103.
3. Макаренко В. Проблема смерти и бессмертия человека в творчестве М. Монтеня / В. Макаренко // Vox. Философский журнал. – 2018. – № 25. – С. 79–100.
4. Малиева Т.И. «Опыты» М. Монтеня об искусстве жить достойно / Т.И. Малиева, З.Х. Тотрова // Современные исследования социальных проблем. – 2016. – № 3–3(27). – С. 171–179.
5. Монтень М. Опыты / М. Монтень. – Кн. 1, 2. – М.: Наука, 1979. – 704 с.
6. Монтень М. Опыты / М. Монтень. – Кн. 3. – М.: Наука, 1979. – 542 с.
7. Назиров Р.Г. История религиозной мысли. Часть III. Возрождение и Реформация (XVI - XVII вв.) / Р.Г. Назиров // Назировский архив. – 2017. – «2(76). – С. 10-71.
8. Савицкий С. Праздность и свобода по Монтеню / С. Савицкий // Философско-литературный журнал Логос. – 2019. – Т. 29. – № 1(128). – С. 189–202.

УДК: 339.92
М-23

Тахмина МАМАДАЛИЕВА,
Университет мировой экономики и дипломатии
докторант кафедры «Международные отношения»
E-mail: mishel.96@bk.ru

На основании рецензии профессора, т.ф.д. Фармонова Р.Ф.

FEATURES OF INTERNATIONAL INTEGRATION PROCESSES AT THE PRESENT STAGE

Abstract

A distinctive feature of modern international relations is the establishment of a new world order: the fall of the bipolar system and the formation of new approaches to defining the essence of relations between states, blocs of states. In the current era, integration processes are the main political and economic trends, the study of which, within the framework of the development of international relations, is of great importance for the development of modern political science. The article considers the distinctive features of modern international integration processes.

Key words: integration, integration processes, international relations, politics, economy, geopolitics.

ХОЗИРГИ БОСҚИЧДА ХАЛҚАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Замонавий халқаро муносабатларнинг ўзига хос хусусияти-янги дунё тартибининг ўрнатилиши: биполяр тизимнинг кулаши ва давлатлар, давлатлар блоклари ўртасидаги муносабатларнинг моҳиятини белгилашда янги ёндашувларнинг шаклланишидир. Ҳозирги даврда интеграцион жараёнлар асосий сиёсий ва иқтисодий тенденциялар бўлиб, уни ўрганиш халқаро муносабатларнинг ривожланиши доирасида замонавий сиёсатшуносликнинг ривожланиши учун муҳим аҳамият касб этади. Мақолада замонавий халқаро интеграция жараёнларининг ўзига хос хусусиятлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: интеграция, интеграция жараёнлари, халқаро муносабатлар, сиёсат, иқтисодиёт, геосиёсат.

ОСОБЕННОСТИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

Отличительной чертой современных международных отношений является установление нового мирового порядка: падение биполярной системы и образование новых подходов к определению сущности отношений между государствами, блоками государств. В нынешней эпохе, интеграционные процессы являются главным политическим и экономическим трендом, изучение которых, в рамках развития международных отношений, имеет большое значение для развития современной политической науки. В статье рассмотрены отличительные особенности современных международных интеграционных процессов.

Ключевые слова: интеграция, интеграционные процессы, международные отношения, политика, экономика, геополитика.

Одним из наиболее ярких явлений современного миропорядка стали интеграционные процессы, которые рассматриваются как новое предписание внешнеполитической деятельности государств и мировой политики в целом. Учитывая, глобальность таких процессов, необходимо всесторонне интерпретировать понятие, а также особенности современных интеграционных процессов.

Общеизвестно, интеграция - это закономерный исторический процесс усиления взаимозависимости между субъектам и рассматривается как одна из высших форм сотрудничества государства, которая полагает создание одного или более политических единиц. Сегодня, международные интеграционные процессы, по сути, далеки от тех особенностей, которые приписывались им с теоретической точки зрения.

Обзор литературы. На сегодняшний день, установилась достаточно обширная теоретическая база, которые раскрывают принципы и базовую модель интеграционных процессов. Так, теоретическую основу внешнеполитического сотрудничества государств и процессов, в их современном сознании, заложили зарубежные исследователи Н.Е.Овчаренко, Дж. Хьюз, Р.

Доуз, Р. Дарендорф, Т. Парсонс, М.Л.Лагутина, Ч. Мерриам и другие. К примеру, Р.Доуз и Дж.Хьюз сложили понимание «взаимодействие государств», которое обозначил «процесс взаимодействия» и «политика» равными по смыслу [1]. Ч.Мерриам утверждает, что необходимо учитывать во взаимодействии государств аспекты политической власти поведенческие особенности субъектов к совершению действий [2]. Р. Дарендорф завершил теоретические стороны сотрудничества государств с позиции имеющего или возможного конфликта и предложил рассмотреть процесс подобного взаимодействия через призму столкновения разных политических субъектов за осуществлению своих интересов [3].

Необходимо отметить, наряду с изучением теории международной интеграции, П.Гонидек и Р.Шарвен первыми показали общественности системный подход к пониманию данной политической категории. В рамках данного подхода образовалось понимание интеграции, не только как процесса, возникающего между государствами, целью которого является разработка единого пространства, но и как положение, как результат действий

государств по укреплению внешнеполитического взаимодействия[4].

Методология исследования. Методологию исследования составляют сравнительные и системные подходы, которые способствуют всестороннему анализу особенностей развития интеграционных процессов, с учетом воздействий внешних факторов и обстоятельств.

Сравнительный подход способствует объединению классических и современных тенденций интеграционных исследований, символически, в классификацию по функциям теоретического изучения, выделив:

- предшественников школ интеграционных исследований (федерализм, функционализм,);
- теории, выявляющие причинно-следственные закономерности (неофункционализм);
- теории, детализирующие категориально-понятийный аппарат (новый институционализм) и др.

Системный подход позволяет выявить

- особенности, предпосылки формирования и развития интеграционных процессов на современном этапе;
- способствует сопоставить национальные интересы государств-членов интеграции.

Анализ и результаты. Исследовательская деятельность выше указанных ученых способствовала определению основ теории интеграции. Однако современные условия порождают необходимость выявления новых интеграционных принципов, способных противостоять современным вызовам.

Целесообразно, упомянуть о современной систематизации интеграционных процессов, предложенная М.Л. Лагутиной. Так, по мнению М.Лагутиной, «современные мировые интеграционные процессы могут истекать в следующих сферах: экономической, политической, информационной, социальной, научной, образовательной, культурной, а также сфере безопасности, в зависимости от конкретной области общественных отношений, участвующей в интеграции. Такое разнообразие сфер интеграционного сотрудничества приводит к трансформации классических форм интеграции из государственно-территориальных в конгломерационно-пространственные, где интегрирующимися акторами выступают не только государства, но и другие субъекты международных отношений» [5].

В зависимости от уровня и вида участия таких субъектов международных отношений в интеграционных процессах автор указывает четыре основные модели современных интеграционных объединений:

- межрегиональные и региональные интеграции;
- международные неправительственные организации;
- международные наднациональные организации координирующего типа;
- неформальные объединения государств.

Формирование моделей совершается на трех базовых уровнях: государственный, межправительственный, наднациональный.

Последовательно приводятся и различные факторы, которые оказывают влияние на развитие интеграционных процессов. Среди таких факторов выделены:

- экономический (развитие глобального рынка);
- производственно-технический (рост уровня производства);
- научно-технологический (внедрение новых технологий);
- информационный (модификация средств взаимодействия);

- политический (переход полномочий от государств к надгосударственным структурам);
- идеологический (цивилизационная трансформация);
- социологический (международная миграция) [6].

Исходя из вышеперечисленного всестороннее межгосударственное взаимодействие, может функционировать в различных форматах. В нынешней эпохе, необходимо отметить, отличительные особенности современных интеграционных процессов : политическую сопричастность, доминирование экономики таких процессов, географическую глобальность, невозможность изоляционизма.

В современном мире у субъектов мировой политики нет возможности действовать в одиночку, изоляционно, хотя, еще несколько десятилетий назад было иначе. Сегодня, центральную роль выступают политические и экономические отношения между государствами, которая складывается на протяжении многолетнего партнерства. Политические реалии демонстрируют примеры оказания давления одних государств на другие, посредством санкционных мер, следовательно, можно утверждать, что развитие интеграционных процессов в том или ином направлении может быть также своеобразной защитой на вызовы внешней среды.

Географическая глобальность. Известно, весомое значение в построении политического сотрудничества имеют географические аспекты. «Ранее активное развитие международных интеграционных процессов осуществлялось исключительно в географически близких друг к другу регионах, либо непосредственно внутри них (примером могут служить и США, и ЕС), однако в современной истории принцип географической близости уже не имеет решающего значения: вместо географической близости приходит современная географическая глобальность»[7]. Признаки географической глобальности охватывают государственные взаимоотношения, способствуют также взаимодействию негосударственных субъектов, из-за чего могут возникать определенные сложности, а именно, при согласовании перспектив развития. Следовательно, поставленные задачи являющиеся ответами на вызовы и угрозы, из-за чего требует своевременной реакции.

Политическая сопричастность. Важную роль в интеграционных процессах играет деятельность политиков, лиц, принимающих политические решения, что относится к признакам политической вовлеченности. В нынешней эпохе, представители государств через официальные сайты, социальные сети - создают политические «тренды». Немаловажное значение имеет способности, искусство политика, его объективность. «Стабильный и непосредственный контакт таких лиц с окружающей политической действительностью обеспечивает возможность распознавать препятствия, стоящие на политическом пути, стремительно и эффективно корректировать политический курс при приближении такой необходимости»[8]. Так, свойство политической вовлеченности, проявляется в интерактивности Французской Республики с определенными государствами (Средиземноморский союз», инициированный Н. Саркози) [9]. «Интерес Франции в использовании нефтегазовых месторождений Северной Африки, а также создание необходимых экономических условий, позволяющих обеспечить рынок сбыта для французских товаров и наполнение своего рынка необходимой продукцией североафриканских стран во избежание дополнительного расходования средств государственного бюджета», стали для Н. Саркози

главными причинами продвижения интеграционных идей[10].

Экономическая составляющая интеграции. В современных международных интеграционных процессах доминирование экономики является определяющим значением в их развитии. В силу смещения политических и экономических инструментов, взаимоотношения государств, нацеленные на разрешение внешнеполитических задач, осуществляется экономическими путями. Например, применение экономических санкций одними государствами по отношению к другим, на первый взгляд, носит экономический характер, но на самом деле преследует политические цели. Также, геополитические приоритеты государств трансформируются в экономические (например ЕАЭС) и выполняют политические интересы его государств-членов.

Безусловно, правовой контроль интеграционных процессов является глубоким механизмом, без которого развитие интеграции невозможно. Для совершенного функционирования, и избегания несогласованных действий необходимо комплексное правовое обеспечение.

Разработка единого правового поля представляется уместной, а при создании – приоритетной задачей. Международно-правовую основу составляют традиционные источники международного права: международные договоры, общепризнанные принципы международного права, решения международных организаций, современные, а именно, совместные заявления, акты, решения и другое.

Заключение и предложения. Упомянутые подходы к изучению международных интеграционных процессов способствовали к пониманию концепций формирования и развития современных интеграционных объединений. Интеграционные процессы весьма двусмысленны и сложны, ввиду чего, процесс интеграционных объединений зависят от разных факторов. Однако, сегодня, можно уверенно утверждать, что современные международные интеграционные процессы характеризуются отличительной особенностью, закономерностями развития, знание которых помогут повысить эффективность и уменьшить риски при принятии политических решений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Dowse R., Hughes J. Political Sociology. NY: Wiley, 1972. 457 p
2. Merriam Ch. New aspects of politics. Chicago: The University of Chicago press, 1931. p. viii. 253 p.
3. Dahrendorf R. Elemente eines Theorie des sozialen Konflikts. München: Gesellschaft und Freiheit. 1965. 377 p.
4. Parsons T. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. NJ: Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1966. 120 p
5. Лагутина М.Л. Интеграция как инструмент глобальной регионализации.//Научно-технические ведомости.Санкт-Петербургского государственного политехнического университета. Гуманитарные и общественные науки. –2015. – № 3 (227). – С. 9
6. Сологуб В.И. Новейшие интеграционные объединения: понятие и классификация // Научные ведомости. Белгородского государственного университета. История. Политология. – 2015. – № 19 (216), вып. 36. – С. 179
7. Сологуб В.И. Колониальность как фактор развития современных политических интеграционных процессов. Опыт Союза для Средиземноморья // Вестник ВГУ. Серия: История. Политология. Социология. – 2016. – № 1. – С.92
- Europe: le programme des candidats (Sarkozy) // Le Monde. 2007. 13 d'Avril.URL:http://www.lemonde.fr/societe/article_interactif/2007/04/13/europe-le-programme-des-candidats_895888_3224.html (дата обращения: 28.10.2013)
8. Мантусов В.Б. Интеграционные процессы в Содружестве Независимых Государств (основные направления развития субрегиональных групп). М.: Восток-Запад, 2012.
9. Сологуб В.И. Политическая модель классического интеграционного объединения: панъевропейский аспект // Социально-гуманитарные знания. – 2018.– № 1.
10. Барановский В. Г. Трансформация глобального миропорядка: динамика системных изменений // Полис.Политические исследования. – 2017. – № 3.
11. Gonidec P., Charvin R. Relations internationals. P. : Montchrestien, 1984. 557 p

УДК: 159.9(5)

Nozima MAXATOVA,
Qarshi davlat universiteti Psixologiya kafedrasida stajer-tadqiqotchisi
E-mail: nozimamaxatova@mail.ru

QarMII "Biznes va innovatsion menejment" kafedrasida mudiri, i. if. n., dotsent A. Raximov taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF GENDER DIFFERENCES IN MODERN MANAGEMENT

Abstract

Psychology of management - a section of social psychology studying psychological patterns of management activities. The main task of the psychology of the Department is the analysis of psychological conditions and features of management activities in order to improve the efficiency and quality of work in the management system. The problems of manual and management are studied by various points of view in world psychology. The concept of "gender equality", which is widely used in the international community, means that men and women can participate in the political, social and economic spheres of life in ironation conditions. The introduction of new questions, styles and methods characteristic of the female management style helps to increase efficiency and competitiveness due to a flexible combination of women and male governments. The article examines the psychological aspects of gender differences in modern management.

Key words: modern governance, gender, gender equality, gender differences, leadership.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГЕНДЕРНЫХ РАЗЛИЧИЙ В СОВРЕМЕННОЙ УПРАВЛЕНИИ

Аннотация

Психология управления – раздел социальной психологии, изучающий психологические закономерности управленческой деятельности. Основная задача психологии управления - анализ психологических условий и особенностей управленческой деятельности с целью повышения эффективности и качества работы в системе управления. Проблемы руководства и управления изучаются различными точками зрения в мировой психологии. Концепция "гендерного равенства", которая широко используется в международном сообществе, означает, что мужчины и женщины могут участвовать в политических, социальных и экономических сферах жизни в равных условиях. Введение новых вопросов, стилей и методов, характерных для женского стиля управления, помогает повысить эффективность и конкурентоспособность благодаря гибкой комбинации женщин и мужских правительств.

Ключевые слова: современное управление, гендер, гендерное равенство, гендерные различия, руководство.

ZAMONAVIY BOSHQARUVDA GENDER TAFOVUTLARINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Boshqaruv psixologiyasi – boshqaruv faoliyatining psixologik shakllarini o'rganadigan ijtimoiy psixologiyaning bir sohasi hisoblanadi. Boshqaruv psixologiyasining asosiy vazifasi boshqaruv tizimida samaradorlik va sifatini oshirish maqsadida boshqaruv faoliyatining psixologik sharoitlari va xususiyatlarini tahlil qilish hisoblanadi. Rahbarlik va boshqaruv muammolari jahon psixologiyasida turli-tuman nuqtai nazardan yondashish orqali tadqiq qilib kelinmoqda. Xalqaro hamjamiyatda keng foydalaniladigan "gender tenglik" tushunchasi - erkaklar hamda ayollar davlat va jamiyat hayotining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy sohalarida tenglik asosida ishtirok eta olishini nazarda tutadi. Zamonaviy boshqaruvda ayollarning boshqarish uslubiga xos bo'lgan yangi mentalitet, uslub va usullarning kiritilishi ayol va erkak boshqaruvining moslashuvchan kombinatsiyasi orqali samaradorlik va raqobatbardoshlikni oshirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: zamonaviy boshqaruv, gender, gender tenglik, gender tafovutlar, rahbarlik.

Kirish. Globallashtirish va raqamli iqtisodiyot sharoitida zamonaviy boshqaruv innovatsion yondashuvni, jumladan tijorat va davlat tashkilotlarini samarali va moslashuvchan boshqarish uchun zarur bo'lgan zamonaviy bilim va amaliy ko'nikmalarga, ya'ni kompaniya strategiyasini optimallashtirish va tanlash, innovatsion jarayonlarni boshqarish, kadrlar siyosati, qisqa muddatli va uzoq muddatli biznes-rejalashtirish, boshqaruv muammolarini hal qilish uchun ma'lumotlar bilan ishlash madaniyati va raqamli texnologiyalardan foydalanish ko'nikmalari, sanoat va tadbirkorlik faoliyatida raqamli transformatsiya jarayonlari doirasida foydalanish uchun mos texnologiyani tanlash, startaplar uchun biznes g'oyalar berish ko'nikmaligiga ega bo'lgan raqamli iqtisodiyotda biznesni boshqarish sohasida iqtisodiyotning zamonaviy talablariga javob beradigan, hamkorlikni rivojlantirishga va mamlakatni jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashishiga hissa qo'shishga qodir bo'lgan professional malakaga ega, raqobatbardosh, yuqori malakali boshqaruvni talab etadi.

O'zbekistonda ayollarning ijtimoiy va iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirish va gender tengligini ta'minlash uchun qonunchilik negizini mustahkamlash, shuningdek, institutsional bazani shakllantirish borasida muhim qadamlar qo'yilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2021 yil 22 fevralda BMT Inson huquqlari bo'yicha kengashining 46-sessiyasidagi nutqida gender siyosati masalalari borasida mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida va ishbilarmonlik sohasida ayollarning rolini tubdan oshirishga qaratilgan ishlarni qat'iy davom ettirilishi ta'kidlandi. [1]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 7 martdagi "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4235-son Qarori bilan Xotin-qizlarning gender kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida O'zbekiston Respublikasida Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiyasi tuzildi. [2]

O'zbekiston Respublikasining 2019 yilning 2 sentabrida xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash sohasidagi munosabatlarni tartibga solish maqsadida qabul qilingan "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ -562-sonli Qonuni jamiyatda ayol va erkak o'rtasidagi tengsizlik va uni hal etish masalasi hamisha dolzarb bo'lib kelgan huquqiy munosabatlarning nechog'lik dolzarbligiga qaratilgan qonundir. [3]

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Boshqaruv faoliyatidagi gender farqlarni M.Veber, E.Ilyin, P.Parsons, R.Ouen, P.Sorokin, V.A.Zahar, J.Atkinson, D.MakKlend, M.Xorner, G.A.Turetskaya, S.Kiesler, J.Rozener, A.E.Chirikova, M.Xenning, A.Jardin, F.Herzberg, G.Xofstede, D.Bollinger, A.Naumov, S.Chaffnis kabilar o'z tadqiqotlarida o'rgananganlar.

Erkak va ayol boshqaruv uslublari o'rtasidagi farqlarni o'rganish bo'yicha E.Eagli, B.Jonson, A.Stetem, J.Lipman-Blumen, E.Mishel-Alder, A.E.Chirikova, E.Balabanova, G.G.Sillaste, I.N.Tartakovskaya, E.Gvozdeva, V.Gerchikov, N.D. Strekalova, O.K.Samartseva, T.A.Fomina, S.Yu.Barsukova va boshqalar tadqiqot olib borganlar.

O'zbekistonda boshqaruv jarayonini tashkil etishning psixologik asoslari dastlab E.G'oziyev, M.Davletshin, G'.Shoumarov, V.Karimova, A.Jabborov, Sh.Baratov singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik ushbu masala bilan shug'ullanuvchilar safi kengayib bordi. Jumladan, I.Maxmudov, R.Toshimov, E.Sattorov, X.Alimov, M.Yo'ldoshev, N.Boymurodov, F.Akramova, O.Shamiyeva, N.Ro'ziqulov, O.Hayitov, Sh.Holiqova, Sh.Azizova, Z.Abdurahmonova va boshqalarning ilmiy tadqiqotlari boshqaruv muammolarini o'rganishni jadallashtirishga xizmat qildi. Mamlakatimiz psixologlari rahbari uning yaxlit ruhiy dunyosi bilan, binobarin, shaxsning aqliy faoliyati, bilish jarayonlari, irodasi, xarakteri, temperamenti, hissiyoti, qobiliyati bilan, umuman olganda inson tuzilishining barcha qirralari bilan bog'liq tarzda tushuntirishga harakat qilganlar.

Amerikalik psixolog Sh.M.Bern o'zining "Gender psixologiyasi" nomli kitobida erkak va ayolning ijtimoiy-psixologik farqlarining roli va ahamiyatini tushunishni sezilarli darajada boyitadigan tadqiqotlarni amalga oshirib, erkaklar va ayollarning xatti-harakati va psixologiyasini o'rganishdi ularning ma'lum bir jinsga xos bo'lganligi haqidagi an'anaviy fikrlash tarzidan voz kechishga e'tiborni qaratdi. [4]

Psixolog R.Rays o'tkazgan tajribada ko'ra ayol rahbarlik qilgan kursantlar guruhi muvaffaqiyatini tasodifga yo'yishgan, erkak rahbar bo'lgan guruhdagi kursantlar esa muvaffaqiyatda aynan rahbarning qobiliyatini yetakchi deb ko'rsatishgan. Mazkur tajriba shundan dalolat beradiki, atrofdagi voqealarni baholash ko'p jihatdan ayni jamiyatda qabul qilingan norma va meyorlarga bog'liq. [5]

D.Shuls va S.Shulsar o'z tadqiqotlarida shunday xulosaga keldilarki, erkaklar va ayollar rahbarlikda bir xil samaradorlikka erishadilar. [6]

Rus olimasi A.Ye.Chirikova fikriga ko'ra, ayol rahbar hamkorlar bilan tezda muzokaralarga kirisha oladi, o'z qo'l ostidagilar haqida doimo qayg'uradi. [7]

Taniqli olimasi F.Denmark tadqiqotlari asosida boshqaruv sohalarida muvaffaqiyatga erishishda sezilarli jinsiy tafovutlar kuzatilmaydi degan xulosaga keldi. Ayol va erkak menejrlarning boshqaruv faoliyatidagi farq shundan iborat ekanki, ayollar jamoadagi insoniy munosabatlarga ko'proq e'tibor beradilar. [8]

O.Shamiyeva o'z tadqiqotlarida rahbar ayollar shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganagan. Muallifning fikricha, ayollar o'zlarining psixologik rivojlanishiga ko'ra ma'lum bir yosh davrlarida erkaklardan

ustunlik qiladilar. Shuningdek, muallif rahbar ayol shaxsining ijtimoiy-psixologik tuzilmasida undagi tashkilotchilik qobiliyati, o'zini-o'zi baholash va rahbarlik faoliyatidan qoniqish holati yetakchi o'rinda turishini ta'kidlaydi. [9]

I.Maxmudov boshqaruv samarasini jinsiy mansublik bilan bog'lash notug'riqligi, bu yurinda intellekt, kadriyatlar, shaxs xususiyatlari, ma'lumot darajasi, boshqaruv sohasidagi tajriba kabi kursoratkiqlar ahamiyatligi ekanligini kursoratadi. [10]

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Mamlakatimizda gender psixologiyasi ijtimoiy psixologiyasining o'rganilayotgan, tadqiq qilinayotgan yangi sohasi hisoblanadi. Gender psixologiyasi - insonning jamiyatdagi xatti-harakatlarini biologik jins va gender (ijtimoiy jins) nisbati bilan belgilangan munosabatlar bilan uyg'unlikda o'rganadi. Gender psixologiyasining bo'limlaridan biri bu rahbarlik (yetakchilik)ning gender psixologiyasidir va u erkak-rahbarcha va ayol-rahbarcha o'rtasidagi farqlarni, shuningdek hukmronlik va bo'yusunish munosabatlarini tadqiq qiladi.

Gender tahlilining ahamiyati nafaqat nazariy muammo, balki boshqaruv samaradorligini oshirishga imkon beradigan amaliy usul sifatida ham bir qancha yirik xalqaro moliyaviy-iqtisodiy tashkilotlarning mutaxassisarlari tomonidan tasdiqlangan.

Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, talqin qilish, ilmiy tahlil qilish usullari, olingan ma'lumotlarni sintez qilish va umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Psixologik nuqtai nazardan gender tushunchasi odamlarning "erkak va ayol" tafovutlarining mohiyatini yoritadi. Ijtimoiy psixologiyada "jins" tushunchasining o'zi biologik kategoriya bo'lgani uchun ham erkak va ayollar xislatlaridagi tafovutlarning biologik jihatdan bog'liqligini asoslashda gender atamasi ishlatiladi.

Gender tenglik jamiyat rivojida muhim bo'lgan ijtimoiy munosabatlarda dolzarb ahamiyatga ega ekanligi bugungi kunda yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bugun oilada, jamiyatda, ayniqsa, xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilayotgani natijasida ijtimoiy munosabatlarda ham, qonunchilikda ham katta o'zgarishlar amalga oshirilmoqda.

Erkak va ayol rahbarcha xos jinsiy psixologik farqning bo'lishi jamoa oldida turgan vazifani bajarish, ko'zlangan maqsadga erishishga ta'sir ko'rsatmaydi. Shaxsning ko'pgina ishchanlik fazilatlarini jinsiy moyilliklar bilan emas, balki ijtimoiy qadriyatlar, xarakterdagi xususiyatlarga asoslanadi. Xususan, insoniy munosabatlarga e'tibor, ko'ngilchanlik, boshqaruvda demokratik tamoyillarga suyanish ayollarda ko'proq uchraydi va bu ko'rsatkichlar ma'lum ma'noda jamoa faolligiga ijobiy ta'sir etuvchi omillardir.

Rahbar ayollarda tashkilotchilik qobiliyatining namoyon bo'lishi va o'zini-o'zi rahbar sifatida baholashlari ularning rahbarlik faoliyatlaridan qoniqishiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Tashkilotchilik qobiliyati o'zini-o'zi rahbar sifatida baholash xususiyati bilan belgilanib, ularning determinatsiya koeffitsiyenti rahbarlik faoliyatidan qoniqishiga nisbatan ancha kamroqdir. Bundan rahbar ayollarda rahbarlik faoliyatidan qoniqishning qay holatda bo'lishini ularning tashkilotchilik qobiliyati va o'zini-o'zi rahbar sifatida baholashlari belgilab berishi kelib chiqadi.

Boshqaruv amaliyotida gender jihatlarini erkak va ayol psixikasini va aqlning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, jamoani va shaxsni boshqarishning har xil yondashuvlarining xususiyatlarini, ayniqsa, shaxslararo munosabatlarni o'z ichiga oladi. Ayollar va erkaklarning ishbilarmonlik va psixologik fazilatlarini taqqoslaydigan turli tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tahlil qilingan bir qator ko'rsatkichlarda ma'lum farqlar mavjud.

Boshqaruv faoliyatidagi gender farqlari

T/p	Tavsif	Erkaklar	Ayollar
1	To'siqlarni yengib o'tish usuli	Aql-idrok, kuch	Tezkorlik, ayyorlik
2	Muammoning yo'naltirilganligi	Istiqbolli	Joriy
3	Hissiy rag'batga ehtiyoj	Past	Yuqori
4	Qarorlarning asosi	Ehtiyotkorlik	Sezuvchanlik
5	Xarakter	Yopiq	Ochiq
6	Tashqi olam bilan munosabat	Haqiqiy, tanqidiy	Ideallashtirish, yaqinlik
7	Xulq-atvor	O'zini tutib olgan	Hissiyotga berilgan
8	Fikrlashning ustun turi	Mantiqiy	Samarali, namoyishkorona
9	Diqqatni qaratish	Mazmun	Shakl
10	Kuzatish va aniqlik	Past	Yuqori
11	Yo'naltirilganlik	Ishbilarmon	Shaxsiy
12	Boshqalar bilan munosabat	To'g'ridan-to'g'ri	Moslashuvchan
13	Og'zaki rag'batlantirishga munosabati	Oddiy	Hayajonli
14	Tanqidga munosabati	Agressiv	Xotirjam

Manba: [11]

Jadvaldagi farqlardan ko'rinadiki, ayollarda boshqaruv funksiyalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun aniq afzalliklar mavjud. Ayollar noaniqlik sharoitida, ayollik fazilatlariga tayanib, boshqarishda tez tajriba orttiradilar: sezgi, muammolarni hal qilishga hissiy yondashadilar.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Boshqaruvda erkaklarning gender yo'nalishi - tashqi muhitga, beqaror, doimiy yangilanadigan sharoitda o'zaro munosabatlarga yo'naltirilganligida, ayollarning gender yo'nalishi ayollarning ichki shaxslararo munosabatlarga, barqaror psixologik mikroiklimni saqlashga yo'naltirilganligida namoyon bo'ladi. Rahbarning gender roli boshqaruv rolini amalga oshirishda namoyon bo'ladi va boshqaruv funktsiyalarni bajarish

samaradorligida gender farqlari shakllanadi. Bu boshqaruv faoliyatining yetakchilik, maqsadlarni belgilash, xodimlarni rag'batlantirish, muloqot va qaror qabul qilish kabi jihatlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Zamonaviy boshqaruvda yuz berayotgan o'zgarishlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, boshqaruv lavozimlarida erkaklar va ayollar sonining nisbati tez o'zgarib bormoqda. Hozirgi davrga xos bo'lgan ayol boshqaruv uslubining faol integratsiyasi gender tadqiqotlarining dolzarbligini tasdiqlaydi. Boshqaruv faoliyati sohasidagi gender tafovutlarining psixologik tadqiqotlar natijalarini qo'llashning dolzarbligi boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirish uchun xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyovning 2021 yil 22 fevraldagi BMT Inson huquqlari bo'yicha sammitining 46-sessiyasida so'zlagan nutqi // <https://president.uz>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 7 martdagi "Xotin-qizlarning mehnat huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4235-son Qarori // <https://lex.uz>
3. O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 21-apreldagi "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlarini to'g'risida"gi O'RQ-683-sonli Qonuni // <https://lex.uz>
4. Берн Ш. Гендерная психология. - М.: Прайм-Еврознак, 2004. - 270-320.
5. Adams J., Rice R.W., Instone D. Follower attitudes toward women and judgments concerning performance by female and male leaders // Academy of management journal. 1984. Vol. 27. N 3. P. 636-643. // Т.В.Бендас. Гендерные и культурные различия в оценке успешности студенческих лидеров и вузовских руководителей // <https://nauchtrud.com>
6. Шульц Д., Шульц С.Э. История современной психологии. СПб., 1998. - 149-503.
7. Чирикова А.Е. Женщина и мужчина как топ менеджер Российских компаний: новый взгляд на старую проблему. // Ильин Е.П. Пол и гендер. -СПБ.: Питер., 2016 - 214-688.
8. Ильин Е.П. Пол и гендер. -СПБ.: Питер., 2016 - 215-688.
9. Shamiyeva O. Rahbar ayollar shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Psixol. fanl. nomz. dissertatsiyasi. T.: 2000y. - 12-151.
10. I.Maxmudov. Boshqaruv psixologiyasi O'quv qo'llanma. - "YUNAKS-PRINT" MChJ. 2005 - 17-170.
11. Гимазетдинова Э.Я. Гендерные различия в управлении / Э.Я.Гимазетдинова, Р. Р.Ураев. - Текст: непосредственный // Актуальные вопросы современной психологии: материалы II Междунар. науч. конф. (г.Челябинск, февраль 2013 г.). - Челябинск: Два комсомольца, 2013. - С.16-18. -URL://<https://moluch.ru>
12. Чирикова А.Е. Женщина и мужчина как топ менеджер Российских компаний: новый взгляд на старую проблему, Сборник материалов Ген. чтений, Ростов, 2016

УДК: 378:37.012:37.012.8

Дилфуза МАХМУДОВА,
Чирчиқ ДПИ, н.ф.ф.д.(PhD) Чирчиқ ш.
Ўзбекистон Республикаси.
E-mail: dilmahmudova@mail.ru

ЎЗМУ профессори п.ф.д. Х.Ж. Худойкулов тахрири остида.

CRITERIA AND LEVELS OF ASSESSMENT OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCIES IN STUDENTS

Abstract

In the context of the widespread introduction of international assessment programs into the education system of our country, it is important to develop a model for the development of creative competence among future mathematics teachers, substantiate the pedagogical conditions for the development of creative competence of students in the process of teaching mathematics, create a set of mathematical tasks that serve the development of creative competence of students, develop a diagnostic evaluation system, as well as determining the level of development of students' creative competence in the process of teaching mathematics. The process of developing creative competence can be monitored and implemented if the criteria, indicators and levels are clear. In this article, we have described the criteria, indicators and levels of assessment of the development of creative competence

Key words: creativity, creative competence, criterion, level, reproductive, productive, creative

КРИТЕРИИ И УРОВНИ ОЦЕНКИ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В условиях широкого внедрения международных оценочных программ в систему образования нашей страны, важное значение приобретает разработка модели развития креативной компетентности у будущих учителей математики, обоснование педагогических условий развития креативной компетентности учащихся в процессе обучения математике, создание комплекса математических заданий, служащих развитию креативной компетентности учащихся, разработка диагностической системы оценки, а также определения уровня развития креативной компетентности учащихся в процессе обучения математике. Процесс развития творческой компетентности можно отслеживать и внедрять, если критерии, показатели и уровни ясны. В данной статье мы описали критерии, показатели и уровни оценки развития творческой компетентности

Ключевые слова: креативность, креативная компетентность, критерий, уровень, репродуктивный, продуктивный, творческий.

ТАЛАБАЛАРДА КРЕАТИВ КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МЕЗОНЛАРИ ВА БАҲОЛАШ ДАРАЖАЛАРИ

Аннотация

Халқаро баҳолаш дастурларини мамлакатимиз таълим тизимига кенг жорий этиш шароитида бўлажак математика ўқитувчиларида креатив компетентликини ривожлантириш моделини ишлаб чиқиш, математика ўқитиш жараёнида талабалар креатив компетентлигини ривожлантиришнинг педагогик шарт-шароитларини асослаш, талабаларнинг креатив компетентлигини ривожлантиришга хизмат қилувчи математик топшириқлар тўпламини яратиш, математика ўқитиш жараёнида талабалар креатив компетентлигининг ривожланганлик даражасини аниқлаш ва баҳолашнинг диагностика тизимини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Креатив компетентликини ривожлантириш жараёни, агар мезонлари, кўрсаткичлари ва даражалари аниқ бўлса, кузатилиши ва амалга оширилиши мумкин. Ушбу мақолада биз креатив компетентликини ривожлантириш мезонлари, кўрсаткичлари ва баҳолаш даражаларини баён қилдик.

Калит сўзлар: креативлик, креатив компетентлик, мезон, даража, репродуктив, продуктив, ижодий.

Кириш. Мамлакатимизда олий таълим тизими маъмунини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш, математика фанларини ўқитиш методикасини такомиллаштириш, замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва инновацион лойиҳаларни жорий этиш борасида олиб борилаётган ислохотлар бўлажак математика ўқитувчиларини тайёрлашнинг методик тизимини ривожлантириш, математика ва умумтаълим фанларини интеграциялаш, илғор ўқитиш методлари ва технологияларини тадқиқ этиш имкониятини оширмоқда. Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқот ишларини ривожлантириш чора-тадбирларида «Математика соҳасидаги илмий-тадқиқот ишларининг ишлаб чиқариш билан узвий боғлиқлигини таъминлаш, амалий математикани ривожлантириш ва

иктисодиёт тармоқларидаги муаммоларни моделлаштириш асосида математик ечимларни ишлаб чиқиш» [1] муҳим вазифа сифатида белгиланган. Бу эса, бўлажак математика ўқитувчиларининг креатив компетентлигини ривожлантиришнинг психологик-педагогик хусусиятлари ва методик шартларини аниқлаштириш, креативликини ривожлантириш модели ва ахборот-методик таъминотини такомиллаштиришни тақозо этади.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).**

Креатив компетентликини ривожлантириш жараёни, агар мезонлари, кўрсаткичлари ва даражалари аниқ бўлса, кузатилиши ва амалга оширилиши мумкин.

Мезон (юнунча criterion – мулоҳаза учун восита, арабча – ўлчов, тарози, мувозанат) – таққослаш ёки баҳолаш учун ўлчов, андоза [2; 496-6.]. Педагогик адабиётларда мезон сифатида таълим муассасасининг ва таълим олувчиларнинг ўқув фаолияти натижалари олинади. Г.В.Лаврентьев талабаларнинг ўқув фаолиятини баҳолашнинг таълим олганлик (назарий ва амалий вазифаларни ҳал этишда билим ва кўникмаларга таяниш қобилияти) ва тарбияланганлик (талабаларни уларни ўраб турган оламга муносабатининг шаклланганлиги кўрсаткичлари) мезонларини ажратиб кўрсатади [3; 232-6.].

Т.А.Шульгина фаолият натижаларини баҳолашда мотивациянинг мавжудлиги, билимлар тизимини эгаллаш, фаолиятни мунтазам амалга ошириш. Шунингдек, олимлар умумўқув кўникмаларининг ривожланганлик даражасини баҳолашнинг қуйидаги мезонларини ажратиб кўрсатишади: фаолиятнинг ўзлаштириш даражаси, баён этилганларини абстрактлаш, ўқув вазифаларини ҳал этишда ҳаракатларни танлашнинг анланганлиги, ҳаракатларни автоматлаштириш параметрлари (В.П.Беспалько); операцияларни бажаришнинг тўлиқлиги, уларни бажаришнинг кетма-кетлиги, ҳаракат ва операцияларнинг анланганлиги (А.В.Усова) [4; 70–76-6.].

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology).

Креатив компетентликнинг ривожланиш даражаси таълим муассасаси ва таълим олувчиларнинг ўқув фаолияти натижаларини ҳам акс эттиради. Креатив компетентликнинг ривожланишининг ўзини олий таълим муассасаси ва талаба фаолиятини, худди шундай маълум бир вақтда ривожланган, функционал тузилмага эга шахснинг интегратив сифатини шунчаки баҳолаш мезони деб ҳисоблаш мумкин эмас. Бу билан боғлиқликда таълим олувчиларнинг креатив компетентлигининг ривожланганлик даражаларини баҳолаш мезонларини белгилаб олиш муҳим вазифа саналади.

Кўпчилик тадқиқотчилар компетентликнинг ривожланишини таълим олувчиларнинг кўникмаларига асосланиб баҳолашади. Жумладан, В.В.Шаламов қуйидаги кўникмаларни ажратиб кўрсатган: “таққослаш, умумлаштириш, тушунчаларни аниқлаш, янги билимларни эгаллаш ва таркиб топтириш, мустақил билимларни ўзлаштириш, ўз-ўзини такомиллаштириш мақсадида билишга доир кўникмаларни қўллаш, касбий вазифаларни ҳал этишда эгалланган билим, кўникма ва фаолият усулларида фойдаланишга тайёрлик” [5; 20-6.].

Бизнингча, таққослаш, умумлаштириш, тушунчани аниқлаштириш креатив компетентликнинг когнитив компонентини, кўникмаларни қўллай олиш қобилияти фаолиятга доир компонентини, креатив вазифаларни ҳал этишда эгалланган билим, кўникма ва фаолият усулларида фойдаланишга тайёрлик ва унга тузатишлар киритиш коррекцион-баҳоловчи компонентига тааллуқли.

Кўпчилик муаллифлар креатив компетентликнинг мотивацион компоненти билан боғлиқ кўникмаларни ажратиб кўрсатишга алоҳида эътибор қаратишади. Бироқ бизнингча, индивидуал-шахсий жиҳат билан боғлиқ кўникмаларга ҳам аниқлик киритиш зарур. Мазкур жиҳатдан М.Б.Урзоева томонидан белгилаб берилган талабаларни лойиҳавий фаолиятга тайёрлаш билан боғлиқ қуйидаги кўникмаларга диққат қаратиш лозим: мақсад қўйиш ва унга эришиш жараёнини ташкил этиш, ўзининг мақсадини тушунтириш кўникмасига эғалик; вазифаларни шакллантириш ва фарзларни илгари суриш; мустақил равишда билимларни эгаллаш; ўзининг ўқув-билиш фаолиятини таҳлил этиш; ўз-ўзини баҳолай олиш; ўзининг тадқиқот иши натижаларини оғзаки ва ёзма шаклда ифода этиш [6; 123–124-6.].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Бизгача амалга оширилган ишлардаги мезонларни танлаш ҳақидаги тақлифларга таяниб, креатив компетентликнинг таркибий асосларига мувофиқ мазкур компетентликнинг ривожланганлик даражасини баҳолаш мезонлари аниқлаштирилди (1-жадвал).

1-жадвал

Креатив компетентликни ривожлантириш мезонлари кўрсаткичлари	
Мезонлари	Кўрсаткичлари
1	2
Мотивацион-шахсий	-билишга ва тадқиқотчиликка эҳтиёжнинг мавжудлиги; -ўрганишдан қўзланган мақсаднинг аниқлиги; -шахсий ва касбий қадрият сифатида креатив фаолиятга ижобий муносабат; -танланган касб соҳасининг аҳамиятининг анланганлиги; -аниқ мақсадга асосланган креатив фаолиятни амалга оширишга интилиш; -ўз-ўзини ривожлантириш ва ўз-ўзини такомиллаштиришга интилиш; -касбий вазифаларни ҳал этишда мавжуд билим, кўникма ва фаолият тажрибасидан фойдаланишга тайёрлик.
Когнитив	-креатив жараёнларининг намоён бўлишини ўзига хосликлари ҳақидаги тасаввурга эғалик; -фаолият тури билан боғлиқликда турли креатив ҳаракатлардан фойдаланишдаги фарқларни тушуниш; -креатив фаолият соҳасига доир чуқур ва кенг билимларнинг мавжудлиги; -маълум бир креатив топшириқларни ҳал этишда тезкорликни таъминловчи етарли миқдордаги алгоритмлар сонининг мавжудлиги.
Фаолиятга доир	-креатив топшириқларни бажаришда мустақилликнинг намоён бўлиши; -янги ижтимоий ва касбий шарт-шароитларга самарали мослашув; -илмий-тадқиқот ишларида фаол иштирок этиш; -ахборотларни излаш ва қайта ишлашнинг турли усуллари ўзлаштириш; -интеллектуал йўналганлик; -касбий фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришиш учун мавжуд билимларни амалиётда ижодий қўллаш олиш; -янги билимларни эгаллаш ва яратиш учун билишга доир кўникмаларни қўллаш.
Рефлексив-баҳолашга доир	-креатив жараёнларнинг амалга ошишини таҳлил қилиш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини коррекциялаш ва ўз-ўзини намоён қилиш.

Шакллантириш тушунчасидан фарқли равишда юқорида келтирилган мезонларга мувофиқ, креатив

компетентликни ривожлантириш даражалари мазкур жараёни амалга ошириш босқичларининг фарқлиниши ва интеграциялашувини ўзида акс эттиради.

Даража деганда, бирор-бир нарс-ҳодисанинг микдор кўрсаткичлари, ривожланиш ҳолати тушунилади [7; 1376-б.]. Бизнинг тадқиқот ишимиз учун минимал ва максимал ҳолатни акс эттиришнинг чегараси сифатида креатив компетентлик даражасини белгилаб олиш алоҳида муҳимлик касб этади.

Креатив компетентлик бўйича ўтказилган изланишлар натижалари шуни кўрсатадики, кўпчилик тадқиқотчилар унинг ривожланиш даражалари сифатида паст, ўрта, юқори кўрсаткичларни қайд этиб ўтишади.

Педагогик адабиётларда ўзлаштириш даражалари қуйидагича баён этилади: 1) танишув – талаба ўрганилаётган объект ва жараёнларни таниш, фарқлаш ва мувофиқлаштириш лаёқатига эга; 2) қайта намоиш қилиш – репродуктив фаолият; 3) кўникма ва малакаларнинг таркиб топганлиги – продуктив фаолият; 4) ижодий даража [4; 70 – 76-б.].

Биз креатив компетентликнинг ривожланганлик даражаси чегарасини қуйидаги тарзда белгилаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз: репродуктив, продуктив, ижодий. Ҳар бир даражанинг тўлиқ тавсифи 2-жадвалда келтириб ўтилган.

2-жадвал

Талабаларда креатив компетентликнинг ривожланганлигини баҳолаш даражалари.

Мезонлари	Даражалари		
	Репродуктив	Продуктив	Ижодий
1	2	3	4
Мотивацион-шахсий	Креатив фаолиятга эҳтиёжнинг мавжуд эмаслиги	Креатив фаолиятга эҳтиёжнинг мавжудлиги	Креатив фаолиятга эҳтиёжнинг юқоририлиги
	Фаолият мақсадини бошқалар таъсирида асосида белгилаш	Фаолиятдан кўзланган мақсаднинг мавжудлиги	Фаолиятдан кўзланган мақсаднинг аниқлиги
	Креатив фаолиятга бефарқ муносабат	Креатив фаолиятга ижобий муносабат	Креатив фаолиятга ижодий муносабат
	Креативликнинг ижтимоий-касбий аҳамиятини англаб етмаслик	Креативликнинг ижтимоий-касбий аҳамиятини англаганлиги	Креативликнинг ижтимоий-касбий аҳамиятини юқори даражада англаганлиги
	Аниқ мақсадга асосланган креатив фаолиятнинг мавжуд эмаслиги	Аниқ мақсадга асосланган креатив фаолиятнинг мавжудлиги	Аниқ мақсадга асосланган креатив фаолиятни амалга оширишга интилишнинг юқори эканлиги
	Ўз-ўзини ривожлантириш ва ўз-ўзини такомиллаштириш-га интилишнинг мавжуд эмаслиги	Ўз-ўзини ривожлантириш ва ўз-ўзини такомиллаштириш-га интилишнинг мавжудлиги	Ўз-ўзини ривожлантириш ва ўз-ўзини такомиллаштиришга интилишнинг юқори эканлиги
	Креатив вазифаларни ҳал этишда мавжуд билим, кўникма ва фаолият тажрибасидан фойдаланишга тайёрликнинг пастлиги	Креатив вазифаларни ҳал этишда мавжуд билим, кўникма ва фаолият тажрибасидан фойдаланишга тайёрлик	Креатив вазифаларни ҳал этишда мавжуд билим, кўникма ва фаолият тажрибасидан фойдаланишга тайёрликнинг юқори даражаси
Когнитив	Креатив жараёнинг намоён бўлишини ўзига хосликлари ҳақидаги тасаввурнинг мавжуд эмаслиги	Креатив жараёнинг намоён бўлишидаги ўзига хосликлар ҳақидаги тасаввурнинг мавжудлиги	Креатив жараёнинг намоён бўлишидаги ўзига хосликларини тушуниш
	Креатив вазифалар ва касбий фаолият тури билан боғлиқликда турли изланишга доир ўқув ҳаракатларидан фойдаланишдаги фарқларни тушунмаслик	Креатив вазифалар ва касбий фаолият тури билан боғлиқликда турли изланишга доир ўқув ҳаракатларидан фойдаланишдаги фарқларни тушуниш	Креатив вазифалар ва касбий фаолият тури билан боғлиқликда турли изланишга доир ўқув ҳаракатлардан фойдаланишдаги фарқларни чуқур тушуниш
	Креатив фаолият соҳасига доир билимларнинг пастлиги	Креатив фаолият соҳасига доир билимларнинг мавжудлиги	Креатив фаолият соҳасига доир билимларнинг чуқур англаганлиги
	Маълум бир креатив топшириқларни ечишда белгилаб берилган тайёр алгоритмга асосланиш	Креатив топшириқларнинг ечимини топиш бўйича алгоритмлар сонининг етарлилиги	Креатив топшириқларнинг ечимини топишда шахсий когнитив стратегиялар, кўп микдордаги алгоритмларнинг мавжудлиги
Фаолиятга доир	Креатив топшириқларни намуна бўйича ечиш	Креатив топшириқларни ечишда мустақиллик	Креатив топшириқларни ечишда янгича ёндашиш
	Креатив фаолиятга мослашувнинг сустлиги	Янги ижтимоий ва касбий шароитларга бефарқлик	Янги ижтимоий ва касбий шароитларга самарали мослашиш
	Илмий-тадқиқот ишларида иштирок этишга иштиёқнинг пастлиги	Илмий-тадқиқот ишларида иштирок этишга бефарқлик	Илмий-тадқиқот ишларида фаол иштирок этиш

	Одатдаги усуллар ёрдамида ахборотларни излаш ва қайта ишлаш	Ахборотларни излаш ва қайта ишлашнинг айрим янги усуллари эгаллаш	Ахборотларни излаш ва қайта ишлашнинг кўплаб усуллари эгаллик
	Интеллектуал йўналганликнинг пастлиги	Интеллектуал йўналганликка эгаллик	Юқори интеллекта эгаллик
	Эгалланган билимларни амалиётда қўллашнинг репродуктив хусусиятга эгаллиги	Эгалланган билимларни амалиётда қўллашнинг продуктив хусусиятга эгаллиги	Эгалланган билимларни амалиётда қўллашга юқори даражада ижодий ёндашиш
	Янги билимларни ўзлаштириш ва яратиш бўйича махсус усуллар қўлланилмаслиги	Янги билимларни эгаллаш ва яратиш учун когнитив кўникмаларни қўллаш олиш	Янги билимларни эгаллаш ва яратиш учун когнитив кўникмаларни ижодий қўллаш олиш
Рефлексив-баҳолашга доир	Креатив жараёнларни таҳлил қилиш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини коррекциялаш ва ўз-ўзини намоён қилиш кўникмаларининг шаклланилмаслиги	Креатив жараёнларни таҳлил қилиш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини коррекциялаш ва ўз-ўзини намоён қилиш кўникмаларининг етарли эмаслиги	Креатив жараёнларни таҳлил қилиш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини коррекциялаш ва ўз-ўзини намоён қилишда танқидий муносабатнинг шаклланилмаслиги

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).

Шундай қилиб, креативлик, креатив фаолият, креатив фикрлаш жараёнлари, креатив компетентлик компонентлари, шунингдек, мезонлари, кўрсаткичлари, даражаларини таҳлил этиш асосида қуйидаги натижалар қўлга киритилди:

1. Креатив компетентлик тузилмасига биноан уни шакллантиришнинг қуйидаги вазифаларини ажратиб кўрсатиш мумкин: таълим олувчиларда касбий таълим ва эгалланаётган касбга мотивацион-шахсий йўналганликни ривожлантириш; креатив фаолиятни ташкил этиш технологиялари билан курулантириш; рефлексия ва ўз-ўзини объектив баҳолаш усуллари, креатив фаолиятини эмоционал-иродавий бошқариш кўникмаларини шакллантириш.

2. Ижтимоий-педагогик нуқтаи назардан бош вазифа таълим олувчиларда креатив компетентликни уларга самарали ўқув-касбий фаолиятни тақдим этадиган ва бутун ҳаёт давомида мустақил билим олишга

қобилиятлиликни ривожлантирадиган даражада шакллантиришдан иборат.

3. Маълум бир муддатни тақозо этувчи, креатив фаолиятнинг турли-туман намоён бўлишини ифода этувчи шахс ривожининг сифат кўрсаткичи сифатида “креатив компетентликнинг ривожланиш даражасини баҳолаш мезонлари” тушунчасига аниқлик киритилди.

4. Креатив компетентликнинг компонентлари билан бир хил тарзда талабаларда креатив компетентликнинг ривожланишини баҳолаш мезонларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқлиги асосланди: мотивацион-шахсий, когнитив, фаолиятга, рефлексив-баҳоловчи.

5. Ҳар бир белгиланган мезон бўйича креатив компетентлик кўрсаткичлари мазмунини очиқ берилди.

6. Креатив фаолият кўрсаткичлари индикатори сифатида талабаларнинг когнитив компетентлигини ривожлантириш даражалари (репродуктив, продуктив ва ижодий) белгиланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Математика соҳасидаги таълим сифатини ошириш ва илмий-тадқиқотларни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги ПҚ-4708-сон қарори. –Тошкент, 2020 йил, 7 май.
2. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2001. – 704 б.
3. Лаврентьев Г.В. Инновационные обучающие технологии в профессиональной подготовке специалистов. Часть 2. – Неудихина–Барнаул: АлтГУ, 2004. – 232 с.
4. Латышин В.В. Оценка качества научно-исследовательской и научно-методической деятельности в современном ВУЗе / В.В.Латышин, Т.А.Шульгина // Вестник Челябинского государственного педагогического университета – № 3. – 2009. – С. 70-76.
5. Шаламов В.В. Развитие познавательной компетентности обучающихся профессиональных образовательных заведений деонтического типа в процессе самостоятельной работы по истории: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург – 2007. – 20 с.
6. Уразова М.Б. Совершенствование технологии подготовки будущего педагога профессионального образования к проектной деятельности: дисс. док.пед.наук. – Ташкент. – 2015. – С.123-124.
7. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. 100000 слов, терминов и выражений/ С.И. Ожегов. – Изд.: АСТ, 2016. – 1376 с.

*Барно МИРИСАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси*

МАМЛАКАТНИ ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ВА САЙЛОВЛАР ЖАРАЁНИДА СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР ФАОЛИЯТИ

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон Республикасида кўппартиявийлик тизими ривожланишининг назарий асослари, жаҳон тарихида партияларнинг вужудга келиши, уларнинг йўналишлари, классификацияси, мақсади ва вазифалари илмий адабиётлар таҳлили асосида ёритиб берилган. Шунингдек, мақолада сиёсий партиялар ташкилий тузилиш принципларига кўра турлари ва уларнинг йўналишлари ҳам атрофлича таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: давлат, сиёсий партия, фуқаролик жамияти, ижтимоий-сиёсий фаоллик, муаммолар, депутатлар.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В ДЕМОКРАТИЗАЦИИ СТРАНЫ И ВЫБОРАХ

Аннотация

В статье на основе анализа научной литературы освещаются теоретические основы развития многопартийной системы в Республике Узбекистан, становление партий в мировой истории, их направления, классификация, цели и задачи. В статье также всесторонне анализируются типы и направления деятельности политических партий в соответствии с организационной структуры.

Ключевые слова: государство, политическая партия, гражданское общество, общественно-политическая деятельность, проблемы, депутаты.

ACTIVITIES OF POLITICAL PARTIES IN THE DEMOCRATIZATION OF THE COUNTRY AND THE ELECTION PROCESS

Annotation

In the article, the theoretical bases of the development of the multiparty system in the Republic of Uzbekistan, the formation of parties in the world history, their directions, classification, goals and tasks are covered on the basis of the analysis of scientific literature. The article also comprehensively analyzes the types and directions of political parties according to the organizational structure printouts.

Key words: state, political party, civil society, socio-political activity, problems, deputies.

Кириш. Сайловлар кишилик жамиятининг бир неча асрлик тарихий ривожланиши маҳсули бўлиб, давлат ва жамиятнинг такомиллашган моделларини шакллантириш мақсадида пайдо бўлган институтдир. Бугунги кунга келиб, жаҳондаги деярли барча мамлакатларда (мутлақ монархия бошқарувига эга бўлган мамлакатлар бундан истисно) давлат ҳокимияти ва ўзини ўзи бошқариш органларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган демократик сайловлар сиёсий тизимнинг ажралмас таркибий қисмига айланиб бўлди. Сайловлар - бу фақат демократиянинг белгиси ва кўриниши бўлмасдан, шу билан бирга унинг зарурий шарти ҳамдир. Таниқли француз олимлари П.Лалюмер ва А.Демишеллар демократияни режим сифатида шундай аниқлаш мумкинки, унда идора этувчилар эркин ва адолатли сайловлар воситасида тайинланадилар. “Демократияни бошқарувчилар эркин ва ҳаққоний сайловлар орқали тайинланиши режими сифатида тушуниш мумкин” деб таъкидлаганлар. БМТ Бош Ассамблеясининг 1948 йил 10 декабрида эълон қилинган ва қабул қилинган Инсон ҳуқуқларининг умумжаҳон Декларацияси 21-моддасида шундай дейилади: “1. Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакиллар воситаси орқали ўз мамлакатини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқига эга. 2. Ҳар бир инсон ўз мамлакатада давлат хизматига киришда тенг ҳуқуққа эга. 3. Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши лозим; бу ирода даврий ва сохталаштирилмаган, яъни ва тенг сайлов ҳуқуқидан, яширин овоз бериш йўли билан ёки овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа тенг қийматли шакллар воситасида ўтказиладиган сайловларда ўз аксини топиши лозим”[1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Ўзбекистонда жамиятни ислоҳ этишда сиёсий партияларнинг ўрни, сиёсий партиялар ривожланиши ва кўппартиявийлик тизимини шаклланиши муаммоларини сиёсий фанлар нуқтаи назаридан тадқиқ қилишга доир изланишлар миллий мустақилликдан кейин бошланди. А.А.Азизхўжаев, Р.Жумаев, М.Қирғизбоев, Н.Жўраев, Ж.Тошбоев, А.Турсунов, Р.Фармонов, Ҳ.Воҳидов, Ж.Тошқулов каби олимлар ва тадқиқотчилар жамият билан сиёсий партиялар тизими миносабатларига ва сиёсий партияларнинг такомиллашувига доир турли илмий изланишлар олиб бордилар.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Тадқиқот олиб бориш давомида тизимлилик, назарий-дедуктив хулоса чиқариш, анализ ва синтез, тарихийлик ва мантиқийлик, киёсий таҳлил каби илмий тамойиллардан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Маълумки, сайлов тизимини такомиллаштириш ёш, эндигина мустақилликка эришган давлатларда фуқаролик жамияти қуриш учун муҳим ва долзарб вазифалардан биридир. Сайловлар тизими бу - ҳуқуқий меъёрларда мустаҳкамлаб қўйилган, шунингдек, давлат ва жамият ташкилотлари фаолиятлари тажрибасида шаклланган вакиллик органлари ёки айрим раҳбарлик вакилини сайлашни ўтказиш ва ташкил этиш тартиботидир.

Сайловлар тизими - сиёсий тизимнинг таркибий қисми бўлиб, шунингдек, у ўзи ҳам бошқа тизимлар каби тузилмавий қисмларга бўлинади: уларнинг ичида иккитаси алоҳида ажралиб туради: 1) сайлов ҳуқуқи – назарий - ҳуқуқий компонент; 2) сайлов жараёнилари (ёки

сайлов ўтказиш жараёнини ўтказишнинг изчиллик асосидаги расмий тартиби) - амалий-ташқилий компонент.

Кенг маънода талқин этилаётган сайлов ҳуқуқи тамойиллари ва бошқа бир қанча омиллар асосидаги сайловларни муайян тавсифларини кўрсатиш ва уни турли кўринишларини бир-биридан ажратиш кўрсатиш мумкин: Президент, парламент ва маҳаллий сайловлари. Бундан ташқари, навбатдаги, навбатдан ташқари ва қўшимча сайловлар ҳам бўлади.

Сайловлар:

умумий - чегараланган (цензли);

Тенг - нотенг;

Тўғри - билвосита;

Яширин - очик овоз бериш.

Бу сайловларни таснифлаш рўйхатининг чап томони демократик кадрлар асосидаги сайловлар белгиларини ифодалайди.

Ҳозирги дунёнинг кўплаб демократик мамлакатлари ўзларининг Конституциялари ёки махсус сайловларга доир қонунларида фуқароларни яширин овоз бериш орқали умумий ва тенг сайловлар ҳуқуқларини эълон қилган. Бу тамойилларга батафсилроқ тўхталамиз.

Сайловларнинг умумийлиги қонунда белгиланган муайян ёшга этган барча фуқароларнинг сайловларда умумий қатнашиш ҳуқуқини ифодалайди. Бу ҳуқуқ асосида ҳам актив, ҳам пассив сайлов ҳуқуқи тушунилади. Лекин унис ҳам, буниси ҳам бир қатор мамлакатларда сайлов цензлари деб аталадиган қуйидаги омиллар билан чегараланиб қўйилган:

Мулкӣ ва ўтроклик цензи; маълумотлилик цензи; ёш цензи ва ҳоказо. Пассив сайлов ҳуқуқи цензларидан қаттиқроқ бўлади. Масалан, Канадада сенатга факат кўчмас мулкка эга бўлган шахс ўз номзодини қўйиш мумкин, Буюк Британияда сайланиш ҳуқуқини олиш учун анча қатта миқдорда сайланиш қафолати учун маблаг тўланиши керак бўлади. Парламентлари икки палати бўлган мамлакатларда доимо юқори палата учун ёшга доир цензи юқори бўлиши лозим: АҚШ ва Японияда 30 ёш, Францияда 35 ёш, Белгияда, Испанияда 40 ёш. Айни вақтда шуни таъкидлаш керакки, дунёдаги демократик жараёнларни ривожланиши цензли чегаралашларни четлаб ўтмай, кадамма-кадам уни юмшатиб боришга интилоқда.

Кўпчилик мамлакатларида илгари референдум ўрнида плебисцит (умумхалқ сайлови), умумхалқ сўрови, умумхалқ фикрини ўрганиш, умумхалқ овоз бериши каби тадбирлар ўтказиб келинган. Аниқроғи, референдумга ўхшаш тадбирлар қадимги Юнонистон ва Римда, ўрта асрларда эса Европанинг барча ва Осиёнинг кўпчилик мамлакатларида турли хил шакл, усул ва мақсадларда ўтказиб келинган.

Ҳар бир мамлакат сиёсий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари ва анъаналарига қараб референдум ваколатини турлича белгилайди. Масалан, Франция, Швейцария, Испанияда конституцион референдум ўтказиш анъанага айланган бўлиб, унга Конституциянинг янги лойиҳаси ёки Конституцияга киритиладиган янги қўшимчалар қўйилиб, бу лойиҳа ва қўшимчалар ҳусусида халқнинг умумий фикри аниқланади. Жумладан, Франция Конституциясининг 3-моддаси қуйидагича ифодаланган: “Миллий суверенитет халққа тегишли бўлиб, уни ўз вақиллари ва референдум воситасида амалга оширади. Халқнинг ҳеч қандай қисми, ҳеч қандай алоҳида шахс уни амалга оширишни ўзига ўзлаштира олмайди. Овоз бериш Конституцияда кўзда тутилган шароитларга мувофиқ тўғридан-тўғри ёки билвосита бўлиши мумкин. У доимо умумий, тенг ва яширин бўлади...”[2]

Италияда эса кўпинча қонун чиқарувчи референдумлар (янги қонунлар лойиҳаси юзасидан) ўтказилади. Италия Конституциясининг 75-моддасида референдум ўтказиш қоидалари мужассамлашган: “Қачонки, беш юз минг сайловчи ёки бешта вилоят кенгашлари талаб этсалар, қонун ёки қонун қучига эга актни тўла ёки қисман бекор қилиш учун халқ референдуми тайинланади. Солиқлар ва бюджет, амнистия ва авф этишга доир қонунларга нисбатан, халқаро шартномаларни ратификация қилиш ваколатларига эга референдумлар ўтказишга йўл қўйилмайди. Депутатлар палатасини сайлашга чақирилган барча фуқаролар референдумда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Ихтиёрий равишда ўтказиладиган референдумларнинг ташаббусқори кўпинча сайловчилар гуруҳи ёки федерация субъекти бўлиши мумкин, референдумларнинг бундай усули Италия, АҚШнинг 22 та штатида, Швейцария, Франция каби мамлакатларда кенг қўлланиб келинмоқда.

Европа ва Шимолий Америка мамлакатларида референдум демократиянинг бевосита қоида тусини олган мезонларидан биридир. Аммо унинг реал демократик даражаси ҳар бир давлатнинг моҳияти ва сиёсий режими билан ўлчанади. Аммо ҳозир умумхалқ сўровлари ва референдумлари ўтказиш юксак цивилизацияга эришган халқларнинг оддий бир сиёсий ва маънавий эҳтиёжини қондиришнинг демократик воситаси сифатида ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг одати тусига кирган. Масалан, Швейцарияда йилига 3-4 мартадан ҳам референдумлар ўтказилиб турилганлигини ана шундай изоҳлаш мумкин.

Референдум ўзига хос умумхалқ сўрови бўлиб, унда давлатнинг сайлов ҳуқуқига эга бўлган барча фуқароларни қатнашиши кўзда тутилади.

Шунингдек, референдумларда икки хил сиёсий табиат мавжуддир: бир томондан, референдум у ёки бу масала, ёки масалалар мажмуи бўйича халқ иродасини нисбатан тўлароқ ифодалашга қобилдир. Иккинчи томондан, референдум натижалари турли сиёсий гуруҳлар ёки партияларни халқ иродаси билан қилишишга замин яратади ва оқибатда турли тортишувли масалаларда ўзаро муроа бўлишини таъминлайди. Референдум ҳам фуқароларнинг сайлов фаоллигини ифодаловчи кўринишлардан биридир[3].

Сайловолди компанияси расмий равишда сайлов қонунларни тайинлашдан кейин бошланади. Сайлов қонунини тайинлаш оқатда давлат томонидан амалга оширилади ва сайлов қонунига давом этади, амалда компания ўз ҳаракатини сайлов ўтказиш тўғрисидаги истак маълум бўлиши биланоқ унга расмий қиришишдан анча олдин бошлайди.

Сайловлардаги қурашлар тоталитар жамиятдан фарқли ўлароқ, демократик жамиятда сиёсий партия фаолиятининг асосий қураш майдони ҳисобланади. Ҳар бир партия ўз электоратини кенгайтиришга интилади. Электорат (лот. “Лектор” - сайловчи) сайловларда у ёки бу партияга овоз берадиган сайловчилар контингентидир. Масалан, социал-демократик партиялар электоратини асосан ишчилар, зиёлилар, хизматчилар, майда мулкдорлар ташкил этади. АҚШ демократик партияси электоратига оқатда кўпроқ мамлакатнинг рангли аҳолиси қиради. Сайловлардан - сайловларга у ёки бу партия электорати сон ва сифат жиҳатлардан ҳам ўзгариб туради. Масалан, Буюк Британияда лейбористлар партияси либераллар партиясини икки партияли тизимдан сиқиб чиқарганларидан кейин, лейбористлар электорати либераллар электорати ҳисобидан сезиларли даражада қўпайди.

Янги сиёсий партиялар ва ижтимоий ҳаракатлар пайдо бўлиши кузатилаётган ҳозирги дунё давлатларида давом этаётган ижтимоий дифференциация жараёнилари ҳисобига сайлов блоклари ва иттифоқларини тузиш масаласи тобора долзарб бўлиб бормоқда. Чунки, бирорта сиёсий партия яқка ҳолатда ғалаба қилиш имкониятига эга бўлмаса, у ҳолда бу партия жамоат ташкилотлари сайлов олди кураш жараёнида биргаликдаги ҳаракат қилишнинг умумий мақсадларига эришиш, энг асосийси сайловларда ютиб чиқиш учун сайлов блокларига бирлашадилар. Шунингдек, бир-бирига яқин бўлган партиялар номзодини ғалабасини таъминлаш учун сиёсий блоклар ва иттифоқларни ташкил этилади.

Бундан ташқари, блоклар ва иттифоқлар ташкил этиш учун бошқа омиллар, яъни партия ёки блокнинг молиявий имкониятлари яхши бўлиши лозим бўлади. Дарҳақиқат, бу омил сайловолди тарғиботини кенг ёйилишига имкон яратади: нуфузини сайловчилар истаган партия томонидан кўрсатилган номзодлар имиджини (инглиз “image” - киёфа) яратиш асосий мақсадга айланади.

Сайловчилар ҳамда сайтлов ўтказилишида ўз номзодини кўрсатган гуруҳ ва мазкур номзодда “панадан” қўллаб қувватлаб турувчи, таъсир кўрсатувчи шахслар номзодга нисбатан беихтиёр қуйидаги талабларни қўядилар:

- аниқ чегараланган сайлов ҳудуди сайловчилари учун таниқли бўлиши;
- касбий билимдонлик маҳорати;
- нотиклик кўникмаларини эгаллаганлиги;
- жисмоний ва психологик жиҳатлардан сайловлар даврида таъсир ва тўсиқларга чидамли бўлиши табиатан яхши соғлиққа эга бўлиши;
- вазият ўзгарганда тез мўлжал олиш қобилиятига эга бўлиши;
- ўз ҳис эҳтиросларини бошқара олиш;
- телекамера ва микрофон олдида ўзини табиий тута билиши;
- баҳслашиш, мунозара қилиш кўникмаларини эгаллаганлиги;
- бошқалар фикрини эшита билиш;
- актўйлик қобилиятига эга бўлиши;
- гуруҳ таркибида лидер ёки етакчи даражасида бўла олиш қобилиятига;
- Сайловолди учрашувларида турли хил ижтимоий гуруҳларнинг маффаатларини ҳисобга ола билиш қобилияти[4].

Бу рўйхатни янада давом эттириш мумкин, лекин, уни қискартириш сайлов компаниясини муваффақиятли ўтказишни қийинлаштириши ҳам мумкин. Номзодни тарғиб қиладиган малакали гуруҳнинг фаолияти сайлов компаниясининг асосий унсури бўлиб хизмат қилади. У ёки бу сайлов жараёнида маълум бир мақсадли ғалабага эришишни албатта малакали гуруҳ амалга оширади.

Бу каби ҳолатлар сиёсий ва ҳуқуқий маданияти ёки умуман ривожланмаган мамлакатлар жамиятлари учун ҳосидир. Масалан тарихдан маълумки, Бонопорт Нополён ўз диктатурасини “плебесцит” орқали “қонунлаштиришга” қарор қилганда овоз бериш ҳокимият, армия полкларининг қаттиқ назорати остида ва очик тарзда ўтказилган эди.

XX аср иккинчи ярмида ҳам шу каби ҳолатлар учраб туради. Яқинда Зоирда бўлиб ўтган парламентга депутатлар сайлови шаҳар ҳокими томонидан ўқилган рўйхатни ҳайқириқлар билан қўллаб-қувватлаган ҳолда шаҳарнинг катта майдонларида ўтказилди. Ғарбий Самоада оиланинг энг катта мўйсафид барча оила аъзолари учун овоз беради. Свазеленда эса сайловчилар “оёқлари билан ерни тепиб овоз берадилар”, яъни,

парламент депутатлигига сайланадиган номзодлар жамоаси бинолар эшиклари ичкарисида туришадилар. Сайловчилар эса эшиклардан киришиб, номзодларни танлаб ва у билан яқинлашиб овоз берадилар.

Лекин фуқаролик жамияти шаклланиб бориши ва фуқаролар ҳуқуқий онгининг ўсиб бориши ва ҳуқуқий институтларнинг такомиллашиб бориши билан овоз беришнинг бундай тарзи фақат айрим олинган, камбағал, қолоқ давлатларда сақланиб қолган, ҳолос. Ҳозирги замон давлатларида овоз бериш нафақат фуқаролик ҳуқуқи, балки, фуқаролик мажбурияти ҳамдир. Баъзи мамлакатларда сайловда қатнашмаганлар учун ҳам жазо чоралари белгиланган.

Масалан, Белгия, Нидерландия, Австралия каби мамлакатларда жарима тўланади. Покистонда эса, ҳаттоки, қамок жазоси ҳам қўлланилади. Айрим мамлакатларда “тўполонларни олдини олиш” мақсадларида овоз бериш учун ҳар бир сайлов округи бўйича кўрсатилган номзодларнинг анча сони чегараланган. Масалан, Буюк Британияда сайлов округларидаги номзодлар сони бештадан ошмаслиги керак. Бундан ташқари, ҳар бир номзод анча катта микдордаги пул қафолатини тўлаши талаб этилади. Агар у умумий берилган овозлардан 5%идан кам овоз олса, бу пул қайтариб берилмайди.

Овоз бериш якунлари бўйича сайловлар натижаларини аниқлаш асосан иккита катта сайлов тизими асосида кечади: пропорционал ва мажоритар тизимлар. Мажоритар тизимда номзод ёки номзодлар рўйхати қонунда белгиланганидек, энг кўп овоз олгандагина у ёки бу сайланадиган вакиллик органига сайланган, деб ҳисобланиши билан тавсифланади. Кўпчилик овоз олиш ҳам ҳар хил бўлади. Мутлақ кўпчиликни (50% + 1 овоз) талаб этувчи сайлов тизимлари ҳам учрайди. Бундай тизим, жумладан, Австралияда амал қилади. Мажоритар тизимдаги сайловларда муайян кўпчиликнинг ўз рақибларига нисбатан кўпроқ овоз олиши улар номзодининг ғалаба қилганлигини билдиради. Уни “маррага биринчи келганлар тизими” деб ҳам аташади. Ҳозирги вақтда бундай тизим АҚШ, Қанада, Буюк Британия, Янги Зеландияда каби мамлакатларда қўлланилади. Баъзан мажоритар тизимнинг икки хил кўриниши ҳам қўлланилади. Масалан, Францияда парламентга депутатлар сайлашнинг биринчи босқичида мутлоқ кўпчиликнинг овоз олиш тизими қўлланилса, иккинчи босқичда эса нисбатан кўпчиликнинг овоз олиш тизими қўлланилади[5]. Шунингдек, бу тизим Белгия, Швеция ва бошқа кўп мамлакатлар учун ҳам ҳосидир.

Пропорционал тизим икки хил кўринишга эга:

а) умумдавлат даражасидаги пропорционал сайлов тизими (сайловчилар бутун мамлакат доирасида сиёсий партиялар учун овоз берадилар, унда сайлов округлари белгиланмайди).

б) кўп мандатли округларга асосланган пропорционал сайлов тизими (депутатлик мандатлари партияларнинг сайлов округларига нисбатан таъсири асосида тақсимланади). Мажоритар ва пропорционал тизимлар ўзининг ютуқ ва камчиликларга ҳам эгадир. Мажоритар тизимнинг ижобий хусусиятлари шундаки, унда самарали ишловчи ва барқарор ҳукуматни шакллантириш имконияти борлиги билан изоҳлаш мумкин. Шунингдек, у катта ва яхши ташкиллаштирилган партиялар учун сайловларни муваффақиятли ўтказиш имкониятини беради. Мажоритар тизимнинг асосий камчиликлари қуйидагилардир:

1. Мамлакат сайловчиларнинг кўпчилик қисми (баъзан 50 %га яқин) ҳокимият органларида ўз вакилларига эга бўлмай қоладилар.

2. Сайловларда ўз рақибига нисбатан кам овоз олган партия парламентда кўпчилик депутатлик ўринларга эга бўлиши мумкин.

3. Сайловларда бир хил ёки бир-бирига яқин миқдорда овоз олган иккита партия ҳокимият органида бир хил бўлмаган миқдордаги номзодларни сайланишига эришадилар Шундай қилиб, мажоритар тизим бирон-бир партия ёки блокка вакиллик органларида кўпчилик овозларни ва мандатларни олишга ёрдам беради.

Пропорционал тизимнинг устун томонлари тўғрисида қуйидагиларни айтиш мумкин: унинг ёрдамида жамият сиёсий ҳаётидаги сиёсий кучларни жойлашишини реал ва аниқ манзараларини кўриш мумкин. У фикрлар хилма-хиллиги ва кўппартиявийликни ривожланишини, шунингдек, давлат билан фуқаролар ўртасидаги узвий алоқадорликни таъминлаб беради. Пропорционал тизимнинг асосий камчиликлари эса қуйидагилардир:

1. Ҳукуматни шакллантиришда мураккабликлар юзага келади. Сабаби: бирон-бир устунлик қиладиган партиянинг йўқлиги, ҳар хил мақсад ва муддаолардаги партияларнинг кўппартиявийлик асосидаги коалициясини тузишга мажбур бўлиш, бу эса ҳукумат бекарорлигини келтириб чиқариши);

2. Овозларнинг аниқ номзодларга эмас, балки, партияларга берилиши, партиялар билан депутатлар ўртасидаги алоқанинг сустлиги;

3. Депутатларнинг ўз партияларига анча боғлиқ бўлиб қолишлари (бу каби эркинликни чегараланиши парламентда қонунлар ва муҳим ҳужжатлар қабул қилиш жараёнларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин).

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Сайлов тизими ўз тараққиёти ва ривожланиш йўлида катта жараёнларни босиб ўтиб, бой тажрибалар тўплади. Бу жараёнлар давомида (айниқса, урушдан кейинги даврда) аралаш сайлов тизимлари шакллана бошлади. Шунингдек, мажоритар ва пропорционал тизимларнинг яхши томонлари бир-бири билан уйғунлаша бошлади. Аралаш тизим доирасида маълум бир қисм депутатлик мандатлари мажоритар тамойиллар асосида тақсимланиши, қолган қисм мандатлар эса пропорционал тизим асосида тақсимланиши расм бўлди. Сайлов тизимини демократлаштириш ва такомиллаштиришда шу аралаш тизим сиёсий барқарорликка эришиш йўлидаги энг самарали йўл эканлигини тажрибалар кўрсатди.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://constitution.uz/uz/pages/humanrights>
2. <https://legalns.com/download/books/cons/france.pdf>
3. Қирғизбоев М. Халқ иродасининг ифодаси. -Хўррият, 2002 йил 23 январ.
4. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. - М., Аспект Пресс, 2000.
5. Конституционное право зарубежных стран. Под.ред. В.В.Мааклакова. М: Юритх, 1996, с.81-86.

УДК: 74.261.7.81.2

Азиза МУСОЕВА,

Самарқанд давлат чет тиллар институти англиз тили ўқитувчиси, мустақил изланувчи

Email: musoeva@samdhti.uz

СамДТИ ф.ф.н., доцент, Сафарова У.А тақризи асосида

ЖАҲОН МАМЛАКАТЛАРИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА CEFR-НИНГ ТАЪСИРИ

Аннотация

Ушбу мақола CEFR дастурининг тарихига назар солган ҳолда, сўнгги йилларда олиб борилган ислохотлар натижасида унинг малакатларда турли даражада таъсир қилётганлиги ҳақида тўхталиб ўтади. Уни таълим тизимига бевосита жорий этиш натижасида, баъзи бир муаммолар келиб чиқмоқда. CEFR бу нисбий тил дастури ва уни ислохот қилмасдан ёки бевосита маҳаллийлаштирмасдан таълим тизимига олиб кириш жуда кўп муаммолар вазиятларни келиб чиқариши турли давлатлар мисолларида ҳам кўриш мумкин. Бундай муаммолар келиб чиқишини олдини олиш, CEFR-ни босқичма-босқич жорий этиш ва ислохотлар асосида таълим жараёнига олиб кириш асосли эканлиги ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: CEFR, тил билиш даражалари, Европа тиллари портфолио, плурикултурализм, таъсир, муаммолар ва ечимлар.

THE IMPACT OF THE CEFR IN THE WORLD'S EDUCATION SYSTEM

Annotation

This article concentrates on the history of the CEFR program, with a focus on how it has influenced it to varying degrees in different countries as a result of the reforms in recent years. As a result of its direct introduction into the education system, some problems may arise. The CEFR is a relative language program and its inclusion in the education system without reforming or direct localization creates many problematic situations. It discusses the prevention of problems, the gradual implementation of CEFR and the introduction of reforms in the educational process.

Key words: CEFR, language proficiency levels, European language portfolio, pluriculturalism, impact, problems and solutions.

ВЛИЯНИЕ CEFR В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ МИРА

Аннотация

В данной статье рассматривается история программы CEFR с акцентом на то, как программа повлияла на систему образования в разных странах в результате последних лет реформ. Поэтому его непосредственного внедрения в систему образования возникают некоторые проблемы. CEFR - это относительная языковая программа и что включение его в систему образования без реформирования или прямой локализации создает множество проблемных ситуаций. В статье также обсуждается предотвращение проблем, постепенное внедрение CEFR и проведение реформ в образовательном процессе.

Ключевые слова: CEFR, уровни владения языком, европейское языковое портфолио, плюрикултурализм, влияние, проблемы и решения.

Кириш. CEFR дастурини жорий этилиши ва таълим жараёнида бевосита тадбиқ этилиши билан боғлиқ муаммолар турли мамлакатларда турли даражада бўлиб, бунга сабаб унинг аслида Европа тиллари учун яратилганлиги ва кейинчалик эса Европадан ташқари мамлакатлар томонидан ҳам қабул қилиниши ҳисобланади. Бу шундан далолат берадики, CEFR турли мамлакатлар контекстида турлича қабул қилинади ва қайта контекстуализация жараёнидан ўтади.

Даслаб CEFR дастури “Европа фуқаролиги учун тил ўрганишни” рағбатлантириш воситаси сифатида жорий қилинган. CEFR аслида Европада катта ёшдаги тил ўрганувчилар учун умумий кредит тизими бўлиши керак эди [1]. Европа Кенгашининг фикрига кўра, унинг жорий қилинишига сабаб сиёсий туртки болиб, у ўзаро тушуниш ва ҳамкорликни ривожлантириш ҳамда миллатчиликни йўқотиш” учун қабул қилинган. Яратилишидан бошлаб, дастур Европада ва кейинчалик бутун дунёда сезиларли таъсирга эга бўлди. Алдерсоннинг таъкидлашича, CEFR-нинг нашр этилиши “Европа тил таълими саҳнасидаги энг муҳим воқеа” ҳисобланади (275-бет) [2].

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Бироқ, CEFR-нинг айрим ўзига хос чекловлари унинг Европада ва дунёнинг бошқа мамлакатларида қўлланилишига ўз таъсирини

кўрсатмоқда. Аниқ чекловлардан бири, бу CEFR тавсифловчи схемаси ва тил билиш даражалари дескрипторини қўллаб-қувватлаш учун эмпирик тадқиқотларнинг етишмаслиги ҳисобланади. Хусусан, бунга яққол мисол “иккинчи тилни ўзлаштириш бўйича 30 йиллик изланишлар натижасида олинган эмпирик тадқиқотлар” га етарлича эътибор берилмаган (660-бет) [2]. Умуман олганда, тил таълимида иккинчи ва чет тилларини билиш даражаси қандай ривожланаётганини яхшироқ англаш CEFR учун ҳақиқатан ҳам фойдали ҳисобланади.

Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, CEFR ёрдамида тузиладиган имтиҳонлар ва тестларни ишлаб чиқишда ҳам бир қатор муаммолар аниқланган. Папагержоу томонидан ўтказилган тадқиқотлар имтиҳон стандартларини ўрнатиш жараёнида CEFR даражаларидан фойдаланган ҳолда имтиҳончиларнинг жавобларини ўрганишга қаратилган бўлиб, унинг иштирокчилари таркибига англиз тилида сўзлашадиган ва ТЕСОЛ сертификати ёки амалий тилшунослик соҳасида ҳам малакага эга 12 нафар эксперт ҳакамлар киритилган. Б. Норз сўзларидан иктибос келтирган ҳолда Папагержоу “CEFR тест спецификацияси ва тилларни синаш контекстлари учун махсус ишлаб чиқилмаган” деб тушунтиради. Тадқиқот қатнашчилари фикрига кўра,

CEFR-да қўлланилган ҳаётий тавсифлар имтиҳон шароитида бир қарорга келишда ёки ҳукм чиқаришда фойдали бўлмаслигини аниқладилар [3].

Юқорида тилга олинган тадқиқот, олимлардан, Alderson, Figueras, Kuijper, Nold, Takala ва Tardieu хулосаларини тасдиқлади, чунки баъзи тавсифловчилардаги калит сўзлар нотўғри белгиланган ва баъзи ўринларда бир-бирига мос келмайди. Шунингдек, тадқиқот иштирокчилари, CEFR-даги баъзи сўзларда номувофикликлар мавжудлигини аниқладилар. Масалан, ўқувчилар “Can do” тавсифловчиларидаги “understand” (тушуниш) ва “follow” (амал қилиш) каби феъллар синоним сифатида ёки турли маъноларда ишлатилиши аниқ эмас. Шунингдек, катта ёшдаги ўрганувчиларга йўналтирилган тавсифловчилар ёш ўқувчилар учун муносиб эмаслиги таъкидланган. Шу билан бирга, бу даражаларнинг муайян жиҳатлари учун тавсифловчилар етишмаслиги боис танқид қилинади.

Кейинги йилларда CEFR-нинг энг таниш элементига айланган малака тавсифлари, яъни олти даражага асосланган (A1-C2) бир қатор тавсифловчиларни яратиш ва ўқитувчиларнинг фикр-мулоҳазаларини тўплаш жараёнида ишлаб чиқилди. Ушбу даражалар номинал равишда янги бўлган бўлса-да, улар эволюциянинг намунасини ифодалайди. Чунки бу даражалар босқичма-босқич ривожланиб боради ва ҳар бир даражанинг ривожланиши учун барча тил кўникмаларининг бир хил тарзда кўтарилиши лозим. Шундай қилиб, CEFR-нинг асосий мақсади кўп тиллилик ва плурикултурализмни ривожлантириш бўлиб, бу тилларни ажратишга эмас, балки бутунликка эътиборни қаратади [4].

Ушбу дастур жуда кўп мамлакатларда ижобий қабул қилинган бўлишига қарамай, ундаги баъзи камчиликлар аста-секин кўриниб бормоқда. Масалан, плуригуализм (инг. plurilingualism) ва плурикултурализмни CEFR-нинг энг муҳим қисмига айланган малака тавсифларига аниқроқ киритмаганлиги учун муҳим танқидларга ҳам сабаб бўлмоқда [5], [6].

Д.Литтл маълумотларига кўра, CEFR дизайни икки томонламадир. Биринчидан, баҳолаш мақсадида фойдаланиладиган тизим, иккинчидан ўқувчиларнинг ўз-ўзини баҳолашга кўмаклашадиган восита ҳисобланади [7]. Шунга мос равишда, Европа Кенгаши, фойдаланувчи қўлланмаси орқали CEFR дастлаб ўқитиш, ўрганиш ва тил билан боғлиқ қобилиятларни баҳолашга ёрдам берадиган асос сифатида ишлаб чиқилганлигини баён қилади. Шунингдек, CEFR қўлланмасида келтирилган барча қоидалар фойдаланувчиларга йўл-йўриқ кўрсатиш учун мўлжалланган. Қўлланмада дастур ишлаб чиқувчилари “амалиётчиларга нима қилиш кераклиги ва буни қандай

қилиш кераклигини айтиб беришни мақсад қилмаганлар”, чунки улар “саволларни ёки муаммони кўтаришади, уларга жавоб бермайди”. Демак, дастур фойдаланувчилари CEFR-дан қандай фойдаланишни белгиламайди ва шунинг учун фойдаланувчилар ўзларининг мақсадларига мос келадиган ёндашувлар орқали дастурдан фойдаланишлари мумкин.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Нашр қилинганидан бери CEFR имтиҳонлар ва дарсликларнинг қийинлигини тавсифловчи восита сифатида Cambridge English ва British Council каби ташкилотлар томонидан тобора кенг қўлланилиб келинмоқда. Бундай фойдаланиш натижасида муҳим тадқиқотлар тўплами ишлаб чиқилган бўлиб, CEFR томонидан тақдим этилган нисбатан очиқ тавсифлар ва тест топшириқларини лойиҳалаш ва баҳолашда фойдаланилган батафсил тавсифлар ўртасидаги мувофиқлаштиришга эришиш учун турли хил жараёнлар доирасида тадқиқотларнинг ҳисоботлари берилган [8].

Шуни айтиб ўтиш жоизки, CEFR-нинг асосий мақсади тилни қандай ўргатиш ва ўрганиш ва кўп тиллиликни ривожлантириш бўлишига қарамай, у аслида ҳозирда халқаро инглиз тили имтиҳонларини ўтказишда, дарсликлар тузишда ҳамда стандарт инглиз тилини она тилидек ўрганишга йўналтирилган бир тилли таълим модели билан боғлиқ бўлишда давом этмоқда [9], [10].

Яқинда қайта шакланган ва модернизация қилинган CEFR-да тўртта кўникмаларнинг ағъанавий модели (тинглаб тушуниш, гапириш, ўқиш, ёзиш) ҳозирда тўртта алоқа усули билан алмаштирилган, яъни қабул қилиш, ишлаб чиқариш, ўзаро таъсир ва воситачилик (30-бет) [11].

CEFR-га асосланган тавсифловчиларнинг афзалликларига қарамай, улар иккинчи чет тилини баҳолашда “ҳамма учун бир хил” ёндашувга таянишади. Кўпгина амалиётчиларнинг фикри шундан иборатки, CEFR асосида яратилган тавсифловчилар етарли даражада аниқланмаган ва тўлиқ эмас, бу уларнинг контексти нейтрал, кўп мақсадли ва динамик мақсадга йўналтирилганлиги билан изоҳланади. Танқидчиларга жавобан, CEFR ишлаб чиқувчилари ушбу ягона тизим чекланган мақсадларга эга ва тил ўрганувчиларнинг бошқа мамлакатларга вақтинча ташриф буюрувчилар сифатида борганда эҳтиёжларини қондиради деб изоҳлашган [12].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Биз дунё олимлари томонидан юқорида келтирилган фикрларни жамлаган ҳолда улар айтган муаммоларни жадвалда ишлаб чиқдик (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал

Дунё олимлари томонидан CEFR бўйича келтирилган фикр ва муаммолар

Олимлар	Муаммолар
Alderson, J. C. (2007)	CEFR тавсифловчи схемаси ва тил билиш даражалари дескрипторини қўллаб-қувватлаш учун эмпирик тадқиқотларнинг етишмаслиги [13].
Parageorgiou S. (2010)	CEFR тест спецификацияси ва тилларни синаш контекстлари учун махсус ишлаб чиқилмаганлиги [14].
Alderson, J. C., Figueras, N., Kuijper, H., Nold, G., Takala, S., & Tardieu, C. (2006)	Баъзи тавсифловчилардаги калит сўзлар нотўғри белгиланганлиги ва баъзи ўринларда бир-бирига мос келмаслиги; баъзи сўзларда номувофикликлар мавжудлиги; катта ёшдаги ўрганувчиларга йўналтирилган тавсифловчилар ёш ўқувчилар учун муносиб эмаслиги; бу даражаларнинг муайян жиҳатлари учун тавсифловчилар етишмаслиги.
Shohamy, E. (2011); Pilkinton-Pihko, Diane (2013)	Плуригуализм (инг. plurilingualism) ва плурикултурализмни CEFR-нинг энг муҳим қисмига айланган малака тавсифларига аниқроқ киритмаганлиги.
Таиланд мисолида Franz, J., & Teo, A. (2017)	CEFR-нинг инглиз тили ўқитувчилари учун инглиз тили тести сифатида қабул қилинганлиги, синфда ва ўқувчиларни баҳолашда ҳам умуман ишлатилмаслиги. Жорий этилган янги Дастурга бефарқлик ва беҳабарликни намоён қилиниши [15].
Япония мисолида	Бу ҳақда қилинган ишлар камчиликни ташкил этиши ва унинг “Can Do”

Negishi, M., & Tono, Y. (2014)	тавсифловчиси ўқитувчиларга фан дастури яратишда ва ўқитишда фойдаси оз ва жуда тор эканлиги [16].
Хитой мисолида Jin, Y., Wu, Z., Alderson, J. C., & Song, W. (2017).	Мазкур дастур асосида йўл харитаси тузилган ва лойиҳа ишлаб чиқилганлигига қарамасдан, ҳозирча унинг таъсирини ўрганиш ва муммоларни олиб чиқиш бўйича етарлича тадқиқотлар олиб борилмаганлиги [17].
Weir, J. C. (2005).	Ундаги ўзгарувчан/ижро этиш шароитларига асосланган тил билиш даражалари етарли эмаслиги.
Hawkins, J. A., & Filipović, L. (2012); North, B. (2014).	Даражалар тайёр тарзда келмаслиги; Дастур фойдаланувчилари CEFR даражаларини эгаллашда мотивацияга эга бўлмасликлари ва хавотирга тушишлари мумкинлиги [18].
Westhoff, G. (2007)	“Can do” дескрипторлари ёки ўз-ўзини баҳолаш тавсифловчилари фақатгина нима қила олиш мумкинлигини билдириши. Ундаги тавсифловчилар тил ўрганувчиларини бир хил “one-size-to-all” тарзида қўриши [19].
Figueras, N. (2012).	Ушбу тил сиёсати самарали равишда синфлар ёки ўқув материалларига тўлиқ жорий қилинмаганлиги [20].
Вьетнам мисолида Fleckenstein, J., Leucht, M. & Köller, O. (2018)	Ўқитувчиларнинг CEFR-дан фойдаланиш бўйича кенг қўламда ўқимаганлиги, ва ҳалигача уни тўлиқ амалиётга қўллашга тайёр эмасликлари [21].
North, B. (2014)	Дескрипторлар назария асосида ишлаб чиқилмаганлиги, балки улар “ўқитувчилар томонидан танланган ўлчовли тавсифловчилар” эканлиги.
Figueras, N. (2012); North, B. (2014)	CEFR-даги дескрипторлар фойдаланувчилар учун қулай эмаслиги, яъни “not user-friendly”.
North, B. (2014)	Талабалар билимини “Can Do” тавсифловчилари ёрдамида баҳолаш кўпроқ субъективликка олиб келиши, натижада CEFR дастури баҳолаш учун самарасиз бир дастурга айланиши мумкинлиги.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Демак, кўриниб турганидек, CEFR дастури турли малакатларда турли даражада таъсир қилмоқда. Уни таълим тизимига бевосита жорий этиш натижасида, юқорида келтирилган муаммолар келиб чиқмоқда. Бу шундан далолар берадики, CEFR бу нисбий тил дастури ва уни ҳар бир мамлакат, ҳар бир таълим ташкилоти ўз контекстидан келиб чиққан

ҳолда жорий этиши лозим. Уни ислоҳот қилмасдан ёки бевосита маҳаллийлаштирмасдан таълим тизимига олиб кириш жуда кўп муаммоларни вазиятларни келиб чиқариши юқоридаги давлатлар мисолларида ҳам кўринди. Демак, бундан келиб чиқадики, муаммолар келиб чиқишини олдини олишнинг энг биринчи ечими бу CEFR-ни босқичма-босқичлик асосида жорий этиш ва ислоҳотлар асосида таълим жараёнига олиб кириш шарт ва зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. Council of Europe. The Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, 265 p.
2. Alderson, J. C., Figueras, N., Kuijper, H., Nold, G., Takala, S., & Tardieu, C. Analysing tests of reading and listening in relation to the Common European Framework of Reference: the experience of the Dutch CEFR Construct Project. *Language Assessment Quarterly*, 2006, 3(1), 3–30 pp.
3. Pilkinton-Pihko, Diane English-medium instruction: seeking assessment criteria for spoken professional English. PhD dissertation, Department of Modern Languages, University of Helsinki, 2013, 97 p.
4. Shohamy, E. Assessing multilingual competencies: Adopting construct valid assessment policies. *Modern Language Journal*, 2011, 95(3), 418–429 pp.
5. Savski, K. Putting the plurilingual/pluricultural back into CEFR: Reflecting on policy reform in Thailand and Malaysia. *The Journal of Asia TEFL*, 2019, 16(2), 644–652 pp.
6. Weir, J. C. Limitations of the Common European Framework for developing comparable examinations and tests. *Language Testing*, 2005, 22(3), 1–20 pp.
7. Little, D. The Common European Framework of Reference for Languages: A research agenda. *Language Teaching*, 44(3), 2011, 381–393 pp.
8. Negishi, M., & Tono, Y. *An update on the CEFR-J project and its impact on English language education in Japan*. Paris: ALTE, 2014, 252 p.
9. Hamid, M. O. World Englishes in international proficiency tests. *World Englishes*, 2014, 33(2), 263–277 pp.
10. North, B. *The CEFR in practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 45–46 pp.
11. Council of Europe. Common European Framework of references for languages: learning, teaching, assessment, 2018, 278 p.
12. Martyniuk, W. *Aligning Tests with the CEFR: Reflections on using the Council of Europe's draft Manual*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 180 p.
13. Alderson, J. C. The CEFR and the need for more research. *The Modern Language Journal*, 2007, 91(4), 659–663.
14. Papageorgiou S. Behavioural scales of language proficiency: Using the Common European Framework of Reference. *Advances in Research on Language Acquisition and Teaching: Selected Papers*, 2010, 363–373 pp.
15. Franz, J., & Teo, A. (2017). ‘A2 is Normal’ – Thai secondary school English teachers’ encounters with the CEFR. *RELC Journal*, 2017, 5(2), 12 p.
16. Negishi, M., & Tono, Y. *An update on the CEFR-J project and its impact on English language education in Japan*. Paris: ALTE, 2014, 252 p.
17. Jin, Y., Wu, Z., Alderson, J. C., & Song, W. Developing the China Standards of English: Challenges at macropolitical and micropolitical levels. *Language Testing in Asia*, 2017, 7(12), 1–2 pp.

-
18. Hawkins, J. A., & Filipović, L. (2012). *Criterial features in L2 English: specifying the reference levels of the Common European Framework*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 156 p.
 19. Westhoff, G. Challenges and opportunities of the CEFR for reimagining foreign language pedagogy. *The Modern Language Journal*, 2007, 91(4), 676–679 pp.
 20. Figueras, N. The impact of the CEFR. *ELT Journal*, 2012, 66(4), 477–485.
 21. Fleckenstein, J., Leucht, M. & Köller, O. “Teachers’ Judgement Accuracy Concerning CEFR Levels of Prospective University Students.” *Language Assessment Quarterly*, 2018, 1–12 pp.

Fotima NAZAROVA,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti 3-kurs talabasi

TDShU o'qituvchisi, s.f.f.d. (PhD) S.M. Bo'ronov taqrizi asosida

THE KURDISH PROBLEM IN MODERN TURKISH FOREIGN POLICY: OPPORTUNITIES AND THREATS

Abstract

There are a number of important factors that demonstrate the power of any state, including the great historical factor. Turkey is not only the richest country in the Muslim world, but also the richest and most historical country in the world. These countries are the centers of power in the category of regional states that have gone their own way in the dynamics of historical development, as well as in the direction of Islamic development. In this context, this article focuses on Turkey's modern foreign policy, geopolitical development and the Kurdish factor in it.

Key words: Kurdish problem, Kurdistan Workers' Party, "Bridge of Asia and Europe", "Euphrates Shield", "Olive Branch", "Spring of Peace", ISIS.

КУРДСКАЯ ПРОБЛЕМА В СОВРЕМЕННОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ТУРЕЦИИ: ВОЗМОЖНОСТИ И УГРОЗЫ

Аннотация

Есть ряд важных факторов, демонстрирующих мощь любого государства, в том числе великий исторический фактор. Турция – не только самая богатая страна в мусульманском мире, но также самая богатая и историческая страна в мире. Эти страны являются центрами силы в категории региональных государств, которые пошли своим путем как в динамике исторического развития, так и в направлении исламского развития. В этом контексте данная статья посвящена современной внешней политике Турции, геополитическому развитию и курдскому фактору в нем.

Ключевые слова: курдская проблема, Рабочая партия Курдистана, «Мост Азии и Европы», «Щит Евфрата», «Оливковая ветвь», «Источник мира», ИГИЛ.

TURKIYA ZAMONAVIY TASHQI SIYOSATIDA KURDLAR MUAMMOSI: IMKONIYATLAR VA TAHLIKALAR

Annotatsiya

Har qanday davlatning qudratini ko'rsatib beruvchi bir qator muhim omillar mavjudki, ular orasida buyuk tarixiylik omili ajralib turadi. Turkiya ham nafaqat musulmon dunyosi, balki butun jahon tamaddunining eng boy va tarixiy o'lkasi hisoblanadi. Mazkur mamlakat o'zining tarixiy rivojlanish dinamikasida, shuningdek, islomiy rivojlanish yo'nalishida o'ziga xos yo'lni bosib o'tgan mintaqaviy davlat toifasiga kiruvchi kuch markazi hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur maqolada Turkiyaning zamonaviy tashqi siyosati, geosiyosiy rivojlanishi va unda kurdlar omiliga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Kurdiston ishchi partiyasi, "Osiyo va Yevropa ko'prigi", "Furot qalqoni", "Zaytun novdasi", "Tinchlik bulog'i", ISHID.

Kirish. Turkiya Respublikasi Usmonlilar imperiyasining siyosiy merosxo'ri sifatida juda qulay geosiyosiy hududda joylashgan. Turkiya Osiyoning janubi-g'arbi, Yevropaning janubiy qismida joylashgan bo'lib, mamlakat O'rta Yer, Marmar, Egey va Qora Yer dengiziga chiqishga imkon beradigan, shuningdek, Bosfor va Dardanel bo'g'ozlari chorrahasi ekanligi, hech bir istisnosiz, Turkiyani "Osiyo va Yevropa ko'prigi" deb atash imkonini beradi. Shu singari muhim va istiqbolli omillar Turkiyani mintaqaviy siyosatdagi roli va ahamiyatini yanada oshiradi. Ayniqsa, kurdlar masalasi Turkiya tashqi siyosatini eng ustuvor masalasiga aylanmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qayd etish joizki, kurdlar muammosi bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar yoki kitoblar turli yondashuvlarga asoslangan holda olib borilgan va bu jarayon ayrim siyosiy va milliy manfaatlar tufayli davom etib kelmokda. Ushbu tadqiqotlarning serqirra ekanligi uning g'arb, rus, turk va arab olimlari tomonidan turlicha baholanishi bilan chambarchas bog'liq. Kurd etnosining kelib chiqish tarixi, uning o'ziga xos xususiyatlari, kurd milliy harakatlari, kurdlarning mintaqadagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlardagi o'rni, tashqi kuchlarning kurdlar bilan munosabatlari, kurd muammosini bartaraf etish borasidagi yondashuvlar borasidagi ishlar xorijsda Th.Bois, V.Minorsky, D.N.Mac Kenzie, David McDowall, Martin van Bruinessen, Wadie Jwaideh, Michael Gunter, Jemal Nebez, Karen Culcasi,

Michael Eppel, John Limbert, Henri Barkey, Graham Fuller, P.Olson, Bazil Nikitin, Radwan Ziadeh, Mehrdad Izady, Robin Mills, Francis O'Connor, Gareth Stansfield va boshqalarning asarlari, Turkiyada Ziya Gökalp, Ali Rıza Şeyh Attar, Mehmet Akbaş, İhsan Şerif Kaymaz, Bekir Biçer, Taha Özen, Hatem Ete, Ahmet Buran, Faik Bulut, Nihat Ali Özcan, Ulrike Dufner, Semahat Sevim, Abdurrahman Qasimlo, Fatih Ünal, Yılmaz A. Oktav Özden Zeynep, Fuat Aksu, Hüseyin Alptekin va boshqalarning asarlarini, MDH doirasida esa M.S.Lazarev, Tibet Abak, M.V.Gladys, M.A.Gasratyan, O.I.Jigalina, Xoshavi Babakr, S.M. Ivanov, N.Z.Mosaki, O.Mazur kabi mutaxassislarning asarlarida atroflicha yoritilgan[1]. Shuningdek, kurdlar masalasini chuqurroq anglashda mustaqil Kurdiston davlati tuzish uchun kurash olib borgan, Kurdiston ishchi partiyasi asoschisi Abdulla O'jalanning "Kurd muammosi va demokratik millat modeli echimi: madaniy genotsid iskanjasi qolgan kurdlar himoyasi"[2] deb nomlangan kitobini o'qib chiqish lozim bo'ladi. Muallif ushbu kitobda kurdlarning kelib chiqishi, hayoti va faoliyati, Kurdiston ishchi partiyasi va uning g'oyaviy asoslari, Yaqin va O'rta Sharqning istiqboldagi tarixida kurdlarning hal etuvchi roli bilan bog'liq masalalarni batafsil yozadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiyli, tizimli-mantiqiy, content va event tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Rasmiy Anqaraning tashqi siyosati mintaqadagi o'zgarishlar bilan hamohang tarzda bo'lib kelayotganligini ko'rish mumkin. Turkiya tashqi siyosatini quyidagi bosqichlarga bo'lib chiqish orqali uning ustuvor yo'nalishlaridagi o'zgarishlarni aniqlash mumkin:

Birinchi bosqich – 1923-1950-yillar (Turkiya Respublikasining tashkil topishi va mamlakatda Mustaf Kamol Otaturk olib borgan islohotlar natijasida Turkiya xalqaro maydonda o'z o'rniga ega bo'lishga intiladi);

Ikkinchi bosqich – 1945-1974-yillar ("Sovuq urush"ning boshlanishi natijasida Turkiyaning xalqaro munosabatlarda AQSh boshchiligidagi G'arb davlatlari bilan hamkorlik munosabatlari mustahkamlanadi va tashqi siyosiy strategiya bir qutblilikka asoslanadi);

Uchinchi bosqich – 1974-1980-yillar (Kipr muammosini hal qilish masalasida G'arb davlatlari, ayniqsa AQSh Turkiyani aybdor davlat sifatida ko'rsatadi va hamkorlik munosabatlari sovuqlashishi kuzatiladi. Natijada Turkiya tashqi siyosiy strategiyasini o'zgartirishga majbur bo'ladi);

To'rtinchi bosqich - 1980-2002-yillar (Turkiyada hokimiyat to'natarilishi natijasida harbiylarning davlat boshqaruvini qo'lga kiritganidan so'ng, AQSh bilan aloqalar qayta tiklana boshlaydi. Bundan tashqari, Sovet Ittifoqi parchalanganidan so'ng Turkiya tashqi siyosatida Kavkazorti, Markaziy Osiyo va Bolqon mintaqasi muhim rol o'ynab, Anqara bu hududlarni o'z ta'sir doirasiga olishi kuzatiladi);

Beshinchi bosqich – 2002-2016-yillar (hokimiyatga kelgan ATP tashqi siyosat vektorini bir qutblilikdan ko'p qutblilikka o'tishini boshlab berdi)[3].

Oltinchi bosqich – 2016-yildan hozirgi kungacha (2016-yil 15-iyulda amalga oshirilgan harbiy to'natarish muvaffaqiyatsiz yakunlandi va Turkiya Prezidenti Rajab Tayip Erdo'g'on tomonidan to'natarish tashabbuskori sifatida Fathulla Gulen va uni qo'llab-quvvatlagan AQSh baholandi. Natijada Amerika bilan munosabatlar sovuqlashib Turkiya tashqi siyosatidagi yo'nalishlar Rossiya, Eron va boshqa mamlakatlar bilan yaqinlashish yo'nalishiga o'ta boshladi). Ammo, hozirda Turkiya jahon siyosiy maydonida yirik kuch markazlari bilan kuchlar muvozanatini o'rnatishga intilmoqda.

Turkiyaning tashqi siyosati shakllanishi va keyingi bosqichlarda asosiy yo'nalish sifatida Yevropaga intilish sa'y-harakatlari, jumladan, Yevropa Ittifoqi a'zoliciga kirish masalalarini hal etilmasligi, Turkiyani rivojlanayotgan musulmon mamlakatlari, shuningdek, turkiyzabon davlatlar bilan munosabatlarni mustahkamlashga chorladi va buni "Sharqqa burilish" degan ibora bilan atasak, to'g'ri bo'ladi.

So'nggi yillarda Turkiyaning iqtisodiy jihatdan shiddat bilan rivojlanishi va mamlakatdagi siyosiy hayotning demokratlashishi, uning nafaqat musulmon olamida, balki butun boshli rivojlanayotgan mamlakatlar uchun iqtisodiy-siyosiy modelga aylanishiga sabab bo'lgan edi. Bunday ijobiy pozitsiyadan foydalangan Turkiya, o'zining siyosiy ambitsiyalarini yaqin qo'shni mamlakatlarga yoya boshladi. Rivojlanishning asosiy sababchisi bo'lmish iqtisodiy va siyosiy tizimga zarar yetkazmaslik va uni ushlab turish maqsadida Turkiya o'zini o'rab olgan siyosiy jihatdan beqaror bo'lgan qo'shni mamlakatlar, hamda o'zining Yevropa va Osiyo, Shimol va Janub o'rtasidagi siyosiy-geografik pozitsiyasi (bir vaqtning o'zida ham qulay, ham xavfli joylashish) tufayli to'qnashuvlardan saqlanish maqsadida zamonaviy tashqi siyosiy konsepsiyasini ishlab chiqqan edi.

Konsepsiyaning asosini "qo'shnilar bilan nol muammo" g'oyasi tashkil qilgan edi. Paradoksal ravishda o'zining qo'shnilari bilan nol muammo shiori bilan mashhur bo'lgan bu konsepsiya o'z shioriga tamomila teskari natijalarni berdi. Bunga sabab Turkiya siyosatchilarning uzoqni ko'ra bila olmaganliklari va bugungi zamonaviy Turkiyaning rivojlanishi, siyosiy ambitsiyalari va geografik

joylashuviga ko'ra nafaqat qo'shni mamlakatlar bilan, balki xalqaro miqyosda ham dushmanlar orttirishi turgan gap ekanligini tushunib yetmaganliklaridir. Hozirgi Turkiya siyosiy va iqtisodiy holatiga ko'ra hamma bilan birdek do'st bo'lishga qodir bo'lgan neytral davlatga aylana olmasligi oldindan ma'lum edi. Shu reallikdan ko'z yumgan holda mamlakatning siyosiy pozitsiyalarini mavhum va tushunarsiz belgilash, Turkiyani nafaqat hamma bilan do'stlikni saqlab qolishiga yordam bermadi, balki uni hamma bilan dushmanga aylanishiga olib keldi.

Ayni paytda Turkiyaning Arab dunyosida ham qiladigan ishi qolmaganligi Arab bahori va undan so'nggi Musulmon birodarlarining siyosiy mag'lubiyati bilan ko'rsatib berildi. Tarixiy jihatdan Usmoniylar imperiyasining hududini tashkil qilgan bugungi Arab mamlakatlarining deyarli barchasida Turkiyaga yo dushman yoki raqobatchi ko'zi bilan qaraydigan hukumatlar o'rnatilib oldi. Suriyadagi fuqarolar urushi va undagi Turkiya strategiyasining boshi berk ko'chasiga kirib qolishi uni Arab dunyosi bilan ham siyosiy va ham geografik jihatdan uzilib qolishiga olib keldi.

Eron va Rossiya o'ziga yarasha geopolitik tuzilmalar bo'lganligi tufayli va Kavkazda joylashgan Armaniston hamda Rossiya va Eronning kuchli ta'siri bu hududda ham Turkiyaga kelajak yo'qligini ko'rsatadi. Biroq, Turkiya bu hududda o'rnatilib olish uchun yuqoridagi davlatlar bilan munosabatlarga kirishishga majbur bo'lmoqda[4].

Shuni ta'kidlab o'tish lozimki, yuqorida ta'kidlangan tahlillar singari Turkiya tashqi siyosiy falokat yoqasida qolmaganligini ko'rish mumkin. Turkiya bir qator davlatlar bilan munosabatlarini qaytadan yo'lga qo'yishga intilmoqda. Turkiyaning geosiyosiy jihatdan qulay hududda joylashganligi barcha yetakchi davlatlar, shu bilan birgalikda, Arab davlatlarini ham Turkiya bilan hisoblashishga majbur etadi, boshqacha aytganda, mintaqadagi kuch markazlari Turkiya bilan iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni saqlab qolishdan manfaatdor hisoblanadi.

Yuqoridagi sanab o'tilgan dolzarb masalalar Turkiya zamonaviy tashqi siyosatida muhim rol o'ynashi ayon bo'lsa-da, yaqin istiqbolda Turkiya kurdlar muammosi eng birlamchi muammoga aylanish ehtimoli mavjud. Bugungi kunda kurdlar ko'plab asrlardan beri o'z mustaqil davlatlariga ega bo'lmagan eng ko'p sonli millat hisoblanadi. O'zlarining madaniy, ijtimoiy va siyosiy jihatdan tan olishlarini talab qilishlari va Turkiya, Eron, Suriya va Iroq singari to'rt davlat orasida bo'lib ketgan hududda allaqachon xalqaro hamjamiyat e'tiboriga tushib ulgurishgan. Shunisi ahamiyatga molikki, kurdlar muammosi nafaqat mintaqaviy muammo, balki bugungi kunda global muammoga ham aylanib borish ehtimoli kuchayib bormoqda. Ayniqsa, Turkiyaning Yaqin Sharq bo'yicha siyosatida kurdlar masalasi muhim ustuvor yo'nalishlardan biriga aylanib bormoqda. Garchi kurdlar to'rt davlat – Turkiya, Eron, Suriya va Iroq orasida bo'linib ketganiga qaramay, bu yerda Turkiyaning faol roli juda katta hisoblanadi. Chunki, Turkiya nafaqat Yaqin Sharq, balki islom olamida ham yetakchilikni qo'ldan boy bermaslik harakat qilmoqda. Kurdlar muammosining zamonaviy Turkiya tashqi siyosatiga ta'sir ko'rsatuvchi omil ekanligi, o'z navbatida ushbu etnosiyosiy masalaga nisbatan murosasiz munosabatda bo'lishi istiqbolda Turkiya oldida qator muammolarni paydo qilishi ehtimoldan yiroq emas.

Qayd etish kerakki, Turkiya bugungi kunda dunyoda bo'layotgan siyosiy voqealarda, xususan Yaqin Sharqda bo'layotgan turli xil ko'rinishdagi konfliktlarda ishtirok etib kelmogda. XXI asr boshlarida Turkiyada hokimiyat almanishuvi kuzatildi. Hukumat tepasiga Rajab Toyib Erdo'g'an keldi. Uning rahbarligi davrida Turkiya xalqaro munosabatlarda faol ishtirokchiga aylandi, shu jumladan, Yaqin Sharqdagi siyosiy konfliktlarda ham faol ishtirok etib kelmogda. Turkiya o'z siyosatida tanlangan yo'l orqali global

va mintaqaviy maydonda juda harakatchan davrni boshidan o'tkazmoqda. Mintaqaviy va global o'zgarishlar Turkiya tashqi siyosati uchun bir tomondan tahlikalarni o'z ichiga oladigan bo'lsa, bir tomondan turli imkoniyat va fursatlarni keltirib chiqarmoqda. Sharq va G'arb o'rtasida vositachi sifatida ko'rilayotgan Turkiya Yaqin Sharqning qaynoq nuqtalarida joylashgan Eron, Iroq va Suriya kabi mamlakatlar bilan aloqani yaxshilashga intilmoqda. Tahlilchilar "Yaqin Sharq Sovuq urushi" deya nomlanuvchi murakkab davrda Turkiyaning mintaq tinchlik yo'lidagi vositachi bo'lishga intilayotganini alohida ta'kidlaydi[5]. Bunday vositachi bo'lishda kurdlar omili alohida o'rin egallaydi.

Dastavval Turkiyada turk-kurd munosabatlari yaxshi bo'lgan. Ular birlashgan holda yagona davlat quruvchi jamiyat sifatida qaralgan. 70 ga yaqin kurdlar birinchi parlamentda kurd xalqining vakillari sifatida faoliyat yuritib, ularni rasmiy ravishda "Kurdiston parlamenti a'zolari" deb nomlangan. Lozannada turk vakillari tomonidan "Kurdlar va turklar – tuzilayotgan respublikaning asosidir. Kurdlar – etnik kamchilik emas, balki millatdir. Anqara hukumati – turk hukumati kabi kurdlarniki hamdir", - deb ta'kidlangan[6].

Biroq Lozanna shartnomasi imzolanganidan so'ng, Anqara o'z pozitsiyasini o'zgartirdi. Otaturk o'z hokimiyatini "jilovlar ekan" Turkiyadagi boshqa millat vakillarining mavjudligini inkor qiluvchi millatchilik siyosatini olib bordi. Uning davrida kurdarning etnik kamchilik sifatida tan olinishi bekor qilinish, jamiyatda yagona etnik tizim o'rnatilishi va boshqa millat vakillarining madaniyati, tili va an'alarining rivojlanishi uchun hech qanday imkoniyat qoldirilmadi. Shu asnodan, aslida eroniylik tili guruhidan alohida millat sifatida kelib chiqqan kurdlar "tog'li turklar" deb nomlangan boshladi[7]. Turkiyada kurdlar yashaydigan mintaqalarda aholining iqtisodiy o'sish darajasi davlatning boshqa mintaqalariga nisbatan to'rt-besh barobar pastligi, ishsizlikning juda yuqori ekanligi, aholi uchun oddiy sharoitlar, xususan elektr energiyasi, aloqa vositalari va kommunikatsiya tarmoqlarining deyarli yo'qligi kurd milliy separatizmini yuzaga keltirishda muhim o'rin egallaydi. 1978-yilda Abdulla O'jalan boshchiligidagi Kurdiston ishchi partiyasi (KIP) tuzildi. Mazkur partiya Turkiyadagi kurdarning siyosiy manfaatlarini himoya qilgan holda hukumatga qarshi harakatlarni olib boradi. Ushbu partiya bilan Turkiya hukumati o'rtasida hozirgacha o'zaro kelishuvga erishilgan yo'q. Ta'kidlab o'tish kerakki, so'nggi paytlarda Turkiya hukumati kurdlar bilan tinchlik o'rnatish, ular bilan yaqin hamkorlikni yo'lga qo'yish uchun harakat qilmoqda[8]. Ayniqsa, T. Erdo'g'an boshchiligidagi "Adolat va taraqqiyot" partiyasining hukumatga kelishi bu harakatlarni boshlab berdi. Partiya hukumatga kelishi bilan siyosiy jarayonlarda kurdarning teng huquqli sifatida ishtirok etishini ta'minlashga jiddiy e'tibor berishi natijasida 2002-yilgi parlament saylovlarida 180 ga yaqin kurdlar saylandi hamda ularning ko'pchiligi ATPga a'zolikka qabul qilindi. 2005-yilda R. Erdo'g'onning mamlakatning janubiy-sharqiy mintaqasiga tashrifi chog'ida "kurdlar muammosi demokratik prinsiplar va fuqarolik huquqlari asosida hal qilamiz"[9], deb ta'kidlagan fikrlari bunga misol bo'la oladi. Biroq, shunday bo'lsa-da, bugungi kunda mamlakatda kurdlar masalasi o'z yechimini topmagan muammo sifatida qolmoqda. Kurdlar masalasi Suriyadagi hozirgi qaltis vaziyatda ham katta o'rinni egallamoqda. Agarda Suriyada vaziyat yanada keskinlashadigan bo'lsa, Iroqdagi kabi kurdlar mamlakatda katta ta'sir doirasiga ega bo'lishi muqarrar. Bu holatda Yaqin Sharqdagi kurdarning ta'sir doirasining kengayishi va Eron hamda Turkiya hududiy yaxlitligi uchun katta xavf tug'dirishi tabiiy.

Turkiya tashqi siyosatida kurdlar omili Turkiyani o'zida yashaydigan kurdlar bilangina belgilanmaydi. Suriyadagi kurdarning Turkiya milliy xavfsizligiga ta'sir

ko'rsatishi, shuningdek, Suriya kurdlarining terroristik va separatistik harakat sifatida baholanishi Anqara tashqi siyosiy qarashlarini o'zida aks ettiradi. R. Erdo'g'on tashqi siyosatida kurdlar masalasi Suriyadagi harbiy-siyosiy jarayonlarga jiddiy ta'sir ko'rsatish va shu orqali kurdarning ikki davlat chegarasidagi harakatlarini keskin kamaytirishga asoslanadi. Xususan, Turkiya tomonidan "Furot qalqoni", "Zaytun novdasi" va "Tinchlik bulog'i" singari operatsiyalar amalga oshirilishi to'g'ridan-to'g'ri Suriyadagi kurd harakatlarini yo'q qilishga qaratilgan edi. Kurdarning Suriyadagi faollashuvi bevosita AQSh bilan bog'liq. Bu holat yuzasidan ikki xil xulosaga kelish mumkin:

Birinchidan, AQShning harbiy jihatdan kurdarni ta'minlashi nafaqat Suriya ichida, balki Turkiya, Iroq va Eronga nisbatan ta'sir o'tkazish vositasiga aylandi. Bu Turkiyaning manfaatlariga zid kelmoqda. Dastlabki kelishuvga ko'ra, AQSh kurdarni faqatgina ISHIDga qarshi kurash maqsadida qurollantirishi va shundan so'ng ularning qurollarni qaytarib olishi kerak edi. Ammo, ISHID barham topganidan so'ng AQShning Suriyadagi kurdarga yordami davom etmoqda. Bundan tashqari, Turkiyaning mintaqada mustaqil siyosat yuritishga intilishi, Rossiya va Eronga yaqinlashuvi, Rossiyadan C-400 raketaga qarshi mudofaa tizimini sotib olish bo'yicha 2,5 mlrd. dollarlik shartnoma tuzishi AQShning kurdarni qo'llab-quvvatlash siyosatini davom ettirishiga olib keldi, deyish mumkin.

Ikkinchidan, AQShning kurdarni ISHIDga qarshi qurollantirish siyosati Turkiya manfaatlariga mos tushadi. Hozirga qadar AQShning Suriyadagi kurdarga yordamiga qaramasdan, kurdlar maqomi oldingidek qolmoqda. Suriyadagi kurdlar Iroqdagi singari keng vakolatlariga ega muxtoriyat hisoblanmaydi. Suriya markazlashgan davlat sifatida qolar ekan bu holat yuz berishi haqiqatdan uzoq sanaladi. Boshqacha aytganda, AQSh Turkiya bilan iliq munosabatlarni fonida Suriya kurdlarini qo'llab-quvvatlashda muvozanatni saqlab turadi. Buni 2018-yil 27-yanvar kuni AQSh tomonidan kurdarning "Xalq o'z-o'zini mudofaa qilish kuchlari" va "Demokratik ittifoq" partiyasiga qurol-yaroq yetkazib berishini to'xtatishini ma'lum qilishidan ham kuzatish mumkin[10]. Shu nuqtai nazardan, AQSh Turkiyaga kurdlar orqali ta'sir ko'rsatish borasida keskin qarorlar qabul qilishdan o'zini tiyib turadi.

Xulosa. Turkiyaning zamonaviy tashqi siyosati tahlili kurdlar masalasi istiqbolda Turkiya uchun ustuvor o'rinda bo'lishi, hattoki eng birinchi muammo sifatida baholanishini taxmin qilish mumkin. Shu boisdan, quyidagi xulosalarni keltirish mumkin:

Birinchidan, Turkiyaning Osiyoning janubi-g'arbi, Yevropaning janubiy qismida joylashgani, mamlakat O'rta Yer, Marmar, Egey va Qora Yer dengiziga chiqishga imkon beradigan, shuningdek, Bosfor va Dardanel bo'g'ozlari chorrahasi ekanligi, hech bir istisnosiz, uni "Osiyo va Yevropa ko'prigi" deb atash imkonini beradi;

Ikkinchidan, Turkiyaning tashqi siyosati shakllanishi va keyingi bosqichlarda asosiy yo'nalish sifatida Yevropaga intilish sa'y-harakatlari, jumladan, Yevropa Ittifoqi a'zoliciga kirish masalalarini hal etilmasligi, Turkiyani rivojlanayotgan musulmon mamlakatlari, shuningdek, turkiyzabon davlatlar bilan munosabatlarni mustahkamlashga chorladi va buni "Sharqqa burilish" degan ibora bilan atasak, to'g'ri bo'ladi;

Uchinchidan, kurd mojarosi tabiatiga ko'ra, oson yechim topadigan siyosiy konfliktlar qatoriga kirmaydi. Ushbu konflikt o'zida ham etno-hududiy, ham etno-siyosiy xususiyatlarni namoyish etadi. Muammoning yechimsizligi uchun sabablar ham yetarli darajada;

To'rtinchidan, kurdlar muammosining keskinlashuvi Yaqin Sharq uchun "Arab bahori" oqibatlarini qaytadan takrorlashi va mintaqadagi siyosiy vaziyatni izdan chiqaradi. Turkiya tomonidan Suriya hududida o'tkazilgan "Zaytun

novdasi", "Furot qalqoni" va "Tinchlik bulog'i" singari harbiy amaliyotlari kurdlar muammosini bir tomonlama hal qilishga intilish bo'lib, bu esa Suriya bilan munosabatlarning yomonlashuviga va mintaqada vaziyatning yanada

taranglashuviga olib keldi. Ko'rinib turibdiki, kurdlar muammosini harbiy yoki siyosiy bosim bilan hal qilishga intilish, muammoni yechimiga emas, balki uning yanada chigallashuviga sabab bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Каримов Ф.Э. Якин Шарк давлатларидаги этносиёсий жараёнларда курд омили. Сиёсий фанлар доктор (DSc) диссертацияси автореферати. [Karimov F.E. The Kurdish factor in ethno-political processes in the Middle East. Abstract of the dissertation of Doctor of Political Sciences (DSc).] (in Uzbek). – T.: 2021. – Б.8.
2. Odzhalan A. Manifest demokraticheskogo obshchestva. Kniga pyataya: Kurdsкая problema i resheniye modeli demokraticheskoy natsii: Zashchita kurdov, nakhodimsya v tiskakh kul'turnogo genotsida. Federal'naya natsional'no-kul'turnaya avtonomiya kurdov RF. [Ocalan A. Manifesto of a Democratic Society. Book Five: The Kurdish problem and the solution to the model of a democratic nation: Protecting the Kurds, we are in the grip of cultural genocide. - M.: Federal national-cultural autonomy of the Kurds of the Russian Federation] (in Russian) – M.: 2016. – 832 c.
3. Ахмедов А. Туркия ташқи сиёсатининг тарихий-тадрижий тараққиёти. // XXI асрда жаҳон сиёсати ва Ўзбекистон тажрибаси: сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий жиҳатлари. “Ўзбекистон ва ҳалқаро ҳамжамият” рукни остида Республика миқёсидаги илмий – амалий конференция материаллари тўплами (Тошкент, 8 апрель 2017 йил) // Масъул муҳаррир: Ш.А. Ёвқочев. – Т.: ТошДШИ, 2017. – Б. 222.
4. Rahmanov A. Turkiya siyosiy falokat yoqasida. <https://geopolitika.uz/13-hududlar/yevrosiyo/yaqin-sharq/109-turkiya-siyosiy-falokat-yoqasida>
5. Henri J. B. Turkish Foreign Policy and the Middle East. ceri strategy papers N° 10 – Rencontre Stratégique du 6 juin 2011. P. 24.
6. Каримов Ф. Э. Якин Шаркдаги этносиёсий муаммолар ва минтақавий хавфсизлик масалалари –Т.: “Шарк”, 2016 й. –Б. 109.
7. Каримов Ф. Э. Якин Шаркдаги этносиёсий муаммолар ва минтақавий хавфсизлик масалалари –Т.: “Шарк”, 2016 й. –Б. 110.
8. Каримов Ф. Э. Якин Шарк давлатларидаги этносиёсий жараёнларнинг минтақа хавфсизлигига таъсири. Сиёсий фанлар докторлик диссертацияси автореферати. 2017 й. –Б. 81.
9. Каримов Ф. Э. Якин Шаркдаги этносиёсий муаммолар ва минтақавий хавфсизлик масалалари –Т.: “Шарк”, 2016 й. –Б. 111.
10. Азимов Ҳ.Я. Ҳозирги даврда Туркиянинг Сурия борасидаги сиёсатида курдлар масаласи // “XXI асрда жаҳон сиёсати ва Ўзбекистон тажрибаси: сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий жиҳатлари” мавзусида Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: 2018. – Б.202-203.

УДК 7.78.041/.049

Фаррух НУРУЛЛАЕВ,
БухДУ, Мусиқа таълими кафедраси доценти
НавДПИ, профессор С.Б. Саидий тақризи асосида

THE ROLE AND IMPORTANCE OF TEACHING BUKHARA FOLKLORE SONGS IN THE SYSTEM OF CONTINUOUS EDUCATION

Abstract

Students reach the level of aesthetic culture through the surrounding objects, events, clothes, toys, the sincere relationships of family members, and by listening to songs and music. In music culture classes, students acquire skills such as singing, performing, and playing musical instruments. In such situations, students demonstrate the level of aesthetic culture they have acquired in order to treat musical instruments and people around them properly.

Key words: culture, music, musical instruments, aesthetic culture, psyche, music folklore, voice, speech.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ОБУЧЕНИЯ БУХАРСКИМ НАРОДНЫМ ПЕСНЯМ В СИСТЕМЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Учащиеся достигают уровня эстетической культуры через окружающие предметы, события, одежду, игрушки, искренние отношения членов семьи, а также слушая песни и музыку. На занятиях по музыкальной культуре учащиеся приобретают такие навыки, как пение, исполнение и игра на музыкальных инструментах. В таких ситуациях учащиеся демонстрируют приобретенный ими уровень эстетической культуры, чтобы правильно обращаться с музыкальными инструментами и окружающими их людьми.

Ключевые слова: культура, музыка, музыкальные инструменты, эстетическая культура, психика, музыкальный фольклор, голос, речь.

ЎЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА БУХОРО ФОЛЬКЛОР ҚЎШИҚЛАРИНИ ЎРГАТИШНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ўқувчилар эстетик маданият даражасига ўзларини ўраб турган теварак-атрофдаги нарса, ҳодисалар, кийимлар, ўйинчоқлар, оила аъзоларининг ўзаро самимий муносабатлари ёрдамида ҳамда қўшиқ, мусиқа тинглаш орқали эришадилар. Мусиқа маданияти дарсларида ўқувчилар қўшиқ айтиш, ижрочилик, мусиқа асбобларини чалиш каби кўникмаларга эга бўладилар. Бундай вазиятларда ўқувчилар мусиқа асбоблари ҳамда атроф- муҳитдаги кишиларга тўғри муомалада бўлиш мақсадига, ўзлари эгаллаган эстетик маданият даражасини намойиш қиладилар.

Калит сўзлар: маданият, мусиқа, мусиқа асбоблари, эстетик маданият, руҳияти, мусиқа фольклори, овоз, нутқ.

Кириш. Буюк аллома Форобий мусиқа асарларининг инсон вужуди, руҳияти, умуман, маънавияти билан чамбарчас боғлиқ эканлиги, мусиқа инсон кайфиятини ўзгартиришдан ташқари, унинг маънавий қиёфасига таъсир этишини эстетик жиҳатдан асослаб берган. Умумий ўрта таълим мактаб ўқувчиларини аниқ мақсадга йўналтирилган синфдан ва мактабдан ташқари тадбирлар орқали эстетик тарбиялашда Бухоро мусиқа фольклори муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Мусиқа дарсларининг эстетик тарбия воситасига айланишида ўқитувчининг билими, иқтидори, гўзал овози, кийиниш маданияти, нутқи етакчи аҳамиятга эга.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мусиканинг буюк қудрати шундаки, у ўқувчининг ички дунёсига таъсир қилиб, ҳиссиётларини жунбушга келтиради. Психолог олимларнинг таъкидлашича, мусиқий оҳанг инсон бош миёя ярим шарларидаги нозик нукталарга таъсир этмайдиган қатламга кириб боради ва яхши мусиқа айнан шу ақлий қувват, ҳиссиёт захираларини ҳаракатга келтиради.

Ўқувчиларда Бухоро фольклори асосида шакллана бошлаган билим, кўникма ва малакалар уларда миллий мусиқа санъатининг нодир асарларини тушуниш ва ўзлаштириш, улардан завқланиш имкониятини кенгайтиради.

Бухоро мусиқа фольклори воситасида 5-7-синф ўқувчиларини эстетик тарбиялаш қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

-5-7-синф ўқувчиларида мусиқа маданияти дарсларида миллий мусиқа ҳамда фольклор қўшиқларига қизиқиш ва ҳавас уйғотиш;

-ҳар бир ўқувчида қўшиқларни ифодали ва хушоҳанг ижро этиш кўникмасини қарор топтириш;

-миллий ҳамда Бухоро мусиқа фольклори қўшиқларини онгли ва ҳиссиёт билан идрок этиш, улардаги нафисликни сезиш ва гўзаллик нуктаи назаридан баҳолашга ўргатиш;

- мусиқий билим, кўникма ва малакаларини ўстириш, мусиқий таассуротларнинг кенгайтиришга эришиш;

-санъат ва гўзалликни эгаллашга нисбатан барқарор эҳтиёжни қарор топтириш;

-мусиқа маданияти дарсларида эстетик қадрият намунаси бўлган одоб, ахлоқ, гўзалликка интилиш, дўстлик, ростгўйлик ҳиссини шакллантириш.

Тадқиқот методологияси. Мусиқа санъатининг ўзига хос шундай қудрати борки, бу уни бошқа санъат турларидан ажратиб туради. Бу инсонга кучли таъсир этувчи оҳанг мусиқа санъатининг ўзига хос хусусиятлари, воситаларида товуш тембри, баланд - пастлиги, ритм хилма-хиллиги, гармония тузилиши, интервал ва

аккордлар тузилишидаги ранг-баранглик, динамик тус ва бошқалар ўқувчини ҳис-ҳаяжонга соладиган, унинг туйғулари оламида мўъжизалар яратадиган бекиёс таъсир воситасидир.

Ўқувчи шахсининг камол топиши ва шаклланишида мусиқанинг, айниқса, халқнинг юрак дардлари, қувонч шодликлари, ғам-аламлари, орзу-умидлари силсиласидан яралган Бухоро мусика фольклорининг тутган ўрни бекиёсдир.

Бухоро мусика фольклори намуналари авлоддан-авлодга ўтиб, қон- қонига сингиб кетган санъат туридир ва шунинг учун ҳам халқ оҳанглари, нола-қочиримлари ҳамда бошқа миллий безакларини тинглаган киши унга бефарқ бўла олмайд, бевосита унга эргашиди, қўшилиб куйлайди, рақсга тушади, яъни мусика уни ўзининг сеҳрли оламига етаклайди.

Бухоро мусика фольклори эстетик жозиба олами бўлибгина қолмай, балки эстетик таълим-тарбия воситаси ҳамдир. Чунки, инсон ҳис-ҳаяжони замирида маънавий-ахлоқий тушунчалар, хиссиётлар, ҳулосалар ҳам ётади.

Буёқ аллома А.Жомий мусиқанинг хилма-хиллиги инсон маънавий эҳтиёжларининг ифодаси эканлиги, иккинчидан, эстетик лаззат ва ҳузур орқали инсон маънавий баркамоллигини таъминлашини таъкидлайди. Мусика мисолида А.Жомий эътироф этадики, “Рухга лаззат бирор нарсани тушуниб, билиб олмоқдан келади. Нимаки рух томонидан тез идрок этилса, уни хайратга, чуқур ўйлашга мажбур этса, у энг лаззатли ҳисобланади”.

Педагогика ҳамда психологияга оид адабиётларда мусиқанинг катта тарбиявий аҳамиятга эга эканлиги алоҳида таъкидланади.

Бизнинг назаримизда, инсон онгида вужудга келиб, шаклланиб, тараққий этаётган маънавий қадриятлар ўқувчиларда маънавий-ахлоқий, эстетик фазилатларни тарбиялашда муҳим манба ҳисобланади.

Эстетик фазилатларни тарбиялаш жараёнида ўқувчиларнинг янгидан- янги маънавий эҳтиёжлари пайдо бўлади. Шу эҳтиёжларни қондиришга ҳаракат қилиш эса ўқувчида ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларни амалга оширишга интилиш, изланишни қарор топтиради. Бу ҳаракат боланинг ўқувчилик даврида яққол кўзга ташланади.

Мавзу жиҳатидан турлича бўлган болаларбоп Бухоро мусика фольклори намуналарини мунтазам равишда ўрганиб бориш, ижро этиш ўқувчиларнинг нафақат репертуарини бойитади, балки уларнинг миллий қадриятларимизга бўлган муносабатини барқарорлаштиради, дунёқарабини кенгайтиради ва эстетик фазилатларнинг такомиллашишига ёрдам беради. Бу туйғулар ғоят кўп қиррали ва хилма-хилдир.

Таҳлил ва натижалар. Фольклор синкретик санъат сифатида мусика, кўшиқ, рақс, театр санъати турларини ўз ичига олади. Такомиллашган ҳар қандай санъат асарлари негизини халқ оғзаки ижоди намуналари яъни фольклор ташкил этиши тўғрисида илмий ҳулосалар, фактик мисоллар, археологик асослар, оғзаки ижодга асосланган устоз шогирд анъаналари хақидаги тажрибалар, таниқли фольклоршунос, мусиқашунос, олимлар Ходи Зарипов, Тўра Мирзаев, Охунжон Сафаров, Маматкул Жўраев, Сафарбой Рўзимбоев, Файзулла Кароматов, Махмуджон Аҳмедов, Отаназар Матёқубов, Файзулла Тўраев, Рустам Абдуллаев, Саноқул Дўстов, Баҳром Мадримовларнинг тадқиқотларида тафаккурона баён қилинади. Бугун фольклор жанрларига асосланган ўзбек мусика маданиятимиз жаҳон миқёсида улуғланмоқда, мусиқий асарларимиз дунё сахналарида тараннум ҳамда эътироф қилинмоқда. Иқтидорли ёш ижрочиларимиз халқаро танловлар ғолиблари бўлибгина қолмасдан ривожланган хорижий давлатлар

олийгоҳларида фаолият кўрсатиб чет эллик ёшларга европа классик асарлари билан бирга ўзбек мумтоз мусиқий меросимизни ҳам ўргатиб келмоқдалар.

Бугунги анжуманнинг асосий мақсади миллий-маданий ва маънавий-мусиқий меросимизни асраб авайлаш ва бойитиш, санъат ва бадий ижодни ҳар томонлама ривожлантириш, ёшларнинг маънавий-ахлоқий ва маданий даражасини янада оширишни рағбатлантириш, миллий ва жаҳон маданиятининг энг яхши намуналари билан таништиришдан иборат. Ёшлар онги ва қалбида мустақиллик ғоясига, юқори маънавият ва инсонпарварлик анъаналарига садокат туйғуларини янада чуқур илдиз этиши, радикализм ва экстремизмдек ёт ғояларига қарши иммунитетини мустаҳкамлаш жамиятни ўсиб келаётган интеллектуал эстетик ва маданий эҳтиёжларини таъминлашга йўналтирилган маданий-оммавий тadbирлар ўтказиш, ижодкор ёшларга ҳар томонлама қўмаклашиш, маънан етук юқори маданиятли шахсларни тарбиялаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш зарур. Республикаимизда ушбу соҳада эришилган илмий натижаларни амалиётга татбиқ қилишдан иборат экан, юқорида қайд қилинган ижодкор ёшларимизнинг жаҳон миқёсидаги ютуқлари юртимизда бўлиб ўтаётган халқаро фестиваллар кўрик танловлар симпозиумлар “Шарқ тароналари”, “Халқаро мақом санъати анжумани” мавқеи ва нуфузи тўғрисидаги мағрурона фахрлиниш мумкин. Фольклор, айниқса мусиқий фольклор, том маънода халқ ижодиёти маҳсули, ўзига хос хусусиятлари полиритмикаси, жанрлар жозибадорлиги, ўйноқчилиги, халқчиллиги билан алоҳидалик касб этади.

Ўзбек мусика фольклори Республикаимизда Тошкент-Фарғона, Бухоро-Самарқанд, Хоразм, Қашқадарё-Сурхандарё ҳудудларида локал хусусиятлари билан мусиқашунос, фольклоршунос, олимларнинг илмий изланишларида манба сифатида қўлланилмоқда, тадқиқ қилинмоқда.

Хоразм мусиқий фольклор жанрларида халқаларнинг тўй маросим кўшиклари айтишувлар, лапарлар, халқ рақсларида миллий қадриятлар, урф-одатлар, меҳр-оқибат, гўзаллик ўз ифодасини топади. Шунингдек Бухоро мусика фольклорининг “Бухорча” ва “Мавриги” тароналарида Ватанга халқга, ёрга садокат, вафодорлик, жасурлик туйғулари баланд руҳда тараннум этилади. Хоразм ва Бухоро фольклор жанрларидаги умумийлик, муштарақлик, билан бирга шаклан ва мазмунан ўзига хослик мужассамлашганлини кузатишимиз мумкин.

Ўзбек мусиқий меросимиз, миллий қадриятларимиз замини фольклор нафақат ёшларимиз тарбиясида балки юртимизда тобора ривож топаётган туризм соҳасида ҳам мавқеи катта. Республикаимиз ҳудудларида жумладан Самарқанд, Бухоро, Хива, Сурхандарё, Қашқадарёга ташриф буюраётган чет эллик меҳмонларга кўрсатилаётган маданий хизмат турларида фольклор санъатининг жозибаси, локал хусусиятлари оҳанграбоси, миллий либослар жилоси сайёҳларни мафтун қилган ҳолда уларнинг эътирофларига муносиб бўлиб келмоқда.

Миллий мусиқий меросимизни ўрганиш ривожлантириш билан бирга жаҳон бўйлаб кенг тарғиб қилиш ғоятда муҳим вазифа бўлиб нафақат соҳа мутахассислари балки етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган халқимиз орасида оммавий равишда тизимли тарғибот ишларини олиб бориш лозим. Айниқса мактабгача таълим муассасаларида тарбияланувчиларига мумтоз куйлар, оғзаки ижод намуналарини тинглаш маданиятини йўлга қўйиш устоз-мураббийлар амалиётга татбиқ этиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Зеро, ғарбда бугун “Оммавий маданият” дея бонг ураётган турли ноҳолис фикрлар,

ғайритабий шовкинли ритмик кучайтиринишлар ёшлар онгини забт этишга уринаётган бир пайтда соф ўзбекона гўзал мусикавий тарбиянинг ўрнини кучайтириш, хар жиҳатдан муҳим. Айниқса калби тоза болажонларни, ўспирин ёшларни ташки тахдидлардан ҳимоя қилиш учун театрлар, кўғирчоқ театр спектакллари асл миллий мусикий оҳанглар билан бойитиб бориш зарур деб ҳисоблаймиз.

Халқ оғзаки ижодий, намуналари фольклор санъати кўғирчоқ театрлар ривожига муҳим ўрин тутди. Бухоро вилояти кўғирчоқ театрининг ижодий фаолияти ва репертуарини кузатишимизда халқ анъанавий театрининг илк кўринишларини ёдга соладиган қадимги халқ ўйинлари, масҳарабозлик санъати қизикчилар, дорбозлар гуруҳидаги полвонлар, ёғоч оёқ (чўб пой)чилар тақдидчилар хатарли ўйин соҳиблари, кўғирчоқбозлар, тўй ва сайилларда томоша кўрсатадиган ижрочилар намойишига гувоҳ бўлдик. Театрларда мусикий фольклор

намуналаридан ўз ўрнида фойдаланиш болалар ва ёш томошабинларни миллий мусиқани ҳис қилишга ўргатади. Театрга, мумтоз мусиқа санъатига муҳаббат ҳиссини уйғотиш, болалардан бошланса юксак натижаларга эришиш мумкин.

Хулоса ва тақлифлар. Хулоса сифатида айтиш мумкинки, бугун республикамизда барча соҳалар жумладан мусикий санъат соҳасида олиб борилаётган ислохотлар ғоятда масъулиятли ва шарафли бўлиб фақат мусикий маданият ва санъат мутахассисларигина эмас балки бутун мусиқасевар халқимизни ижодга чорламокда. Зеро, ўзбек миллий санъатимиз ноёб маданий меросимиз дурдоналарини асрлар оша бизгача етказиб келган аждодларимиз анъаналарини муносиб давом эттириш, гўзал ва бебаҳо асарларимизнинг биронта оҳангини, биронта товушини йўқотмаган тарзда асл ҳолатида келажак авлодга етказиш халқимиз, Ватанимиз олдидаги муқаддас бурчимиздир.

АДАБИЁТЛАР

1. Азимова А.Н. Музыкальная форма ашула (Система топологический анализ). Автореф. ... Дисс. канд.искусствоведение. -Т.: 1978. -19 с.
2. Абдуллаев Р.С. Жанр катта ашула и его носители. Дисс.на соискание ученой степени канд.искусствоведения. -Т.: 1982. -149 с.
3. Аннамуратова С.К. Педагогические основы художественно-эстетического воспитания старшекласников во внеклассной работе. Автореф. ... дис.доктора пед.наук. -Т.: 1991. -34 с.
4. Азимов Б. Нравственное воспитание молодежи средствами народной музыки. ...дис.канд.п.н. -Т.: 1991. -16 с.
5. Амануллаев А.А. Умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларни ганч ўймакорлиги дарс ишларини бошқаришга тайёрлашнинг илмий методик асослари. (Бадийи графика факультети мисолида). Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. -Т.: 2001. -245 б.
6. Бегматов С.М. Фарғона водийси ҳофизлик анъаналари. Санъатшунослик фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. -Т.: 1995. -121 б.
7. Васильченко О.А. Формирование эстетического вкуса подростков в процессе школьной музыкально-хоровой деятельности. Автореф. ... дис.канд.пед.наук. -Т.: 1991. -17 с.
8. Жанайдаров Ж. Патриотическое и интернациональное воспитание учащиеся молодежи средствами музыки. Автореф. ...дис.канд.пед.наук. -Т.: 1991. -18 с.
9. Жураев Ф. Становление и развитие массового музыкально-эстетического воспитания учащиеся молодежи в кружках узбекских народных инструментов. Автореф. ...дис.канд.пед.наук. -Т.: 1979. -19 с.
10. Иброҳимов О.А. Мақомлар семантикаси. Санъатшу- нослик доктори илмий даражасига даъвогарлик диссертацияси. - Т.: 1998. -257 б.
11. Nurullayev F.G. Musiq ta'limida Buxoro folklor qo'shiqlarini o'rgatishning o'rni va ahamiyati. "Buxoro shashmaqomi: tarixiy nazariy va amaliy masalalari" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman. -Buxoro. 2019-yil.
12. Nurullaev F.G. The role of folklore in the raising of children. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 12, 2020 Part III ISSN 2056-5852
13. Нуруллаев Ф.Г. Мусиқа таълимида Бухоро фольклор кўшиқларини ўргатиш жараёнини лойиҳалаш. Бухоро мусиқа фольклорининг тарихий-назарий ва амалий масалалари. Республика илмий-назарий анжуман материаллари. 2020 йил, 6 ноябрь. Бухоро, 2020- Б. 107-111.

УДК: 32.019.5+327(575.1)
C-21

Моҳира САИДАЗИМХЎЖАЕВА,
Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети
“Сиёсатишунослик” кафедраси ўқитувчиси
E-mail: m.zaenitdinova@gmail.com

ЖИДУ “Сиёсатишунослик” кафедраси профессори, сиёсий фанлар доктори Султанова Э.С. тақризи асосида

TOPICAL ISSUES OF STRENGTHENING AN INTERNATIONAL IMAGE OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Abstract

In modern realities, an important tool for creating a stable position of any state is the country's image. The image more and more determines the weight of states in the international arena, the possibility of defending its own interests and potential. Formation of the image is a long and complex process for each country, taking into account many factors, including: the peculiarities of the geographical location, economic and political development, culture, education, etc. The study of the use of mechanisms for the formation of a political image will serve as the basis for achieving the foreign policy goals of the Republic of Uzbekistan.

Key words: political image, national branding, international rankings, the Republic of Uzbekistan, foreign policy, tourism, culture.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УКРЕПЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ИМИДЖА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

В современных реалиях важным инструментом создания устойчивой позиции любого государства является имидж страны. Имидж все больше определяет вес того или иного государства на международной арене, возможности отстаивания собственных интересов и потенциал. Формирование имиджа — длительный и сложный процесс, для каждой страны, проходящий с учетом многих факторов, среди которых: особенности географического положения, экономического и политического развития, культуры, образования и др. Изучение использования механизмов по формированию политического имиджа послужит основанием для достижения внешнеполитических целей Республики Узбекистан.

Ключевые слова: политический имидж, национальный брендинг, международные рейтинги, Республика Узбекистан, внешняя политика, туризм, культура.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚАРО ИМИЖИНИ МУСТАҲКАМЛАШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Ҳозирги замон воқелигида ҳар қандай давлатнинг барқарор мавқеини яратишнинг муҳим воситаси бу мамлакат имижидир. Имиж у ёки бу давлатнинг халқаро майдондаги вазнини, ўз манфаатлари ва салоҳиятини ҳимоя қилиш имкониятини тобора кўпроқ белгилаб бермоқда. Имижнинг шаклланиши ҳар бир мамлакат учун узоқ ва мураккаб жараён бўлиб, кўплаб омилларни ўзида қамраб олади, шу жумладан: географик жойлашувнинг ўзига хос хусусиятлари, иқтисодий ва сиёсий ривожланиш, маданият, таълим ва бошқалар. Сиёсий имижни шакллантириш воситаларини ўрганиш Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсий мақсадларига эришиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Калит сўзлар: сиёсий имиж, миллий брендинг, халқаро рейтинглар, Ўзбекистон Республикаси, ташқи сиёсат, туризм, маданият.

Кириш. Жадаллик билан ривожланаётган глобаллашув шароитида халқаро маконда давлатнинг нуфузига тобора кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Барқарор позицияни яратишнинг муҳим воситаси мамлакат имижидир. Мамлакатнинг халқаро майдондаги ижобий қиёфаси миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ва илгари суришнинг асосий воситаларидан биридир, шунингдек, фаровонлик ва барқарор ривожланишни таъминлаш, рақобатбардошликни ошириш билан боғлиқ давлат стратегик вазифаларини ҳал қилишнинг энг муҳим шартидир.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича тасдиқланган Ҳаракатлар стратегиясининг муҳим йўналишларидан бири бу ҳавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, мувозанатли, ўзаро манфаатли ва конструктив ташқи сиёсатни амалга оширишдир. Жаҳон ҳамжамиятига мамлакатда олиб борилаётган ислохотлар тўғрисида ҳолис маълумотларни

етказишга, мамлакатнинг халқаро нуфузини ўстиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда [1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Сиёсий имижни ўрганиш муаммоси бир неча бор хорижий сиёсатишуносларнинг тадқиқот объектига айланган. Умуман “сиёсий имиж”, “халқаро имиж” тушунчаси, шунингдек, давлатлар имижининг шаклланиши билан боғлиқ масалалар қатор хорижлик олимларнинг, шу жумладан Боулдинг К., Коттам Р., Кеохан Р., Кунцик М., Мерсер Дж., Анхольт С., Най Дж., Торкунов А.В., Галумов Э.А. ва бошқаларнинг тадқиқотларида чуқур ўрганилган.

Мисол тариқасида мамлакат ва шаҳарларни индексация қилиш услубининг асосчиси ҳисобланган, давлатларнинг жозибадорлигига таъсир қилувчи омилларни (маданият, сайёҳларни жалб қилиш, сиёсат, иқтисод, ижтимоий иқлим ва бошқ.) таҳлил қилган Саймон Анхольтнинг тадқиқотларини келтириш мумкин [2]. Ўз навбатида Э.А. Галумов мамлакат имижини

яратиш учун олти таркибий қисмдан иборат тузилмани тақриф қилган: сиёсий-географик омил, табиий ресурс омил, цивилизацион-маданий омил, ижтимоий-ментал омил, иқтисодий омил ҳамда миллий кадрларга асосланган омил [3].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Замоновий сиёсатшуносликда "сиёсий имиж" тушунчасини аниқлашга бир қатор ёндашувлар мавжуд. В.В. Кривошеиннинг фикрига кўра, асосийлари қуйидагидар [4]:

1.Онтологик ёндашув вакиллари "Имиж, бу оммавий онгда мавжуд бўлган инсон ёки ижтимоий институтнинг образидир."

2.Антропологик ёндашув вакиллари фикрига кўра, имиж – "одамлар маълум бир индивидуаллик билан боғлайдиган баъзи бир фазилатлар тўпламидир", "бу ичкаридаги ҳодисаларнинг реклама қилинган ташқи томондаги қиёфаси".

Шуни таъкидлаш керакки, мамлакат имижини таҳлил қилиш учун бир неча параметрлар мавжуд: а) сиёсий ва маданий жиҳат – афсоналарга, образнинг этник-миллий ва кадрлар хусусиятларига, мамлакат ҳақидаги идеал ва реал ғояларни таққослашга таянади, бу уни замоновий ҳақиқатлар билан таққослаш имконини беради; б) субъектив жиҳат – қиёфанинг идрок мавзусига боғлиқлигини намойиш этади (оммавий онгдаги, элита гуруҳлари ваколатхоналаридаги ёки оммавий ахборот воситаларидаги тасвирлар); в) фазовий жиҳат – давлат қиёфасининг сиёсий ва географик хусусиятларини ҳисобга олади; г) сиёсий ва психологик жиҳат – тасвирларни идрокнинг рационал ва онгсиз даражаларида, шунингдек, уч ўлчовда кўриб чиқишни назарда тутди: ҳиссий, когнитив ва ҳулқ-атвор.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёев Олий Мажлисига йўллаган нутқларида давлатнинг ижобий имижини кучайтириш муҳимлигини, бу унинг сиёсий ва иқтисодий салоҳиятини, жаҳон ҳамжамиятидаги обрўсини мустаҳкамлашга хизмат қилиши кераклигини бир неча бор таъкидлаганлар. Давлатнинг ижобий имижини хорижий инвестициялар ва илғор технологияларни жалб қилиш, молиявий ва техник кўмак бериш, ички экспортни жаҳон бозорларига олиб чиқиш, сайёҳлик оқимини кенгайтириш учун қулай ташқи шароитларни яратадиган асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикасида Ташқи ишлар вазирлиги (ТИВ) координацияси остида 2019 йилда "Ўзбекистон Республикасининг халқаро майдондаги ижобий имижини мустаҳкамлаш концепсияси" лойиҳаси ишлаб чиқилди [5].

2019 йил 25 февралда Президент Шавкат Мирзиёев "Халқаро рейтинг ва индексларда Ўзбекистоннинг мавқеини яхшилаш бўйича чоратadbirlar тўғрисида"ги Фармонни имзолади. Хужжатда мамлакатда "амалга оширилаётган ислохотларни халқаро мезон ва стандартларга мувофиқлигини баҳолашнинг ажралмас тизими" йўқлиги қайд этилган [6]. Фармонда Ўзбекистоннинг халқаро рейтинглардаги позициясини мониторинг қилиш ва баҳолаш миллий тизимини тасдиқлаш кўзда тутилган. 2019 йил 26 июлда Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасининг халқаро рейтинглар ва индекслардаги мавқеини яхшилаш, шунингдек, давлат органлари ва ташкилотларида улар билан тизимли ишлашнинг янги механизмни жорий этиш тўғрисида" ги Фармони қабул қилинди [7].

Сўнгги 3 йил ичида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий соҳаларда мамлакатимизнинг халқаро рейтинг ва индекслардаги мавқеини ошириш тўғрисида

12 та қарор ва Президент фармонларининг қабул қилиниши натижасида ижобий ўзгаришларга эришилди. Масалан, Ўзбекистон Республикасида 2019 йил ҳамда 2020 йил I чорагида халқаро рейтинглар билан ишлашда амалга оширилган ишлар бўйича маълумотномада таъкидланганидек, 2019-2020 йилларда халқаро рейтинг агентликлари томонидан нашр этилган ҳисоботларда мамлакатнинг кўрсаткичлари анча яхшиланган [8]:

- Жаҳон банкининг «Doing Business 2020» янги йилги ҳисоботида Ўзбекистон Республикаси 2019 йилда тўртта ислохотни амалга оширгани, бунинг натижасида эса унинг бизнесни ислох қилишда энг кўп ютуққа эришган 20 та мамлакат қаторига киритилганлиги айtilган. Шунингдек, 2019 йилда Ўзбекистон 7 поғонага кўтарилиб, рейтингда 190 мамлакат ичида 69-ўринни эгаллади.

- Ўзбекистон "Ҳукумат самарадорлиги индекси"да 3 поғонага, "Конун устуворлиги" индексида 4 поғонага ва "Сўз эркинлиги ва ҳисобдорлик" индексида 5 поғонага кўтарилди, аммо "Сиёсий барқарорлик" индексида 5 поғонага пасайди.

- "Transparency International" нодавлат нотижорат ташкилотининг "Коррупцияни идрок этиш 2019" индексида Ўзбекистон 153-ўринни эгаллаб, 5 поғонага кўтарилди.

Ўтган йилнинг 26 июль куни, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентини ҳузуридаги Давлат бошқаруви академиясининг конференц-залида "Ўзбекистон Республикасининг халқаро имижини мустаҳкамлашнинг долзарб масалалари" мавзусида давра суҳбати бўлиб ўтди. Ташқи ишлар вазирлиги томонидан ташкил этилган ушбу тадбирда мамлакатимиз вазирликлари ва идоралари раҳбарлари, халқаро ташкилотлар ва молия институтлари вакиллари, «Mitsubishi corporation», «Knauf Gips Bukhara», «Ernst & Yang» ва бошқа компания вакиллари иштирок этди [9]. Учрашув давомида ўзбек халқининг кўп асрлик тарихи, бой маданияти, бағрикенглиги, меҳмондўстлиги, мамлакатнинг улкан иқтисодий ва табиий салоҳияти, фан, таълим ва маданият ривожига ўзбек мутафаккирларининг роли Ўзбекистоннинг жозибали қиёфасини тарғиб қилиш учун муҳим омиллар сифатида санаб ўтилди.

Ушбу йўналишдаги қадамлардан бири - 2020 йил 2 июнда қабул қилинган Президентимизнинг "Ўзбекистоннинг халқаро рейтинглар ва индексларда мавқеини яхшилаш, шунингдек, давлат органлари ва ташкилотларида улар билан ишлашнинг янги механизмни жорий этиш тўғрисида"ги Фармони бўлди. Бу мамлакатнинг халқаро рейтинглар ва индекслардаги мавқеини яхшилашга қаратилган иккинчи хужжат бўлди [10]. Хужжат халқаро рейтинглар ва индекслар билан ишлаш бўйича Республика кенгашини ташкил этишни назарда тутди. Унинг вазифалари қаторига мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий ривожланиш даражасини таҳлил қилиш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви тизимини такомиллаштириш, жамиятни демократлаштириш, ислохотларни амалга ошириш ва бошқа ташаббусларини илгари суриш қиради.

Шуни таъкидлаш керакки, давлатнинг нуфузини халқаро рейтинглар ва индексларда яхшилаш билан бир қаторда давлат раҳбарининг образи, давлатнинг халқаро муаммоларни ҳал қилишдаги иштироки, маданият, таълим ва шаҳарлар жозибдорлигини ривожлантириш каби платформалар ҳам мамлакатнинг миллий брендиндаги асосий воситаларидандир.

Ҳокимиятнинг сиёсий қиёфаси нафақат жамиятнинг аънавий табиати, сиёсий соҳадаги урф-одатларнинг кучли таъсири, балки, аввало, давлат раҳбарининг харизмасининг устунлиги билан

тавсифланади, бу эса бугунги кунда давлатдаги барча ўзгаришларнинг асосий оҳангини белгилаб бераётган Ўзбекистон Президентининг сиёсий портретини моделлаштириш масаласига тўхталишга имкон беради [11].

Халқаро майдонда Ўзбекистон Президентининг сиёсий дебюти БМТ Бош ассамблеясида бўлиб ўтди, унда давлат раҳбари ёрқин нутқ сўзлади. У мамлакат ичида ҳам, чет элда ҳам оммавий ахборот воситаларида энг кўп тилга олинган сиёсатчига айланди. Бош офиси Сеулда жойлашган Осиё журналистлари ассоциацияси (АЖА) "Сиёсат" категориясида Шавкат Мирзиёевни "Осиёнинг 2018 йил одами" деб топди. Ўзбекистон Президентини Марказий Осиё давлатлари ўртасида тинчлик ва ўзаро алоқаларни ўрнатишга қаратилган саъй-ҳаракатлари учун ушбу унвон билан тақдирланди [12].

Ўзбекистон Республикаси ташқи ишлар вазири Абдулазиз Комилов таъкидлаганидек, 2019-2020 йилларда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакат миллий манфаатларини тарғиб қилишга, Марказий Осиёни барқарорлик, ҳавфсизлик ва фаровонлик минтақасига айлантиришга қаратилган илғор, чуқур ўйланган ташқи сиёсий курсини амалга ошириш бўйича фаол ишлар давом эттирилди [13].

Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан 2019 йилнинг 29 ноябрида Тошкентда Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг маслаҳат кенгаши бўлиб ўтди. Саммитда мамлакатлар раҳбарлари "минтақадаги ҳамкорликнинг долзарб масалаларини конструктив ва очиқ муҳокама қилиш ва умумий муаммоларни ҳал қилиш учун минтақавий мулоқот майдончаси сифатида" мунтазам равишда маслаҳат учрашувларини ташкил этишга келишиб олдилар [14]. 2019 йилда "Ҳиндистон + Марказий Осиё" форматидаги кенгайтирилган минтақавий ҳамкорликнинг янги механизми ишга туширилди. Самарқандда ТИВ даражасида Афғонистон иштирокида ушбу форматдаги биринчи учрашув бўлиб ўтди. "Марказий Осиё + Афғонистон" форуми Тошкентда ташқи ишлар вазирлари ўринбосарлари даражасида муваффақиятли ўтказилди [15]. Эслатиб ўтамиз, 2018 йил 26-27 март кунлари "Афғонистонда тинчлик жараёни, ҳавфсизлик соҳасида ҳамкорлик ва минтақавий ўзаро ҳамкорлик" мавзусида юқори даражадаги Тошкент халқаро конференцияси бўлиб ўтди, бу халқаро ҳамжамият томонидан тинчлик ва барқарорликни таъминлаш бўйича олиб борилаётган саъй-ҳаракатларнинг мантикий давоми бўлди [16]. Шавкат Мирзиёев раҳбарлигидаги Ўзбекистон ҳукумати томонидан халқаро конференциялар ва форумларни ташкил этиш учун майдон яратиш йўлида қилинган қадамлар Ўзбекистон минтақавий ва глобал муаммоларни ҳал этишга алоҳида эътибор қаратаётганидан далolat беради.

Туризм давлатнинг ижобий имижини шакллантиришнинг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб, Ўзбекистондаги энг тез ривожланаётган тармоқлардан биридир. Жаҳон туризм ташкилотининг БМТдаги маълумотларига кўра, 2019 йилда республикада туризм саноатининг ўсиши 27,3 фоизни ташкил этди. Бу энг яхши кўрсаткичлардан биридир. БМТнинг Жаҳон сайёҳлик ташкилоти (UNWTO) Ўзбекистонни сайёҳлик саноати энг тез ривожланаётган 20 мамлакат қаторига киритди. Республика рейтингда тўртинчи ўринни эгаллади [17]. Бундан ташқари, 80 дан ортиқ мамлакат фуқаролари учун 30 кунлик визасиз режим жорий этилди, 77 давлат, шу жумладан Америка Қўшма Штатлари

фуқаролари учун электрон виза тизими соддалаштирилди [18].

Туризм мавзусига тўхталар эканмиз, брендингнинг алоҳида шаҳарлар учун аҳамиятини таъкидлаш лозим. Сиёсий фанлар доктори, профессор, Фавкуллода ва мухтор элчи Алишер Файзуллаевнинг сўзларига кўра: «Шаҳар бренди янги бренд технологияларининг энг динамик тармоқларидан биридир. Шаҳарнинг товар белгиси унинг эксклюзивлиги ғоясига асосланади. Бу борада дунё шаҳарлари ўртасида катта рақобат мавжуд. "Шаҳар брендлаш воситалари ҳақида гапирганда, у шиорлар, кичрайтирувчи исмлар ва унутилмас логотип бўлиши мумкинлигини таъкидлади. Мисол тариқасида у Нью-Йоркнинг кичкина бренд технологияларининг энг шунингдек унинг "Мен Нью-Йоркни севаман" (I Love New York) расмий шиорини келтиради. Витриналар, маҳсулотлар, футболкалар, кружкалар ва бошқа товарларга туширилган ушбу товар элементларини нафақат Нью-Йоркликлар ва бу шаҳарга ташриф буюрганлар, балки бу шаҳарда ҳеч қачон бўлмаган миллионлаб одамлар ҳам билишади» [19].

Ўзбекистон шаҳарлари бренди айланиш учун юқори салоҳиятга эга. Франциянинг Ўзбекистондаги собиқ элчиси Виолет де Вильмор "Ўзбекистон Республикасининг халқаро имижини мустаҳкамлашнинг долзарб масалалари" мавзусидаги давра суҳбати давомида қуйидаги саволни берган эди: "Ўзбекистон тарихий ёдгорликларга бой "қадимий" мамлакат бўлади, ёки бўлмаса энг сўнгги меъморий бинолар билан бойитилган давлатми?" У қўшимча қилди: "Саёҳат қилаётган дамларимда оддий одамларнинг Самарқанд, Бухоро ва Хива ҳақида умуман Ўзбекистонга қараганда кўпроқ маълумотга эга эканликларини сезганман" [20]. Шу ўринда, мамлакатимиз ҳудудида жами 8138 моддий ва номоддий маданият объектлари мавжуд бўлиб, улардан 4732 таси меъморий ёдгорликлар, 682 та монументал санъат объектлари, 580 та зиёратгоҳлар ва бошқалар эканлигини айтиб ўтиш лозим. ЮНЕСКО нинг Бутунжаҳон мероси рўйхатига Ўзбекистондаги объектларнинг бештаси киритилган. Маданий мезонларга кўра тўрттаси - Хива, Бухоро, Самарқанд ва Шаҳрисабзнинг тарихий марказлари, биттаси - Ғарбий Тянь-Шань (Чатқол қўриқхонаси) бўйича киритилган [21]. Маълумки, 2020 йилда Халқаро туркий маданият ташкилоти Хива шаҳрини турк дунёсининг маданий пойтахти деб эълон қилди, Ислом ҳамкорлик ташкилоти эса Бухорони Ислом дунёсининг маданий пойтахти деб эълон қилди [22].

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Шундай қилиб, юқорида айтиб ўтилганлардан хулоса қилишимиз мумкинки, мамлакат имижининг чет элда муваффақиятли қурилиши бошқа давлатлар, бизнес ва иқтисодиёт вакиллари, инвестициялар, жозибали туристик марказ ва бошқалар билан халқаро алоқаларни ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатади. Бугунги кунда Ўзбекистон амалий, конструктив ва мослашувчан ёндашувларга риоя қилган ҳолда фаол ташқи сиёсатни амалга оширмоқда. Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида изчиллик билан олиб борилаётган ташқи сиёсат мамлакатнинг халқаро майдондаги нуфузи ва обрўсини сезиларли даражада мустаҳкамлашга, яқин алоқалар, очиқ мулоқот ва стратегик шериклик алоқаларини ўрнатиш ва мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. 2017 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Харакатлар стратегияси. URL: <https://lex.uz/docs/3107036>
2. Anholt S. Brand New Justice: The Upside of Global Branding, Butterworth-Hi-ennemann, 2003.
3. Галумов Э.А. Основы PR. М.: Летопись XXI, 2004. с.78.
4. Кривошеин В. В. Имидж как категория системологии политического восприятия / В. Кривошеин // Полит. менеджмент. - 2005. - № 3 (12). - с. 115.
5. Разработан проект «Концепции укрепления позитивного имиджа Республики Узбекистан на международной арене» (29.11.2019). URL: <https://regulation.gov.uz/ru/document/10375>
6. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по повышению позиций Узбекистана в международных рейтингах и индексах» (25.02.2019). URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2019/02/26/ratings/>
7. Указ Президента Республики Узбекистан "Об улучшении позиций Республики Узбекистан в международных рейтингах и индексах, а также внедрении нового механизма системной работы с ними в государственных органах и организациях" (26.07.2019). URL: <https://www.mf.uz/home/o-ministerstve/press-sluzhba/minfin-news/5152.html>
8. Ўзбекистон Республикасида 2019 йил ҳамда 2020 йил I чорагида Халқаро рейтинглар билан ишлашда амалга оширилган ишлар бўйича маълумот.
9. На что опираться в укреплении международного имиджа Узбекистана? (29.07.2019) URL: <http://www.isrs.uz/ru/ozbekiston-yangiliklari/na-cto-opiratsa-v-ukreplenii-mezhdunarodnogo-imidza-uzbekistana>
10. Указ Президента Республики Узбекистан «Об улучшении позиций Республики Узбекистан в Международных рейтингах и индексах, а также внедрении нового механизма системной работы с ними в государственных органах и организациях» (02.06.2020). URL: <http://uza.uz/ru/documents/ob-uluchshenii-pozitsiy-respubliki-uzbekistan-v-mezhdunarodn-02-06-2020>
11. Каххаров А. Политически имидж власти и главы государства. URL: <https://nuz.uz/svobodnoe-mnenie/30592-politicheskij-imidzh-vlasti-i-glavy-gosudarstva-statya-tretya.html>
12. Шавкат Мирзиёев назван «Человеком года в Азии» (21.12.2018). URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2018/12/21/aja>
13. Камиллов А. Каких успехов добивается Узбекистан во внешней политике во главе с Шавкатом Мирзиёевым (30.12.2019). URL: <http://xs.uz/ru/post/kakikh-uspekhev-dobivaetsya-uzbekistan-vo-vneshnej-politike-vo-glave-s-shavkatom-mirziyoevym>
14. В Ташкенте состоялась Консультативная встреча глав государств Центральной Азии (30.11.2019). URL: <https://e-cis.info/news/568/84882/>
15. Совместное заявление по итогам первой встречи министров иностранных дел диалога «Индия – Центральная Азия» с участием Афганистана (14.01.2019). URL: <http://uza.uz/ru/world/sovместное-zayavlenie-po-itogam-pervoy-vstrechi-ministrov-in-14-01-2019>
16. Ташкентская Международная конференция высокого уровня по Афганистану «Мирный процесс, сотрудничество в сфере безопасности и региональное взаимодействие» (27.03.2018). URL: https://uzreport.news/tag/Tashkent_International_Conference_on_Afghanistan
17. Узбекистан попал в топ-20 стран с самой быстрорастущей индустрией туризма (04.02.2020). URL: <https://e-cis.info/news/567/85491/>
18. Жураев С. Узбекистан: факторы роста международного имиджа. Опубликовано в газете «Правда Востока» №43 от 28.02.20.
19. Файзуллаев А.А. Страна как бренд (19.04.2017). URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2017/04/19/country-branding/>
20. На что опираться в укреплении международного имиджа Узбекистана? (29.07.2019) URL: <http://www.isrs.uz/ru/ozbekiston-yangiliklari/na-cto-opiratsa-v-ukreplenii-mezhdunarodnogo-imidza-uzbekistana>
21. Узбекистан и ЮНЕСКО: сохраняя историческую память (19.05.2020). URL: <https://pv.uz/ru/newspapers/uzbekistan-i-junesko-sohranjaja-istoricheskiju-pamjat>
22. Хива объявлена культурной столицей Тюркского мира в 2020 году (3.12.2019). URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2019/12/03/khiva/>

УДК: 53:972.853

Гулбадан СЕЙТИМБЕТОВА,

Ассистент преподаватель Каракалпакский государственный университет

E-mail:sgulbadan07@mail.ru

Рецензент д.п.н. (DSc), доцент Нукусского ГПИ им. Ажинияза, кафедра «Методика преподавания физики и астрономии» Г.Е.Карлыбаева.

BASIC ISSUES OF APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN PHYSICS LESSONS (On the example of a bachelor's degree in a non-physical specialty)

Abstract

In connection with the change in the system of physical views, the entire structure of physical knowledge changes significantly. Scientific research in the field of methods of teaching physics in higher educational institutions has a long history and is still relevant.

Over the past decades, the practice of teaching physics has been enriched by a variety of technologies. Despite this, it has not yet been possible to establish a universal algorithm that guarantees an effective and, most importantly, long-term learning result.

This article discusses the main tasks of teaching physics using innovative technologies

Key words: education, physics, innovative technologies, non-physical students, critical thinking, information and communication technologies, project method, health-saving technologies, knowledge, skill, skills.

FIZIKA DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASHNING ASOSIY MASALALARI (Bakalavriatning nofizik mutaxassisligi misolida)

Annotatsiya

Fizik qarashlar tizimining o'zgarishi munosabati bilan fizikaviy bilimlarning butun tuzilishi sezilarli darajada o'zgaradi. Oliy o'quv yurtlarida fizikani o'qitish metodikasi sohasidagi ilmiy izlanishlar uzoq tarixga ega va hozir ham dolzarbdir.

So'nggi o'n yilliklarda fizikani o'qitish amaliyoti turli texnologiyalar yordamida boyidi. Shunga qaramay, samarali va eng muhimi, uzoq muddatli ta'lim natijasini kafolatlaydigan universal algoritmi o'rnatish muammosi hal bo'lmadi.

Ushbu maqolada innovatsion texnologiyalar yordamida fizikani o'qitishning asosiy vazifalari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: ta'lim, fizika, innovatsion texnologiyalar, nofizik mutaxassis talabalar, tanqidiy fikrlash, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, loyiha usuli, sog'liqni saqlash texnologiyalari, bilim, malaka, ko'nikmalar.

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ ФИЗИКИ (На примере бакалавриата нефизической специальности)

Аннотация

В связи с изменением системы физических взглядов значительно меняется вся структура физического знания. Научные исследования в области методик обучения физики в высших учебных заведениях имеют многолетнюю историю и до сих пор актуальны.

За последние десятилетия практика преподавания физики обогатилась разнообразными технологиями. Не смотря на это, универсального алгоритма, гарантирующего получение эффективного и, самое главное, долгосрочного результата обучения, пока не удалось установить.

В данной статье рассматриваются основные задачи преподавания физики с применением инновационных технологий.

Ключевые слова: образование, физика, инновационные технологии, студенты нефизической специальности, критическое мышление, информационно-коммуникационные технологии, метод проектов, здоровье сберегающие технологии, знание, умение, навыки.

Введение. В условиях образовательных реформ в профессиональном образовании особое внимание уделяется к инновационной деятельности, направленная на введение различных педагогических новшеств.

Инновации в обучении – это новые методики применения интерактивных технологий в преподавании, новые способы совершенствования содержания образования, методы направленные на развитие интеллектуальных способностей студентов, оценивания результата образовательного процесса. Вместе с тем, существует необходимость совершенствования методического обеспечения использования инновационных технологий на занятиях по «Физике».

В Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан определены приоритетные задачи, как углубленное изучение важных и востребованных предметов, включая физику; создание эффективных механизмов внедрения научных и

инновационных достижений в практику [1], особое значение при этом приобретает создание методических рекомендаций по эффективному использованию инновационных технологий на занятиях по «Физике», виртуальных лабораторных разработок, совершенствование учебно-методического и электронно-методического обеспечения.

- Анализ литературы по теме (Literature review).

Методика организации и проведения занятий по физике в системе высшего образования исследованы учеными нашей республики Б.М.Мирзахмедовым, М.Джораевым, О.Н.Ахмаджоновым, С.К.Каххаровым, М.Курбановым, К.Р.Насриддиновым, Б.М.Нуриллаевым, Г.Е.Карлыбаевой, Х.М.Махмудовой, Г.Сагатовой, Д.А.Бегматовой и другими.

Осуществленные научные изыскания и анализ научной литературы показывает, что разработка усовершенствованной методики использования

инновационных технологий в преподавании физики для нефизических специальностей недостаточно изучена.

- **Методология исследования (Research Methodology).** Высшее образование сегодня должно уделять особое внимание развитию современной физики, реагируя на новые социальные явления. Именно инновационные методы в преподавании физики в высшем образовании направлены на подготовку личности к будущей жизни высоко компетентного выпускника. Многие студенты нефизической специальности, приходящие в образовательное учреждение, мало заинтересованы в таком предмете как физика. Поэтому цель преподавателя физики – заинтересовать их к физике. Так как поколение XXI века – это люди информационного века, в ходе работы с ними необходимо развивать у них умение самостоятельно и мотивированно организовать научно-исследовательскую деятельность, использовать элементы структурно-функционального и причинно-следственного анализа, определять сущностные характеристики изучаемого физического объекта, самостоятельно выбирать критерии для сравнения, сопоставления [2. с. 30].

Для реализации педагогических задач необходимо свою деятельность строить на основе применения инновационных образовательных технологий: информационно-коммуникативных, технологий интерактивного обучения, технологии развития критического мышления, проектной технологии, сберегающий здоровье технологии и других.

В современной педагогике выделяют пассивные, активные и интерактивные стратегии преподавания. Умелое сочетание данных стратегий обеспечивает эффективность преподавания физики и качество высшего образования.

- **Анализ и результаты (Analysis and results).** Внедрение достижений информационно-коммуникационных технологий позволяют развивать у студентов нефизической специальности навыки самостоятельной, научно-исследовательской, творческой работы, способствуют самовыражению и саморазвитию личности. Студенты нефизической специальности показывают достаточно высокие результаты в их использовании – составляют свои проекты. Внедрение информационно-коммуникативных технологий в образовательный процесс позволило создать интерактивные программные средства, визуальных моделей, мультимедийно электронных ресурсов, усилить наглядность и эмоциональную составляющую обучения, позволило проводить виртуальные лабораторные работы [7. с. 80]. В образовательной практике удобно использование возможностей симуляторных программ Crocodile Physics, Crocodile Technology, Phenphysics, Interactive Physics, Physics Education Technology.

Таким образом, использование современных информационных технологий повышает активность студентов нефизической специальности на уроках, позволяет эффективно организовать познавательную и исследовательскую деятельность студентов нефизической специальности, организация образования с ориентацией на развитие интеллектуальных способностей студентов нефизической специальности, усилило наглядность и эмоциональную наполненность урока, а все это способствует развитию креативных качеств студентов нефизической специальности и автоматическая оценка результатов.

Технологии интерактивного обучения рассматриваются как способ развития научного мышления студентов нефизической специальности, усвоения знаний, формирования умений и навыков в

процессе взаимоотношений и взаимодействий преподавателя и студента нефизической специальности как субъект-субъектов в учебной деятельности. Интерактивная деятельность на уроках физики предполагает организацию и развитие диалогового общения, которые ведут к взаимопониманию, взаимодействию, к совместному решению общих, на значимых для каждого участника педагогических задач. В интерактивных технологиях обучение студентов нефизической специальности существенно меняется, а также роль передаваемой преподавателем информации (информация не цель, а средство для освоения действий и операций). Внедрение такого обучения способствует организации познавательной, практической и научно-поисковой деятельности.

Благодаря интерактивному обучению, охватывающих такие методы, как «научная дискуссия», «анализ актуальных проблем», «case study» и «инновационные проекты» и банка проблемно-исследовательских кейсов, практически все студенты нефизической специальности оказываются вовлеченными в процесс научно-поисковой деятельности. Они имеют возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что они знают о физических явлениях. Каждый вносит свой особый индивидуальный вклад в процессе обмена знаниями, идеями, способами научной деятельности. Причем происходит это в атмосфере доброжелательности и взаимной поддержки, что позволяет не только получать новое знание, но и развивать саму познавательную и творческую деятельность, переводит ее на более высокое формы педагогического сотрудничества [3. с. 95].

Одной из важных современных образовательных технологий является технология развития критического мышления, то есть мышления, опровергающего устоявшиеся представления, опирающегося на собственный опыт, проектирование новых идей. В основе данной технологии лежат:

- постановка проблемы (студенты нефизической специальности актуализируют свои знания, задается студентам некая интрига к получению новой информации);

- осуществление проблемы (студенты нефизической специальности получают новую информацию, сопоставляют ее со старой);

- рефлексия (студенты нефизической специальности закрепляют новые знания, меняют первоначальные представления об изучаемом материале, переосмысливают представления) [4. с. 31].

В качестве результатов применения технологии развития критического мышления, можно отметить:

- высокую мотивацию студентов нефизической специальности к обучению;

- совершенствование нестандартного мышления и гибкости мышления;

- оперирования самостоятельно выстроенными понятиями;

- подтверждение или опровержение точки зрения другого человека и созидательность;

- постоянный поиск и анализ полученной научной информации.

Следующая технология, обеспечивающих личностно-ориентированное обучение, является метод проектов, как способ развития самостоятельности, творческого мышления, исследовательской деятельности.

Реализуя проекты, студенты нефизической специальности синтезируют знания в ходе их поиска, интегрируют информацию смежных дисциплин, ищут более эффективные пути решения физических задач проекта, обмениваются информацией друг с другом.

Совместная деятельность реально демонстрирует широкие возможности сотрудничества, в ходе которого студенты нефизической специальности ставят цели, определяют оптимальные средства их достижения, распределяют обязанности, все стороны проявляют компетентность личности (умение работать в коллективе, ощущать себя членом команды, брать ответственность за выбор решения на себя и др.) [6. с. 26].

В обучении перспективного осуществлять дифференцированный подход к каждому студенту нефизической специальности, стремиться помочь развить личность студента нефизической специальности с учетом его способностей. Это позволяет построить индивидуальную образовательную траекторию отдельного студента нефизической специальности, осуществить личностно-ориентированный подход к обучению.

Особое внимание уделяется сохранению здоровья студентов. Поскольку изучение физики связано с усвоением большого объема информации, требуется постоянное напряжение внимания и памяти, что может привести к переутомлению, усталости, снижению эффективности урока. Чтобы свести эти нежелательные моменты к минимуму, необходимо применять здоровые сберегающие технологии – менять виды деятельности на уроке: слушать преподавателя, студента, написать план ответа, самостоятельно прочитать текст, поработать с графиками, выполнить творческое и экспериментальные задание, проработать в группе и т.д. [5. с. 194].

Применение этих технологий позволяет:

1. совершенствовать работу, направленную на сохранение и укрепление здоровья студентов и привитие им навыков здорового образа жизни;

2. содействует сохранению и укреплению здоровья каждого студента в процессе обучения и воспитания;

3. формирует у студентов представления об ответственности за собственное здоровье и здоровье окружающих;

4. обеспечивает студентов необходимой информацией для формирования собственных стратегий и технологий, позволяющих сохранить и укреплять здоровье.

С учетом сложности изучаемого материала иногда применяются элементы модульной технологии, которая основана на том, что всякий урок должен способствовать как освоению новой информации, так и формированию умений и навыков обработки этой научной информации [8. с. 48].

Выводы и предложения (Conclusion/Recommendations). Таким образом, использование инновационных технологий позволяет повысить мотивацию студентов нефизической специальности к изучению физики, усилить наглядность преподавания и активизировать деятельность студентов на уроках. Системная работа по использованию инновационных технологий в процессе преподавания физики приводит к тому, что повышается эффективность наблюдения за физическими явлениями, изучения методов исследования в качественном и количественном аспектах, вход в теорию и подтверждение её выводов, доказательство на основе проведения эксперимента вопросов внедрения физических законов в практику.

ЛИТЕРАТУРА

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан». №УП-4947. 7-февраля 2017 года. Собрание законодательства Республики Узбекистан, 2017 г., №6, ст. 70.
2. Ангеловски К. Учителя и инновации. Книга для учителя. –М.: Просвещение, 1991, -.159 с.
3. З. Карлыбаева Г.Е. Активизация познавательной деятельности будущих учителей физики // «Путь науки» Международный научный журнал, - Волгоград.: 2018. №4(50), -С. 95-97. (Impact factor of the journal «The Way of Science» -0.543 (Global Impact Factor, Australiya)).
4. Карлыбаева Г.Е. О развитии мышления учащихся на уроках физики // Педагогика. – Тошкент. –2018. –№ 3. –Б. 30–32.
5. Карлыбаева Г.Е., Матжанов Н.С. Активизация познавательной деятельности учащихся на уроках физики // XVI Международная конференция Теоретические и методологические проблемы современного образования. – Москва, 2014. №1. –С. 194-195.
6. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. – Волгоград: Перемена, 1995. -252 с.
7. Назаров А.И. Информационные и коммуникационные технологии в системе открытого обучения физике в региональном вузе. Дис. ... док. пед. наук. - Санкт-Петербург: 2005. - 319 с.
8. Чочанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. - М.: 1996. – 162 с.

УДК: 37.013.46

Баҳодир СУРОПОВ,

педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Қариш муҳандислик-иқтисодиёт институти "Ахборот технологиялари" кафедраси мудири,
Email: b.surovov@qmii.uz

Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори Н.Р. Рустамова тақризи асосида

PROFESSIONAL TRAINING OF STUDENTS IN THE PROCESS OF INNOVATIVE EDUCATION

Abstract

This article analyzes the software, with the help of which mobile applications are created in the organization of mobile education, a mobile application is developed for the professional training of economics students by professors, and it is also shown how to use it.

Key words: mobile learning, mobile app, iOS, Android, mobile app developers, online platforms.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИННОВАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируются программные средства, с помощью которых создаются мобильные приложения при организации мобильного образования, разрабатывается мобильное приложение при профессиональной подготовке студентов-экономистов профессорами и показано, как им пользоваться.

Ключевые слова: мобильное обучение, мобильное приложение, iOS, Android, разработчики мобильных приложений, онлайн-платформы.

ИННОВАЦИОН ТАЪЛИМДА ТАЛАБАЛАРНИ КАСБИЙ ТАЙЁРЛАШ

Аннотация

Ушбу мақолада мобил таълимни ташкил этишда мобил иловаларни яратувчи дастурий воситалар таҳлил қилиниб, профессор-ўқитувчилар томонидан иқтисодиёт йўналишлари талабаларини касбий тайёрлашда мобил илова ишлаб чиқилган ва ундан фойдаланиш методикаси кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: m-learning, mobile app, IOS, Android, мобил иловаларни яратувчи дастурлар, онлайн платформалар.

Кириш (Introduction). Бугунги кунда, мамлакатимизда рақамли иқтисодиётнинг ривожланиши даражаси ахборот маҳсулотлари ва ижодий ишларнинг устунлиги билан ажралиб, таълим жараёнида талабалар учун ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш ўқув жараёнининг жозибадорлигининг муҳим шартига айланди. Ихтисослаштирилган компьютер синфлари, мультимедия ускуналари ва Wi-Fi тармоғи барча турдаги машғулотларнинг ажралмас қисмига айланиб, дастурлар тўплами ва электрон таълим муҳитлари талабалар томонидан билим олиш жараёнида қўзғалдириш маълумотларидан фойдаланишни сезиларли даражада камайтирди. Шунингдек, олий таълимнинг замонавий ўқув жараёни дарсликлари мобил қурилмаларга мос келадиган электрон дарсликлар билан алмаштирилиб, мобил қурилмалар таълим олиш воситасига айланди. Олий таълимнинг асосий мақсади - ўз мутахассислиги бўйича самарали профессионал ишлашга қодир ва меҳнат бозорида рақобатбардош бўлган малакали мутахассисни тайёрлашдир. Талабанинг билим ва ижодий фаоллигини ўқув жараёнига татбиқ этиш учун таълим сифатини ошириш, вақтни қисқартириш орқали ўқиш вақтидан унумли фойдаланиш имконини берадиган замонавий таълим технологиялари қўллаш долзарб масаладир.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). We М.Хашеми, М.Азизнежад ва бошқаларнинг фикрига кўра, электрон таълим ва кундалик ҳаётда мобил қурилмаларнинг ўрни тобора ортиб бораётгани мобил таълим (MT) деб номланган янги ўқитиш услубининг пайдо бўлишига олиб келди. Шу билан бирга, мобил иловалар (МИ) мобил таълимнинг

энг муҳим компоненти бўлиб, у ўқитиш ва таълим сифатини яхшилаш учун катта имкониятларга эгадир [1, 2477-6.]. Education Technology Solutions даги мақола нашрига кўра, мобил таълим биринчи навбатда, ҳар қандай вақтда ва исталган жойда мавжуд бўлган ноанъанавий таълим муҳитини яратиш усулидир [2, 55-56-б.]. N. Hockly мобил таълимни синфда ва ундан ташқарида расмий, норасмий ўқитишни бирлаштирган ёндашув сифатида белгилайди, яъни мобил таълим - бу таълим муҳити таълим муассасаси билан чегараланиб қолмай, балки ҳар қандай жойда ва ҳар доим мавжуд бўлган ўқишга ёндашувдир. [3, 81-6.].

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Тадқиқот методлари. Тадқиқот жараёнида мавзуга оид педагогик, методик, дидактик адабиётлар, ўқув режа ва компьютер дастурлари, ўқув-меъёрий ҳужжатлар, ўқув-методик адабиётларни қиёсий ўрганиш ва таҳлил қилиш, ижтимоий-педагогик (кузатиш, суҳбат, таҳлил) методларидан фойдаланилди.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Ҳар хил фанларни ўқитишда мобил қурилмалар ва технологиялардан фойдаланишнинг айрим йўналишларга бағишланган мавжуд тадқиқотларга қарамай, етарли даражада ўрганилмаган бир қатор муаммоларни таъкидлаш лозим. Масалан, мобил технологияларга асосланган ўқитиш усуллари тизимини ишлаб чиқишга ёндашувлар аниқланмаган; Олий таълим иқтисодиёт йўналишлари талабаларига мобил қурилмалар ёрдамида ахборот технологиялари ва иқтисодий билимлар интеграциясидан ҳосил бўлган "Иқтисодиётда ахборот комплекслари ва технологиялари" фанини ўргатиш механизмлари ишлаб чиқилмаган; "Иқтисодиётда ахборот

комплекслари ва технологиялари” фанини ўқитиш учун мобиль қурилмалардан тизимли фойдаланишга ҳеч қандай ёндашув тақлиф қилинмаган.

Таълим жараёнида “Мобиль таълим” тушунчасининг бир нечта таърифлари келтирилган бўлиб, улар қуйидагича:

- “Мобиль таълим: мобиль қурилмалар ёрдамида электрон таълимни ташкил этувчи, электрон қўринишда дарслик ва ўқув қўлланмаларни ўзида сингдирган таълим олиш воситасидир [5, 10-6.];

- "Mobil ta'lim (m-ta'lim) mobile learning (m-learning) PDA (Personal Digital Assistants), мобиль телефонлар, ноутбуклар ва планшетлар ва кўчма АТ қурилмаларидан таълим олишни ҳамда ўрганишда фойдаланишни англатади [6, 241-6.];

- Мобиль таълим - бу мобиль қурилмалари ва симсиз алоқадан фойдаланишга асосланган ўқув жараёнини ташкил этиш шакли [7, 80-6.].

Хулоса қилиб айтганда, мобиль таълим усуллари тизими остида, биз битта технологик асосга эга бўлган - мобиль ва булутли технологиялар, уларнинг дидактик вазибалари, дарс мазмуни ва педагогик мақсадларни амалга ошириш шартлари билан боғлиқ бўлган таълим методлари мажмуини тушунишимиз мумкин.

Мобиль иловаларни дастурчи томонидан ёки Интернет тармоғидаги махсус график иловалар ва дизайнерлари ёрдамида яратиш мумкин. Мобиль

иловаларни қўлда ёзиш дастурлаш билимларини талаб қилади, дизайн дастурлари янги фойдаланувчиларга ҳам оддий иловаларни яратишга имкон беради. Илова маълум бир операцион тизим учун оптималлаштирилган бўлиб, у IOS ва Android операцион тизим ўрнатилган қурилмаларда юқори тезликда ва тўғри ишлашни таъминлайди. Қуйида биз мобиль иловаларни яратиш учун ҳар бирининг ўзига хос функцияга эга бўлган ва интуитив интерфейс билан таъминланган 3 та дастурни кўриб чиқамиз.

Android Studio - бу Android иловаларини дастурлаш учун расмий платформаларидан эркин фойдаланиш мумкин бўлган, таркибда асосий ишчи элементларни кўрсатиш, ишлаб чиқиш самарадорлигини ошириш имконини берадиган дастур ҳисобланади.

RAD Studio (Berlin) - нинг янгиланган версияси платформаларо иловаларни, жумладан Object Pascal ва C ++ тилларидаги мобиль дастурларни ишлаб чиқиш, қисқа вақт ичида булутли хизматлардан фойдаланиш орқали ривожланиш имконини беради.

Eclipse IDE дастурлаш тили асосан Cobol, Java, C, C ++ тилларини қўллаб-қувватлаб, фойдаланувчига интеграл равишда C #, PHP, Python дастурлаш тилларини қўшиш функцияси эга. Биз қуйида мобиль иловаларни яратувчи дастурларнинг имкониятларини жадвал асосида солиштириб чиқдик (1-жадвал).

1-жадвал

Мобиль иловаларни яратувчи дастурларнинг имкониятлари

Дастурларнинг номи	Платформа номи	Дастурлаш тили	Онлайн ишлаш қобилияти	Интерфейс тили
Android Studio	Android	Java, C/C++	Мавжуд	Қўп тилли
RAD Studio (Berlin)	Android	Object Pascal, C++	Мавжуд	Инглиз, немис, француз, япон
Eclipse IDE	Android, IOS, windows phone	Java, C/C++, PHP, Ruby, Python ва б.	Мавжуд эмас	Фақат Инглиз

Шуни таъкидлаб ўтишимиз жоизки Интернет тармоғида Android Studio ва Eclipse IDE дастурлаш тилларини бепул юклаб олиш мумкин. Шунингдек, дастурлаш тилидан беҳабар фойдаланувчилар учун ҳам мобиль иловаларни онлайн тарзда яратиш мумкин. Бунинг учун онлайн мобиль иловаларни яратувчи Appy Pie, Shoutem, Swiftic, GoodBarber, BuildFire, Mobincube ва бошқалардан фойдаланилади. Албатта, фойдаланувчи томонидан мобиль иловаларни яратишда чет тиларни билиш муҳим аҳамият саналади [8].

Тадқиқот давомида олий таълим иқтисодиёт йўналишлари талабаларини касбий тайёрлашда мобиль таълимни ташкил этиш учун Android Studio дастурдан фойдаланиб, мобиль илова яратилди (1-расм). Шунингдек, ушбу мобиль илова “Иқтисодиётда ахборот комплекслари ва технологиялари” фанининг ўқув қўлланмаси асосида тайёрланган ва таълим жараёнига жорий қилинган [9].

Ушбу мобиль илова *талабалар учун*:

- фанини ихтиёрий вақтда мобиль қурилма ёрдамида ўрганиш;

- тезда ўргана олмаган билимларни қайта-қайта матн, тақдимот, атамаларнинг изоҳли луғати қўринишида ўрганиб олиш;

- мутахассислик ва фанга оид меъёрий ҳужжатлар билан танишиш;

- мустақил таълим мавзуларини эркин танлаш;

- фаннинг мавзулари бўйича назарий маълумотларни ўрганиб бориш

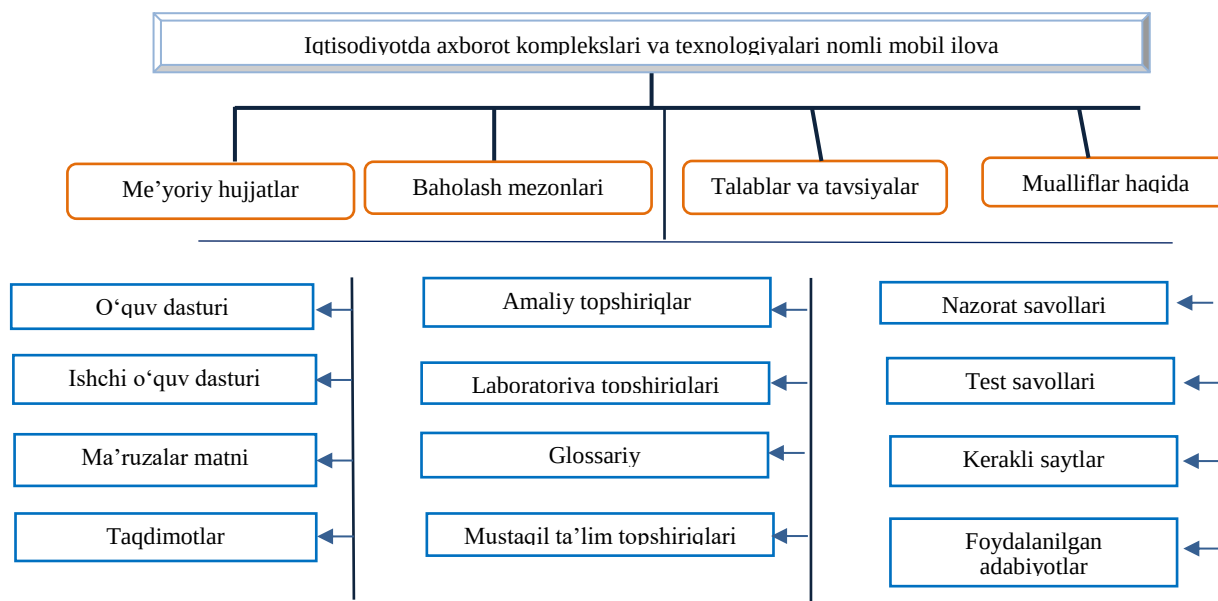
- амалий, лаборатория топшириқларни ўз вақтида бажариб бориш;

- мутахассислик ва ахборот-коммуникация технологияларига оид сайтларга кириш, улардан фойдаланиш;

- тест саволларига жавоб бериб ўзини ўзи баҳолаш;

- мутахассисликка оид давлат интерактив хизматларни ўрганиб, ўз хулосаларига эга бўлиш каби имкониятларни беради.

Мобиль илованинг структураси қуйидагича [10]:

1-расм. Иқтисодиётда ахборот комплекслари ва технологиялари номли мобил илованинг структураси

Илова фан ўқитувчиси учун:

- фан мавзуларини ўқитиш бўйича услубий кўрсатмаларни олиш;
- мавзулардаги назарий маълумотларни кўздан кечириш ва керакли вақтда ундан фойдаланиш;
- талабаларга амалий, лаборатория машғулоти топшириқларини, мустақил таълим мавзуларини тақдим этиш каби имкониятларни яратди.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Олий таълимнинг иқтисодиёт йўналишларида “Иқтисодиётда ахборот комплекслари ва технологиялари” фанидан ўқитиладиган ҳар бир машғулот ўзига мос қўйиладиган натижаларга эга бўлиши керак. Ўқитувчи машғулоти ўтиш жараёнида машғулотдан қўйиладиган натижалардан кўра ортиқроқ натижага эришиши машғулоти самарадорлигини, қолаверса, талабалар ўзлаштириши самарадорлигини оширилишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Hashemi M., Azizinezhad M., Najafi V., Nesari A. What is Mobile Learning? Challenges and Capabilities // Procedia – Social And Behavioral Sciences. 2011. № 30. P. 2477–2481.
2. Kinash S., Kordyban R., Hives L. What mobile learning looks like // Education technology solutions. 2012. № 49. P. 55–56
3. Hockly N. Mobile learning // ELT J.: English Language Teaching J. 2013. № 67 (1). P. 80–84.
4. Сурупов Б.М. Олий таълимда ахборот-таълим мухитини яратиш ва ундан фойдаланишнинг имкониятлари. // Замоновий таълим.-Тошкент, 2020. №10(95).- Б. 3-10.
5. Ўзстандарт агентлигининг 2017 йил 10 ноябрдаги №05-896-сонли қарори. “Электрон таълим” миллий тизимига киритиладиган электрон методик комплекслар ва бошқа таълим ресурсларига ягона талаблар. О'зДСт 36.2030:2017
6. Голицына И. Н., Половникова Н. Л. Мобильное обучение как новая технология в образовании // Образовательные технологии и общество. 2011. № 1. С. 241–252.
7. Погуляев Д. В. Возможности применения мобильных технологий в учебном процессе // Прикладная информатика. 2006. № 5. С. 80–84.
8. ТОП лучших конструкторов мобильных приложений в 2019 году. <https://vc.ru/services/77911-top-luchshih-konstruktorov-mobilnyh-prilozheniy-v-2019-godu>
9. Abdullayeva B.S., Suropov B.M. Iqtisodiyotda axborot komplekslari va texnologiyalari. –Toshkent. -2021 y. -194 b.
10. Suropov B.M., Zaripova Sh.O. Oliy ta'limning 5230900-Buxgalteriya hisobi va audit yo'nalishi uchun “Iqtisodiyotda axborot komplekslari va texnologiyalari” fanidan android mobil ilova. № DGU 10661.

Шоирбек ТЕМИРОВ,

Андижон давлат университети

Жисмоний маданият назарияси ва методикаси таянч докторанти

E-mail:shoirbek87@mail.ru

АДУ доценти, Р.Исақов тақризи асосида

THE EFFECTIVENESS OF WORK WITH CHILDREN OF PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE ON THE BASIS OF A SPECIAL PROGRAM OF PHYSICAL EDUCATION

Abstract

This article analyzes the effectiveness of the development of physical progression indicators and physical qualities of 6-8 year old children is shown on the basis of a special physical education program. The results were evaluated on the basis of Alpomish and Barchinoy special test criteria.

Key words: Physical training, mobility, speed, strength, flexibility, physical ability.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАБОТЫ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА ОСНОВЕ СПЕЦИАЛЬНОЙ ПРОГРАММЫ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация

В этой статье показана эффективность разработки показателей физического развития и физической подготовленности детей в возрасте 6-8 лет на основе специальной программы физического воспитания. Полученные результаты оценивались на основе специальных критериев испытаний Алпомиш и Барчиной.

Ключевые слова: Физическая подготовка, мобильность, скорость, прочность, гибкость, физическая способность.

MAKTABGACHA VA KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR BILAN MAXSUS JISMONIY TARBIYA DASTURI ASOSIDA SHUG'ULLANISHNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Ushbu maqolada 6-8 yoshli bolalarning maxsus jismoniy tarbiya dasturi asosida shug'ullantirib, ularning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari va jismoniy sifatlarini rivojlantirish samaradorligi ko'rsatilgan. Olingan natijalari "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus test mezonlari asosida baholangan.

Kalit so'zlar: Jismoniy tayyorgarlik, harakatchanlik, tezlik, kuch, egiluvchanlik, jismoniy qobiliyat.

Kirish. Yurtimizda ta'lim sifatini yuksaltirish pedagogika ilm fanining dolzarb muammolaridan biri bo'lib hisoblanadi. Hozirgi kunda jahon tajribasidan ko'rinib turibdiki, ta'lim jarayoniga o'qitishning yangi, zamonaviy usul va vositalari jadal kirib kelmoqda va ulardan samarali foydalanilmoqda. Bizda ham zamonaviy texnologiyalardan ta'lim tizimida samarali foydalanish tizimi o'quvchilarning organizmini jismonan rivojlanishiga, hayotiy zarur harakat, malaka va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 martdagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori yosh avlodni sog'ligini mustaxkamlash va himoya qilishda uzluksiz ta'lim bosqichlarida ta'lim jarayonining sog'lomlashtirishga yo'naltirilganligini ta'minlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ta'limning qastlabki bosqichlarida jismoniy tarbiya jarayoni, jismoniy tayyorgarlik asoslarini yaratishni, harakatchanlik qobiliyatlari shakllantirishni va shaxsning har tomonlama barkamol rivojlanishini ta'minlaydi [1].

Bundan tashqari Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 29 yanvardagi 65-son [qaroriga](#) muvofiq Aholining jismoniy tayyorgarligi va salomatligi darajasini belgilovchi "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlarini qabul qilish va musobaqalarini o'tkazish tartibi to'g'risida yangi nizomning maqsadi va vazifalari ham aholining barcha qatlamlari o'rtasida jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish orqali ularni jismoniy hamda intellektual jihatdan kamol toptirish, jismoniy qobiliyati va harakat faolligini takomillashtirish, jismoniy va ruhiy barkamollikka erishtirish, mehnatga

layoqatini oshirish, zararli odatlar hamda turli kasalliklarning oldini olish va sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirish, sport musobaqalari orqali yoshlarda iroda, o'z kuchi va imkoniyatlariga ishonch kabi fazilatlarini mustahkamlash, ularda jasorat, Vatanga bo'lgan vatanparvarlik va sadoqat xislatlarini rivojlantirish, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralash bo'yicha tizimli ishlarni tashkillashtirishdan iborat ekanligi bizni yanada ko'proq izlanishlarga undaydi [2].

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). M.I.Masharipova, R.D.Xolmuxamedov, M.P.Muxina, V.A.Anderson, L.A.Viks, L.S.Jbanova kabi mutaxassislar maktabgacha ta'lim tizimi tarbiyalanuvchilarini umumta'lim tizimiga o'tib o'qishi davri ijtimoiy va fiziologik jihatdan bolalar hayotidagi eng mas'uliyatli palla hisoblanishini ta'kidlashgan [3, 4, 5].

O'rganilayotgan muammo bo'yicha adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich maktab yoshidagi sezzir davr bolalarning jismoniy rivojlanishiga maqsadli ta'sir qilish uchun eng qulaydir. So'nggi yillarda o'tkazilgan eksperimental tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bolalarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan qulay yosh davridan foydalanmaslik ularning rivojlanishining keyingi bosqichlarida salbiy namoyon bo'ladi [6]. Bola hayotidagi hal qiluvchi bosqich bo'lgan boshlang'ich maktab yoshidagi bolalar uchun ommaviy sport va jismoniy tarbiyaning barcha turlarini o'quv jarayoniga kiritish alohida ahamiyatga ega. Bolalarning jismoniy holatini ko'rsatkichlarini aniqlash va tadqiqotlar asosida samarali vositalarni, jismoniy qobiliyatlarni tarbiyalashning eksperimental shakllari va usullarini asoslash muhimdir. Bolalarning harakatchanligi va

jismoniy tayyorgarligini jismoniy rivojlanish darajasini aniqlash, o'quv muassasalarida jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish ishlarini olib borish bolalarning har tomonlama jismoniy tayyorgarligini ta'minlashga yordam beradi. Bolalarni sog'ligini va jismoniy tayyorgarligini aniqlashda albatta "Alpomish va Barchinoy" maxsus test me'yorlari asos bo'lib hizmat qiladi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta'lim sohasida amaliyotga joriy qilish bolalar bilan olib boriladigan jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish ishlarini samarali bo'lishini ta'minlaydi va ularda mustaqil shug'ullanishga barqaror motivlarni shakllantirish uchun ishonchli sharoitlar yaratadi. Tadqiqotning metodologik asosi va nazariy fundamenti pedagogika bo'yicha ilmiy bilimlar va bunga muhim asos bo'ladigan ishlar bazasida amalga oshirilgan. Mavjud ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish natijasida yetakchi olimlar T.S.Usmonxodjaev, Sh.X.Xankeldiev, E.A.Saytxalilov, I.A.Koshbaxtiyev, R.S.Salomov, M.S.Axmatov va boshqalar tomonidan tadqiqotlarning umumiy amaliy yo'nalishlari, asosan, valeologik tomonlari, shuningdek, jismoniy tarbiya asoslari bo'yicha nazariy bilimlar doirasida kompetentlik darajasi o'rganilganligi, F.A.Kerimov,

R.D.Xolmuxamedovlar tomonidan sport yo'nalishida asosiy nazariy kompetensiyalar tadqiq qilinganligini ko'rsatdi [6, 7, 8].

- **Tahlil va natijalar (Analysis and results).** Ta'limning boshlang'ich bosqichida bolalarni jismoniy tarbiyalash jarayonlari izchilligini tadqiqot qilish mavzusi ustida olib borayotgan ilmiy izlanishlarimizning dastlabki natijalaridan shuni aytishimiz mumkinki, 6-8 yoshli bolalarning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlarining dastlabki natijalari 1- jadvalda keltirilgan.

Bolalarning jismoniy rivojlanishining dastlabki ko'rsatkichlarini eksperimental tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, 6 yoshli MTM tarbiyalanuvchilarining tana uzunligi 115.6 ± 4.27 sm, tana og'irligi 19.2 ± 1.94 kg, KQA tinch xolatda 55.6 ± 2.7 sm, O'TS 1022 ± 222.6 ml.ni tashkil qilgan bo'lsa, 7 yoshli birinchi sinf o'quvchilarining tana uzunligi 118.2 ± 4.7 sm, tana og'irligi 20.72 ± 5.4 kg, KQA tinch xolatda 57.1 ± 2.8 sm, O'TS 1184 ± 169.4 ml.ni tashkil qilgan. 8 yoshli ikkinchi sinf o'quvchilarining tana uzunligi esa 126.7 ± 4.1 sm, tana og'irligi 24.84 ± 2.2 kg, KQA tinch xolatda 58.7 ± 2.7 sm, O'TS 1350 ± 269.7 ml.ni tashkil qilgan.

1-jadval

6-8 yoshdagi o'g'il bolalarning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari

T/r	Ko'rsatkichlar	6 yosh		7 yosh		8 yosh	
		X	σ	X	σ	X	σ
1	Tana uzunligi [sm]	115.6	4.27	122.84	4.23	126.76	4.1
2	Tana og'irligi [kg]	19.2	1.94	20.72	5.43	24.84	2.23
3	KQA, tinch holatda[sm]	55.6	2.7	57.12	2.77	58.76	2.76
4	O'TS[ml]	1022	222.6	1184	169.46	1350	269.73

Tabiiyki, o'sayotgan organizmning harakatchanlik qobiliyatlarini rivojlanishining boshlang'ich darajalari haqida ma'lumotga ega bo'lmasdan, maqsadli pedagogik ta'sirlarning natijalarini baholash va o'rganilayotgan kontingentning harakatchanlik qobiliyatini yaxshilash jarayonini rejalashtirish mumkin emas. 6-8 yoshli bolalarning jismoniy

tayyorgarliklarini aniqlash uchun "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlarini shu yosh guruhiga tegishli sinov turlari va mezonlari majmuasi o'quv yili davomida nazorat qilingan. Dastlabki pedagogik sinovlarning natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

6-8 yoshli bolalarning jismoniy tayyorgarliklari dastlabki tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	6-yosh		7-yosh		8-yosh	
		X	σ	X	σ	X	σ
1.	30 m ga yugurish [sek]	8.55	0.4	7.33	0.26	6.69	0.24
2.	Turgan joyidan uzunlikka sakrash [sm]	91.8	12.2	104.8	13.1	117.4	15.6
3.	Polga tayanib, qo'llarni bukib-yozish[marta]	9.68	4.59	10.28	3.10	13.8	3.45
4.	Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) [sm]	3.26	1.34	2.42	0.92	2.86	1.49

Pedagogik tajriba davomida o'quv yili davomida jismoniy qobiliyatdagi o'zgarishlar kuzatilgan. Tadqiqot gipotezasiga ko'ra, MTM mudirlari va umumta'lim maktablari rahbarlari bilan kelishgan holda ishlab chiqilgan harakatchanlik sifatini mukammallashtirish dasturiga asosan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari jismoniy tarbiya fakultetini bitiruvchi talabalari yordamida sinab ko'rildi. Pedagogik testlarning dastlabki natijalari tahlili shuni ko'rsatdiki, 6 yoshli o'g'il bolalar 30 m masofaga o'rtacha hisobda 8.55 ± 0.4 sek, turgan joyidan uzunlikka sakrash 91.8 ± 12.2 sm, polga tayanib qo'llarni bukib yozish 9.7 ± 4.6 ta, Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) 3.3 ± 1.3 sm.ni tashkil etgan bo'lsa, 7

yoshli o'g'il bolalar 30 m masofaga o'rtacha hisobda 7.33 ± 0.26 sek, turgan joyidan uzunlikka sakrash 104.8 ± 13.1 sm, polga tayanib qo'llarni bukib yozish 10.3 ± 3.1 ta, Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) 2.42 ± 0.9 sm.ni tashkil etgan, 8 yoshli o'g'il bolalar esa 30 m masofaga o'rtacha hisobda 6.7 ± 0.24 sek, turgan joyidan uzunlikka sakrash 117.4 ± 15.6 sm, polga tayanib qo'llarni bukib yozish 13.8 ± 3.45 ta, Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) 3.86 ± 1.5 sm.ni tashkil etganligi aniqlandi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, 8 yoshli bolalar "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlarini 4 ta sinov turlari

mezonlarini o'rtacha II darajali ko'krak nishoni meyorlarini bajargan, 7 yoshli bolalar esa o'rtacha II darajali ko'krak nishoni meyorlarini bajargan bo'lsalar, 6 yoshli bolalar o'rtacha xisob meyorlarini bajarganliklarini ko'rishimiz mumkin.

O'rganilayotgan kontingentning yoshga bog'liq xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan engil atletika va gimnastika turlarining oddiy jismoniy mashqlar majmualari 30 metr ga yugurish sinov ko'rsatkichlarini tahlil qilish natijasida 8 yoshli bolalar 6.7 ± 0.24 dan 6.2 ± 0.27 ga, 7 yoshli bolalarda 7.3 ± 0.26 dan 6.8 ± 0.32 ga, 6 yoshli bolalarda esa 8.5 ± 0.4 dan 7.6 ± 0.42 ga o'zgarganini ko'rish mumkin [9].

Uzunlikka sakrash sinov ko'rsatkichlarini tahlil qilish natijasida esa 8 yoshli bolalar 117.4 ± 15.6 dan 131.3 ± 12.1 ga, 7 yoshli bolalarda 104.8 ± 13.1 dan 114.7 ± 12.2 ga, 6 yoshli bolalarda esa 91.8 ± 12 dan 103.2 ± 9.5 ga o'zgarganini ko'rish mumkin. Tezkorlik va kuchlilikni oshirish yo'nalishida harakatchanlik sifatini yaxshilash bo'yicha pedagogik tadbirlar majmuasi ularning o'rtacha 11,1 %ga o'sishini ta'minladi va o'quv yilining oxiriga kelib bolalarning natijalari mos ravishda 13 % ga yaxshilandi.

Polga tayanib qo'llarni bukib yozish sinov mezonlari 8 yoshli bolalar 14 ± 3.4 dan 17.2 ± 2.7 ga, 7 yoshli bolalarda 10 ± 3.1 dan 13 ± 2.3 ga, 6 yoshli bolalarda esa 9.7 ± 4.6 dan 11.2 ± 2.4 ga o'zgarganini ko'rish mumkin. Gimnastika o'rindig'idan oyoq tizzalarini bukmay oldinga egilish (oyoq ostidan pastga hisoblanadi) mezonlari esa 8 yoshli bolalarda 2.8 ± 1.5 dan 3.4 ± 1.1 ga, 7 yoshli bolalarda 2.4 ± 0.9 dan 3.1 ± 1.3 ga va 6 yoshli bolalarda esa 3.2 ± 1.3 dan 3.6 ± 1.4 ga o'sganligini ko'rsatdi.

Qayta o'tkazilgan tadqiqotlar natijalari jismoniy mashqlar orqali ilgari surilgan farazni tasdiqladi. Bizga kerakli harakatchanlik fazilatlarini rivojlantirish bo'yicha mashqlar

mashg'ulot yo'nalishi bilan tasdiqlangan bo'lib, o'rtacha ish imumdorligini 16,1 % ga oshirish imkonini beradi.

Bu nazorat qilish standartlarining ishonchlilikini aniqlash bilan bir qatorda vositalar to'plamiga ilmiy asoslangan yondoshishni ta'minlaydigan jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari va 6-8 yoshli bolalarning jismoniy tayyorgarligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik bo'lishi zarurligini aniqladi [10].

Olib borilgan pedagogik eksperiment bolalarning jismoniy holatining etarli darajada emasligini aniqladi va quyidagilarni talab qiladi [11].

- 6-8 yoshli bolalarining jismoniy rivojlanishining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda va ularning jismoniy holatiga qarab guruhlar tashkil qilish kerak;

- vazifalarni belgilashda bola organizmining biologik darajasiga muvofiq harakatchanlik faoliyati hajmi va intensivligining tuzilishi;

- o'sayotgan organizmning funksional xususiyatlarini inobatga olgan holda jismoniy faollikni mos ravishda yuklash;

- bolalar salomatligini tibbiy-pedagogik kuzatuvlarini muntazam ravishda amalga oshirish.

- **Xulosa va takliflar**

(Conclusion/Recommendations). Eksperimental tadqiqotlar natijalarini monitoring qilish 6-8 yoshli bolalarni jismoniy tarbiya soati va darsini o'qitishning yillik siklida ishlab chiqilgan maxsus dasturining kiritilishi, jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari hamda jismoniy sifatlarining rivojlanishiga va boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tarbiyasi uchun vosita samaradorligini oshirish dasturini muvaffaqiyatli o'zlashtirishga yordam beradi degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 5368 sonli qarori. Toshkent 5 mart 2018 yil.
2. Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 29 yanvardagi 65-son [qarori](#). Aholining jismoniy tayyorgarligi va salomatligi darajasini belgilovchi "Alpomish" va "Barchinoy" maxsus testlari. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2019 yil 4 fevral.
3. Машарипова М.И., Холмухамедов Р.Д. Педагогическое воздействие подвижных игр на развитие физических качеств и психических процессов дошкольников. Олимпиада юниоров махоратли спортчиларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш муаммолари. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари.-т, 2006. 181 б.
4. Мухина М.П. Формирование моторного потенциала детей дошкольного и младшего школьного возраста в условиях реализации педагогической системы непрерывного физического воспитания. Журнал Омский научный вестник №2(106) 2012- с. 193-198.
5. Физическое воспитание детей дошкольного возраста //КН для воспитателя дет.сада Из опыта работы В.А.Андерсон, Л.А.Викс, Л.С.Жбанова и др. Сост Ю.Ф.Лури – М.: Просвещение 1991-63с.
6. Usmanxodjaev T.S., Meliev X., Nuriddinova M., Olimov A. Maktabgacha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya. O'quv-uslubiy qo'llanma. Toshkent-Chirchik 2019-159 b.
7. Ханкельдиев Ш.Х. Физический статус учащейся молодежи. Монография. Ташкент – 2018 – с 432,
8. Kerimov F.A. Jismoniy tarbiyada pedagogik texnologiyalar. O'quv qo'llanma. Toshkent, OzDJTI., 2009. – 139 s
9. Goncharova O.Y. Boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda jismoniy tarbiya jarayonida yuqori konsratsiyalangan portlovchi kuchlarni namoyon qilish qobiliyatini rivojlantirish usullari. ta'lim. dis. fanlar. T. 2007-27 b.
10. Seythalilov E.A. O'zbekiston umumta'lim maktablarida o'quv jarayonini takomillashtirish yo'nalishining pedagogik asoslari. Xulosa. diss. hujjat ped.science. T. 2000-60 b.
11. Xankeldiev Sh.X. Talabalarning jismoniy holati. Toshkent 2018-432b.
12. Tulenova X.B. 5-7 yoshgacha bo'lgan maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarining jismoniy tarbiyasini yaxshilash. Xulosa. diss. f.f.n. fanlar. T.2000-26 .

УЎТ: 316.1/2 37.0 (575.1)

Бахромжон ТОЖИБАЕВ,
НамМТИ катта ўқитувчиси,
социология фанлари бўйича фалсафа доктори PhD.
Email: tojibayev77@gmail.com

SOCIOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL STRATIFICATION

Abstract

This article explains the ability of social competition to create social situations that lead to stratification, the role of stratification in human development as well as the sociological aspect of the concept of social stratification. Through the scientific interpretation of the concept of social stratification, the structure of society is described through the prism of division into different forms. Although the equality of persons is legalized, it is described that socially people are stratified and this situation is to be assessed as a value.

Key words: social competition, social mobility, inequality, stratification, social stratification, precariat.

СОЦИАЛЬНЫЙ АСПЕКТ СТРАТИФИКАЦИИ

Аннотация

В этой статье объясняется способности социальной конкуренции создавать социальные ситуации, ведущие к стратификации, роль стратификации в человеческом развитии, а также социологический аспект концепции социальной стратификации. Благодаря научной интерпретации концепции социальной стратификации структура общества описывается через призму разделения на разные формы. Хотя равенство юридических лиц узаконенно, что в социальном плане люди расслоены и это ситуация описывается как ценность.

Ключевые слова. Социальная конкуренция, социальная мобильность, неравенство, стратификация, социальное расслоение, прекариат.

ИЖТИМОЙ ТАБАҚАЛАНИШНИНГ СОЦИАЛ АСПЕКТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ижтимоий рақобатни табақалашувга сабаб бўлувчи социал вазиятларни ярата олиши изоҳи, инсоният тараққиётида табақалашувнинг ўрни шунингдек ижтимоий табақалашув тушунчасига социологик аспектда баҳоланган. Ижтимоий табақаланиш тушунчасини илмий изоҳлаш орқали жамият структураси ҳар хил шаклларида ажратиш призмаси орқали тавсифланган. Ҳуқуқий инсонларни тенглиги қонунийлаштирилган бўлсада, лекин ижтимоий жиҳатдан инсонлар табақалашганлиги ва бу ҳолатни қадрият сифатида баҳолашни тавсифланган.

Калит сўзлар: ижтимоий рақобат, социал мобиллик, тенгсизлик, ижтимоий табақаланиш, табақа, прекариат.

КИРИШ. Инсониятнинг социал мавжудлигини асосий хусусиятларидан бири бу ижтимоий рақобатбардошлигидир яъни, ўзаро муносабатларда ўз устуворлигини таъминлашга интилишдир. Инсон биологик мавжудот сифатида тирик қолиш учун рақобатлашишдан ташқари, ижтимоий мавжудот сифатида фаровон ҳаёт кечириш учун ҳам рақобатлашади. Инсонлар асосан ўз фаровонлигини юксалтириш истагида бошқа инсонлар ёки инсоний гуруҳлар билан ҳамкорлик қилади, манфаатлари кесишади, мудом рақобатга киришишади. Бундай жараёнларда, ўзаро муносабатларда айниқса ресурслар чекланган шароитда қарама-қаршиликлар вужудга келади. Ўзгаларнинг қарама-қаршиликларига (ёки аксинча қўллаб-қувватлашига) қарамай одамлар ўз мақомларини юксалтиришга интилишдан ҳеч қачон тўхтамайдилар ва ўз навбатида ундан юқорироқ мақомда турганлар ҳам ўз мақомларини сақлаб қолишга интилиш истаги уларни ҳаракатини давомийлигини таъминлайди. Бундай жараёнлар муайян ижтимоий мақомга эришиш механизми бўлган мобиллик циклини яратади ва жамият тараққиёти узлуксизлигини таъминлайди. Бу жараён ижтимоий стратификацияга ҳам, ижтимоий рақобатга ҳам тегишли социал қонуниятлардан бирдир. Бугунги кунда жамиятдаги юксак марралар ҳамма учун, барча жамият аъзолари учун бирдай тааллуқли, юқори ижтимоий статификацион мақомларга интилиш инсоният фитратидаги табиий жараён сифатида

қўрилади. Ҳар қандай ҳаракатлар ҳам ҳамиша қутилган натижа бермаслиги сабабли муайян кишиларнинг қуйроқ мақомдан юқорироқ мақомга қўтарилиши, бошқасини эса янада юқорироққа интилишга мажбур қилиши мумкин. Муайян олинган инсоннинг бир ҳолатдаги мақомдан юқорироқ ҳолатдаги мақомга ёки аксинча ҳаракатланиши ижтимоий ҳаракатчанлик ёки социал мобиллик деб аталади. Социологияда ижтимоий ҳаракатчанлик натижасида шаклланган ижтимоий мақом стратификация ёки ижтимоий табақаланиш деб аталади.

Инсоният тарихини ижтимоий табақаланиш қўринишларини бир шаклдан иккинчи шаклга ёки оддийликдан мураккабликка қараб силжиши тарихан акс этиши дейишимиз мумкин, тарихда бу жараённи истисно қилган жамоалар йўқ. Тарихий тараққиёт шуни кўрсатдики ижтимоий тенгсизликларни ифодалайдиган табақаланиш муқаррар жараёнлиги ва ушбу жараёнсиз тарих тушунарсиз бўлиб қолар эди. Табақаланиш тараққиёт давомида тенгсизликлар тарихини ўзида намоён этгани учун тарих фани объекти сифатида, табақаланиш шу пайтгача асосан иқтисодий омиллар асосида юз берувчи жараён сифатида иқтисодий фанлар объектида, табақаларни сиёсий таъсири нуктаи-назаридан сиёсатшунослик каби фанлар ўрганган. Табақалашувнинг тарихий жараён сифатида, унинг иқтисодий ва сиёсий таъсири натижасида ҳам инсонлараро ижтимоий муносабатларда ўз аксини топгани туфайли у асосан

социология фани нуқтаи-назаридан ўрганилса кенгрок тавсифлаш имконига эга бўламиз. Биз ушбу мавзудаги қарашларимизни ифодадада унинг айрим социал аспектларини қамраб олишга ҳаракат қилдик, чунки табақаланиш мавзуси аураси жуда кенг ва бу вазифани кўплаб изланишлар орқали муайян натижаларни олиш мумкин.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Ижтимоий табақаланиш ёки стратификация - жамият тузилмаси, алоҳида қатламлари, ижтимоий табақаланиш белгилари тизими ва тенгсизликни ифода этувчи социологик тушунча бўлиб инсониятнинг ёввойиликдан маданийликка ўтишда дастлабки даврлардаёқ илк кўринишлари шаклланган жараёндир. Социологияда фундаментал аҳамият касб этадиган Д.Жерининг катта социология изохли лугатида ижтимоий табақаланишга ҳар қандай жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий тенгсизликларнинг иерархик равишда ташкил этилган тизимлари сифатида таснифланган.[1;239-240] Ижтимоий табақаланиш лотинча "stratum" қатлам, табақа, "fasio" бажармоқ маъноларини билдириб, социологиянинг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, ижтимоий табақаланиш мезонлари ва белгилари тизимини, жамиятдаги мавқеини билдиради; жамиятни ижтимоий тузилиши; социология соҳасини категория сифатида ўзида акс эттиради.[2] Ушбу тушунчани социология геология фанидан кириб келганлигини қайд этишади.[3;26] Табақаланишнинг классик назариясини XX аср бошларида рус-америка социологи П.Сорокин томонидан ишлаб чиқилган. Стратификация омиллари сифатида у дарамад манбаига кўра, маълумотлилик даражасига кўра, жамиятдаги обрў-этиборига кўра ва ҳокимиятга эгалик даражасига кўра дифференциялни назарда тутган эди. Сорокинга кўра ижтимоий табақаланиш ижтимоий синфларни фарқлашни жараёндир. Унинг фикрича одамлар жамият структурасида синфлар таркибида қатламлашади.[4;302] Жамиятни стратификацион таснифлаш орқали ўрганишни таклиф қилган Питирим Сорокин жамият структурасини асосан синфларга бўлган ҳолда таснифлаган. Бу каби таснифлаш Сорокин яшаган даврга хос тарихий жараёнлардан келиб чиққанлигини эслатиб ўтиш жоиз. Айни 1-чи ва 2-чи Жаҳон уруши арафасида, тарихий даврда яшаб ижод қилган илм аҳли зехнияда жамиятда кучлар нисбати синфларда ўз аксини топаётганлигини англаши табиий эди.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Ушбу изланишнинг методологик асослари сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони,[5] 2017 йил 12 сентябрдаги «Аҳолининг кам таъминланган қатламларини қўллаб-қувватлашга оид кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-3268-сон Қарори каби ҳукукий-норматив ҳужжатларни кўрсатиб ўтиш мумкин.[6] Ушбу масалаларни илмий ечим сифатида юртимизда бир қатор ишлар амалга оширилмоқда, жумладан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 15 февралдаги «Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш масалалари бўйича илмий-тадқиқот муассасалари фаолиятини такомиллаштириш юзасидан ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-3534-сон Қарорига[7] мувофиқ мазкур илмий-тадқиқот муассасаларининг асосий вазифалари сифатида бозор ижтимоий-иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш шароитида жамиятдаги ижтимоий табақаланиш жараёнларининг комплекс ижтимоий текширишларини ташкил этиш; жамиятнинг ижтимоий табақаланиш жараёнлари ва суръатини чуқур ўрганиш

ҳамда мониторинг қилиш, уларнинг энг қуйи ҳолатлари олдини олиш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш каби вазифалар кўзда тутилган.

Ижтимоий табақаланиш - бу муайян инсонлар гуруҳини иерархик даражадаги қатламларга ажратиш жараёндир. Ижтимоий табақаланиш одамларни ижтимоий имкониятлари, мақомидан, вазиятидан келиб чиққан ҳолда жамият структурасида юқори ёки қуйи даражадаги табақага мансуб бўлишини аниқлатади. Ижтимоий стратификациянинг мазмун-моҳияти жамият аъзоларда имкониятлар ва маъсулиятларнинг нотекис тақсимланиши натижасидаги тенгсизликнинг ижтимоий қадрият сифатида сақланиб қолганлигида кўзга ташланади. Стратификация, одатда, одамларнинг йирик ижтимоий гуруҳларининг (синфлар, қатламлар, касталар, табақалар, тоифалар) иқтисодий ресурсларга, ижтимоий имтиёزلарга ва сиёсий ҳокимиятга турлича мансублик имкониятлари сифатида тушунилади. Тенгсизлик барча жамиятларда мавжуд бўлган ва ҳозирги кунда ҳам жамият структурасини асосини ташкил этади. Барча жамиятлар ибтидий жамоалар (овчилар ва териб-термачилар) вакиллари ҳисобга олмаганда, жамият структурасини тушунишда М.Вебер томонидан таснифланган тенгсизликнинг қуйидаги уч шакли ажратиб кўрсатиш мумкин: даромаддаги тенгсизлик, мақомнинг тенгсизлиги, сиёсий ҳокимиятдан фойдаланишнинг тенгсизлиги.[8;254] Бундай классик ёндашувда ижтимоий-иқтисодий тенгсизликлар икки кўрсаткич билан ўлчанади - бойлик миқдори (моддий ресурслар захираси) ва сердаромадлилиқ (муайян даврда тўпланиши мумкин бўлган моддий ресурслар).

Ижтимоий табақаланишнинг тарихий шаклланиш босқичлари бир томондан стихияли равишда (интеллектуал даражаланиш), бошқа томондан эса инсонга боғлиқ бўлмаган сабаблари (ирқ, ёш, миллат, жинсга оид стратификация) мавжуд. Этник мансублик, гендер, ёш каби инсонга боғлиқ бўлмаган сабаблар мавжудки улар инсоният имкониятларини турфа-хиллаштиради ва табақаланиш омиллари сифатида мавжуд бўлиб қолаверади. Шу маънода ижтимоий тенгсизликлар экзистенциал жиҳатдан башарият тараққиётини барча даврларида мавжуд бўлиб қолаверади. Жан Жак Руссо «Одамлар ўртасидаги тенгсизликнинг келиб чиқиши ва унинг сабаблари ҳақидаги мулоҳазалар» асарида мулкий тенгсизлик, жамиятнинг бой ва қашшоқларга бўлиниши ижтимоий тенгсизликнинг биринчи босқичидир деб ҳисоблайди. Иккинчи босқич давлатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Учинчи босқичда ҳокимият зулм ва адолатсизлик ҳокимиятига айланади, деб таҳлил этиш асосида идеал жамият ғоясини илгари суради.[9] Башарият тарихида ижтимоий стратификация қадимги Ҳитойда садоқатли хизматчиларга, Месопотамияда диний руҳонийларга ва шунингдек жамият структураси куч-қудрат нисбати асносида шакллантирилган диктатура давлатларида қудратли шахсларга муносабатлар бошқа одамлардан кўра иззат-иқром кўрсатилиши қадрият сифатида меъёрийлаштирилган. Шунингдек инсонни мақомини жамият структурасида қай даражада эканлигини аниқлаш тушунча сифатида бевосита белгиланган ва эришилган мақомга боғлиқ.

Ижтимоий табақаланиш категорияси туфайли тенгсизлик масаласи жамият структурасининг ҳар хил шаклларида ажратиш призмаси орқали тавсифланади. Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида табақа - муайян халқ ичида ижтимоий мавқега қараб бўлинадиган гуруҳ сифатида таснифланади.[10] Тенгсизликларни социал аспектларига кўра алоҳида тавсифланади: шахсий хусусиятларига кўра; имкониятлар; яшаш шароитлари;

натижалар. Бу муайян гуруҳларнинг имтиёзли позициясини очиб беришга, замонавий жамиятларда мунтазам равишда такрорланиб келинаётган тенгсизликнинг сабабларини очишга имкон беради. Шу аснода ижтимоий институтлар фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари (бир-бирини тақозо этадиган иерархик бошқарув услуби тенгсизликларни расмийлаштиради), бир-биридан мақсадлари билан ажралиб турадиган турли табақалаштириш тизимлари жамиятда функционал жиҳатдан маъсулиятли вазифаларни бажарадилар. Ушбу тизимлар мураккаблик даражаси (ҳар хил ҳолат позицияларининг аҳамияти ва ўзаро таъсирининг табиатидан келиб чиқиши, даромадлари, обрўси) ҳамда бир қатламдан ҳаракатланиш имкониятининг очиклиги ёки ёпиқлиги даражаси (Ҳиндистондаги кастачилик табақаланиш тизимига кўра бир кастадан иккинчи кастага ижтимоий ҳаракатланиш – гуноҳга етакловчи йўл сифатида уқдирилади) билан фарқ қилади. Агар дилеммага функционал жиҳатдан ёндошсак ижтимоий табақалашув - жамиятдаги турли гуруҳлар ўртасидаги мавжуд ижтимоий муносабатлар иерархиясида яъни давлатчиликни иш юритиш услубида ҳам акс этади, яъни давлатнинг маъмурий бошқарув тизимида бошқарув иерархик кўринишга эгаки унда табақаланиш белгилари кўзга ташланади. Жамиятнинг ижтимоий табақалашувида содир бўлувчи омилларни тушуниш давлатнинг тўғри ижтимоий сиёсатини ишлаб-чиқишининг зарурий шартидир.[11] Ижтимоий субъектларнинг ҳаракатларида муҳим бўлган жиҳат: уларни ижтимоий-иқтисодий шароитлар ёки маданий тизим (кадриятлар, меъёрлар, қоидалар) билан шартланиши, ҳисоблашиши бугунги кунда ҳалқаро ва миллий қонунчиликда акс этиб келмоқда.

Ҳеч қандай табақаланишга мансубликлар, даромадларнинг фарқи, турмуш даражаси, аҳолининг бой ва камбағал қатламлари мавжудлигида ифодаланган иқтисодий тенгсизлик фактининг ўзгартириш имконсиз. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида: Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирки, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъий назар, қонун олдида тенглиги белгилаб берилган.[12] Мазкур жараён ҳалқаро даражада ҳуқуқий меъёрий-норматив жиҳатдан “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”га асосланган.[13;5-6] Агар маълум бир гуруҳ ичида ҳокимият ва обрў-эътибор ёки шараф маъносидан иерархик жиҳатдан ҳар хил даражалар мавжуд бўлса, бошқарувчилар ва бошқариладиганлар бўлса, унда тоифасидан қатъи назар (монархлар, бюрократлар, хўжайинлар, бошқарувчилар) бу бундай гуруҳ сиёсий жиҳатдан фарқланганлигини англатади. Шундай қилиб, табақаланиш на конституцияда ва на бир ҳуқуқий ҳужжатларда қонунийлаштирилмаган бўлсада амалда реал жараён сифатида имкониятлар ва ўз навбатида имтиёзларда фарқланишларни ҳосил қилади. Табақаланишни ўрганишни бошлаб берган П.Сорокин унинг асосини ҳуқуқ ва имтиёзлар, жавобгарлик ва бурчлар, куч ва таъсирнинг нотекис тақсимланиши ташкил этишини таъкидлаб ўтган эди.[14;117]

Агар жамият аъзолари фаолиятида, машғулотида моҳиятан турли гуруҳларга бўлиниб, баъзи касблар бошқалар билан таққослаганда анча обрўли деб ҳисобланган, шунингдек маълум бир касб-корлик гуруҳи аъзолари турли даражадаги бошқарувчилар ва унга бўйсунувчилардан иборат бўлса, унда бошқарувчилар сайланиши ёки тайинланишидан қатъи назар бошқарувчилик лавозимларини мерос қилиб оладими ёки

шахсий фазилатлари туфайли бўлишидан қатъий назар касбий-профессиял табақаланишни келтириб чиқаради.

Ижти мойи табақаланиш жамиятдаги ижтимоий муносабатларни, кадриятларни ҳам ўзида акс эттиради. Жамиятдаги муносабатлар тизимидаги ўзига хосликларни мужассамлаштирган хусусиятлар ҳаётий фаолиятда аксини топади. Ана шу ҳаётий фаолият натижасида шахслар турфа-хил ижтимоий мақомларга эга бўладилар. Мазкур турфа-хилликни учта асосий шаклга ажратиш мумкин: иқтисодий, сиёсий ва касб-корига кўра табақаланиш мақомларидан иборат бўлади. Истисно тариқасида уларнинг барчаси бир-бирига чамбарчас боғлиқдир. Шунингдек энг юқори иқтисодий қатлам вақилияти бир вақтнинг ўзида энг юқори сиёсий ва профессионал қатламларга мансуб бўлиш имкониятини ошириб юборади. Бошқа томондан, камбағаллар бундай имкониятлардан деярли маҳрум бўлиб, уларни жамият структурасининг пастки қисмидан жой олиш эҳтимолини ошириб юборади, камбағалларни профессионал касб-корлик иерархиясининг пастки қисмини асосини ташкил этишини сабаби ҳам юқоридаги вазиятлар сабабидир. Гарчи бу вазиятларда жуда кўп истиснолар мавжуд бўлсада, бугунги кунда бундай вазиятни инкор эта олмаймиз. Шунингдек бойлар доимо ҳам сиёсий ёки профессионал пирамиданинг юқорисидан бўлмасалар ҳам, лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам камбағаллар каби сиёсий ва профессионал иерархияда энг пастки ўринларни эгалламайдилар, сабаби уларни мақоми ва унга мос муносабатлар бунга йўл қўймайди. Бу шуни англатадики, ижтимоий табақаланишнинг учта шаклининг ўзаро боғлиқлиги мукамалликдан узокдир, чунки ҳар бир шаклнинг ҳар хил қатламлари бир-бирига тўлиқ мос келмайди. Бу факт ижтимоий табақаланишнинг учта асосий шаклини ҳам биргаликда таҳлил қилишга имкон бермайди. Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий табақаланишининг ҳақиқий манзараси жуда мураккаб ва тушунарсиздир. Таҳлил жараёнини енгиллаштириш учун табақаланишнинг жузъий элементларини эмас балки умумий белгиларни, тафсилотларни қолдириб, фақат асосий, энг муҳим хусусиятларни ҳисобга олиш керак бўлади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

2020 йилда авж олган Пандемия туфайли келб чиққан инкироз аксарият мамлакатларда асосий иқтисодий кўрсаткичларнинг ёмонлашувида намоён бўлди. Шу сабабли, сўнгги йилларда ижтимоий дифференциация ва хусусан, ижтимоий табақаланиш муаммолари илмий соҳа вакиллари, хусусан социологларни ҳам диққатини жалб қилди. Жаҳон банки ҳисоб-китобларига кўра, 2020 йилда бошланган «Covid-19» пандемия инкирози оқибатида жаҳон иқтисодиёти 5,2 фоизга, жумладан, ривожланган мамлакатларда ЯИМнинг ўсиш даражаси 7 фоизга, бозор муносабатлари шаклланаётган ва ривожланаётган мамлакатларда 2,5 фоизга, аҳоли жон бошига даромадлар 3,6 фоизга камайиши натижасида, дунёда 60 млн. одам ўта қашшоқ аҳволга ва миллионлаб инсонларнинг камбағаллик чегарасига тушиши мумкинлиги прогноз қилинмоқда.[15] БМТ ҳулосасига кўра 60 дан ортиқ ташкилот ва идоралар ҳалқаро ҳамжамятни пандемия билан боғлиқ таназзул шароитида осмонга кўтарилган тенгсизликка қарши чоралар қўришга чақирмоқда. Акс ҳолда, инсоният "йўқолган ўн йил"ни кутмоқда ва у ҳолда белгиланган мақсадларни амалга оширишни кейинга қолдириш керак бўлади.[16] Ҳалқаро миқёсдаги бундай чақириқлар пандемия инкирозидан кейинги ижтимоий-иқтисодий глобал вазиятни ҳавотирларини ўзида акслантиради. Кейинги йилларда ижтимоий табақаланиш муаммосини ўрганиш натижасида жамият структурасида янги-янги қатламлар пайдо бўлаётганлиги қайд

этилкода. Бундай табақалашган қатламларни прекарият тушунчаси билан изоҳланмоқда. Дастлаб прекарият (нем. Prekariat лот. precarium, ингл. precariat – беқарор, қафолатсиз) беқарор ишлайдиган, вақтинчалик ёки вақтинчалик иш билан таъминланган ишчилардан иборат ижтимоий гуруҳни таснифлаш учун қўлланилган тушунча. Кейинчалик прекарият тушунчасининг мазмун-моҳияти мураккаблашиб қуйидагилар билан тавсифланади: беқарор ижтимоий давқа, заиф ижтимоий таъминот, қўплаб ижтимоий қафолатлар йўқлиги, барқарор бўлмаган даромадлар, аниқ касб-корга эга бўлмаган ижтимоий гуруҳ вакилларига нисбатан қўлланилади.[17]

- **Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).** Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин;

- табақаланиш табиий жараён, у барча тарихий даврларда мавжуд, табақаланиш жараёнларисиз тарих тушунарсиз бўлиб қолар эди;

- Пандемия сабабли инсонлараро табақаланиш жараёнлар янада чуқурлашиб кетди ва глобал негатив оқибатларга сабаб бўла бошлади;

- гарчи ҳуқуқий жиҳатдан барча инсонларни тенглиги қонунийлаштирилган ва қафолатланганлиги белгилаб ўтилган бўлсада, лекин ижтимоий жиҳатдан инсонлар табақалашган ва бу ҳолат табиий жараён сифатида баҳоланади;

- ижтимоий табақаланиш тушунчасини илмий изоҳлаш орқали жамият структураси ҳар хил шаклларида ажратиш призмаси орқали тавсифлаш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2 (П-Я): Пер. с англ. – Москва: Вече, АСТ, 1999. – С.528.
2. https://ru.wikipedia.org/wiki/Социальная_стратификация (қўрилган муддат: 12.01.2021)
3. Радеев В.В. Шкарлатан О.И. Социальная стратификация. М.: Наука, 2014. – С. 237.
4. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность. // Питирим Сорокин. «Человек. Цивилизация. Общество». (Серия «Мыслители XX века»). М., 1992. С. 373
5. <https://lex.uz/docs/3107036> (қўрилган муддат: 12.05.2021)
6. <https://lex.uz/docs/3338162> (қўрилган муддат: 23.0.2021)
7. <https://lex.uz/docs/3757842?ONDATE=30.05.2018%2000#3757858> (қўрилган муддат: 17.05.2021)
8. Авционова Г.И. Лаптев Л.Г. Актуальные проблемы социальной политики в современной России. М.: Инфа-М, 2013. – с 312.
9. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. I-қисм. Т., 2004 йил 264-бет.
10. https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi/O'zbekiston_Milliy_Ensiklopediyasi_T_harfi.pdf (қўрилган муддат: 17.05.2021)
11. Инсон тараққиёти тўғрисида ҳисобот. Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б.43.
12. lex.uz/acts/20596 (қўрилган муддат: 12.04.2021)
13. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. –Нью-Йорк, 1996. 56-б.
14. Сорокин П. Человек, цивилизация, общества. М.: Академия, 2014. – С. 431.
15. Жаҳон банки маълумотлари асосида <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2020/06/08/covid-19-toplunge-global-economy-into-worst-recession-since-world-war-ii>
16. <https://news.un.org/ru/story/2021/03/1399642> (қўрилган муддат: 08.04.2021)
17. The Precariat The New Dangerous Class Guy Standing. Bloomsbury Publishing Plc 36 Soho Square, London W1D 3QY, UK. p. 209

Отабек ТОШЕВ,

*Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети таянч докторанти
электрон почтаси: otabek.toshev.1994@gmail.com*

ЖИДУ доценти с.ф.н. М.М. Бахадиров тақризи асосида

ЕВРОПА СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРИДА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ СИЁСАТИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Аннотация

Мақола Европа сиёсий жараёнларида мультикультурализм сиёсатининг вужудга келишига бағишланади. Муаллиф томонидан ушбу сиёсат ҳамда иммигрантларга нисбатан маданий бағрикенгликлик ёндашуви пайдо бўлишининг тарихий сабаблари, Европа Иттифоқи ва унга аъзо давлатлар томонидан миграция оқимларини бошқаришда қўлланилган чора-тадбирлари таҳлил қилинди ва кўриб чиқилди. Асосий урғу мусулмон иммигрантларнинг Европа ижтимоий-маданий, сиёсий жараёнларига интеграциялашувига қаратилди.

Калит сўзлар: мультикультурализм, миграция, Европа Иттифоқи, этник ва диний озчилик, ўзлик, интеграция.

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В ЕВРОПЕЙСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

Аннотация

Статья посвящена возникновению политики мультикультурализма в европейских политических процессах. Автор анализирует саму политику и исследует исторические причины формирования мультикультурного подхода к иммигрантам, меры, принятые Европейским союзом и государствами-членами для регулирования миграционных потоков. Основное внимание уделяется иммиграции мусульман и их интеграции в социокультурные и политические процессы Европы.

Ключевые слова: мультикультурализм, миграция, Европейский Союз, этнические и религиозные меньшинства, идентичность, интеграция.

THE EMERGENCE OF THE POLITICS OF MULTICULTURALISM IN EUROPEAN POLITICAL PROCESSES

Abstract

The article is devoted to the emergence of the policy of multiculturalism in European political processes. The author analyzes the policy and examines the historical reasons for the formation of a multicultural approach to immigrants, the measures taken by the European Union and member states to regulate migration flows. The main focus is on the immigration of Muslims and their integration into the socio-cultural and political processes of Europe.

Key words: multiculturalism, migration, European Union, ethnic and religious minorities, identity, integration.

Глобализация жараёнлари янада тезлашгани сайин дунёда турли дин, миллат, маданиятларнинг баъзи жойларда бирлашуви, баъзи минтақаларда эса тўқнашувининг гувоҳи бўляпмиз. Ҳозир шундай замонки, қора танли оқ танли билан, мусулмон христиан билан, араб исроиллик билан, ўз юртини турли сабабларга кўра ташлаб кетган муҳожири эса келиб ўрнашган мамлакатининг туб аҳолиси билан биргаликда яшашга мажбур. Бу эса ўз-ўзидан дунё жамиятларининг бир маданиятликдан, кўп маданиятга тусга киришига олиб келмоқда. Халқаро ижтимоий-сиёсий, иқтисодий жараёнлар сабабли, ҳаттоки, XVII-XX асрларда миллий давлатчилик (Nation-State) ғояси ва анъаналари ривож топган Европанинг Франция, Германия ва Буюк Британия каби давлатлари ҳам бугунги кунга келиб бошқа миллат ва элат вакилларининг том маънодаги юрти сифатида уларнинг урф-одатлари, анъаналари ва манфаатларини инобатга олган ҳолда сиёсат юритишга мажбур бўлмоқдалар.

XX асрнинг иккинчи ярмида Европа давлатларига собиқ колониялардан келаётган миграция оқими сезиларли даражада кучайган эди. Европанинг аксар давлатларида Янги даврдан бошлаб миллатларнинг, кейинчалик эса тили, ижтимоий-маданий, ҳудудий келиб чиқиши, ғоя ҳамда қадриятлари бирлиги жиҳатидан индивидларни бирлаштирган миллий давлатларнинг пайдо бўлганига қарамадан, миграция оқимлари қўлаб-

қувватланди. Шарқий ва жанубий Европа давлатларидан келганларнинг маданияти, дини ва иқтисодий ҳолати жиҳатдан яқинлиги уларнинг ғарбий Европа давлатлари халқлари билан тезроқ интеграциялашиб кетишига ва ушбу жамиятнинг тўла ҳуқуқли аъзосига айланишига ёрдам берди.

Аммо, XX асрнинг иккинчи ярмида ғарбий Европа давлатлари саноат гуллаб яшнаган бир пайтда бошқа муаммога дуч келдилар: туб аҳоли орасида туғилиш кескин камайиб кетди [1]. Табиийки, ишчи кучига талаб ошди. Натижада эса, собиқ колониялардан, учинчи дунё мамлакатларидан эмиграция кучайди. Ҳаммамизга маълумки, аҳоли миграцияси натижасида жамият иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан ўзгарибгина қолмай, умуман ўзгача аҳамият касб эта бошлайди, туб аҳоли ва иммигрант гуруҳлар ўртасида ихтилофлар пайдо бўлади. Мигрантлар оқиб келаётган бундай вазиятда ўзаро келишмовчиликларнинг олдини олиш мақсадида Европа мамлакатлари мультикультурализм сиёсатини қўллай бошлайдилар. Германияда ушбу сиёсатнинг биринчи тарғиботчилари меҳнат бозорида ишчи кучининг камайиб кетаётганидан хавотирга тушган саноат капитали эгалари бўлганликлар бежизга эмас [2].

Мультикультурализм АҚШда мавжуд бўлган, мамлакатдаги барча маданиятларни ягона маданиятга бирлаштиришни назарда тутувчи “еритиш қозони” (melting pot) сиёсати қарама-қарши тарзда вужудга

келди. Мультикультурализм сиёсати турли миллат ва элат, дин, маданият ва ирқ вакилларининг урф-одат ва анъаналарини, маданияти ва тилларини бирдек хурмат қилиш ва уларга амал қилиши учун имконият яратиб беришни назарда тутувчи сиёсат ҳисобланади.

Ушбу сиёсат тарфдорлари сиёсий ҳаётда турли ижтимоий маданий гуруҳ ва жамиятлар, уларнинг ўз аъзоларини ўзи табиълаш ҳуқуқи, ўз маданиятини янада ривожлантириши нақадар аҳамиятли эканлиги ва маданий хилма-хиллик олий қадрият ва жамият ташкил топишининг асосий манбаларидан деб билувчи – коммуитаризм таълимотини йўқлаб чиқадилар [3]. Стюарт Ҳалл мультикультурализм тушунчасига таъриф берар экан, кўп маданиятли жамиятларда ижтимоий хилма-хиллик ва турли маданиятлик сабаб юзага келадиган муаммоларнинг олдини олишга қаратилган стратегиялар ва усуллар жамланмаси дея баҳолайди [4]. Бошқача қилиб айтганда, маълум бир маданият шаклланган давлатда бошқа маданият вакилларининг ўзлигини, урф-одатларини, тилини сақлаб қолган ҳолда миллий аҳоли билан биргаликда тенг ҳуқуқли бўлиб мураса ва мадора билан истиқомат қилиши мультикультурализм сиёсатининг асосий ғояси ҳисобланади.

Канадада айниқса бу сиёсатга алоҳида эътибор берилиб, хаттоки 1971-йилда мультикультурализм тўғрисида Акт ҳам қабул қилинади. Кейинчалик бундай қонун 1973-йилда Австралида ҳам қабул қилинган [5]. Табиийки, бундай ғоялар ўша даврда арзон ишчи кучи ва улар билан бирга интеллектуалларнинг кириб келишидан манфаатдор Европа давлатлари учун айтиш мумкин бўлди.

2020-йилнинг 1-январига кўра Европа Иттифоқи аъзо давлатларда иттифокнинг фуқароси бўлмаган 23 миллион (ЕИ нинг 5.1% аҳолиси), иттифокнинг бошқа аъзо давлатларидан кўчиб келган 13,5 миллион аҳоли мигрант сифатида яшар экан. Худди шу санадаги статистикага назар ташлайдиган бўлсак, иттифокда яшовчи миллий бўлмаган (нон-националс) аҳолининг энг кўп қисми Германия (10.4 миллион), Испания (5.2 миллион), Франция (5.1 миллион) ва Италия (5.0 миллион) каби давлатлар ҳудудига тўғри келиб, улар бутун иттифок мигрантларининг 71% ини ташкил этади [6]. Маълумот ўрнида айтиш керакки, мана шу 4 давлатда Европа Иттифоқи аҳолисининг 58% и истиқомат қилади.

Мультикультурализм тарафдорларини ўйлантирган энг асосий муаммо эса бу мусулмон давлатларидан келган, ўзининг дини ва урф одатларига содиқ қолишни истайдиган кичик гуруҳлардир. Турли маълумотларга кўра, Францияда 6 миллион (аҳолининг 10%), Германияда 4 миллионга яқин, Буюк Британия ва Нидерландияда 2 миллион атрофида ислом динига мансуб мигрантлар яшайди [7]. Бу рақамлар кундан кунга ошиб бормоқда. Европада ислом динига мансуб аҳолининг радикаллашуви ва қатор террористлар минтақа аҳолисининг исломга ҳамда мультикультурализм сиёсатига нисбатан кўрқув ҳамда ишончсизлик кайфиятининг пайдо бўлишига олиб келмоқда.

Шундоқ ҳам иқтисодий тангликка дуч келаётган Европа Иттифоқида миграция бўйича қонунчиликнинг такомиллаштирилмагани ортидан, туб аҳоли орасида мигрант тушунчаси борасида салбий таассурот пайдо

бўлмоқда. Бундан ташқари, дунёнинг турли бурчакларидан келган одамлар ва этник анклавларнинг ёпиқлиги европаликларни худди Троя оти сингари чўчитиб қўймоқда.

Туб аҳоли маълум бир дастурлар ва тизимлар доирасида европага қабул қилинган мигрантларнинг тез орада ўз юртига қайтишига ишонарди. Аммо, бу умидлар ўзини оқламади. Ишлаш учун келганлар энди ўз оиласини ҳам турли йўллар билан ўз ёнларига олиб келишга ҳаракат қилдилар ва аксар ҳолларда бунга эришдилар ҳам [8]. Ғарбий Европа мамлакатларида этник, диний, миллий, маданий жиҳатдан ўзлигини сақлаб қолишга уринаётган бундай мигрантлар сони жуда юқори. Шу сабабли Германия ва Францияда сиёсатчилар орасида фуқароликка асосланган олдинги тузумга ўтиш, таълимоти ва келиб чиқишидан қатъий назар ҳар қандай фуқарони ижтимоий ва сиёсий ҳаётга интеграция қилиш масаласида кўплаб мунозаралар давом этмоқда. Аммо, узок йиллар давомида плурализмнинг тарафдори бўлиб келган Германия ва Францияда бунга қайтиш осон бўлмади [9].

Мультикультурализм барча маданият вакилларини тенглик модели асосида бирлаштиришни назарда тутди. Ўйини барча маданият вакиллари маданий хилма-хиллик асосида маълум бир жамиятда биргаликда мураса-ю мадора билан умр кечирадилар. Ушбу сиёсатнинг танқидчилари бу ғоялар фақатгина кичик масалаларда ҳеч қандай муаммо туғдирмаслигини, аммо, гап ойлик маош, иш ўринлари, ижтимоий ҳимоя ва нафақалар, диний амаллар ва таълимотлар ҳақида кетганда одамлар ундан юз ўгиришини айтишади [10].

Аста-секинлик билан миграция бўйича қарор қабул қилишдаги ваколатлар давлатдан Европа ҳамжамятига ўтгандан кейин, Еврокомиссия ва ёндош иттифокларнинг мигрантларни жамиятга интеграциялашувидаги босими янада кучаяди. Бунга асосий сабаб иттифокдаги ижтимоий-иқтисодий ҳолат, одамлар, хизматлар ва маҳсулотлар, капиталнинг эркин ҳаракат қилиш тамойили эди.

2002-йилдан буён Европа Иттифокининг учинчи дунё мамлакатлари фуқароларини интеграциялаштириш бўйича Асосий Стратегия амал қилиб келмоқда, Еврокомиссия эса аъзо давлатлар ўртасида тажриба алмашишда мувофиқлаштирувчи ролини бажариб келмоқда. Евроиттифокнинг 1999-йилдаги Тампердаги, кейинчалик Гаагадаги кенгашларида ҳам иммиграциянинг барча босқичларида: иттифок ҳудудига киришга рухсат беришдан тортиб то унинг интеграция сиёсати ва уйига қайтгунига қадар бўлган жараёнда аъзо давлатларнинг ўзаро ҳамкорлик қилиши лозимлиги таъкидлаб ўтилади. 2007-йилдаги Амстердам шартномасига мувофиқ ҳар бир аъзо давлат кириб келаётган иммигрантларга оиласи билан биргаликда қўшиб узок муддатли виза ва яшаш учун рухсатномалар бериши тартиби белгиланди [11].

Шу тариқа Европада мультикультурализм ва бағрикенгликка асосланган сиёсат янада мустаҳкамланиб борди. Айниқса, Германия, Буюк Британия ва Франция каби давлатларда маданий хилма-хилликни қўллаб-қувватлаган ҳолда иммигрантларни интеграция жараёнларига жалб этиш бўйича муваффақиятли дастурлар амалга оширилди. Бу ҳаракатлар, ўз навбатида, минтақада бир қанча ихтилофларнинг олдини олишда, тинчликни қафолатлаб туришда ўз ёрдамини берди.

АДАБИЁТЛАР

1. Парех Б. Europe, Liberalism and the 'Muslim Question', in Multiculturalism, Muslims and Citizenship / B. Parekh. – A European Approach. – London: Routledge, 2006. 179-204-бетлар
2. Гордиенко А.В. Исторические предпосылки становления мультикультурализма в западноевропейских государствах, Ссиенсе анд Эдусатион а Нев Дименсион: Хуманитес анд Сосиал Ссиенсе журнaли. 2013, 6-сон. 82-бет

3. Кимлика W. Contemporary Political Philosophy. An Introduction. Ikkinchi nashr, Oxford University Press нашриёти, 327-377-бетлар
4. Халл, С. Conclusion: the multi-cultural question. In Un/settled multiculturalism, edited by B. Hesse. London: Zed Books.2000, 209-бет
5. Денисюк Н.П. Политика мультикультурализма в глобализирующемся мире, 2011, 1-бет
6. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Migration_and_migrant_population_statistics#Migrant_population:_23_million_non-EU_citizens_living_in_the_EU_on_1_January_2020
7. Конрад Х. ва б., Europe's Growing Muslim Population: Muslims are projected to increase as a share of Europe's population -- even with no future migration. Pew Research Center. 2017, 5-бет
8. Насие С.С. Cultural Integration of Muslims in Europe: Prevention of Cultural Misunderstanding and Radicalism. Centre d'Etudes Diplomatiques et Stratégiques, 2017
9. Арутюнова Л. Социокультурные аспекты проблем мультикультурализма // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. 2008. – № 2. 126-129-бетлар.
10. Малорий Н. The challenges of multiculturalism, Culture and Religion, 2-сон 109-123-бетлар
11. Новоженова И.С. Французская модель интеграции иммигрантов и мультикультурализм, 2007, 117-139-бетлар.

УДК:1:111:378 (575.1)

Севара ТУРАБОВА,
Термиз давлат университетининг “Фалсафа” кафедраси
доцент в.б., фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: turobova.sevara@mail.ru

ТерДУ профессори, фалс.ф.д. Саматов Ш.Б. тақризи асосида

INNOVATIVE THINKING - CRITERIA FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Abstract

This article discusses the connection of independent, free and reasonable thinking with the rapid development of democratization and liberalization of society, the improvement of the political system, including the level of social consciousness of the population, the growth of political and legal culture. It also describes the need for reforms based on modern innovative ideas, developments and technologies for the rapid development of all spheres of life of the state and society.
Key words: innovative thinking, development, civil society, education, development, information, democracy, criticism, innovative idea, interactive method, debate, social process.

ИННОВАЦИОННОЕ МЫШЛЕНИЕ - КРИТЕРИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье рассматривается связь независимого, свободного и разумного мышления с быстрым развитием демократизации и либерализации общества, совершенствованием политической системы, в том числе уровня общественного сознания населения, ростом политической и правовой культуры. Также описывается необходимость реформ на основе современных инновационных идей, разработок и технологий для быстрого развития всех сфер жизни государства и общества.

Ключевые слова: инновационное мышление, развитие, гражданское общество, образование, формирование, информация, демократия, критика, инновационная идея, интерактивный метод, дебаты, социальный процесс.

ИННОВАЦИОН ТАФАККУР — ЖАМИЯТНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ МЕЗОНИ

Аннотация

Ушбу мақолада мустақил, эркин ва асосли фикрлашнинг жамиятни демократлаштириш ва либераллаштириш жараёнларининг жадал ривожланиши, сиёсий системанинг такомиллашуви, шу жумладан, мамлакатимиз аҳолисининг ижтимоий онг даражаси, сиёсий-ҳуқуқий маданиятининг ўсиши билан боғлиқлиги ҳақида фикр юритилади. Шунингдек, давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳалари шиддат билан ривожланганини учун ислохотларни замонавий инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларга асосланган ҳолда амалга ошириш тақозо этилиши тавсифланади.

Калит сўзлар: инновацион тафаккур, ривожланиш, фуқаролик жамияти, таълим, таракқиёт, ахборот, демократия, танқид, инновацион ғоя, интерактив метод, баҳс, ижтимоий жараён.

Кириш. Бугунги кунда жаҳон цивилизациясининг постиндустриал мамлакатлар ҳамжамятига айланиб бориши, турли маданиятлараро мулоқотнинг глобаллашуви инсон ҳаёти ва тафаккур тарзи жабҳаларида жиддий ўзгаришларга сабаб бўлмоқда. Хусусан, юртимизда барқарор ривожланиш жараёнларини модернизациялаштириш ва либераллаштириш мақсадида замонавий илмий йўналишлар ва технологияларни яратувчи ёшларни ҳамда инновацион тафаккур соҳибларини тарбиялаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бунда илм-фан ва техника ютуқларини кенг қўллаган ҳолда иқтисодиёт тармоқларига, ижтимоий ва бошқа соҳаларга замонавий инновацион технологияларни тезкор жорий этиш Ўзбекистон Республикаси жадал ривожланишининг муҳим шарти ҳисобланади.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Бироқ “Ўзбекистон раҳбарияти томонидан ўтказилган таҳлил ишлаб чиқаришни модернизация, диверсификация қилиш, унинг ҳажмини ошириш ҳамда ички ва ташқи бозорларда рақобатбардош маҳсулотлар турларини кенгайтириш борасидаги ишлар лозим даражада олиб борилмаётганини кўрсатди” [2, Б. 5].

Хусусан, бу борада кўплаб кўрсаткичларнинг мавжуд эмаслиги ва ишлар самарали

мувофиқлаштирилмагани сабабли мамлакатимиз сўнгги йилларда нуфузли ва обрўли халқаро тузилмалар томонидан тузиладиган Глобал инновацион индекс рейтингига иштирок этаолмаганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. Иқтисодиёт ва ижтимоий соҳа тармоқларининг илмий муассасалар билан ўзаро ҳамкорлиги даражаси пастлиги, вазирлик ва идоралар, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг инновацион ривожланиш соҳасидаги фаолияти лозим даражада мувофиқлаштирилмаётгани бу борадаги биринчи навбатдаги мақсадлар ва вазифаларга эришиш имконини бермади. Зеро, “жамиятда, табиатда, умуман, борликда ҳар бир тизим ўзаро диалектик алоқадорликда, доимий ҳаракатда” бўлмоқлиги лозим” [3, Б. 15].

Натижада жаҳон фанининг замонавий ютуқлари, инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологиялар асосида мамлакатни жадал ривожлантириш, шунингдек, белгиланган вазифаларнинг ижросини изчил таъминлаш мақсадида 2019 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини амалга ошириш бўйича «йўл харитаси»га мувофиқ Ўзбекистон Республикасини 2030 йилгача инновацион ривожлантиришнинг мақсадли кўрсаткичлари тасдиқланди. Унга кўра:

– мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлилиги даражасини ва инновацион жиҳатдан тараққий этганини белгиловчи асосий омил сифатида инсон капиталини ривожлантириш;

– Ўзбекистон Республикасининг 2030 йилга келиб Глобал инновацион индекс рейтинг буйича жаҳоннинг 50 илғор мамлакатига қаторига киришига эришиш;

– барча даражада таълим сифати ва қамровини ошириш, узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш, кадрлар тайёрлаш тизиминининг иқтисодий эҳтиёжларига мослашувчанлигини таъминлаш;

– илмий тадқиқотлар ва ишланмаларнинг илмий салоҳиятини мустаҳкамлаш ва самарадорлигини ошириш, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технологик ишлар натижаларини кенг жорий этиш учун таълим, илм-фан ва тадбиркорликни интеграция қилишнинг таъсирчан механизмларини яратиш;

– инновациялар, илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ва технологик ишларга давлат ва хусусий маблағлар киритилишини кучайтириш, бу соҳалардаги тадбирларни молиялаштиришнинг замонавий ва самарали шакллари жорий этиш;

– бошқарувнинг замонавий усуллари ва воситаларини жорий этиш орқали давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг самарадорлигини ошириш;

– мулкчилик ҳуқуқлари ҳимоясини таъминлаш, рақобатбардош бозорлар ташкил этиш ва бизнес юритиш учун тенг шарт-шароитлар яратиш, давлат-хусусий шериклигини ривожлантириш;

– барқарор фаолият юритадиган ижтимоий-иқтисодий инфратузилмани яратиш» [2, Б. 5] каби вазибалари белгиланди.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Пировард оқибатда Ўзбекистон ҳуқуқий-демократик давлат ва адолатли фуқаролик жамияти қуриш йўлидан изчил бораётганлиги боис кадрлар тайёрлаш тизими тубдан ислоҳ қилиниб, давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлиги қарор топа бошлади. Шунга мувофиқ Ўзбекистондаги таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар ҳам таълим сифатини ошириш масаласини долзарблаштирди, бунга жавобан эса мамлакатдаги “таълим тизимининг ишлаши ва ривожланиши учун ҳуқуқий кафолатлар ва механизмлар тақомиллаштирилди” [1: Б.2]. Масалан, таълим жараёнида интерактив методлар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллашга бўлган қизиқиш, эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда, бундай бўлишининг сабабларидан бири шу вақтгача анъанавий таълимда талабаларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилганлигидир. Замонавий технологиялар эса талабалар эгаллаётган билимларни ўзлари кидириб топишларига, мустақил ўрганиб таҳлил қилишларига, хато хулосаларни ўзлари аниқлашларига ўргатади. Педагог бу жараёнга шахснинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиш ва тарбияланишига шароит яратади ва шу билан бир қаторда бошқарувчилик йўналтирувчилик функциясини бажаради. Оқибатда таълим жараёнида талаба асосий бўғинга айланади. Бугунги кунда таълимни ислоҳ қилишдан мақсад ҳам ўқувчини, талабани мустақил, эркин, мантқан асосли фикр юритишга ўргатиш ва шу йўл билан уларни очиқ демократик жамият қуришнинг фаол иштирокчиларига айлантиришдан иборат.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Инновацион технологиялар педагогик жараён ҳамда ўқитувчи ва талаба фаолиятига янгилик, ўзгаришлар киритиш бўлиб, уни амалга оширишда асосан, интерактив методлардан тўлиқ фойдаланилади. Интерактив методлар жамоа бўлиб фикрлашдан иборат бўлган таълим мазмунининг таркибий қисми ҳисобланади. Масалан,

“Танкидий фикрлаш” методи орқали таълим олувчиларда дарс жараёнидаги баҳсли саволларни ечишда бир-бирларини тинглаш, мулоқот олиб бориш, турлича фикрларни таққослаш, бошқа киши тақдирига бефарқ қарамаслик каби ҳислатлар ривожланади, масалаларни ечиш ва тегишли ҳукм чиқариш каби қобилиятлари ривожланади, тафаккур қилиш ва тўғри ечимларни топиш малакалари ўзлаштирилади. Зеро, “танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик, - деб ёзади Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев, – ҳар бир раҳбарни – бу Бош вазир ёки унинг ўринбосарлари бўладими, ҳукумат аъзоси ёки ҳудуд ҳокими бўладими, улар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиб қолиши керак” [4, Б. 235].

Баҳс-мунозара методи жараёнидаги баҳс чоғида эса ўқитувчи таълим олувчилар билан баравар ҳақиқат изловчиси бўлиб ҳаракат қилади. Ана шу баҳсда у ўз билимини намойиш этади, кенг фикрлайди, фикрларни далиллар билан асослайди, бу фазилатлар эса таълим олувчилар ўртасида ўзаро катта ҳурмат уйғотади. Баҳс жараёнида ҳар бир таълим олувчининг «шахсий фикри», ўз мавқеини ифодалаш ва асослаш малакаси юксак кадрланади. Бу метод ёрдамида ўқувчиларга муайян муаммо бўйича тўлиқ ахборотлар етказилади, мунозара учун танланган мавзунини ўқувчилар аёвсиз “штурм” қиладилар ва пировард натижада муаммога тегишли маълумотларни атрофлиқ ўрганадилар. Зеро, “баҳс-мунозарани конструктив ва самарали олиб бориш қобилияти амалиётнинг қўллаб-йўналишлари учун муҳимдир” [5, Б. 125].

Шунингдек, ижтимоий инновацияларни татбиқ этиш йўли билан ҳам жамиятимиздаги маълум бир муаммоларни ечиш ва амалга ошириш лойиҳаларини тузиш мумкин. Масалан, ижтимоий инновациянинг шу усули меҳнат биржаларининг фаолиятига татбиқ этилса, самарали натижаларга эришилади. Чунки фуқароларнинг бўш иш ўринларига ишга жойлаштириш масаласи муаммо бўлиб келмоқда. Сабаби – бу жараён шаффоф эмас. Давлат ташкилоти раҳбарлари ўз хоҳишлари ёхуд баъзида коррупцион тизимлар орқали янги ҳодимларни ишга олиш имкониятига эга эдилар. Муаммони ечиш учун махсус онлайн тарзда ишлатиладиган илова яратилса ва шу йўл билан жамоатчиликнинг реал тарздаги назорати ўрнатилса, фуқаролар ташкилотларда бўш жой бор ёки йўқлигини ушбу илова орқали билишлари ва назорат қилишлари мумкин бўлади. Давлат ташкилоти раҳбарлари жой йўқлигини пешлаб, таъмагирлик қилиш имкониятидан маҳрум бўлишади, қабул жараёни шаффофлашади.

- **Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).** Жамият ва давлат ҳаётининг барча соҳалари шиддат билан ривожланганини учун “ислохотларни мамлакатимизнинг жаҳон цивилизацияси етакчилари қаторига кириш йўлида тез ва сифатли илгариланиши таъминлайдиган замонавий инновацион ғоялар, ишланмалар ва технологияларга асосланган ҳолда амалга оширишни тақозо этади” [6, Б. 125]. Шу сабабли кенг қўламдаги ислохотларни амалга ошириш ноъбанавий, инновацион тафаккур тарзини шакллантириш ва юксалтиришни талаб қилади.

Шунинг учун ҳам ёшларда мустақил, эркин фикрлаш, асосли муҳокама юритиш қобилиятини мустаҳкамлашга жиддий эътибор қаратишимиз, бугун жаҳон майдонида юз бераётган кескин ақл-заковат ва истеъдод мусобақасида беллашувга қодир бўлишимиз шарт. Зеро, “давр ўзгаришларини англаш ва идрок этиш, унга кенг жамоатчиликнинг ақл-заковати, моҳиятини тўғри йўналтириш, уни тўғри ҳал этишнинг муҳим шарти бўлиб хизмат қилади” [7, Б. 623].

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисидаги қонуни» 23.09.2020 й. N ЎРҚ-637
2. 2019 — 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрдаги ПФ-5544-сон Фармони.
3. Кубаева Ш.М. Ўйин ва инновацион тафаккур (онтологик ва гносеологик таҳлил).: фал.фан.бўй.фал. доктори (PhD) номз. дис. автореф. ... — Самарқанд, 2019. — Б. 15.
4. Мирзиёев Ш.М.// Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд.- Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2018. — 235 б.
5. Турабова С. Талабаларнинг аргументатив компетентлигини ривожлантиришда бахс-мунозара методининг аҳамияти // Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations. Specialissue -1, No01. 2020. —498 б.
6. Turabova S. The creative interrelation of scientific debate with social life, the political situation and the dialectical way of thinking that reflects them // ACADEMICA an international multidisciplinary research journal. Published: 2020. 5-may. Pages: 1093-1094. DOI: 10.5958 / 2249-7137.2020.00465.6
7. Эргашев И. ОАВ ва фуқаролик жамиятининг маънавий-маърифий асослари. Цивилизация келажаги: фалсафий ёндашув./ Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. –Тошкент, 2012. – Б. 623
8. Ochilova N., Suyunovna Sh. Role of women of uzbekistan in social and political life of society. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal. 2020 Issue: 12. 486-488

*Гулру ТУРҒУНОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
Психология кафедраси таянч докторанти*

VIRTUAL REALITY AS A PSYCHOLOGICAL CATEGORY

Abstract

The article analyzes the concept of "virtual reality", which is widely used in modern psychology. In the article, the author tried to substantiate that virtual reality is a complex system of self-organization. The views of researchers who have studied the influence of virtual reality on the formation of personality and self-consciousness are critically examined. In the article, the author classifies the concept of a virtual being and analyzes the species currently known to science.

Key words: virtual being, man, network, virtual art, natural virtuality, paravirtual reality, Internet.

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Аннотация

В статье анализируется понятие «виртуальная реальность», которое широко используется в современной психологии. В статье автор пытался обосновать, что виртуальная реальность - это сложная система самоорганизации. Критически рассмотрены взгляды исследователей, изучавших влияние виртуальной реальности на формирование личности и самосознание. В статье автор классифицирует понятие виртуального существа и анализирует известные в настоящее время науке виды.

Ключевые слова: виртуальное существо, человек, сеть, виртуальное искусство, естественная виртуальность, паравиртуальная реальность, интернет.

ВИРТУАЛ ВОКЕЛИК ПСИХОЛОГИК КАТЕГОРИЯ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада замонавий психологияда кенг қўлланилаётган «виртуал вокелик» тушунчаси таҳлил қилинган. Муаллиф мақолада виртуал вокеликни ўз-ўзини ташкиллаштирувчи мураккаб тизим эканлигини асослашга ҳаракат қилган. Виртуал вокеликнинг шахс шаклланиши ва ўзини англаш жараёнига таъсирини ўрганган тадқиқотчиларнинг фикр-мулоҳазалари танқидий кўриб чиқилган. Муаллиф мақолада виртуал борлик тушунчасини таснифлаб, ҳозирча фанга маълум бўлган турларини таҳлил қилган.

Калит сўзлар: виртуал борлик, шахс, тармоқ, виртуал санъат, табиий виртуаллик, паравиртуал вокелик, интернет

Кириш. Виртуал вокелик дастлаб бу – мураккаб ўз-ўзини ташкиллаштирувчи тизим, ўзига хос муҳит ҳиссиётлар (кўриш, эшитиш) орқали қабул қилинадиган, компьютер техниканинг электрон воситалари орқали яратилган, ва тўлалигача идрок этувчи субъектнинг (бу соҳада фаол фаолият юритувчи) психикасида амалга оширилган: алоҳида ўзига хос, ҳақиқий вокеликка максимал яқинлаштирилган (идрок даражасида) сунъий лойиҳалаштирилган динамик (ўзгарувчан) жараёнларнинг узлуксизлиги, компьютер-тармоқли қонуниятларининг вокелигида вужудга келади.

Мавзуга киришдан олдин шуни алоҳида таъкидлаш кераки, виртуаллик мавзусига доир бўлган «виртуал борлик», «виртуал ҳақиқат», «виртуал макон», «виртуал ҳаракат», «виртуал ҳамжамият» каби тушунчалари бирма-бир чуқур таҳлил қилинмаган ва алоҳида таърифлаб берилмаган.

Виртуал борлик оддий вокеликдан ажралиб турадиган, мураккаб жараён. Унда шахс ўз танасининг имкониятларидан чиқиб, табиатда инсон қодир бўлган чегараларни енгиб ўтиш билан боғлиқ бўлган орзуни рўёбга чиқаради. Масалан, жисмонан заиф бўлса, виртуал оламда ўзи орзу қилганидек, бакувват, келишган қахрамонга айланиши мумкин.

Виртуал борликни моҳияти шундан иборатки, қабул қилувчи компьютер ёрдамида, ўзининг электрон эгизаги (бошқа Мен) кибермакон ичига кира олиб, қисман унинг шахсий образини шакллантира олади, ижодий-ўйинли вазиятларда фаол иштирок озиб, компьютер дастур таклиф этаётган бошланғич установкаларни ўз хоҳишига қараб, модификациялаштириб, дастурнинг

истаган виртуал, фантом ёки ўзи ихтиро қилган (электрон лойиҳалаштириш орқали) қахрамонлари ёки ўзига ўхшаб компьютер орқали уйдан ёки дунёни исталган бурчагидан ушбу маконга кирган бошқа қабул қилувчи – иштирокчилар ижодий-шериклар билан ўз хоҳиш-истагига қараб мулоқот қилиб, шу билан бирга реал ҳаётни вазиятда ҳис қилинадиган ҳиссиётлар мажмуини кечириш[1].

Классик санъатдан фарқли виртуал арт-дунёлар, ҳаётни тасвирлашга эмас, балки уни эркин лойиҳалаштиришга қаратилган бўлиб, мураккаб ноодатий психоген тизимда ҳаётни ўзи бўлишга даъво қилиб: инсон-компьютер-тармоқли маконли муддатли узлуксиз жараёндир. Умуман олганда, бу инсонни чекланмаган ҳаётлар тўпламидир, унда фаол равишда бар сезги аъзолари ва ташқи кўзгатувчиларга жавоб қайтариш: реал аётни тўлиқ мавжуд қонунларга таяниб ишлаб чиқилган электрон ҳаётга, алмаштириш. Қабул қилувчининг олдида чекланмаган миқёсда “руҳларни кўчириш”, исталган одамга (бошқа инсонга, тарихий ёки мифологик қахрамонга, ўзга сайёраликка, фантастик мавжудотга ва ҳ.кларга) айланиши мумкин. Бундай “айланиб қолишнинг” муҳим шарт қабул қилувчи томонидан доимий равишда ҳақиқий Менини сақлаб қолиш, реал ва киртуал Мен ўртасида масофа сақлаш. Фақатгина бундай ҳолда, виртуал борлик алоҳида феномен номига даъво қилиб, эстетик тажрибалар вокеликларига иштирок эта олади[2].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Замонавий илмий-фантастик адабиётлар ва кинематограф (айрим ҳолатларда жуда

иктидорли ва чиройли ижодий даражада) инсонни виртуал воқеликдаги ҳуқ-атворининг кўплаб лойиҳаларини тақдим этишган, бадий бўлмаганларда эса, одатда: уларда реал ва виртуал дунёлар орасидаги чегара йўқ қилинади, ёки ушбу чегарани эстетик мақсадларга зид сақлаган ҳолда намоён қилганлар. Шу ўринда ака-ука/опасингил Вачовскийларни (1999) Матрица кино тасмасини хотирлаш ўринли бўлиб, унда фантастик виртуал борлиқни ташкиллаштиришнинг мавжуд бўлиши мумкин вариантлардан бири кўрсатилиб, унда эркин фаолият юритувчи шахсни яксон қилиб, уни янги виртуал ўйинчи кўғирчоқ (марионетка) даражасига чиқариб, қудратли электрон мия – самовий даражадаги космик компьютер – матрица томонидан бошқарилади. Аниқки, виртуал борлиқнинг ушбу апокалиптик кўриниши, кинематографнинг бадий воситалари орқали компьютер технологиялардан фаол фойдаланган ҳолда ишлаб чиқилган бўли, биз виртуал борлиқ деб назарда тутаётган эстетик феномендан жуда йироқдир.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Юқорида киритилган “виртуал борлиқ” тушунчасига таянган ҳолда, биз ўйлаймизки, виртуалликни бутун соҳасини таснифлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаб[3], у ёки бу жиҳатидан санъат ва эстетик малака билан, ҳамда қисман фан аниқлаган, беш тоифаси:

1) Табиий виртуаллик бу – дастлаб, инсонни руҳий-психик фаолиятига ҳос соҳа бўлиб, тушларда, ҳаёлларда, орзуларда, ўнгида, галлюцинацияларда, болалик ўйинларида ва фантазияларда намоён бўлади. Тушларимизда биз ажойиб яққоллик билан суратларни реал амалга оширилган ёки бўлажак ҳодисаларни ўзгаришларини ҳис қиламиз, шу билан бирга фантастик, сюрреалистик феноментлари, ҳаяжон, кўрқув, ҳар қандай масофаларни енгишимиз, ақлга сиғмайдиган ҳатти-ҳаракатларни бажарамиз, учамиз, вақтлар орасида йирик сакрашларни ва ҳ.к.ларни амалга оширамиз, биз деярли қандайдир янги виртуал ҳаёт билан яшаймиз, шу билан бирга тушумиздаги барчаси бизни иродамизга бўйсунмаслигини ҳис қиламиз. Айрим вақтларда, айрим ҳатти-ҳаракатларни биз ҳохиш-истакларимизга, одатий ҳуқ-атворининг мантиқига қарши амалга оширганда, бизни кўринмас, ташқи куч бошқараётгандай бўлади. XX асрнинг психоталчилчилар ва психологлар тушларни тадқиқ қилганларида, анланмаган психик фаолиятни бизга исботлаганлар, бунда айрим ҳолатларни ўз-ўзимиздан яширишга ҳам уриниб, ақлимиз қарши қурашаётган интенциясини мантикий яқунлашади. Бежиз эмаски, бутун XX аср давосида инсонда идрокни туш кўрувчи концепциясига қизиқишлар ўсган (З. Фрейд, Ж. Лакан, К. Метц ва бошқ.), ўз навбатида виртуал дунё билан боғлиқ бўлган янги ижодий воқеликларни идрок этиш учун ўзига ҳос муқаддима бўлиб хизмат қилган.

2) Санъат виртуал воқелик сифатида. Ушбу муаммо эстетикада анчадан буён маълум фақатгина “виртуал воқелик” ибораси ишлатилмасдан ёмон бўлмаган даражада ишлаб чиқилган. Бизга эса, шу ўринда эслатиш лозимки, моҳиятан санъат томонидан яратилаётган тимсолий дунё ўзига ҳос виртуал дунёлардан иборат, ҳар бири ноёб ва такрорланмас бўлган фазо сифатида тушунилиб, уларнинг ҳар бири аниқ асарни аниқ қабул қилувчи ўртасида эстетик идрок орқали амалга оширилади. Бадий образларни ва тимсолларни шакллантириш жараёнида қабул қилувчи фаол даражада унинг ички дунёсида рўй бераётган воқеалар ва ҳолатларни ҳақиқийдек ҳис қилиб, шу билан бир вақтнинг ўзида онгнинг периферик соҳалари билан ҳақиқий ҳаётда эмас, бадий асарни идрок этаётганлигини англаб туради. Бадий виртуал реалликни ўзига ҳос хусусиятларига

қабул қилувчининг ундаги анланган иштироки (санъатни эстетик идрокка мослаштириш)га таалуқли бўлиб, кўп ҳолатларда инсонни одатий ҳаётидаги фаолиятидаги кечинма ва ҳиссиётлардан юқори даражада бўлиб, ва энг муҳими ушбу фаолият давомида идрок этилаётган, инсон билан бирга бўлувчи эстетик завқ қулатилади.

3) Паравиртуал воқелик. Биз унга, XX асрнинг бадий маданиятни икки соҳасини таалқули деб ҳисоблаймиз:

а) психоделик санъат;

б) авангард-модерн-постмодерн санъатида виртуал таркибий қисмларини ишланмалари, анъанавий санъат “вақиллари”ни асосига вужудга келган бўлиб, авваломбор электроника ва ҳеч қандай махсус техникаларни қўлламай яратилиши.

Ушбу таркибий қисмлар ва ҳатто, бутун квазивиртуал дунёлар қисман анланган ҳолда бунёд этилиб, бироқ кўп ҳолатларда бугун замонавий маданиятда, аниқроғи пост-маданиятда техногенлашган муҳитга таъсирида ўз-ўзидан вужудга келади.

4) Протовиртуал воқелик. Ушбу соҳага биз, анланган ёки анланмаган равишда замонавий компьютер техникани қўллаган ҳолда яратилган виртуалликга таалуқли барча шакллар ва элементларини киритамиз. Бу ерда камида уч тоифа виртуал ишланмаларни киритсак бўлади:

а) виртуал воқелиқнинг таркибий қисмларини унга энг таъсирчан “техник” (техник асосда вужудга келган) “олд” саъатларни киритиб, унинг натижасида бадий-эстетик виртуал воқелиқни бошланғич шакллари вужудга келган (компьютер, кинодаги махсусэффектлар, видео-инсталляциялар);

б) виртуал воқелиқни таркибий қисмларни асосида маданий маданиятни артефактларини ва бадий белгиларни ўзида жамлаган (компьютер ўйинлари, видео-ўйинлари, аттракционлар, лазер-электрон шоулар, компьютер тренажёрлар, бошқа утилитар компьютер воқелик) асосида яратилган;

в) тармоқ ичида арт-амалиётларни вужудга келиши, улар анъанали арт-шаклларни (тармоқ адабиётлар, виртуал кўргазмалар, музейлар, санъат ёдгорликлар бўйлаб саёҳат ва ҳ.клар) интернетга намоён этади ва мослаштириб, тамойилан янги тармоқ арт-лойиҳаларни пайдо бўлиши (транс-музыка, компьютер объектлари, инсталляциялар, тармоқли энвайронмент ва бошқ.) қабул қилувчининг тармоққа уланмасдан аудиовизуал идрокка таъсир қилиш мўлжалланган[4].

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Протовиртуал босқичда қабул қилувчи ва артефакт ўртасидаги шартли босқичлар йўқолмайди, масофа ҳисси сақланади, виртуал воқелиққа тўлиқ шўнғиб кетилмайди, яъни эстетик тажриба ўз анъанавий моҳиятини йўқотмайди.

Протовиртуал фаолият соҳасида фойдаланувчи санъат билан турли алоқалар ўртасидаги воситачи сифатида Интернет кўрилади, лекин тармоқли маконга тўлиқ шўнғиш ҳосил бўлмайди, қабул қилувчи ва монитор экранда содир бўлаётганлар ўртасида сезиларли масофа сақланади. Бу ерда қабул қилинаётган объект, интерфаоллик феномени билан интерактив алоқанинг механизми алоҳида аҳамият касб этади. Интерфаоллик - қабул қилувчи томонидан виртуал воқелиқда реал вақт ҳолатида таъсири, уни шаклланиши ва идрок. Интерфаоллик ўзида бадий образни (шаклни) бирлаштиришга имкон бериб, анъанавий равишда субъектнинг психикасида шаклланиб, бадий объектга у ёки бу фаол таъсир кўрсатиб, моддий жиҳатидан уни трансформация қилиш билан уни ва бадий образни коррекциялаштиради. Герменевтик микдори тоза

маънавий талқинлар мультиўзаротаъсир талқинлари ўзгариб, диалог-нафақат вербал ва визуал, балки ҳиссий, қабул қилувчининг ҳулқий полилоги томонидан идрок этилаётган бадий асарни фойдаланувчи ва компьютер орасида коммуникацияга ўхшаган жараён вужудга келади. Рассом ва томошабинларнинг роллари алмашиб кетиб, ахборотларни тармокдан узатиш, анъанавий макон-вақт йўналишларини энг янги акцияларда ўзгартиради. Макон ва вақт билан боғлиқ бўлган чекловлар виртуал нолга тенглаштирилади. Қабул қилувчи (реципиент) кузатувчидан ҳаммуаллифга айланиб, бу жараён санъат асарининг вужудга келишига бўлмасда, унинг тараққиёти ва модификациясига таъсир кўрсатади. Асар очик тизим ҳақидаги фиклар ўз фигурал мазмунини йўқотади[5].

- **Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).** Хулоса сифатида айтиш мумкинки, виртуал борлиқ тушунчаси замонавий психологиянинг ўрганилиши зарур ва муҳим бўлган масалага айланиб улгурди. Виртуал борлиқнинг ижтимоий-антропологик ўлчовларини таҳлил қилиш бизга замонавий жамиятда ахборот-коммуникациялари ривожланиш фонида юз бераётган туб ўзгаришларни яъни инсоннинг жамиятдан бегоналашув каби жиддий хавфдан огоҳлантиради.

Бундай вазиятда, нафақат ижтимоий воқеликни ва шу билан биргаликда виртуализация жараёнларини ҳам чуқур таҳлил қилиш, виртуал борлиқ чегараларини аниқлаш, белгилаш каби масалалар замонавий ижтимоий-психологик тадқиқотларнинг асосий вазифаларидан бирига айланиб боради.

АДАБИЁТЛАР

1. Адамович М. Этот виртуальный мир... Современная русская проза в Интернете: ее особенности и проблемы / М. Адамович // Новый мир. - 2000. - № 4 - С. 120-138
2. Бьюкетмен С. Конечная тождественность / С. Бьюкетмен. // Комментарии. 1997. - № 1. - С. 25-46
3. Бьюкетмен С. Конечная тождественность / С. Бьюкетмен. // Комментарии. 1997. - № 1. - С. 25-46¹
4. Маньковская Н. Б. Виртуальная реальность в искусстве и эстетике / Н. Б. Маньковская. // Виртуалистика : экзистенциальные и эпистемологические аспекты. - Москва, 2004. - С. 310-327. Орлов А. М. Виртуальная реальность. Пространство экранных культур как среда обитания / А. М. Орлов. - Москва, 1997. - 205 с.
5. Либин, А.В. Дифференциальная психология: На пересечении европейских, российских и американских традиций / А.В. Либин. - М.: Смысл; Per Se, 2000. - 549 с.
6. Орме, Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха/ Г. Орме. - М: «КСП+», 2003. - 42с. 6.
7. Wechsler, D. Reprinted in Journal of Abnormal Social Psychology. - 1943. - 38. - P. 101 - 103.
8. Wechsler, D. Wechsler intelligence Scale for Children / D. Wechsler. - N.Y.: Psychological Corporation, 1949. Wechsler, D. The measurement and appraisal of adult intelligence / D. Wechsler. (4th ed.). - Baltimore, MD: The Williams & Wilkins Company, 1958.
9. Salovey, P. The positive psychology of emotional intelligence. In C.R. Snyder & S.J. Lopez (Eds.), The handbook of positive psychology. - New York: 10. Testing common sense / R.J. Sternberg [et al.] // American Psychologist. - 1995. - 50. - P. 912 - 927.
10. Хазиева, Н. О. Виртуальная реальность как пространство социализации (социально-философский анализ проблемы) : автореф. дис. . канд. фи-лос. наук / Хазиева Наталия Олеговна. - Казань, 2014.- 19 с.

УДК: 821.512.133-194

Ойсулув ЎРОҚОВА,

Андижон давлат тиббиёт институти Ижтимоий гуманитар фанлар кафедраси мудири

E-mail: Oysuluv 78 @mail.ru

АДТИ катта ўқитувчиси, тарих фанлари номзоди М.Х.Хаджамуротова тақризи асосида

THE PROBLEM OF WORLDVIEW IN EASTERN ROMANTICISM AND ITS SOCIAL, IDEOLOGICAL FOUNDATIONS

Abstract

The different socio-historical level of the peoples, the diversity of their economic and cultural traditions, and the difference in languages have led to the diversity, contradictions, and multi-layeredness of the socio-philosophical and religious views of the peoples of the East. This, in turn, contributed to the interaction and mutual enrichment of the moral and aesthetic ideals, philosophical and socio-political ideas of the peoples of the East.

Key words: romance, religious ideas, social status, suffering, images, beauty, aesthetic ideal.

ПРОБЛЕМА МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ВОСТОЧНОМ РОМАНТИЗМЕ И ЕГО СОЦИАЛЬНЫЕ, ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ

Аннотация

Различный социально-исторический уровень народов, разнообразие их экономических и культурных традиций, различие языков привели к разнообразию, противоречиям и многослойности социально-философских и религиозных взглядов народов Востока. Это, в свою очередь, способствовало взаимодействию и взаимному обогащению нравственных и эстетических идеалов, философских и социально-политических идей народов Востока.

Ключевые слова: романтика, религиозные идеи, социальный статус, страдание, образы, красота, эстетический идеал.

ШАРҚ РОМАНТИЗМИДА ДУНЁҚАРАШ МУАММОСИ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙ, МАФКУРАВИЙ НЕГИЗЛАРИ

Аннотация

Халқларнинг турли хил ижтимоий-тарихий даражаси, уларнинг иқтисодий ва маданий анъаналарининг хилма-хиллиги ва тиллардаги фарқ Шарқ халқларининг ижтимоий-фалсафий ва диний фикрларининг хилма-хиллиги, зиддиятлари ва кўп қатламлилиги учун сабаб бўлган. Бу эса, ўз навбатида, Шарқ халқларининг ахлоқий ва эстетик идеаллари, фалсафий ва ижтимоий-сиёсий ғояларининг ўзаро таъсирига ва ўзаро бойишига ёрдам берди.

Калит сўзлар: романтизм, диний фикрлар, ижтимоий даражаси, азоб-уқубат, образлар, гўзаллик, эстетик идеал.

Кириш. «Ҳозирги глобаллашув жараёнида яхлит дунёни Шарқ ва Ғарб сингари икки йирик ҳудудга бўлиш ва унинг ижтимоий омилларидан тортиб, санъатга дохил тушунчаларига қадар ўзаро қарама-қарши қўйиб тадқиқ этиш усули мутлақо эскирган. Бундай европацентристик методология дунё тамаддуни тараққиётига улкан ҳисса қўшган айрим миллатлар заковатида нисбатан камситиш ҳамдир. Қолаверса, асрлар давомида шаклланган киёсий-тарихий методни истифода этиш жараёнида бирининг иккинчисига таъсири нуқтаи назаридангина эмас, балки ўзаро мавжудлик қонуниятлари асосида компаративистик ва структурал методлардан фойдаланиб иш кўриш қўйилган самара бериши мумкин».[1] Ўзбек адабиётшунос олимлари Х.Болтабоев ва М.Маҳкамларнинг Шарқ эстетик тафаккур тараққиёти масаласидаги бундай методологик қарашлари сўзсиз ҳозирги кун нафақат эстетика, балки фалсафанинг бошқа турли соҳаларига ҳам таллуқлидир.

Шарқ тафаккур онгининг фалсафий-эстетик қайфиятида ифодаланган йўналиш Марказий Осиё халқларининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий ва ахлоқий-эстетик фикрларининг икки қанотини ташкил этиб, турли хил фалсафий, ғоявий ва бадиий-эстетик қарашлар ва таълимотлар билан ўзаро боғлиқликни давом эттирди. Бир йўналиш барча қарама-қаршиликлар, фарқлар ва турлар билан ижтимоий ва индивидуал онгининг энг нозик тармоғини ифодаласа, иккинчиси Шарқ халқларининг фалсафий, сиёсий ва эстетик маданияти тақдири учун инкилобий аҳамиятга эга бўлиб, муҳолиф менталитети сифатида намоён бўлди. Реал ҳаёт, тарих ва халқлар

маданияти билан боғлиқ айнан шу йўналиш, машҳур, атоқли мутафаккирларни, шоир, рассом ва мусикачиларни, ўз ижоди билан ўзига ҳос романтик ҳаёт тушунчасини акс эттирган олимларни ва уларнинг оламшумул асарларини вужудга келтирган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review)

«Ўрта Осиёда шу жумладан, Ўзбекистон ҳудудида фалсафий фикрларнинг илдизлари халқ оғзаки ижоди, дoston, эртақ, афсона ва ривоятларда, халқ мақолларида ўз аксини топган. Кейинги даврларда эса мутафаккирларнинг махсус фалсафий асарларида, бадиий адабиётда, табиий-илмий, маърифий ва тарихий асарларда, ахлоқ ва таълим ва тарбия, дидактикага оид рисолаларда фалсафий ғоялар ўз ифодасини топди, таълимотлар ишлаб чиқилди» [2]. Шу маънода Шарқ романтизмнинг шаклланиш тамойиллари ва хусусиятлари ўзига ҳос мураккаб ва ранг-баранг йўлни босиб ўтган. Гарчи кўплаб адабиётларда Шарқ романтизми Европа романтизмнинг муқим шаклланган йўналиши ва методологияси қесимида киёсий таҳлил этилган бўлсада, бироқ унинг генезиси, хронологик чегаралари ва даврий босқичлари, хусусан романтик дунёқараш ва тамойилларни ўртага муҳокама сифатида эстетик тафаккурнинг муқим қисми сифатида тадқиқ этилмаган. Шу боис бу мураккаб тафаккур хусусиятини илмий методология сифатида муомилага киритиш диссертациянинг асосий илмий концепциясини ташкил этади. «Эстетик тафаккур ривожини собиқ иттифок доирасидаги илмий асарларда, асосан, Европа ва Ғарб

дунёсига хос ходиса сифатида баҳоланар эди. Антик маданият илдишлари қадимги юнон фалсафий-эстетик манбалари билан алоқада бўлгани каби бу илмий-назарий тафаккур дурдоналари қадимги Миср, Хитой, Ҳиндистон ва Марказий Осиёда яратилган тафаккур дурдоналари билан ҳам боғлиқ. Башарият тамаддуни тарихини нафақат Сукрот, Афлотун, Арасту, Горацій, Плутарх, Сенека, Плотин, Августин каби Ғарб файласуфлари мероси ва уларнинг Шарққа таъсири масалаларигина эмас, балки «Билгамиш», «Авесто», «Маҳобҳорот», Ўрхун обидалари сингари мухташам манбалар, Будда ва Конфуций таълимоти, монийлик ва насронийликка оид муқаддас ёзувлар ҳам ташкил этишини кўзда тутиб, бу каби юзлаб маънавий манбалар ҳам илмий таҳлилга тортилди», деб таъкидлайди Ҳ.Болтабоев ва М.Маҳкамлар Адабий-эстетик тафаккур тарихи китоби ҳақида.

Зеро, адабиётшунос Баҳодир Каримов фикрига кўра: «Дунёда машҳур венгер сайёҳи Армений (Герман) Вамбери ўз асарларида Туркистоннинг тарихи, географик муҳити, маданияти, санъати, тили ва адабиёти тўғрисида қимматли маълумотлар берган. Шунингдек, бевосита ўзи танишган айрим тарихий шахс ва адибларни ҳам эслаб ўтган. Бироқ Ҳерман Вамберининг Марказий Осиё халқлари маданияти ва адабиёти, ўзбек адиблари ижодига оид қарашлари бугунга қадар адабиётшуносликда тугал ўрганилмаган»[3], деган фикрлари илмий заҳиранинг бой ва хануз ечимини топмаган жиҳатларига диққат эътиборимизни тортади.

Инсон секин-аста атроф-муҳитни ўзлаштириб, ўзида ажратиб тафаккур қилиш қобилиятини, умумлаштирган ҳолда ва синтетик идрок қилиш қобилиятларини шакллантириб, шу қаторда, коинот ва табиат ҳодисаларидан баҳра олишни ўрганади. Ушбу, Қуёш, Сув, Ҳаво, Оташ, Иссиқлик ва Инсон қалби ҳақидаги содда тушунчалар ўз навбатида аждоқларимиздан минг асрлар илгари хотир қолган гўзаллик ҳисларининг ва эстетик идеалнинг кўринишлари бўлган.

А.Ҳакимов таъкидлаганидек: «Ўзбекистон – бежиз Ўрта Осиё тамаддунининг маркази эмас. Икки дарё Амударё ва Сирдарё оралиғининг табиий иқлим шароитлари ушбу ҳудудда ўтроқ-деҳқончилик маданиятлари ва цивилизациянинг ўчоқлари пайдо бўлишига шарт-шароит яратган... Икки дарё оралиғидаги ушбу цивилизация ўчоқларининг эрта ривожланиши Ўзбекистон ҳудудида қадимги давлатлар шаклланишига ва албатта кўп асрлик маданият тарихига асос бўлиб хизмат қилди»[4].

Халқларнинг турли хил ижтимоий-тарихий даражаси, уларнинг иқтисодий ва маданий анъаналарининг хилма-хиллиги ва тиллардаги фарқ Шарқ халқларининг ижтимоий-фалсафий ва диний фикрларининг хилма-хиллиги, зиддиятлари ва кўп қатламлилиги учун сабаб бўлган. Бу эса, ўз навбатида, Шарқ халқларининг ахлоқий ва эстетик идеаллари, фалсафий ва ижтимоий-сиёсий ғояларининг ўзаро таъсирига ва ўзаро бойишига ёрдам берди.

Ҳар бир таълимот ё у диний бўлсин, ё дунёвий албатта халқ оmmasига таяган. Агарда бир тарафдан ҳақсизлик, халқнинг азоб-уқубат чекиши, ҳукмрон доирага қарши норозилик келтириб чиқарса, иккинчи тарафдан бу ҳол халқни ҳар хил гўзал ҳаёт ва бахт ваъда қиладиган фалсафий доктриналарга таъсирчанлигини оширган. Тасаввуф диншунослари ҳам ҳўрланган ҳақ қалбига шулар каби йўл қидирганлар. Тасаввуф илоҳий камтарлик орқали оғир ҳаётдан ва қашшоқликдан халос бўлишни, моддий қашшоқлик хали руҳнинг қашшоқлиги эмаслигини, шунинг учун қашшоқлик инсон танаси ва руҳининг барча гуноҳдор ва ноқонуний инжиқликларидан

тийилганда, унинг ҳаётидаги идеал ҳолат деб тарғиб қилган. Ҳаётнинг ижтимоий моҳиятини англаш одамлар орасида бойликка нисбатан қабул қилинмайдиган тенгсизлик сифатида маълум бир қарашни вужудга келтирган ва одамларнинг ушбу таълимотга нисбатан ачинаши ҳиссини уйғотган.

- Тадқиқот методологияси (Research Methodology)

Романтизм вакиллари халқ шеърляти, айниқса ўрта асрлар ва антик меросга жуда қизиққанлар. Барча буюк романтиклар эртақона саргузаштларни қидирганлар, фақатгина ўз халқларининг фольклор ва ва эртақ, афсоналарини таҳлил қилиш билан бирга Шарқ шеърлятига ҳам эътибор қаратганлар. Байрон, Шелли, Гёте, Тик, Гюго, Пушкин, Лермонтовлар «Минг бир кеча» эртақлари билан таниш бўлганлар ва ўз асарларида Шарқ шеърляти ва фольклоридан олинган сюжетлардан фойдаланганлар. Романтик ижодкорларга ғаройиб эртақсимон олам, ҳаёлот ва ҳиссиёт оғуши, идеал ҳаётга интилиш ва унинг орзуларига сингиш, чуқур лиризм ва ахлоқий шуъла, эстетик роҳатни иззат қилиш, ҳаётни фалсафий идрок этиш ва шарқ шеърляти ва санъатини юксак инсонпарварлиги яқин турган.

Шу сабабли Шарқ дунёқараш ва эстетик идеалини тушуниб етиш учун улар шарқ фольклори ва шарқ асотириларидан сюжетлар олган, ва кўпинча хаттоки бундай «Шарқ асотириларини» ўзлари яратиб, ғарб йўсинига айлантирган. Романтиклар ўрта асрлар Шарқ оламига эшик очдилар. Уларнинг кетидан Шарқ ва унинг тарихи, маданиятининг ўзига ҳослиги нафақат рассомларнинг, балки, тарихчи, файласуф ва шарқшуносларнинг ҳам диққат эътиборини тортди.

Шарқ романтизмнинг мазмуни - бу идеаллик бу – Ҳақиқат, Куч ва Тинчлик ғалаба қозонадиган шундай ҳаётдир. Ушбу оғрикли ёзилган сатрларда ижтимоий идеалнинг дунёвий характери ҳамда Ҳақиқат ва Тинчлик излашнинг мураккаб йўли акс этган. Қандай қилиб Ҳақиқат ва Тинчликка эришиш мумкин? Шарқ романтизмнинг ижтимоий негизлари диссертациянинг кейинги бобларида янада мукамалроқ таҳлил этилади.

Масалан, «Бутун Авестада ва унинг энг қадимий қисмларида ҳам баённинг антикетик (тезисга қарши қўйиладиган зид) усули ҳукмронлик қилади, унда, яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, тинчлик ва уруш ва шулар каби бошқа нарсалар ҳаммаша бир-бирига таққосланади. Бундай антитезисларга (диалектик тараққиёт процессида аввалги асосий фикрнинг, тезиснинг инкор этилиши) муҳаббат, зардуштийликкача бўлган қадимий шеърлятга ҳам ҳосдир»[5].

Шарқ шеърлятининг кейинги тараққиёт босқичларида персонажлар, ғоялар ва дунёқарашларнинг жуфт билан қарама-қарши қўйиш усули ўзига ҳос эстетик аҳамиятга эга бўлади. Кўпинча шоирлар, ушбу антикетик (тезисга қарши қўйиладиган зид) техникани, тақдимот образини қучайтириш ёки инсониятнинг мураккаб кечинмаларини очиб бериш учун қўллайдилар. Фарҳод ва Хисрав ўртасидаги суҳбатда, А.Навоий муҳаббат тўғрисидаги қарама-қарши ҳукмларни тақдим етишнинг бундай антикетик усулини ёрқин тарзда келтирган.

Бадий тенденцияларга ўрнатилган анъаналар, идеаллар ва ижтимоий ўзгаришларга мувофиқ таъсир кўрсатилади. Шу сабабли, Шарқ романтизми диний эътиқод ва таълимотнинг бевосита натижаси бўлмаса-да, у, мамлакат ва халқнинг ижтимоий-тарихий, маънавий ва мафкуравий ҳаётининг маълум ҳусусиятларини ўзида мужассам этган.

Шарқ романтизмида (унинг дастлабки намоён бўлиш давридан юқори классик намуналари - миниатюраларга қадар) халқ бадий анъаналарининг

образли арсеналининг проекцияси мавжуд. Халқ ижоди асосан қадимги мифология асосида ривожланган, у эса ўз навбатида халқ ҳаёлотига ҳаётбахш кучни берган. Яхшилик ва адолат муаммоси, ёруғлик ва зулмат ўртасидаги кураш, ҳаёт ва ўлим доимо асосий масалалар бўлиб келган, улар атрофида бадий асарларда мужассам бўлган фалсафий ва диний таълимотлар яратилган. Аста-секин илоҳий образлар тасвирларини ҳаётга тадбиқ этиш жараёни давом этди, табиатнинг қора кучлари ёруғлик, ҳаёт, эзгулик ва адолатнинг ҳақиқий душманларига айланди. «Қадимги рассом «Гефестнинг зариф болғаси» билан қадимий диний йўқ қилганидек, Сўғднинг антик даврдан сўнгги санъатининг охирларида ҳам халқ шеърятини ва дostonлари образлари илоҳларнинг сирли кучларига ҳақиқий, дунёвий маъно берган»[6].

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results)

Фалсафа ва дин тарихи билан шуғулланган кўплаб олимлар исломгача давр ижтимоий-тарихий жараёнлар силсиласида катта ўрин эгаллаган зардуштийлик, монийлик ва маздакизм таълимот ва ғояларининг ворисийлиги ва жуда ўхшаш томонлари кўплигини ёзадилар. «Аш-Шахристони Зардуштийлик динидаги ал-Варрак хабарларига таяниб шундай ёзади: «Маздакийлар кўп масалаларда монийлар билан мувофиқдирлар, улар орасидаги фарқ шундан иборатки, Маздакининг фикрида ёруғлик ибтидоси эркин, онгли, бирон-бир мақсадни кўзлаб ўз таъсирини ўтказса, қоронғулик (зулмат) фақат кўр- кўрона, онгсиз ва бирон-бир мақсадсиз равишда таъсир қилади. Ёмонлик ва яхшиликнинг бирга аралашиб кетиши бу тасодифийдир, тасодифлик ва эркинлик ёмонлик босими натижасида юзага келадиган нарсалар. Табиатда учта унсур мавжуддир: сув, олов ва тупроқ, уларнинг бир-бири билан қўшилиши ҳам ижобий, ҳам салбий натижа бериши мумкин. Маздакининг фикрича инсонлар орасидаги можаролар ва нафратларнинг асосий сабабчиси бойлик ва аёллардир. Шунинг учун у, сув, олов ва тупроқдан фойдаланганларидек бойликдан ҳам фойдаланишда қулайликка эга бўлишларини, тўғри деб ҳисоблади, яъни бойлик умумий мулк бўлиб қолишини тарғиб қилди». Шарқ романтизми гоҳ маънавий, гоҳ адабий, гоҳ сиёсий, гоҳ диний-фалсафий тус олди. Унинг бадий услуби қандай бўлишидан қатъий назар, халқларнинг тарихий тақдирини ифодаловчи ижтимоий-тарихий тараққиётининг бир ифодаси бўлган.

Саъдий, Хофиз, Н.Ганжавий, Жомий ва Навоий каби у ёки бу тарзда сўфийлик дунёқараши билан боғлиқ шоирлар ижодида шарқ романтизмнинг асосий эстетик принциплари нафақат акс этган, балки шаклланган, улар ўз навбатида инсон маънавиятини чуқур кузатувчанлик билан англашга, инсоннинг илғор ижтимоий гуманистик ғояларини намоён этишига имкон яратган. Бошқа тарафдан олиб қарасак, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг бадий-эстетик фикри тараққиёти, музиканинг нафис оҳангдорлигига, умумлашган кўтаринкиликка, санъат воситаларининг символикликлигига, ассоциативлигига ва метафорага бойлигига олиб келди. Буларнинг барчаси

инсонлар ўртасидаги нозик муносабатларни очишга қаратилган эди. Ўрта Осиё шоир ва ижодкорлари тасаввуфнинг мистик кўланкасини четга суриб, ўз даврининг бадий тафаккури оқимида, халқ анъаналарига ва ахлоқий-эстетик идеалларига таянган ҳолда, реал олам ва инсоннинг гўзаллигини тараннум этиб, ҳаёт лаззатларидан баҳра олишни тарғиб этганлар. Шуларнинг барчаси ўлароқ шундай гўзал романтик асарлар яратилганки, уларнинг аҳамияти маҳаллий чегаралар доирасидан чиқиб, Шарқ халқлари яратган ўлмас асарлар даражасига етди.

Ю.Борев таъкидлаганидек: Романтизми тўфонгача ва тўфондан кейинги ижтимоий бўронлар, ғалаёнлар муҳити яратди. Бу эркинлик, тенглик ва биродарлик тамойиллари асосида жамиятни оқилона ўзгартириш имкониятига бўлган умид ва умидсизликларнинг натижаси эди. Романтизм ёвузликнинг ўлмаслиги ва унга қарши курашнинг абадийлиги концепциясини илгари сурди: ёвузликка қарши курашиш, унинг дунёнинг мутлақ ҳукмдори бўлишига йўл қўймас ҳам, бу дунёни тубдан ўзгартира олмайди, ёвузликни бутунлай йўқ қила олмайди. Романтизмнинг умумлаштириш тамойили шеърятнинг субъективлиги билан шулаланган идеаллаштириш бўлган. Романтизм замонавий воқеликка абадий идеаллар нуктаи назаридан [7], «инсоният тарихининг кенг ва юксак нуктаи назаридан» ёндашади [8].

Шарқ романтизмга фалсафий-эстетик ҳодиса сифатида тўлақонли таъриф бериш учун ҳеч бўлмаганда Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг бадий-эстетик ва ижтимоий-ахлоқий тажрибаларини умумлаштирган илғор фалсафий қарашларни қисқа ҳолда бўлса-да кўриб чиқиш муҳим. Умумий йўналишида ғоявий характер касб этган Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг фалсафий-эстетик тафаккури жуда чуқур рационал ғоялар ва низом, қоидаларга эга, улар эса ўз навбатида, Шарқ романтизми эстетикасида гуманистик тенденцияларнинг тасдиқланишида катта роль ўйнаган.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations)

Шарқ романтизми Европа романтизми билан кўп ўхшаш бўлган умумий жиҳатлардан фарқли равишда, яна ўзига хос мураккаб хусусиятларга эга. Агар Европа романтизмнинг ёрқин намоён бўлиш шакллари XVIII аср охирлари ва XIX аср бошларига тўғри келса, Шарқ романтизми янада чуқурроқ негизларга эгадир. Мусулмон даврига қадар маънавий обидалар ва деворга битилган расмлар, Фирдавсий, Низомий, Навоий, Жомий, Фузулий ва бошқаларнинг асарлари, хусусан шарқ миниатюралари Шарқ романтизми нафақат конкрет тарихий ҳодиса, балки дунёни билишда ўзига хос услуб ва анъанага айланган ҳодиса эканлигидан далолат беради. Диссертациянинг кейинги бобларида бу хусусида батафсил баён этилади. Шу билан бир қаторда, Шарқ романтизмнинг нафақат Европа романтизмга ўхшаш жиҳатлари, балки ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжудлиги исботланган.

АДАБИЁТЛАР

1. Ҳамидулла Болтабоев, Маҳкам Маҳмудов. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. 1-жилд: Қадимги давр. /— Т.: "MUMTOZ SO'Z", 2012. — 5 бет.
2. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. Т.: "NOSHIR". 2013, 3-бет.
3. Moziydan Sado. Илмий-амалий, маънавий-маърифий журнал/. Б.Каримов. Вамбери – ўзбек шеърятига ошuftа қалб. 2.(62). 2014, 32-бет.
5. Роль искусства в процессе исторического формирования государственности Узбекистана. Сборник статей. Ташкент.: «SAN»AT», 2007, С.10.
6. Маковельский А.О. Авеста. – Баку: АН Азерб. ССР, 1980. Стр. 40-41.
7. Г.А.Пугаченкова, Л.И.Ремпель. История искусств Узбекистана. С.178.
8. Юрий Борев. Эстетика. М.: Политиздат, 1988, 368-стр.
9. Шлегель Ф. Эстетика, философия, критика. В 2-х т. М., 1983, т.1, с. 300

УДК: 37.013.2

Faxri HAMIDOV,
Jizzax politexnika institute assistenti
E-mail: faxri_hamidov@gmail.com

O'zMU Jizzax filiali dotsenti, p.f.n. Alimov N.N taqrizi ostida

THE FUNDAMENTALS OF FORMATION OF STUDENTS' ENGINEERING COMPETENCE OF TECHNICAL UNIVERSITY

Аннотация

This article focuses on the problem of formation of engineering competence of students of technical universities, as well as provides information on the future study of the practice of formation of engineering skills of students of higher education in the country.

Key words: competence, competency, knowledge, ability, skill, training, engineering education, engineering competence.

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНЖЕНЕРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Аннотации

Данная статья посвящена проблеме формирования инженерной компетентности студентов технических вузов, а также предоставляет информацию о дальнейшем изучении практики формирования инженерных навыков студентов высших учебных заведений в стране.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, знания, способность, умение, умение, подготовка, инженерное образование.

TEXNIKA OLIY O'QUV YURTI TALABALARINING MUHANDISLIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH ASOSLARI

Аннотация

Ushbu maqola texnika oliy o'quv yurtlari talabalarining muhandislik kompetentligini shakllantirish muammosiga qaratilgan bo'lib, shuningdek unda kelgusida mamlakatimiz ta'lim tizimida oliy o'quv yurtlari talabalarining muhandislik ko'nikmalarini shakllantirish amaliyotini o'rganish bilan bog'liq ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: kompetentlik, kompetentsiya, bilim, qobiliyat, mahorat, bilim, qobiliyat, tayyorlik, muhandislik ta'limi

Kirish (Introduction). Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ro'y berayotgan o'zgarishlar, rivojlanayotgan bilimlar iqtisodiyotda innovatsion faoliyatni keltirib chiqaruvchi vosita sifatida texnik universitetlarning rolini oshirish zaruriyatini keltirib chiqardi va ta'lim sohasidagi o'zgarishlarga olib keldi.

XX asr boshlariga kelib, texnik ta'limning turli xil turlari shakllantirilib, faoliyat turlari va texnologiyaning turli sohalari xizmat ko'rsatishda muhandislar tayyorlash bilan shug'ullanildi. Ilmiy-texnik taraqqiyot texnika oliy o'quv yurtlarining jamiyat tomonidan talab qilinadigan malakali mutaxassislar tayyorlash muammolarini amaliy yechishda muhimligini aniqladi. Texnik oliy o'quv yurtlari tizimini yaratish muhandislik ta'limi rivojlanishidagi muhim bosqich bo'ldi. Texnik oliy o'quv yurtlari - bu hozirgi davrda ilmiy ishlab chiqarish, atrof-muhit muhandisligi va ijtimoiy faoliyatning ma'muriy sohalar uchun mutaxassislar tayyorlash uchun chaqiriladigan oliy texnik o'quv yurtining shakli demakdir.

Globalashuv jarayonlarida zamonaviy bilimlarning texnologik ehtiyojlari muhandislik ta'limiga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirtirmoqda. Bu esa muhandisning tor doiradagi mutaxassislikka oid ilmiy-texnik va muhandislik predmetlariga nisbatan kengroq bo'lgan ko'lamdagi tayanch kompetensiyalarni egallashini talab etadi. Fundamental va amaliy bilimlar, zamonaviy texnologiyalarning kombinatsiyalari, va eng asosiysi, ulardan amaliy maqsadlarda samarali foydalanish muhandis innovatsion faoliyatining asosiy mezoniga aylanmoqda. Buning natijasi sifatida muhandislik ta'limida ham yangi yondashuv shakllanmoqda.

Bunday zamonaviy sharoitda texnika yo'nalishi bo'yicha mutaxassis tayyorlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Muhandislik ishlarining bugungi kundagi faoliyati juda qiyinlashib bormoqda, shuning uchun zamonaviy muhandisga qo'yilgan talab ham oshishi tabiiy. Mutaxassisning bilim ko'lami va hajmi ortishi nostandart fikrlashni, kasbiy faoliyat sifatining ortishi, kasbiy masalalarni yechish jarayonida ijodiy yondashishga imkon beradi. Demak, zamonaviy mutaxassis kadrni tayyorlash bugungi kunda jamoatchilik va ishlab chiqarish munosabatlarini qanoatlantiribgina qolmasdan balki bo'lajak mutaxassis shaxsiga qo'yiladigan quyidagi talablarni ham o'zida jamlashi kerak:

- yangi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga moslashishi;
- mustaqil ravishda nostandart kasbiy holatlarning yechimini topa olishi;
- ijodiy fikrlash va harakat qilish;

Muhandislik, fan, texnika va matematika iqtisodiyotning bilimiga asoslangan mavqei ta'minlash uchun e'tiborga olinishi zarur bo'lgan eng muhim sohalaridir. Muhandislik mutaxassisliklari bitiruvchilariga nafaqat texnik va ilmiy sohada talab kuchayibgina qolmay, balki biznes, moliya, menejment, siyosat, ijtimoiy fanlar va boshqalar sohalarida ularga talab oshib bormoqda.

Muhandislik ta'limi sohasidagi tadqiqotlar, xoh u oliy ma'lumot bo'lsin, xoh maktablardagi ta'lim bo'lsin, zamonaviy o'qitish dasturini ishlab chiqish, muhandislik ta'limi va o'qitishni malakali o'qitishni ta'minlash, shuningdek, kasbiy vaziyatda bitiruvchilarning muammolarini hal qilish uchun muhimdir [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review)

Muhandislik ta'limi sohasidagi tadqiqotlar (intellektual tadqiqotlar) yangi intizomiy yo'nalishdir. Xususan, pedagogika, psixologiya va ijtimoiy fanlar sohasidagi tadqiqot metodlari muhandislik ta'limi sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarni axborotlashtirish uchun muhimdir [2]. Muhandislik, tabiatshunoslik va matematik ta'lim sohasidagi mutaxassislar globalizatsiya va transkontinental biznes, barqaror dizayndagi katta muammolar, maktab o'quvchilari orasida muhandislikka qiziqishning pasayishi, texnik xizmat ko'rsatish kabi muhandislik ta'limiga e'tiborni qaratadigan turli sabablarni birinchi o'ringa qo'yishdi. Bu va boshqa sabablar o'quv dasturlari va muhandislarni o'qitish va o'qitish uslubida tub o'zgarishlarni talab qiladi [3].

Texnika oliy o'quv yurtida yoki muhandislik kollejlari muhandislik ta'limi, pedagogik qo'llab-quvvatlash, targ'ibot faoliyati, tadqiqotlar va o'quv dasturlarini ishlab chiqish markazlari va bo'linmalari AQShda 1990 yildan beri keng tarqalgan.

Kasbiylik - bu mahorat, bilim va qadriyatlarining sifat jihatidan har xil modellarining bashorat qilinadigan ketma-ketligidan o'tishni anglatadi.

Kompetentsiyaga birdaniga erishilmaydi va S. Male va boshqalarning ishlarida tasvirlanganidek, bosqichma-bosqich erishiladi. [4].

Kompetensiya –muayyan fan bo'yicha talaba egallagan nazariy bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik hayotida duch keladigan amaliy va nazariy masalalarni yechishda foydalanib, amaliyotda qo'llay olishdir.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ta'limda kompetensiyaga asoslangan yondashuv ta'lim va tarbiya sifatini boshqarishda asosiy tarkibiy qism sifatida muhim rol o'ynaydi. Ilm-fan sohasida kompetensiyaga asoslangan yondashuv doirasida izlanishlar asosan kompetensiya va ta'lim mazmuni o'rtasida bog'liqlik mavjudligiga qaratilgan. Ilm-fan va ishlab chiqarish turli xil kasbiy faoliyat turlarini yetarli darajada biladigan, yuqori ma'lumotli, boshqaruv, aloqa, o'z-o'zini tarbiyalash madaniyatiga ega bo'lgan, ilm-fanning tegishli sohalarida operatsion bilimga ega, o'zgarishga tayyor mutaxassislarni talab qilmoqda. Universitet bitiruvchilarini, shu jumladan texnik kasbga tayyorlashga qo'yiladigan zamonaviy talablar, ta'limning yaxlit yakuniy natijasiga erishishni nazarda tutadi, bu esa bitiruvchining asosiy kompetensiyalarini shakllantirish umumlashtirilgan bilim va ko'nikmalar, universal qobiliyatlar va birliklarning birligi sifatida qaraladi.

Kasbiy kompetensiyaning turlarini o'rganish so'nggi paytlarda oliy o'quv yurtlarining muhandislik soha o'qituvchilari uchun katta qiziqish uyg'otmoqda. Bunday olimlar sirasiga A.V. Gamov, V.N. Pelevin, E.P. Vox, S.V. Frolova, S.V. Savelyeva, E.B. Ertskina va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin. Olimlarning fikriga ko'ra, kompetentlikka asoslangan yondashuv bu yangi ta'lim sifatiga erishish yo'lidir. U ta'lim jarayonidagi o'zgarishlarning yo'nalishini, uning ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi [5].

Adabiyotlarda "kompetensiya" tushunchasining keng talqini mavjud bo'lib, u ko'pincha intuitiv ravishda yetarli darajadagi malaka va kasbiylikni ifoda etish uchun ishlatiladi. Biroq, kompetentli va malakali mutaxassisning bir biridan farqi shundaki, kasbiy kompetentli mutaxassis nafaqat ma'lum darajadagi bilim, ko'nikma va mahoratga ega, balki ularni ishda amalga oshirish qobiliyati va xohishiga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Qobiliyat shaxsning kasbiy faoliyatini, kasbiy malakalarini qadriyat sifatida o'z kasbiga bo'lgan munosabatini sifatli amalga oshirish uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Kompetentli mutaxassis o'z kasbining mavzusidan tashqariga chiqq olishi va o'zini rivojlantirish uchun ijodiy salohiyatga ega bo'lishi kerak. Shu bilan birga, kompetentlikka asoslangan yondashuv o'z-o'zini aniqlash madaniyatiga asoslangan hamdir (o'z-o'zini aniqlash, o'zini

o'zi anglash, rivojlantirish qobiliyati va tayyorligini shakllantirish). Kasbiy jihatdan rivojlanib, bunday mutaxassis o'z kasbida yangiliklarni yaratish imkoniyatiga ega (yangi usullar, texnikalar, texnologiyalar va hk). U qabul qilingan qaror uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishi, o'zi uchun belgilangan qiymat asoslari asosida maqsadlarni belgilashi mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yu.G. Tatur kompetentlikka asoslangan yondashuv yordamida yuqori kasbiy ma'lumotga ega bo'lgan mutaxassisni tayyorlash natijalarini tavsiflashga urinib quyidagi ta'rifni beradi: **"kompetensiya"** - bu ma'lum bir sohada muvaffaqiyatli faoliyat olib borish uchun o'z salohiyatini (bilim, ko'nikma, tajriba, shaxsiy fazilatlar va boshqalarni) amalga oshirish istagi va qobiliyatini (tayyorligini) tavsiflovchi shaxsning ajralmas xususiyati" [6].

I.A. Zimnyaya muhandislik-texnika universiteti bitiruvchisini kasb-hunarga tayyorlash sharoitida kompetensiyaning eng maqbul ta'rifini ta'kidlab o'tadi. U kompetensiyani shaxsiyat xususiyatlarining yaxlit xarakteristikasi, universitet bitiruvchisini ma'lum yo'nalishlarda (kompetensiyalarda) faoliyat yuritishga o'rgatish natijasi sifatida tushunadi. Qobiliyat - bu vaziyatli kategoriya, chunki u har qanday faoliyatni muayyan kasbiy (shu jumladan muammoli) vaziyatlarda amalga oshirishga tayyorligida ifodalanadi [7]. Shunday qilib kompetensiya shaxsga yo'naltirilgan faoliyatda namoyon bo'ladi va shuning uchun u universitet bitiruvchisida shakllangan ko'nikmalar majmuasi (bu kompetensiyani integral tarzda aks ettiradi) va uning har xil ishlab chiqarish vaziyatlarida namoyon bo'ladigan o'ziga xos xulq-atvor reaksiyalari asosida baholanadi. Agar biron bir kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun ichki resurslar etarli bo'lmasa, talaba resurslarni tashqaridan safarbar qila oladi.

Kompetentlikka asoslangan yondashuv sharoitida ta'lim jarayonining mohiyati vaziyatlarni yaratish va muayyan kompetensiyani shakllantirishga olib kelishi mumkin bo'lgan harakatlarni qo'llab-quvvatlashdan iborat. Shu bilan birga, muhandisningkasbiy kompetensiyasi, uning bozor sharoitida ishlash qobiliyatini aniqlaydigan va natijada erishishga imkon beradigan, muhandisning ko'chma kasbiy va malakaviy, ijodiy, ijtimoiy, gumanitar va shaxsiy ko'nikmaari to'plami sifatida qaralishi mumkin.

Bo'lajak muhandisning kasbiy va malakali shaxsga aylanishi uchun unda samarali, o'zgaruvchan kasbiy faoliyatga undaydigan ongni shakllantirish kerak. Muhandisning tafakkuri u nafaqat muhandislik faoliyatini nafaqat mavjud g'oyalari darajasida, balki ilmiy-texnikaviy, kasbiy-malakaviy va kasbiy-shaxsiy tushunchalar va toifalardagi idrok va idrok etgandagina chinakam professional bo'ladi. Bunday tafakkurni shakllantirish muhandisning kasbiy xulq-atvori haqidagi fan bo'lgan muhandislik deontologiyasining dolzarb vazifasidir.

Tafakkurda me'yoriy talablar, kasbiy me'yorlarning aks etishi muhandisga muhandis-texnik kasbini to'liqroq va yetarlicha idrok etish, unda harakat qilish, kasbiy faoliyat strategiyasi va taktikasini, rejalarini va maqsadlarini ishlab chiqish va o'z xatti-harakatlarini ongli ravishda tartibga solish imkonini beradi. Ularning yordami bilan mutaxassis o'ziga mutaxassis sifatida, ishlab chiqarish jarayonlarining boshqa ishtirokchilariga nisbatan munosabatni rivojlantiradi va shu bilan birga muhandislik kasbining barcha faktlarini baholaydi.

Ko'pincha muhandislik ta'limida mashg'ulotning asosiy maqsadi shundaki, talaba asta-sekin mustaqil bo'lib, mustaqil mashg'ulot o'rgatish o'rniga o'tdi [8]. Ba'zi o'quv vazifalari talabalarga mashg'ulot uchun zarur bo'lgan intellektual jarayonlarni tezroq o'zlashtirishlariga yordam beradi [9]. Muvaffaqiyatli o'qitish strategiyasi vazifaga mos keladigan aniq ko'nikmalarni mashq qilishni o'z ichiga olishi mumkin (bilim jihati). Talabalar, ehtimol, o'zlari egallagan

ko'nikmalarni (metakognitiv jihatlarini) olish va boshqarish bo'yicha aniq ko'rsatmalar berishlari, shuningdek, nima uchun va qanday qilib ular egallagan ko'nikmalar ishlayotganligini tushuntirishlari mumkin [10].

Muhandislik kasb sifatida tobora mavqe topib, keng imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Shunday qilib, o'qituvchilarning vazifasi talabalarni muhandislikka kasbi talablariga tayyorlash.

M. Tarafdarning ilmiy izlanishlarida muhandislik kompetentsiyaning ish tarkibiy qismlari quyidagicha tavsiflangan [11]:

1. *Texnik bilimlar bazasi.*

2. *Kooperatsiya* (aloqa tarmoqlari, elektron pochta, veb-kameralar, fayllarni sinxronlashtirish uchun dasturiy ta'minot, ko'p foydalanuvchi muharrirlari, Wiki, shifrlash uchun dastur va hamkorlikning vakolatlarini rivojlantiradigan portallar).

3. *Bilimni boshqarish* (bilimlarni saqlash, firmalar o'rtasida almashinuv, ilmiy, bilimga kirish)

4. *Moslashuvchanlik* (tashqi sharoit va ichki talablarga javoban ular orasidagi muvozanatni o'zgartirish uchun texnik va tashkiliy moslashuvchanlik).

5. *IT / Innovatsion boshqaruv.* Bu turli xil ish elementlari muvofiqlashtirilgan va o'zaro bog'liq bo'lgan tuzilish va jarayonlardir. Shu nuqtai nazardan, IT / innovatsiyalarni boshqarish firmaning IT-resurslarini boshqarish, IT infratuzilmasini rejalashtirish va xavfsizligini ta'minlash uchun integratsiya va standartlashtirishni anglatadi.

6. *Ishbilarmonlik aloqalari.* Muhandislik texnologiyalari bo'yicha mutaxassislar biznes rahbarlari bilan va ko'pincha kompaniyaning mijozlari va yetkazib beruvchilari bilan birgalikda ishlashlari kerak. Bundan tashqari, biznes rahbarlari mahsulot va jarayonlarni takomillashtirish texnologiyalari imkoniyatlarini tushunishlari kerak.

Muhandislik kompetentsiyasi yuqorida sanab o'tilgan muhandislik kompetentsiyasining barcha oltita elementlarining kombinatsiyasini o'z ichiga oladi. Shartli ravishda ularni quyidagilarga ajratish mumkin: intellektual kompetensiya, fizika va texnologik kompetensiya va shaxslararo kompetensiya.

Texnik kompetensiya firmaning texnik yo'nalishini bilish va maqsadlarga erishish uchun foydalanish vositasi sifatida bog'liqdir (masalan, qazib olish sanoati). Texnik kompetensiya ma'lum texnik yo'naltirilgan bilimlarni yaratish, saqlash / qazib olish, uzatish va ulardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Masalan, burg'ulash uskunalar, nasoslar, filtrlar, aralashmaning tarkibi, neft qazib olish uchun yotqizilgan suv quyish, moyni tashish uchun tayyorlash ko'rsatkichlari, uskunaning ruxsat etilgan korroziyasi.

J. Uolter, S. Chang, N. Kellam [12-13] asarlarida muhandislik kompetentsiyasi murakkab tizim bo'lib, unda aniq tayyorgarlikdan tashqari ta'sir doirasi talabalarning kasbiy muhandis sifatida rivojlanishiga yordam beradi.

Kompetentsiyaning quyidagi uchta shakli o'rganilayotgan kompetensiya to'g'risida ishonchli g'oyani taqdim etadi:

➤ kompetentsiyalarni shakllantirishning kontekstli modeli mashg'ulot jarayonlarining qiyin tabiatini aks ettiradi;

➤ tuzilmani ko'rib chiqish yettita kompetentsiyani ifodalaydi (moslashuvchanlik, o'zaro ta'sir, rejalashtirish, kasbiy voqelik, shaxsiyat, ijtimoiy sharoit va texnik savollar);

➤ mashg'ulotning qiyin jarayonlarining uchta xususiyatini (klasterlarning qiyin ta'siri, natijalarning noaniqligi, mashg'ulotlar natijalarining kontekstga bog'liqligi) kuzatib boradi [14].

Umuman murakkab tizim sifatida kompetentsiyani egallash bu maqsadli o'qitish bilan bog'liq bo'lmagan kasbiy sohada ishlash uchun muhim bo'lgan tasodifiy malakava qobiliyatidir. Muhandislik talabalari ushbu malakalarga an'anaviy ta'lim shakllari va rasmiy o'quv jarayoni atrofida boshqa elementlarning qiyin o'zaro ta'siri orqali erishadilar.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations)

Shunday qilib, biz bilimlarimizni jamlab muhandislikka yo'naltirilgan kompetentsiyani odatda bir-birini to'ldiruvchi ikkita qismdan iborat va yaxlit xarakterga ega degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shu sababli, muhandislik ishchilarining malakasini va shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirish va takomillashtirish uchun ularni vaqti-vaqti bilan tekshirish kerak. Keng qamrovli diagnostika tizimi muhandis kadrlarning zarur shaxsiy va malakaviy xususiyatlarini baholashga va subyektlarning muhandislik kompetentsiyalari to'g'risida har tomonlama xulosa qilishga imkon beradi.

Ta'limni kompetentsiyaga asoslangan yondashuv asosida shakllantirishda biz o'qitishning yaxlit fundamental va amaliy yo'nalishini ta'minlashimiz kerak.

Bularning barchasi kompetentsiyalarni shakllantirish, o'zgartirish va qo'shishga, kelajakdagi mutaxassislarning kasbiy kompetentlik tarkibi va tuzilishini aniqlashga yordam beradi.

Shunday qilib, muhandislik kompetentsiyasi vazifaviy ijtimoiy yo'nalishning tarkibiy qismlarini o'z ichiga olishi kerak, ular umuman mutaxassis shaxsining amaliy shakllanishi va rivojlanishini belgilashi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Uayt R.M. K-12 muhandislik ta'limi standartlari. Milliy muhandislik akademiyasi: Vashington, DC, AQSh. 2010. R. 148.
2. Streveler R., Smit K.A. Muhandislik ta'limida jiddiy tadqiqotlar. Muhandislik ta'limi jurnali. 2006 yil 95. No. 2. B. 151.
3. Borrego M., Bernxard J. Xalqaro bog'liq bo'lgan tadqiqot sohasi sifatida muhandislik ta'limi tadqiqotlarining paydo bo'lishi. Muhandislik ta'limi jurnali. 2011. jild 100. No 1. B. 14-47.
4. Man S.A. umumiy muhandislik vakolatlari: ko'rib chiqish va modellashtirish yondashuvi. Ta'lim tadqiqotlari va istiqbollari. 2010. jild 37. yo'q. 1. B. 25.
5. Radkliff D.F. Innovatsiya bitiruvchi muhandislar uchun meta atribut sifatida. Xalqaro muhandislik ta'limi jurnali. jild 21. yo'q. 2. 2005. B. 194-199.
6. Uolter J., Sochacka NW, Pawley AL Interpretive Engineering Engineering Research-da ma'lumot almashish: tadqiqot sifati nuqtai nazaridan qiyinchiliklar va imkoniyatlar. Muhandislik ta'limidagi yutuqlar. 2016. jild 5. No 2. B. 23-45.
7. Uolter J. Sifatli tadqiqot sifati: Ko'p uslubiy nuqtai nazardan hamkorlikdagi so'rov. Muhandislik ta'limi jurnali. 2017. jild 106. No 3. B. 398-430.
8. Kellam N.N. va boshq. Bilishning bog'langan usullari: Talabalarning muhandislik faoliyatida hissiyotlarning rolini ochib berish. Amerika muhandislik ta'limi jamiyati yillik konferentsiyasi materiallari (2017 yil 25-28 iyun). Solt Leyk Siti: ASEE yillik konferentsiyasi va ko'rgazmasi, 2017. B. 172.
9. Bernhard J., Baillie C. Muhandislik ta'limi bo'yicha tadqiqotlar sifati standartlari. Xalqaro muhandislik ta'limi jurnali. 2016. jild 32. yo'q. 6. P. 2378-2394.

10. Lima R.M. Sanoat va muhandislik menejmentining professional profilini aniqlash: ish e'lonlari asosida uzunlamasına o'rganish. Ishlab chiqarish. 2017. jild 27. B. 1-15.
11. Voh E.P. Mustaqil bilim faoliyatida bo'lajak muhandislarda grafik kompetentsiyalarni yaratish: Muallifning avtoreferati. dis. ... pedagogika fanlari nomzodi. - Yekaterinburg, 2008. – 27b.
12. Ertskina E.B. Muhandislik ta'limi talablariga javob berish dizayni va muhandislik kompetensiyalarini yaratish: Avtoref. dis. ... Cand. ped. fanlar. - Krasnoyarsk, 2009. - 22 b.
13. Zimnyaya I.A. Kompetentli yondashuv. Ta'lim muammosiga zamonaviy yondashuvlar tizimida uning tartibini qanday qilib o'zgartirish kerak? (nazariy va uslubiy jihat) // Oxirgi kunda oliy ta'lim. - 2006. - № 8. - 20-26 betlar.
14. Savelyeva S.V. Texnika oliy o'quv yurtida da bo'lajak muhandislarning axborot kompetentsiyasini yaratadi: Avtoref. dis. ... Cand. ped. Fanlar: - Chelyabinsk, 2010. - 24 b.

Фатхулла ХИКМАТОВ,
Тошкент давлат техника университети
Сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: fatkhulla_xikmatov@mail.ru

ЎЗМУ сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) Исанова Г.Т. тақризи асосида

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ ВА СИЁСИЙ РИСКНИ БОШҚАРИШНИНГ УСТУВОР ЎЎНАЛИШЛАРИ (Ўзбекистон мисолида)

Аннотация

Мақола сиёсий риск ва стратегик режалаштириш соҳасида сиёрий рискларни олдини олиш таҳлилига бағишланган. Асосий эътибор Сиёсий риск хавфсизликнинг таъминланишида режалаштириладиган ва ижро этиладиган фаолиятнинг, сиёсий қарорларни қабул қиладиган субъектларнинг бошқарув фаолиятига доимий эътибор қаратиш лозимлиги ҳақида хабар беради. Охириги айтиб ўтилганларнинг самарадорлиги нафақат субъектнинг оптимал танловни амалга ошириш қобилиятидан, балки ҳар хил турдаги назарий, ташкилий ва методик инструментларнинг самарали қўлланишига ҳам боғлиқ кўриб чиқилади. Шунингдек Ўзбекистонда стратегик бошқариш соҳасида сиёсий рискларни бошқариш асосларини назарий ва амалий жиҳатдан ёритишга бағишланган.

Калит сўзлар: сиёсий хавфсизлик, сиёсий риск, "соф" рисклар, амалий рисклар, сиёсий рискни бошқариш, риск мониторинги, риск прогнози, бифуркация, стратегик режалаштириш.

PRIORITY AREAS OF NATIONAL SECURITY AND POLITICAL RISK MANAGEMENT (on the example of Uzbekistan)

Abstract

The article is devoted to the analysis of political risk prevention in the field of political risk and strategic planning. The main emphasis is on the fact that political risk is the need to constantly pay attention to the management activities of the subjects making political decisions, to the activities that are planned and implemented in the field of security. The effectiveness of the latter is considered not only in connection with the ability of the subject to make the optimal choice, but also in connection with the effective use of various types of theoretical, organizational and methodological tools. It is also devoted to theoretical and practical coverage of the basics of political risk management in the field of strategic management in Uzbekistan.

Key words: political security, political risk, "pure" risks, practical "risks" political risk management, risk monitoring, risk forecast, bifurcation, strategic planning.

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТЬЮ И ПОЛИТИЧЕСКИМИ РИСКАМИ (на примере Узбекистана)

Аннотация

Статья посвящена анализу предотвращения политических рисков в сфере политического риска и стратегического планирования. Основной акцент делается на том, что политический риск-это необходимость постоянно обращать внимание на управленческую деятельность субъектов, принимающих политические решения, на деятельность, которая планируется и осуществляется в сфере обеспечения безопасности. Эффективность последнего рассматривается не только в связи со способностью субъекта сделать оптимальный выбор, но и в связи с эффективным применением различных видов теоретического, организационного и методического инструментария. Она также посвящена теоретическому и практическому освещению основ управления политическими рисками в сфере стратегического менеджмента в Узбекистане.

Ключевые слова: политическая безопасность, политический риск, "чистые" риски, практические" риски управление политическими рисками, мониторинг рисков, прогноз рисков, бифуркация, стратегическое планирование.

Кириш. Сиёсатда сиёсий ҳокимият масаласи, яъни у кимга тегишли, ким унга даъвогар, кимдан кимга ўтиши, энг муҳим масалалар саналади.

Замонавий жамиятда содир бўлаётган мураккаб жараёнлар табиий молиявий сиёсий, экологик ва б. рисклар билан боғлиқ бўлиб хавфларнинг микдори ошиши билан тавсифланади. Кўп ҳолларда давлат сиёсати ёки дастурини амалга ошириш фаолият натижаларига тўғридан тўғри ёки бевосита таъсир этувчи қатор негатив омиллар билан боғлиқ. Шаҳар ёки минтақаларда йирик инвестицион лойиҳаларни амалга оширишда ҳам риск келиб чиқади. Шу боис қарорларни ишлаб чиқиш билан бирга улар билан боғлиқ бўлган рискларни ўрганиш ва

таҳлил этиш керак бўлади, уларнинг муқобил вариантларини ўрганиш ҳам тавсия этилади. Барча ушбу муаммоларнинг олдини олиш учун ташкилотларда, шу қаторда давлат сектори таркибида ҳам ҳимоя тизимини яратиш, алоҳида шароитлар ва аниқ ташки муҳитда хавфсизлик ҳолатини таъминлаш масалаларини ўрганиб бориш зарур.

Табиийки, барча хавфларни кўра олишнинг иложи йўқ, бироқ рисклар устидан моҳирона бошқарув уларнинг хавфини талаб даражасигча тушуриш имкониятини беради.

Сиёсий рискни бошқаришнинг моҳияти ва унинг асосий технологик босқичлари. Риск ижтимоий

феномен сифатида Г.Алмонд, С.Верба, С.Барр, Т.Р.Гарр, А.И.Ковлер, Г.С.Котажан, А.И.Соловьев[1] ва бошқалар томонидан баён қилинган. Ўзбекистонлик сиёсатшуносларнинг сиёсий рисклар назариясига нисбатан қизиқиши ўтган асрнинг 90-йиллари бошларида пайдо бўлган, ўшанда мазкур мавзу бўйича илк мақолалар босилиб чиққан ва турли илмий тадқиқотлар бажарилган эди, уларда сиёсий рисклар муаммолари у ёки бошқа даражада таҳлил қилинган. Умуман олганда, ҳали ҳам илгаригидек мамлакат тадқиқотчилари олдиди хориздаги тадқиқотларида сиёсий рисклар назарияси амал қилган бир неча ўн йилликлар давомида тўпланган назарий ва амалий материални бир тизимга солиш ва танқидий жиҳатдан идрок этиш вазифаси турибди.

Сиёсий риск деганда, одатда, сиёсий фаолиятнинг натижаси ноаниқлиги ва мағлубият юз бергани ҳолдаги эҳтимол тутилган нохуш оқибатлардан иборат вазиятчи тавсифномаси тушунилади. Бунда сиёсий риск амалда воқеликнинг ўзида ҳам бўлмайдиган муваффақиятнинг тўлиқ, (100%) кафолатларини истисно этади. Шу сабабли ҳар қандай сиёсий ечимда ёки қарорда рискнинг муайян улуши иштирок этади^[2]. Риск мабодо сиёсат субъектлари фаолияти юксак профессионализм, ваколатлилик, қабул қилинган қарорлар оқибатларини пухта ва далилли прогноз қилиш билан тавсифланганида минимумгача камайтирилиши мумкин. Сиёсий риск тушунчаси нафақат политологик маънода қўлланилади. У тадбиркорчилик менежментда ҳам худди шундай интенсив ишлатилади^[3]. Масалан, халқаро бизнес соҳасида ҳукмрон режим ёки ҳукумат ичидаги сиёсий вазиятнинг беқарорлиги, сиёсий тартибсизликлар вужудга келиши мумкинлиги билан боғлиқ омилларнинг салбий таъсирини ҳисобга олишни талаб қиладиган сиёсий риск ҳақида сўз кетади.

Ш.Кент фикрича, сиёсатчиға қарор қабул қилишга нисбатан таҳлилчиға уни огоҳлантириш осонроқ. Бу шуниси билан боғлиқки, таҳлилчи қоғоз билан ишлайди, сиёсатчи билан таҳлилчилар ўртасида масъулият юзасидан катта фарқ бор, агар таҳлилчи қоғозларни таҳлил этиб, уни сиёсатчиға кўрсатса, сиёсатчи у бўйича тегишли қарор қабул қилиши керак бўлади, қарор эса амалий чораларни қўллашни белгилайди, чоралар эса ресурслар ёрдамида тадбиқ этилади, шу боис сиёсатчи учун хато қилиш қимматга тушуши мумкин^[4].

Яна бир бор вақт омилини таъкидлаб ўтиш лозим. Р.Жонс огоҳлантиришни на эрта вақт, ва на кеч узатиш керак эмас^[5], деб таъкидлайди. Ҳар бир огоҳлантиришнинг ўз вақти бўлади, сиёсатчи билан ишлайдиган таҳлилчи буни яхши билади. Бу фикр МДХ мамлакатлари учун ҳам жиддий, чунки уларда тактик вазифалар ва тактик лойиҳалар устунлик қилмоқда.

Ж.Девис фикрича, таҳлилчилар стратегик огоҳлантириш соҳасида қуйидагиларға эътиборларини кучайтиришлари керак: маълум бўлиши мумкин бўлган ва номаълум бўлиши мумкин бўлган маълумотларни фарқлай олиш. Таҳлилчилар тўсатдан содир бўлиши мумкин бўлган ҳолатни қандай олдиндан билиш мумкинлиги юзасидан бош қотиришлари керак; муқобил таҳлил ташқи экспертиза, мураккаб саволлар тўсатдан содир бўлиши мумкин бўлган воқеалардан огоҳлантиришда қўл келади; таҳлилчи қарор қабул қилиш жараёни, раҳбарлар бугун нима билан бандлиги тўғрисида кўпроқ маълумотларға эга бўлиши керак, бу стратегик жиҳатдан тўғри огоҳлантиришға ёрдам беради^[6].

Совет Иттифоқининг емрилиши АҚШ рисклари рўйхатининг ўзгаришиға сабаб бўлади, илгари эса бутун разведка ва аналитикларнинг легиони ушбу ишда банд эди, шу билан бирға ядровий ихтилоф rischi йўқолади. Биринчи даражаға локал ихтилофлар чиқади.

Бутун рисклар каторида гуруҳий зўравонлик ҳам ўрин олган. М.Пинчон гуруҳларда қарор қабул қилиш, фаолият юритиш, меъёрлари муаммоларини ўрганади^[7].

Одамлар жиноий гуруҳға аъзо бўлиб, престиж, ижтимоий қўллаб-қувватлашға эришади.

Зўравонлик 3 омил кесишувида вужудға келади: зўравонликни амалға оширувчи индивид; зўравонликни рағбатлантирувчи шароитлар; зўравонликка рухсат берувчи атроф-муҳит.

Ўз навбатида рискларни баҳолаш 3 асосий функцияни бажаради: потенциал жиноятчини аниқлаш; мазкур жиноятчи томонидан мазкур вақтда содир этаётган зўравонлик (жиноят)ларидан келиб чиқадиган риск; ҳам субъект, ҳам рискларни менежменти^[8].

Афсуски, бундай баҳолаш жараёнлари ҳали тўлиқ шаклланмаган. Шунинг учун аниқ фактларға катта эътибор қаратилади. Масалан, зўравонлик субъекти тўғрисида маълумот тўплаш унинг хулқ-атворини, имкониятидаги ҳужумларини аниқлашға ёрдам беради. Бу қуйидаги ҳаракатлар бўлиши мумкин: субъект ўз мақсадиға нисбатан бўлган манфаатларини ифодалайди; субъект ўз мақсади билан муомилада бўлади, ёки у тўғрида гапиради; субъект ўзига ёки бошқаларға зиён етказган; субъект қурул билан ишлаган ёки ҳар ҳолда унга алоқаси бор; субъект ўз мақсади томон турли вазиятларда қурол билан ёки қуролсиз яқинлашиб боради^[9].

Баҳолаш тизими 2 босқични назарда тутати. Биринчи босқичда, предмет хулқ-атворға қай даражада мослиги тўғрисида ахборот баҳоланади. Иккинчи босқичда баҳолаш қуйидаги саволға жавоб беради: субъект ҳужумни амалға ошириш учун яқинлашмоқдами ёки узоқлашмоқдами?

Сиёсий хавфсизликни таъминлашда сиёсий рискни бошқаришни оптималлаштириш муаммоси кўптомонлама кўриб чиқилиши зарур, чунки у ўз ичига катта эътиборни талаб қилувчи турли жиҳатларни (риск шартлари ва омиллари) олади. Бизнинг фикримизча, сиёсий хавфсизликни таъминлашда сиёсий рискни бошқаришни оптималлаштириш қуйидаги асосий йўналишларни камраб олиши керак деб ўйлаймиз: **сиёсий, назарий-методологик, меъёрий-ҳуқуқий, таъкилий, информациявий-коммуникатив, таҳлилий**. Уларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Назарий-методологик йўналиш учта ўзаро боғланган жиҳатда рўёбға чиқарилади. Улардан *биринчиси* сиёсий хавфсизликни таъминлашда сиёсий рискни бошқариш концепциясини қабул қилиш билан боғлиқ. Ушбу концепция эртанги ҳаёт кечадиган дунё канчалик хавфсиз бўлишини кўрсатиши лозим. Унинг асосида нотекистикни, ошиб бораётган тартибсизликни ҳамда доимий бифуркация^[10] ҳолатини вужудға келтирувчи ижтимоий жараёнларнинг, шу жумладан сиёсий жараёнларнинг, ноаниқлигини эътироф этиш ётади. Шунинг учун яна бир маротаба такорраймиз, сиёсий хавф даражаси ҳеч қачон нолға тенг бўлмайди, хавфсизлик эса ўта нисбий тушунчадир. Бундай ёндашувнинг асосий қоида сифатида қабул қилиниши рискнинг, шубҳасиз, сиёсий хавфсизликни таъминлаш бўйича фаолиятнинг атрибутив тавсифи эканлигини билдиради. Шундай қилиб, давлат ҳокимияти ва сиёсий бошқарув органлари томонидан сиёсий хавфсизликни таъминлашнинг риск (рискологик) парадигмасининг қабул қилиниши сиёсий хавфсизликка нисбатан негатив тенденциялар ҳамда омиллар таъсири даражасини пасайтириш бўйича самарали чоралар ишлаб чиқишнинг интеллектуал ва ташкилий имкониятларини оширади.

Сиёсий йўналиш. Мазкур йўналиш доирасида сиёсий рискни бошқариш самарадорлиги қуйидаги

талабларни рўёбга чиқаришга боғлиқ: сиёсий мақсадларга эришиш учун қўйилган вазифаларнинг мақсадга мувофиқлиги ва реаллиги, уларнинг тараққиётнинг конкрет даврида давлатнинг моддий ҳамда ижтимоий имкониятларига мослиги; сиёсий хавфсизликни таъминлаш воситалари ва усуллари тўғри танлаш (чунки улар доимо жамиятнинг конкрет тарихий даврда сиёсий зўрликка йўл қўйилиши ва унинг чегаралари ҳақидаги мавжуд тасаввурлари билан боғлиқ); сиёсий, иқтисодий, дипломатик ва сиёсий чоралар қўллашни мувофиқлаштириш; мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-стратегик ва бошқа табиий устуңликларини моҳирона қўллаш; рақиб давлатларнинг сиёсий тизимидаги заиф томонларини, қолаверса улардаги сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа зиддиятларни ўз вақтида аниқлаш ҳамда улардан фойдаланиш; ўз томонига иттифоқчиларнинг максимал сонини жалб этиш ҳамда уларнинг биргаликдаги ҳаракатлари яқдиллигини таъминлаш;

Шундай қилиб, таъкидлаш мумкинки, ўз миллий манфаатларини ва реал сиёсий имкониятларини (шунингдек бошқа субъектларнинг ҳам) ҳисобга олиш, бир томондан кучлар ҳаракатининг мажмуавийлиги (комплекслиги), келишилганлиги ва прагматизминини, иккинчи томондан давлатнинг сиёсий, сиёсий, дипломатик ва бошқа хатти-ҳаракатларини сиёсий хавфсизликни таъминлашнинг муҳим вазифаларига нафақат янада оптимал йўналтириш, балки сиёсий рискни янада самарали бошқариш имконини беради.

Меъёрий-ҳуқуқий йўналиш сиёсий хавфсизликни таъминлашда риск (қалтислик)ка бўлган ҳуқуқ ва у учун юридик жавобгарликнинг асосий тамойилларини белгилаб берувчи ҳокимиятнинг Республика ҳамда регионал даражасида қонунлар, фармонлар ва бошқа ҳуқуқий актлар қабул қилиш билан боғлиқ. Аммо Ўзбекистоннинг сиёсий хавфсизликни таъминлаш соҳасидаги қонунчилик базасини таҳлил этиш риск (қалтислик)нинг ҳуқуқий регуляторлари ҳозирча етарли эмаслиги ҳақида ҳулоса қилиш имконини беради.

Шунинг учун ҳам Республика даражада, ҳам вилоят даражада сиёсий хавфсизликни таъминлаш масалаларига тегишли қонунлар ва фармонларнинг нафақат ҳуқуқий экспертизасини, балки комплекс рискологик экспертизасини ўтказиш зарурдир.

Ташкилий йўналиш фаолиятни таҳлил этиш, прогноз қилиш ва мувофиқлаштириш билан шуғулланувчи структураларни яратиш ҳамда такомиллаштириш, шунингдек сиёсий хавфсизликни таъминлашда риск (қалтислик)ни кузатиш имконини берувчи коммуникациялар тизимини ривожлантириш билан боғлиқ. Ташкилий йўналиш сиёсий риск (қалтислик)ни бошқариш бўйича ўта аниқ, равшан ҳаракатлар тизимини қуришга қаратилган бўлиши керак.

Шундан келиб чиқиб, риск (қалтислик) ни таҳлил этиш, баҳолаш ва бошқариш соҳасида мутахассисларни тайёрлаш ҳамда сиёсий кадрларга қўшимча таълим бериш долзарб вазифа бўлиб турибди.

Сиёсий хавфсизликни таъминлашда сиёсий риск (қалтислик)ни бошқариш бўйича мутахассисларни профессионал даражада тайёрлаш давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари учун бошқарувчи кадрларни етиштириб берувчи олий ўқув юртларида ёки ихтисослашган илмий муассасаларда рўёбга чиқарилиши лозим. Бундай тажриба бир қатор мамлакатларда мавжуд. Мисол учун, Англияда риск (қалтислик) менежменти институти фаолият юритиб, унда риск (қалтислик) менежерлари (риск-менежерлар) тайёрланади. Шунга ўхшаш ўқув муассасалари Канада, АҚШ ва бошқа мамлакатларда мавжуд[11]. Масалан, 1987 йилда Европа

Кенгаши Вазирлар қўмитаси томонидан риск (қалтислик) ва хавфсизлик бўйича илм-фан соҳасида Европа таълимини ривожлантиришга бағишланган дастур қабул қилинган. Ушбу дастур тавсияномаларига мос равишда 1999 йил март ойида риск (қалтислик) ва хавфсизлик бўйича илм-фан соҳасидаги мутахассисликлар рўйхатининг қуйидаги Европа малакалар градиацияси тасдиқланган: риск (қалтислик) менежери (риск-менежер), риск (қалтислик) инженери (риск-инженер), риск (қалтислик) техниги (риск-техник), риск (қалтислик) тадқиқотчиси[12].

Милий таълимдаги ишнинг ҳолатини таҳлил этиш асосида шунини таъкидлаш мумкинки, Ўзбекистонда риск (қалтислик) ва хавфсизлик соҳасида кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ вазият сўнгги йилларда яхши томонга ўзгармаганган.

Шу билан бир қаторда сиёсий хавфсизликни таъминлашда риск (қалтислик)ни таҳлил этиш ва бошқариш соҳасида профессионал кадрларни тайёрлаш борасидаги вазият реал эҳтиёжларга мос эмас. Хусусан, сиёсий идора фаолиятида риск (қалтислик)ни пасайтириш бўйича таҳлилий ва бошқарув ишига қодир бўлган кадрларни тайёрлаш ҳамда танлаб олишнинг қандайдир илмий асосланган тизими мавжуд эмас. Шундан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон давлат ва жамият бошқарув академияси ва Мудофаа вазирлиги олий ўқув юртлари (мисол учун, Олий Мактаб ва ЎзМУ) базасида риск (қалтислик)ни бошқариш бўйича мутахассислар таълимини ташкил этиш зарур.

Ахборот-коммуникациявий йўналиш. У замонвий шароитларда сиёсий риск (қалтислик)ни бошқаришнинг ўта аҳамиятли элементига айланиб бормоқда. Бунга қуйидаги ҳолатлар туртки бўлмоқда: кўп сиёсий воқеалар реал вақт режимида амал қилишни талаб этади; сиёсатни медиатизация ва виртуализация этиш жараёнлари; ҳокимиятнинг деярли реал вақт режимида сиёсий воқеалар ҳақида ахборот олиш имконияти; хавфсизликни таъминлаш субъектлари ижтимоий ўзаро алоқадорликдаги ахборот оқимлари ҳажми ва тезлиги ошганлигидан келиб чиққан ҳолда сиёсий ҳолатнинг, ижтимоий онгнинг тез ҳамда қутилмаган ўзгаришларига нисбатан тезкор (оператив) ва эгилувчан хатти-ҳаракатлар билан жавоб беришга мажбур. Таъкидлаб ўтилган ҳолатлар кўп ҳолларда сиёсий кадрларнинг информациявий фаолиятини қуриш усуллари белгилаб беради, қолаверса коммуникация моделини танлашга сезиларли таъсир кўрсатади.

Таҳлилий йўналиш. Илмий экспертиза ва таҳлилий таъминотнинг бошқа шакллари сиёсий қарорларни тайёрлаш ҳамда қабул қилиш жараёнининг муҳим қисми эканлиги эътироф этилган.

Таҳлилий йўналиш сиёсий хавфсизликни таъминлашни бошқариш самарадорлигини яхшилаш имконини берувчи муҳим интеллектуал механизм ҳисобланади.

Қўриниб турибдики, аиниқса сиёсий хавфсизлик каби зиддиятли соҳада ушбу имкониятни ҳисоблаб чиқиш, уни бошқариш йўллари, усуллари ва воситаларини аниқлаш анча интеллектуал куч талаб этади.

Сиёсий риск (қалтислик)ни бошқаришда таҳлилнинг ўрни ва ролини тушунтириш учун бошқа давлатларда тўпланган тажрибага мурожаат этиш талаб этилади. Ғарбнинг сиёсий жиҳатдан энг кучли давлатларида кўпсонли информациявий-таҳлилий структуралар[13] бўлиб, уларнинг фаолият доирасига сиёсий фаолиятнинг сиёсий таваккалчилиги мониторинги ва таҳлил киритилган. Шу билан бирга сиёсий хавфсизликнинг сиёсий муаммолари билан шуғулланувчи давлат таҳлилчиларининг сони, уларга ахборот етказиб

берувчи муассасалар сони доимий равишда ўсмокда. Бундан ташқари, сиёсий риск (қалтислик)ни таҳлил этиш жараёнига турли ихтисосдаги мутахассислар жалб этилади. Бунда экспертларнинг таҳлилий фаолияти қатъий тарзда ўрганилаётган объектнинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиши муҳим аҳамиятга эга, чунки ижтимоий реалликнинг бир соҳасида ўтказиладиган экспертиза тамойиллари ва қонуниятларини бошқа соҳага механик равишда экстраполяциялашга йўл қўймаслик зарур[14].

Сиёсий хавфсизликнинг моҳияти мустақил ички ва ташқи сиёсатни юритиш ҳамда давлат тўзимаси масалаларини ўзи ҳал эта олиш имконияти билан белгиланади. Давлатнинг ҳалқаро майдондаги барқарор ҳолати ҳам ички сиёсий барқарорликдан келиб чиқади.

Хулоса ва тавсиялар. Халқаро ва миллий амалиётни таҳлил этиш шуни кўрсатадики, экспертлар ва сиёсатчилар ўртасида тез-тез уйғунлашмаган муносабатлар пайдо бўлади. Бугунги кунда сиёсатчилар ва экспертларнинг ўзаро муносабатларида ташаббус ҳамда лидерлик ҳокимияти вакилларига тегишли бўлишига қарамадан, бир қатор зиддиятлар мавжуд бўлиб (уларга юқорида тўхталиб ўтилган), уларни ҳал этиш риск (қалтислик)ни бошқаришда таҳлилнинг аҳамиятини ошириш имконини беради.

Ҳар бир давлат миллий хавфсизлигининг умумий тизими унинг барча компонентларининг доимий ҳамкорлиги, давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг тулиқ ишончли ва ўз вақтида берилувчи ахборот билан таъминланганлиги, хавфсизлик соҳасида қарорлар қабул қилувчи масъул шахсларнинг касбий маҳоратга эга эканлиги асосида фаолият юритади.

Ўзбекистон ва хориж тадқиқотчиларининг[15] ишларига таянган ҳолда биз қуйидаги амалий чоралар сиёсий хавфсизликни таъминлашда сиёсий риск (қалтислик) экспертизасининг самарадорлигини оширишга олиб келади, деб ҳисоблаймиз: Риск соҳасида таҳлилчилик миннатдорчиликка лойиқ иш эмас, чунки қарор қабул қилувчи шахсларнинг эътиборсизлиги деб аниқ воқеалардан узоқлашуви жазога сабаб бўлади. Бироқ рискни аниқлаш давлат бошқарувининг муҳим жараёни бўлиши керак. Фақат қарор эмас, балки воқеа ривожини ва амалга ошириш башорати ҳам муҳим ҳисобланади. Замонавий шароитларда сиёсий риск (қалтислик)ни бошқаришни оптимallasштириш муаммоларига мурожаат этган ҳолда, биринчи навбатда, Ўзбекистонда сиёсий хавфсизликни таъминлаш вазифаларини ҳал этишда ҳозирча сиёсий риск (қалтислик) ни бошқаришнинг қандайдир концепцияси йўқлигини таъкидлаш ўринлидир. Шу билан бирга сиёсий жараёнларнинг юқори динамикаси, янги сиёсий таҳдидларнинг пайдо бўлиши ва беқарор сиёсий ҳолат, давлат аппаратида бошқарув маданиятининг паст даражаси, ҳокимиятга таъсир ўтказишнинг реал воситалари пайдо бўлишининг шартини бўлган “очик жағият” элементлари, сиёсий риск (қалтислик) ни пасайтириш бўйича чоралар ишлаб чиқиш долзарб вазифаларга айланиб бормокда. Шундан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистонда сиёсий хавфсизликни таъминлашда сиёсий риск (қалтислик)ни бошқариш масалалари бўйича илмий тадқиқотлар ва амалий чораларнинг кенг спектрини амалга ошириш зарурияти фаоллашмокда.

АДАБИЁТЛАР

1. Чернова Г.В., Кудрявцева А.А. Управление рисками. – М.: ТК Велби, Изд-во “Проспект”, 2005. –С.43; *Хохлов Н.В.* Управление риском. – М.: Юнити-Дана, 1999; *Балабанов И.Т.* Риск-менеджмент. – М., 2018; *Глушенко В.В.* Управление рисками. Страхование. – Железнодорожный, 1999.
2. Blank S.J. Rethinking «symmetric threats. - Carlisle, Pa., 2013 / Strategic Studies Institute P. 17
3. Luikart K.A. Transforming homeland security. Intelligence Indications and warning // Air & space power journal. - 2003 – Summer
4. Davis J. Sherman Kent's final thoughts on analyst-polycymakcr relations. - Occasional papers. - 2003. - June. - Vol. 2. - N 3 // The Sherman Kent Center for intelligence analysis
5. Davis J. Sherman Kent's final thoughts on analyst-polycymakcr relations. - Occasional papers. - 2003. - June. - Vol. 2. - N 3 // The Sherman Kent Center for intelligence analysis
6. Gordon T.J. Frontiers "I the Future. Madman, methods and massive change // www.cia.gov/nic
7. Davis J. Improving CIA analytical priItmance: strategic warning. - Occasional papers. - 2002. - September. -Vol. I. - N 2 // The Sherman Kent Center for intelligence analysis.
8. Pynchon M.R. a.o. Assessing threats of targeted croup violence: l'onlributions from social psychology // Behavioral sciences and the law. -I') W. - Vol. 17. - P. 339-355
9. Макеев А.В. Политика и безопасность. Монография. - М.: Изд-во «Шит-М». 2018. - 270 С77
10. Rotfeld, Adam Daniel, «Security risks in the post-cold war world». Presentation made at the George C. Marshall Center, 31 October 1996, pp. 12-13
11. Yarger, Richard H., and George F. Barber. The US Army War College Methodology for Determining Interests and Levels of Intensity. Carlisle Barracks, PA: US Army War College, 2007, pp 67-68/
12. Llewellyn D. Howell, Brad Chaddick. Models of Political Risk for Foreign Investment and Trade”. // The Columbia Journal of World Business. Fall 1994.
13. Ярмек Ю.В. Политические решения: теория и технологии. – М.: “Перспектива”, 2015. – С.67.Митрошенков О.А. Экспертиза и политика // Свободная мысль - XXI. - 2004. - № 12. – С.49.
14. Загорский А. Экспертное сообщество и внешнеполитический истеблизм // Proect Contra – 2003. – Т.8. - № 2. – С. 7-17.
15. Чернова Г.В., Кудрявцева А.А. Управление рисками. – М.: ТК Велби, Изд-во “Проспект”, 2005. –С.43

УДК: 378:517.2(371.3)

Суюнжон ХОЛИКОВ,
Навоий давлат педагогика институти таянч докторанти
E-mail: xoliqov.suyunjon@mail.ru

БУХДУ профессори, ф.м.ф.д Дурдиев Д. Қ. тақризи асосида

ENHANCING THE ORGANIZATION OF LECTURES ON THE "DIFFERENTIAL EQUATIONS" MODULE

Abstract

This article presents an analysis of experimental work on the use of information technology tools and Case--Study technology, to determine their level of effectiveness of lectures on "Ordinary Differential Equations" Module.

Key words: differential equations, information technology tools, Case-Study technology, theorem, definition, mathematical application package.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЛЕКЦИОННЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ТЕМЕ “ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ УРАВНЕНИЯ”

Аннотация

В статье представлен анализ экспериментальных работ по использованию средств информационных технологий и технологии кейс-стади в лекциях по теме обыкновенный “Дифференциальные уравнения” для определения уровня их эффективности.

Ключевые слова: дифференциальные уравнения, инструменты информационных технологий, технология кейс-стади, теорема, определение, пакет математических приложений.

“ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕНГЛАМАЛАРДАН” МАЪРУЗА МАШҒУЛОТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Annotatsiya

Ушбу мақолада оддий “Дифференциал тенгламалардан” маъруза машғулотлари ахборот технологиялари воситалари ва Case-Study технологиясидан фойдаланиш усули, уларнинг самарадорлик даражасини аниқлашга оид тажриба-синов ишларини таҳлили келтирилган.

Kalit so'zlar: Дифференциал тенглама, ахборот технология воситалари, Case-Study технологияси, теорема, таъриф, математик амалий пакет..

Кириш. Олий таълим муассасаларида математика таълимининг сифат ва самарадорлигини ошириш учун ўқитишнинг янги ёндашувларини тадбиқ этиш долзарб масалалардан бири ҳисобланади [1, 2]. Шу боис, тадқиқот давомида олий таълим муассасаларида «Дифференциал тенгламаларни» ўқитиш жараёнига тизимли ёндашув амалга оширилди. Маълумки, таълим-тарбия жараёни профессор-ўқитувчи ва талабаларнинг ҳамкорлиги мазкур жараёндан кўзда тутилган дидактик мақсадларга эришиши учун бош омил саналади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Дифференциал тенгламаларни ўқитиш методикасини такомиллаштириш, талабаларнинг дифференциал тенгламаларга оид компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш механизми, дифференциал тенгламаларни амалий тадбиқини талабаларга ўргатиш назарияси ва амалиёти, дифференциал тенгламаларни ўқитишда математик амалий пакетлардан фойдаланиш методикасига оид мамлакатимиз ва мустақил давлатлар ҳамдўстлигида, жумладан Д.Махмудова, Э.О.Шарипов, Р.М.Асланов, Ю.Н.Бибиқов, А.С.Безручко, И.С.Новикова, Н.В.Сычева, Л.П.Кузьмина, Т.В.Капустина, Р.М.Асланова, Х.А. Гербекова, Б.А.Найманова, А.В.Синчукова каби олимлар томонидан илмий изланишлар олиб борилган.

Юқорида кайд этилган олимларни тадқиқотларида “Дифференциал тенгламаларни” ўқитиш самарадорлигини оширишнинг айрим ёндашувлари илгари сурилган бўлса-да, аммо олий таълим муассасаларида “Дифференциал тенгламаларни” ўқитишда ахборот технологиялари воситалари ва интерфаол таълим технологияларидан, хусусан Case-Study технологиясидан фойдаланишга оид изланишлар олиб борилмаган. Шу боис, илгари сурилаётган тадқиқот

бугунги кунда таълимнинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Олий таълим муассасаларида математика туркумига қиравчи фанлардан таълим жараёнини ташкил этишнинг асосий шакли маъруза машғулотли ҳисобланади. Жумладан профессор-ўқитувчилар мазкур ўқитиш шаклини инновацион педагогик технологиялар ва ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланиб ташкил этишлари муҳим аҳамият касб этади.

Шу боис, олий таълим муассасаларида оддий “Дифференциал тенгламалардан” “Ўзгарувчилари ажраладиган ва унга келтириладиган дифференциал тенгламалар” мавзусидан маъруза машғулотларининг ўқитиш самарадорлигини ошириш учун электрон таълим ресурсларини, компьютернинг математик амалий пакетларини ва Case-Study технологиясини интеграциялаш асосида дарс ўтиш методикасини кўриб чиқамиз.

Маърузани бошлашдан аввал.

Профессор-ўқитувчи талабалардан $y' = f(x)g(y)$ кўринишда ифодаланадиган 3 тадан мисол ёзишларини сўрайди.

Талабалар топширикни яқунлагач профессор-ўқитувчи доска ёки тақдиротли дастурлардан фойдаланган ҳолда қуйидаги дифференциал тенгламаларни талабаларга тақдим этади:

$$1. y' = \cos(x - y - 2)$$

$$2. (xy + y^4)dx + (x^2 - xy^3)dy = 0$$

Ушбу дифференциал тенгламаларни $y' = f(x)g(y)$ кўринишга келтиришни сўрайди. Талабалар ушбу мисолларга оид таърифни билмаслиги туфайли биронтасини бир ўзгарувчи функциялар қўпайтмасига

келтириш бўйича қийинчиликларга дуч келиши туфайли, улар ўртасида муаммоли вазият ҳосил бўлади.

Бундан сўнг профессор-ўқитувчи ўзгарувчилари ажраладиган дифференциал тенгламалар таърифни келтиради.

Таъриф:

$$y' = f(x, y) = f(x)g(y) \quad (1)$$

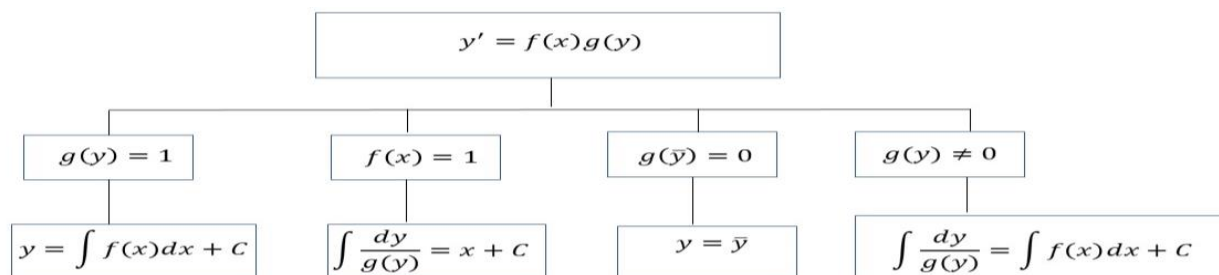
кўринишдаги тенглама ўзгарувчилари ажраладиган дифференциал тенглама дейилади. Бу ердаги $f(x)$ ва $g(y)$ функциялар мос равишда $a < x < b$ ва

$c < y < d$ ораликда аниқланган узлуксиз. Бундан кўринадики (1) дифференциал тенгламанинг ўнг томони куйидаги:

$$D = (a, b) \times (c, d) = \{(x, y) \in \mathbb{R}^2: a < x < b, c < y < d\}$$

соҳада аниқланган ва узлуксиздир. (1) Кўйнишдаги тенгламанинг ечимини топиш учун профессор-ўқитувчи ахборот технологиялари воситаларидан фойдаланган ҳолда ўзгарувчилари ажраладиган дифференциал тенглама интегрални топишда куйидаги кластерни тақдим этади. (1-расм)

(1-расм)

Талабалар кластернинг (2-расм) ушбу қисмини тушунмай қолиши мумкин. Бундай вазиятдан чиқиш учун профессор-ўқитувчи бирор $y(x) = \bar{y} \in (c, d)$ нуктада $g(\bar{y}) = 0$ бўлишини тушунтиради. Бу тенгламанинг илдизи ёрдамида аниқланган $y(x) = \bar{y}$ ўзгармас функция (1) дифференциал тенгламанинг ечимидан иборат бўлиши тушунтирилади.

Мисол. $y' = 3xy^2 - 5xy$ тенгламни ечинг.

Ечиш. Дифференциал тенгламани $\frac{dy}{dx} = xy(3y - 5)$ кўринишда ёзиб олинади. $f(x) = x$ ва $g(y) = y(3y - 5)$ эканлигини билган ҳолда

$g(\bar{y}) = \bar{y}(3\bar{y} - 5) = 0$ десак, y ҳолда $\bar{y} = 0, \bar{y} = \frac{5}{3}$ ечимларга егамиз. Равшанки бу ўзгармас функциялар дифференциал тенгламанинг ечими бўла олади. Умумий ечимини топиш учун тенгламанинг ўзгарувчиларини ажратиб, уни интегралланади: $\int \frac{dy}{y(3y-5)} = \int x dx + C$

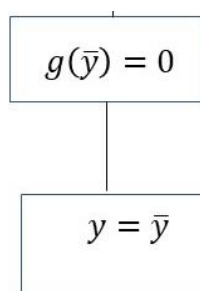
$$-\frac{3}{5} \left(\frac{1}{3y} - \frac{1}{3y-5} \right) dy = \int x dx + C, \quad -\frac{3}{5} \ln \left| \frac{3y}{3y-5} \right| = \frac{x^2}{2} + C,$$

$\left| \frac{3y}{3y-5} \right| = C_1 e^{\frac{5}{6}x^2}, C_1 > 0$ охириги тенгликдан $C_1 = 0$ бўлганда $y = 0$ ечимга ега бўлади. Тенгламанинг умумий ечими еса куйидагича:

$$y = \frac{-5Ce^{-\frac{5}{6}x^2}}{3 - 3Ce^{-\frac{5}{6}x^2}}, \quad C \in \mathbb{R}$$

Бундан сўнг, профессор-ўқитувчи ўзгарувчиси ажраладиган дифференциал тенгламага келтириладиган баъзи бир дифференциал тенгламалар учун сасе лар банкни тақдимот дастурлари ёрдамида тақдим этади. (1-жадвал) га қаранг.

(1-жадвал)

(2-расм)

Case Лар банки	Дифференциал тенгламалар	Алмаштиришлар	Ўзгарувчилари ажраладиган дифференциал тенгламалар
Case-1	$y' = f(ax + by + c)$ $a, b, c = \text{const}, y = y(x)$		
Case-2	$xy' = x^{-n}f(x^n y)$ $n = \text{const}, y = y(x)$		
Case-3	$y' = -\frac{n}{x} + f(x)g(x^n e^y)$ $n = \text{const}, y = y(x)$		
Case-4	$y' = e^{mx-ny}f(ae^{mx} + be^{ny})$ $a, b, m, n = \text{const}, y = y(x)$		
Case-5	$y' = y \left[\frac{\varphi'}{\varphi} - f(x)g\left(\frac{\varphi}{y}\right) \right]$ $\varphi = \varphi(x), y = y(x)$		
Case-6	$M(xy)dx + N(xy)(xdy + ydx) = 0$		

Case-7	$x^{2n}d(x^n e^{ay}) + e^{4ay}((d(x^n)e^{ay} - d(e^{ay})x^n) = 0$		
--------	---	--	--

Талабаларда маъруза бошида берилган саволга жавобни шу case ларни ечиш орқали топиш мумкинлигини тушунади ва профессор-ўқитувчига case даги тенгламаларни қандай қилиб ўзгарувчиси ажраладиган

дифференциал тенгламага келтириш мумкин каби саволлар билан мурожаат қилади.

Профессор ўқитувчи юзага келган вазият бўйича кетма-кет жавоб беради:

Case лар ечими (2- жадвал) га қаранг.

(2- жадвал)

Case Лар банки	Дифференциал тенгламалар	Алмаштиришлар	Ўзгарувчилари ажраладиган дифференциал тенгламалар
Case-1	$y' = f(ax + by + c)$ $a, b, c = \text{const}, y = y(x)$	$ax + by + c = z(x)$	$\frac{dz}{dx} = bf(z) + a$
Case-2	$xy' = x^{-n}f(x^n y)$ $n = \text{const}, y = y(x)$	$x^n y = u(x)$	$\frac{du}{dx} = \frac{n}{x}(u + f(u))$
Case-3	$y' = -\frac{n}{x} + f(x)g(x^n e^y)$ $n = \text{const}, y = y(x)$	$x^n e^y = \omega(x)$	$\frac{d\omega}{dx} = \omega g(\omega)f(x)$
Case-4	$y' = e^{mx-ny}f(ae^{mx} + be^{ny})$ $a, b, m, n = \text{const}, y = y(x)$	$ae^{mx} + be^{ny} = \sigma(x)$	$\frac{d\sigma}{dx} = e^{mx}[ma + bnf(\sigma)]$
Case-5	$y' = y \left[\frac{\varphi'}{\varphi} - f(x)g\left(\frac{\varphi}{y}\right) \right]$ $\varphi = \varphi(x), y = y(x)$	$\frac{\varphi}{y} = \vartheta(x)$	$\frac{dv}{dx} = f(x)vg(v)$
Case-6	$M(xy)dx + N(xy)(xdy + ydx) = 0,$	$xy = t$	$\frac{dt}{dx} = -\frac{M(t)}{N(t)} = K(t)$
Case-7	$x^{2n}d(x^n e^{ay}) + e^{4ay}((d(x^n)e^{ay} - d(e^{ay})x^n) = 0$	$x^n e^{ay} = u(x)$ $\frac{x^n}{e^{ay}} = v(x)$	$\frac{du}{dv} = -\frac{u^2}{v^4}$

Профессор-ўқитувчи юкорида келтирилган таърифлар, мисоллар ва case лар ёрдамида мавзунини тушунтиргандан сўнг, талабаларга минини case топширигини беради.

Минини case: маъруза бошида берилган дифференциал тенгламалар учун

1. Ўзгарувчилари ажраладиган кўринишга келтириш.

2. Уларнинг ечимини топиш.

3. Maple пакети ёрдамида топишган ечимларнинг тўғрилигини текшириш.

Case ни ечиш якунлангандан сўнг ҳар бир гуруҳ ҳисоботи тингланади. Талабалар таклиф қилган ечимларни профессор-ўқитувчи баҳолайди.

Таҳлил ва натижалар. Олий таълим муассасаларида “Дифференциал тенгламаларни” ўқитиш самарадорлигини ошириш муаммосини тадқиқ этишнинг асосий таркибий қисмларидан бири тажриба-синов ишларини ўтказиш орқали намоён бўлади.

Шунинг учун тадқиқот доирасида олий таълим муассасаларида математика мутахассисларини ва бўлажак математика ўқитувчиларига ўқитиладиган касбий фанлар, хуссан “Дифференциал тенгламалар” бўлимига оид маъруза ва амалий машғулотларни ўқитиш самарадорлигини оширишда ахборот технологиялари воситалари ҳамда CASE-STUDY технологиясидан

фойдаланиш методикаси ишлаб чиқилди. Ушбу ишлаб чиқилган методикани самарадорлик даражасини аниқлаш мақсадида тажриба-синов ишлари олиб борилди.

Тажриба-синов ишлари 2019-2021 йилларда Бухоро давлат университетининг “Физика-математика” факультетини “Математика” таълим йўналишини 106 нафар талабаси, Навоий давлат педагогика институтининг “Физика-математика” факультетини “Математика ўқитиш методикаси” таълим йўналишини 120 нафар талабаси, Чирчиқ давлат педагогика институтининг “Физика-математика” факультетини “Математика ўқитиш методикаси” таълим йўналишини 103 нафар талабаси жалб этилди. Шундан 150 нафар талаба тажриба гуруҳига, 179 нафари эса назорат гуруҳига ажратилди. Бунда назорат гуруҳига ананавий тартибда маъруза машғулотлари олиб борилган бўлса, тажриба гуруҳига эса маъруза машғулотлари ахборот технологиялари воситалари ва CASE-STUDY технологияси асосида ташкил этилди. Тажриба ва назорат гуруҳидаги талабаларнинг дифференциал тенгламаларга оид билим даражаси оғзаки ва ёзма саволлар ҳамда тестлардан фойдаланиб баҳоланди. Уларнинг олган билим, кўникама, малака ва компетенциялари таҳлил этилиб, умумлаштирилди. *Таҳлил натижалари 3-жадвалда келтирилган.*

3-жадвал

Гуруҳлар	Талабалар сони	Тажриба ва назорат гуруҳларидаги талабаларнинг олган баҳолари			
		5 (аъло)	4 (яхши)	3 (қониқарли)	2 (қониқарсиз)
Тажриба гуруҳи	150	28	90	29	3
Назорат гуруҳи	179	23	93	53	10

Келтирилган натижаларининг ишончлилигини текшириш мақсадида Стъюдент-Фишер критерияси асосида математик-статистик таҳлил этилди. Таҳлил натижасига кўра, тажриба гуруҳининг кўрсаткичи назорат гуруҳиникига нисбатан 7,76 % га ошганлиги маълум бўлди.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, юқорида келтирилган тадқиқотчиларнинг фикрлари ҳамда олий таълим муассасаларида ўтказилган тажриба-синов натижаларига кўра, маъруза маъгулотларида дифференциал тенгламаларга оид таърифларни, теоремаларни ва Бернулли тенгламаларнинг келтириб чиқаришни ўргатиш, тўла дифференциал тенгламаларга оид таърифларни тушунтириш, п -

даражали биринчи тартибли дифференциал тенгламаларни масалаларга тадбиқи, Лагранж, Клеро, Риккати, Эйлер тенгламаларининг моҳияти, юқори тартибли дифференция тенгламаларнинг Коши ва физик масалаларига тадбиқини ўргатишда ахборот технологиялари воситалари ва CASE-STUDY технологиясидан фойдаланиш самарали ҳисобланади. Бунинг натижасида талабалар мисол ва масалаларнинг ечишда, муаммоли вазиятларга дуч келиш орқали ижодий ёндашишга ундаш уларни мотивацион, когнитив ривожлантириш, тарбиялаш, бошқариш, иллюстратив, тарбиявий функцияларини амалга оширишга, фанлараро ва умумий таълим қобилиятларини ривожлантиришга ҳамда компетенцияларини шакллантиришга эришилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Кузнецова И.В. Развитие методической компетентности будущего учителя математики в процессе обучения математическим структурам в сетевых сообществах // Дисс... на соиск. учен. степ. канд. пед. наук. – Архангельск, 2015. – 211. С.
2. Жук Л.В. Активизация мыслительной деятельности будущих учителей математики в области геометрии средствами компьютерного моделирования // Дис.... канд. пед. наук. — Елец, 2007. — 234 с.
3. Плясунова У.В. Использование компьютерных математических систем в обучении математике студентов специальности «Информатика» педагогических // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Ярославль, 2004. – 24 с.
4. Безручко А.С. Методика обучения решению дифференциальных уравнений будущих учителей математики, основанная на использовании информационных технологий // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Москва, 2014. – 231 с.
5. Капустина, Т.В. Теория и практика создания и использования в педагогическом вузе новых информационных технологий на основе компьютерной системы Mathematica (физико-математический факультет) // Дис. ... док. пед. наук. – М., 2001. — 254 с.
6. Morris Tenebout, Harry Pollard. Ordinary Differential Equations. Birkhhauzer. Germany, 2010.
7. Robinson J.C. An Introduction to Ordinary Differential Equations. Cambridge University Press 2013.
8. Степанов В.В. Курс дифференциальных уравнений. М. КомКнига/ URSS 2006. – 472 с.
9. Эльсгольц Л.Е. Дифференциальные уравнения и вариационное исчисление. М. Ком Книга/ URSS 2006. – 312 с.
10. Филиппов А.Ф. Сборник задач по дифференциальным уравнениям. Издательство РХД. 2000. – 175 с.
11. Бибииков Ю.Н. Курс обыкновенных дифференциальных уравнений. – М., 1991. – 314 с.

УДК: 323(575-2). 008

Юнус ХОЛИҚОВ,

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Гуманитар фанлар ва ахборот технологиялари

кафедраси катта ўқитувчиси, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ ТЕРПИМОСТИ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация

В статье раскрывается философская сущность формирования в обществе культуры межнациональной толерантности. Социокультурное исследование процессов развития культуры межнациональной толерантности в обществе, связь культуры толерантности в социально-политической сфере государства с процессами демократии.

Важность превращения культуры межнациональной толерантности в универсальную ценность раскрывается на основе культуры толерантности, толерантности к образу жизни, поведению, манерам, чувствам, мнениям, идеям и убеждениям других. проведен углубленный анализ аспектов, связанных с такими идеями, как смотреть на людей с любовью, уважать их, удовлетворять свои материальные и духовные потребности и обеспечивать свободу и права как личность.

Ключевые слова: духовность, обычаи, этика, национальность, ценности, мировоззрение, толерантность, культура, просвещение, менталитет, национальные ценности, мир, стабильность, традиция, нация, люди, условия, сознание, сила, смирение, скромность, честь.

NATIONAL FUNDAMENTALS OF DEVELOPING A CULTURE OF INTERNATIONAL TOLERANCE IN SOCIETY

Abstract

This article reveals the philosophical essence of developing a culture of interethnic tolerance in society. Socio-cultural study of the processes of development of a culture of interethnic tolerance in society, the connection of the culture of tolerance in the socio-political sphere of states with the processes of democracy.

The importance of making the culture of interethnic tolerance a universal value is revealed on the basis of the culture of tolerance, tolerance for the way of life, behavior, manners, feelings, opinions, ideas and beliefs of others. made an in-depth analysis of aspects irrigated with ideas such as looking at people with love, respecting them, satisfying one's material and spiritual needs, and ensuring one's freedom and rights as an individual.

Key words: Spirituality, customs, ethics, nationality, values, worldview, tolerance, culture, enlightenment, mentality, national values, peace, stability, tradition, nation, people, conditions, consciousness, power, humility, modesty, honor.

ЖАМИЯТДА МИЛЛАТЛАРАРО БАҒРИКЕНГЛИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МИЛЛИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада жамиятда миллатлараро бағрикенглик маданиятини ривожлантиришнинг фалсафий моҳияти очиб берилган. Ижтимоий-маданий жиҳатдан миллатлараро бағрикенглик маданиятини жамиятда ривожлантириш жараёналарини ўрганиш, давлатларнинг ижтимоий-сиёсий соҳасида бағрикенглик маданиятини демократия жараёнлари билан боғлаш ёритиб берилган.

Миллатлараро бағрикенглик маданиятини умумбашарий қадриятга айлантириш масаласининг қанчалик муҳимлиги, ўзгаларнинг турмуш тарзи, ҳуққ-атвори, одоблари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари, ғоялари ва эътиқодларига нисбатан чидамлилиқ, бағрикенглик маданияти асосида шаклланиши очиб берилган. Одамларга меҳр-муҳаббат билан қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, унинг шахс сифатида эркинлиги ва ҳуқуқларини таъминлаш каби ғоялар билан суғорилганлик жиҳатлари чуқур таҳлил қилган.

Калит сўзлар: Маънавият, урф-одатлар, ахлоқ, миллий, қадрият, дунёқараш, бағрикенглик, маданият, маърифат, менталитет, миллий қадрият, тинчлик, барқарорлик, урф-одат, миллат, элат, шарт-шароит, онг, қуч-қудрат, камтарлик, шарму ҳаё, ор-номус.

Кирриш. Миллатлараро маданият, бағрикенглик маданияти – бу анча мураккаб ижтимоий ҳодиса. Унинг мазмуни таркибий қисмлари асирлар яки минг йиллар давомида шаклланган ва эҳтимол, ҳали ҳам шаклланмоқда. Турли хил миллат ёки халқларнинг маданиятларида миллатлараро маданият, бағрикенглик маданиятининг турли хил шакллари мавжуд бўлиб, олимлар уни тобора янгича талқин қилишмоқда. Доимий равишда ўзгариб турадиган дунёда омон қолиш усули бўлган жамиятнинг қадриятлари, ижтимоий манфаатлари ва меъёрлари билан бир қаторда миллатлараро маданият бағрикенглик маданияти шахсий эркинлик ва масъулият билан башқа халқ ёки башқа миллат вакиллари

мунасабатда бўлишнинг энг муҳим нуқтаси бўлиб туюлади ва шу муносабат билан унинг чегараларини аниқлаштиришни талаб қилади. Ҳар бир даврда инсоният таракқиётининг маълум бир вақт оралиғида тавсифланиши ва тушунирилиши мумкин. Айни пайтда миллатлараро бағрикенглик маданиятининг бир неча турларини ажратиш одат тусига кирган.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Мустиқилликдан кейинги ижтимоий-маънавий ислохатлар марказида барқамол авлодни вояга йеткизиш масаласи умуммиллий, умумдавлат миқёсидаги вазифага айланди. Мамлакатимиз истиқболи, эркин ва фаровон ҳаёт яратиш масаласи, Ўзбекистоннинг XXI

асрдаги жаҳон ҳамжамиятида тутадиган ўрни ва мавқеи ёшларнинг қандай инсон бўлиб шаклланишига боғлиқ. Ёшлар тўғри тарбияланса, уларнинг тафаккури, руҳий дунёсига нечоғлиқ миллий ва умумбашарий қадриятлар чуқур сингдирилса, барча моддий ва маънавий эҳтиёжлари ўз вақтида инобатга олинса давлатимиз ва мамлакатимизнинг интеллектуал салоҳияти шунчалик кучайган бўлади [1].

Инсоният тарихий тараққиёти давомида энг долзарб масалалар бири миллатлараро ва маданиятлараро муносабатлар соҳасидаги бағрикенглик билан боғлиқ эди. Дарҳақиқат, айнан турли миллатлар муносабатларида жуда кўп зиддиятли вазиятлар юзага келган ва ҳозир ҳам пайдо бўлмоқда. Ижтимоий-маданий жиҳатдан миллатлараро бағрикенглик маданиятини жамиятда ривожлантириш жараёнларини ўрганиш соҳасида ишлайдиган кўплаб олимлар уларни сўнгги бир неча асрлар давомида давлатларнинг ижтимоий-сиёсий соҳасини демократия жараёнлари билан боғлайдилар. Бошқача қилиб айтганда, демократия қанчалик тобора кучайиб бораётган бўлса, бу жараёнда миллатлараро бағрикенглик маданияти учун имконият янада ошиб боради. Шунки Шарқ мамлакатларида қабул қилинган ва ишлаб чиқилган ҳар қандай қонун ёки қонун ости ҳужжатлари бизнинг шарқона қадриятларимизга мосланган тарзда қабул қилинади. Шунга асосланиб айтишимиз мумкинки, демократия одамларни ахлоқий ва маънавий жиҳатдан соғлом, бахтли, бағрикенг ва бир-бирига ишонувчан қилади. Шу билан бирга, демократия, унга ҳамроҳ бўлган ижобий қадриятлар билан биргаликда, асосан, маданиятнинг биринчи тури чегарасини кесиб ўтган иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларга хос эканлиги аён бўлади. Шундай қилиб, иқтисодий тараққиёт ҳамма нарсани яратади, демократияни ривожлантириш учун зарур шарт-шароитлар, бу эса, ўз навбатида, бағрикенгликни ривожлантиришга ёрдам беради.

Инсоният тарихида илк жамият сифатида қарор топган оила мустаҳкам бўлса бугунги кундаги ўта мураккаб ва сертармоқли бўлган жамият ҳам мустаҳкам бўлади, жамиятнинг мустаҳкам ва инсонпарварлиги мамлакат ва халқ тинчлиги, фаровонлиги барқарор эканлигини кўрсатади. Ана шундай ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-маънавий муҳитгина жамиятнинг соғлом турмуш тарзи, юксак маънавий маданият раънақининг асосий ва объектив омилига айланади [2].

Глобаллашув жараёнида инсоният ҳамжамияти олдида пайдо бўлаётган кўплаб муммолар орасида толерантлик маданияти энг асосий ўринлардан бирини эгаллайди. XX аср инсониятга катта ижобий ижтимоий-иқтисодий ютуқлар, яъни мустақил давлатлар сонининг ортиб бориши, жамиятни демократлаштириш ва эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш, халқаро муносабатларнинг интеграциялашуви кабилар билан бирга ҳал қилиниши зарур бўлган ижтимоий ва халқаро келишмовчиликларнинг оғир юкини, миллий биқиклик, буюк давлатчилик шовинизми, диний экстремизм ва фундаментализм сингари иллатларни мерос қилиб қолдирди. Буларнинг барчаси толерантлик маданиятини умумбашарий қадриятга айлантириш масаласининг қанчалик муҳимлигини кўрсатиб турибди [3]. Бошқача қилиб айтганда, бағрикенглик миллатлараро муносабатларнинг ривожланиши билан биргаликда ижтимоий бағрикенгликни ривожлантиришни белгилайди, миллатлараро маданият эса, аксинча, миллатлараро бағрикенглик маданиятини ривожлантиради.

Бизнинг фикримизча, ушбу фикрларнинг тўғрилиги бизнинг ҳақиқатимиздан келиб чиқиши

мумкин. Биз ҳар куни мамлакатимизда миллатлараро бағрикенглик маданияти ёки диний бағрикенглик асосида жамиятимизда тинчлик ҳукмронлик сураётганлигини янгиликлардан эшитмоқдамиз. Ҳозирда динлараро бағрикенглик маданияти ривожлантириш муаммолари энг долзарб, бироқ бу умуман жамиятда демократия ёки бағрикенглик маданияти йўқ дегани эмас. Бизнинг фикримизча, одамлар ҳали бир-биридан ҳар қандай фарқни оширишга тайёр эмас. Бағрикенглик маданиятини ривожлантириш тарихи, худди инсоният тарихи сингари, фақат икки босқичда ўтиши ва тўхташи мумкин эмас. Тараққиёт олдинга силжийди ва жамият барибир миллатлараро бағрикенглик маданиятини кўп турларга бўлимайдиган, балки инсон ҳаётининг барча соҳаларини қамраб оладиган ягона тушунча бўладиган ўз-ўзини ташкил этишга эришиши мумкин. Бағрикенглик маданияти умуммаданиятнинг бир қисми бўлиб, у ўзига хос хусусиятларга эга. Бағрикенглик толерантлик билан ҳамроҳанг тушунча сифатида қўлланилади. Тадқиқотчилар тадқиқот объектининг моҳиятидан келиб чиқиб, бу тушунчага турлича қарашларни илгари суришган. Жумладан, бағрикенгликка “Фалсафа қисқача изоҳли лугат”ида “толерантлик (лотинча толерантиа – чидам) – ўзгаларнинг турмуш тарзи, ҳулқ-атвори, одоблари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари, ғоялари ва эътиқодларига нисбатан чидамлилик, бағрикенглик”, деб таъриф берилган [4].

“Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчалар, тамойиллар ва атамалар” (қисқача изоҳли тажрибавий) лугатида бу тушунчанинг айнан ўзига эмас, балки диний бағрикенглик тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: “Диний бағрикенглик (толерантлик) – хилма-хил диний эътиқодда бўлган кишиларнинг олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаш, кишилик жамияти раънақи йўлида хизмат қилишини англатади. Ҳозирда бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки жамиятнинг барча аъзолари ҳамкорлигини назарда тутати”[5]. Бундай ёндашувда олижаноб ғоялар атрофида бирлашиш масаласи устуворлик қилади. Лекин шахсни ўзга дин вакилининг эътиқодига нисбатан чидамлилиги, ҳурмати масаласи очик қолдирилади.

Тадқиқотчи З.Хуснидинов эса, “Толерантлик (лотинча “толэрарс”–чидам) умумий маънода, бирор нарса, ҳодисани, ўзгача фикр ёки қарашни, ўз шахсий тушунчаларидан қатъий назар, имкон қадар чидам ва тоқат билан қабул қилишни англатади. Диний бағрикенглик эса виждон эркинлиги нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этиб, бошқа шахснинг диний эътиқоди ўзга динга, унинг вакилларига ҳурмат билан муносабатда бўлишни, турли дин ҳамда конфессия вакиллари эътиқодида ақидавий фарқлар бўлишига қарамай, уларнинг ёнма-ён ва ўзаро тинч-тотув яшашини англатади” [6], – деган ёндашувни илгари суради. Ёки миллий онгда толерантлик масалаларини тадқиқ қилган проф. М.Ҳожиёва толерантлик ижтимоий-фалсафий жиҳатдан қараганда, онгнинг табиий-ижтимоий “маҳсули”, унда мавжуд бўладиган ва шаклланиб борадиган маънавий-руҳий бойлик, субъектлар ҳаёт кечирилишининг объектив эҳтиёжи ва умуминсоний қадриятдир. Унга фалсафий категория сифатида қараганда эса субъектлараро эҳтиёж ва манфатлардаги муносабатларни мувозанатга келтирувчи дунёқараш, ғоя, мафкура ва амалиётнинг инъикоси дейиш мумкин”, деб толерантлик онг билан боғлиқ бўлиб, у билан уйғун равишда шаклланишига урғу беради [7].

Айрим тадқиқотчилар эса бағрикенглик (толерантлик)ни субъектнинг фаолияти аниқроғи маданияти билан боғлайдилар. Жумладан, тадқиқотчи Э.Каримова “... толерантлик одамларга меҳр-муҳаббат

билан қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш, унинг шахс сифатида эркинлиги ва ҳуқуқларини таъминлаш каби ғоялар билан суғорилган диний, фалсафий, ҳуқуқий, ахлоқий ва шулар каби барча инсоний қарашлардан иборат прогрессив дунёқарашнинг асоси бўлиб хизмат қилади” [8], деб таъкидлайди.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Бизнинг нуқтаи назаримиз бўйича эса, инсоннинг ҳар қандай ҳатти – ҳаракати унинг онги билан боғлиқлиги шубҳасиз, бироқ инсон у ёки бу нарсани билиши мумкин. Буни фалсафий нуқтаи назардан биз ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, эстетик онг, эстетик маданият, ахлоқий онг, ахлоқий маданият ва худди шунга ўхшаш бағрикенглик онги ва бағрикенглик маданиятига ажратишимиз мумкин. Уларнинг асосий фарқи бағрикенглик онгида у билан боғлиқ билимларга субъектнинг эгаллиги бўлса, бағрикенглик маданиятида ана шу билимларни амалда қўллаши тушунилади. Шу жиҳатдан, бағрикенглик маданияти устуворлик касб этиб, натижани намоён қилади. Бағрикенглик онгини, ўзи шахс учун кифоя қилмайди токи уни амалда қўллаган ёки амал қилмаса, бағрикенглик маданияти шаклланимайди. Бири пойдевор бўлса, иккинчиси унинг устқуртмаси ҳисобланади. “Жамиятимизнинг миллий ғояси ва мафқурасида унинг энг нодир ҳамда ноёб эзгу хислатлари, яъни меҳр-мурувват, сабр-тоқатлилик, андишаллик, орномуслик, шарму-ҳаёлик, нафосатлилик, ўткир дидлилик, ибо-иффатлилик, бағрикенглик, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик ва бошқа маънавий қадриятлар билан узвийлашган ғоялар мужассам бўлган” [9].

Бугунги глобаллашув шароитида бағрикенглик маданияти шаклланимаган жамиятда дунё ҳамжамияти билан интеграциялашув жараёни ривожланмайди. Қолаверса, жамиятнинг ўзида ҳам ҳар бир шахсда бағрикенглик маданияти юксалган бўлса, кишилар ўртасида аҳллик, жамиятда барқарорлик, давлатда тартиб бўлади. Жамият тараққиёти, адолат устуворлиги фуқароларнинг бағрикенглик даражасига ҳам боғлиқ.

Шу нуқтаи назардан, “2017-2021 йилларда Ўзбекистонни янада ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси”да ҳам унга алоҳида эътибор қартилган. Жамият тараққиёти ва истиқболда ёшларнинг ўрни ҳамма замонларда ҳам ҳал қилувчи куч сифатида эътироф этиб келинган. Бунинг учун уларнинг маданиятини жумладан, бағрикенглик маданиятини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Шу боис, бағрикенглик маданиятининг моҳиятини, назарий – методологик асосларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Ана шундан келиб чиқиб, бағрикенглик маданиятининг моҳияти ва унинг ахлоқ билан уйғунлиги тенденциялари, ёшларнинг бағрикенглик маданиятининг миллий ва умуминсоний негизлари, ёшларда бағрикенглик маданиятини юксалтиришнинг институционал тизими ва унинг асосий тамойилларини ривожлантириш долзарб саналади.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Ўзбекистонда барпо этилаётган демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг тамал тоши “виждон эркинлиги” тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир. Фуқаровий эркинликлар ичида инсоннинг ички маънавий дунёсига ва унинг руҳиятига бевосита алоқадор бўлган виждон эркинлиги демократик мамлакатларда умумийтироф этилган инсон ҳуқуқларининг энг асосийларидан биридир. Муайян инсоннинг қадриятлари, одамлар орасидаги меҳр-оқибат, самимийлик, ахлоқий поклик, инсофу адолат ва инсонпарварлик каби энг эзгу умуминсоний қадриятлар фуқаролик жамияти ҳаётининг ҳақиқий мезонлари бўлмоқда. Ўзбекистонда

давлат ва жамият қурилиши жараёнида том маънодаги виждон эркинлигини таъминлашга катта эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг виждон эркинлигига муносабати – Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида мустақкамлаб қўйилган “Ҳамма учун виждон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди”, деган қоидада ўзининг аниқ ҳуқуқий-қонуний ифодасини топган. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг янги таҳририга (1998 йил, 1 май) кўра, “виждон эркинлиги” фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки эътиқод қилмасликдан иборат қафолатланган конституциявий ҳуқуқидир. Шу маънода, ҳуқуқий категория сифатида – виждон эркинлиги, бир томондан, эътиқод эркинлигини, иккинчи томондан эса, ҳеч бир динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқини ифода этади. Энг муҳим конституциявий ҳуқуқлардан бўлган виждон эркинлиги ҳуқуқининг амалда рўёбга чиқарилиши фуқаролик жамиятининг маънавий-маданий ривожланганлик даражасининг муҳим кўрсаткичидир [10]. Бағрикенглик маданияти кўп миллатли жамият ҳаётида миллатлараро ва конфессиялараро бағрикенглик тамойилларининг фаол ривожланиши ва фаолият кўрсатишини англатади. Замонавий глобаллашув шароитида бағрикенглик маданияти кўп жиҳатдан модернизация жараёнларига боғлиқ ҳолда намоён бўлмоқда. Яъни, бу фанатизмдан чекиниб конструктив мулоқот ўрнатишгача ижобий ривожланиш динамикаси ҳисобланади. Модернизация меваси бўлган мулоқотга асосланган бағрикенглик маданиятининг замонавий модели кўп миллатли, кўп динли жамиятнинг жадал ижтимоий-маданий ривожланиши учун энг самарали эканлигини дунё тажрибаси яққол намоён этди.

Шунингдек, “Тинчлик ва бағрикенглик” атамалари изоҳли луғатида “жамиятдаги турфа маданиятчилик, плюрализм, турли-туманлик ва хилма-хилликларнинг мавжудлигини тан олиш, қабул қилиш, тўғри тушуниш ва ҳурмат қилишга қаратилган ижобий муносабат”, “сабрлилик, қаноатлилик, тоқатлилик, бардамчилик, чидамлилик” [11], деб таъриф берилган.

Фикримизча, бу борада қуйидаги вазифаларни бажариш лозим:

Биринчидан, тарбиявий ишларимиз самарадорлигининг муҳим шарт сифатида соғлом маънавий муҳитни шакллантириш;

Иккинчидан, мустақиллик ғояларининг мазмун-моҳиятини, мақсад-муддаоларини ёшларимиз онгига тўла сингдирган ҳолда, бизнинг турмуш тарзимизга, қадриятларимизга, миллийлигимиз ва диний эътиқодимизга мутлақо зид бўлган ёт ва бузғунчи ғояларнинг зарарли таъсири ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилишга эришиш;

Учинчидан, ўтмиш маданий-тарихий меросимизни чуқур ўрганиш орқали миллий ғурур ва ифтихор туйғусини тарбиялаш объектив зарурият бўлиб қолмоқда.

- **Хулоса ва таклифлар (Conclusion // Recommendations).** Хулоса қилиб айтганда, юртимизда ёшларда бағрикенглик маданиятини шакллантиришнинг ташкилий жиҳатлари ҳал қилинган ва бу борада давлат ўзига хос сийсат олиб бормоқда. Биз мустақил дунёқараш, тафаккур эркинлиги ва соғлом фикрни қарор топтиришни тарбиявий фаолиятимизнинг муҳим вазифаси деб билар эканмиз, сўзсиз, ушбу йўналишда ёшларимизнинг юқорида таъкидланган турли зарарли ғояларга қарши тура олиш қобилиятини ривожлантиришни асосий мақсад қилиб қўймоғимиз кепак.

АДАБИЁТЛАР

1. Ғайбуллаев О. Шахс маънавий камолоти ва эстетик маданияти– Т.: 2008. – Б. 28;
2. Ғайбуллаев О. Глобаллашув даврида ёшларни маънавий таҳдидлардан асрашда эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг орни. ЎзМУ. Хабарлари № 1/5. 2018. – Б. 177;
3. Ҳошимова Н.Ф. Талабаларда ижтимоий - толерантликнинг шаклланиши хусусияти. Диссертация – Т.: 2018. – Б. 4;
4. Фалсафа. Қисқача изоҳли луғат. Масъул муҳаррир: фалсафа фанлари доктори, Абдулҳофиз Жалолов. –Т.: “Шарк”, 2004. – Б. 308.
5. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчалар, тамойиллар ва атамалар” (қисқача изоҳли тажрибавий луғат). –Т.: Янги аср авлоди, 2002. – Б. 36.
6. Ҳусниддинов З. Ўзбекистонда диний бағрикенглик. Монография. – Тошкент ислом университети, 2006. – Б. 8.
7. Ҳожиёва М. Онда толерантлик ривожланишининг негизлари. – Т.: “Fan va texnologiyalar”, 2010. – Б. 65.
8. Каримова Э. Ўзбек толерантлиги. –Т. ; 2005. – Б. 18.
9. Ғайбуллаев О. Эстетик маданият. –Тошкент: Наврўз, 2020. 267-бет.180-181-бетлар.
10. G‘aybullayev O.M. Milliy g‘oya tarixi va nazariyasi. –Тошкент: Fan va texnologiya. 2019. – 398. b.
11. Тинчлик ва бағрикенглик атамалари изоҳли луғати. –Т.: 2005. – Б. 13.

УДК: 37.013.2

Shoira XOSHILOVA,
Jizzax politexnika institute katta o'qituvchisi
E-mail: shoira.xoshimova@mail.ru

O'zMU Jizzax filiali dotsenti, p.f.n. Alimov N.N taqrizi ostida

DIDACTIC LEARNING OPPORTUNITIES USING MOBILE TECHNOLOGIES TO IMPROVE THE QUALITY OF THE LEARNING PROCESS

Abstract

This article discusses the possibilities of mobile technologies to support the traditional teaching process (both in the classroom and at home) in educational institutions to improve the quality of education. Based on the analysis of the experience of using mobile devices as a learning tool, some didactic possibilities of their use in the educational process are revealed and their descriptions are given. The main advantages and some disadvantages of using mobile learning in the learning process are analyzed.

Key words: Mobile Training, Mobile Technologists, Educational Processes, Mobile Devices

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МОБИЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

В данной статье рассматриваются возможности мобильных технологий для поддержки традиционного процесса обучения (как в классе, так и дома) в образовательных учреждениях с целью повышения качества образования. На основе анализа опыта использования мобильных устройств в качестве средства обучения раскрываются дидактические возможности их использования в учебном процессе и дается их описание. Проанализированы основные преимущества и некоторые недостатки использования мобильного обучения в процессе обучения.

Ключевые слова: мобильное обучение, мобильные технологии, учебные процессы, мобильные устройства.

TA'LIM JARAYONINING SIFATINI OSHIRISHDA MOBIL TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANIB O'QITISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ta'lim sifatini oshirish uchun ta'lim muassasalarida an'anaviy dars jarayonini (dars paytida ham, uy vazifasini bajarishda ham) qo'llab-quvvatlash uchun mobil texnologiyalarning imkoniyatlari muhokama qilingan. Ilmiy, pedagogik, uslubiy va texnik adabiyotlarda tasvirlangan o'quv vositasi sifatida mobil qurilmalardan foydalanish tajribasini tahlil qilish asosida ulardan ta'lim jarayonida foydalanishning ba'zi didaktik imkoniyatlari ochib berilgan va ularning tavsiflari berilgan. Ta'lim jarayonida mobil ta'limdan foydalanishning asosiy afzalliklari va ayrim kamchiliklari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Mobil o'qitish, mobil texnologlar, ta'lim jarayonlari, mobil qurilmalar

Kirish. Axborot texnologiyalari sohasidagi ilmiy-texnikaviy yutuqlarning rivojlanishi, ularning imkoniyatlari va qulayliklari bugungi kunda jamiyatimiz barcha jabhalariga kirib bormoqda. Yildan yilga ilg'or texnologiyalar va ilovalar paydo bo'lib, undagi foydalanuvchi yoshlar soni tobora ko'paymoqda.

Uyali aloqa texnologiyalari jamiyat tomonidan kundalik hayotdan boshlab va jamiyatning barcha sohalarini o'z ichiga olgan har qanday joyda: kundalik hayotda, iqtisodiyotda, biznesda, menejmentda, ta'lim sohasida joriy etiladi va qo'llaniladi. Mobil texnologiyalarning imkoniyatlarini qo'llash doirasi doimiy ravishda kengayib, ulardan foydalanish qulay va oson bolib bormoqda [7, 2019].

Mobil texnologiyalar foydalanuvchi joylashgan joyidan qat'i nazar aloqani ta'minlash bilan bir qatorda o'z faoliyatini rejalashtirish, ma'lumot olish va tarqatish, yangiliklar, biznes loyihalar bilan xabardor bo'lish, shaxsiy biznesini boshqarish, o'qitish va o'qish, masofadan turib ish olib borish, katta hajmdagi saqlash imkoniyatini beradi.

2013 yilda YuNESKO ta'lim sohasida axborot texnologiyalari instituti bilan birgalikda "Ta'limning mobil siyosati bo'yicha YuNESKO tavsiyalari" ni nashr etdi, unda ta'lim jarayoniga mobil texnologiyalarni joriy etish zarurligi batafsil bayon qilindi [20, 2013]. Biroq, hozirgi vaqtda mobil texnologiyalarni ta'lim jarayoniga barqaror joriy etish va tatbiq

etish yo'q, bu mobil texnologiyalarning imkoniyatlarini bilmaslik, mobil platformalarda o'quv dasturlaridan foydalanish uchun o'quv materiallarining etishmasligi bilan bog'liq.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). YuNESKO nashrining turli xil manbalardan "mobil ta'lim" tushunchasini tahlil qilish, shuningdek I.N. Golitsina va N.L. Polovnikova mobil ta'limning umumiy tendentsiyasini ajratib ko'rsatish mumkin [3, 2011]. Ta'lim jarayoniga mobil texnologiyalarni joriy etish mobil ta'lim yoki m-Learning deb nomlanadi, bu ta'lim jarayonida mobil texnologiyalardan individual ravishda hamda boshqa o'qitish usullari va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan birgalikda foydalanishni nazarda tutadi [20, 2013].

Mobil texnologiyalar - bu global tarmoqqa kirishni ta'minlaydigan mobil qurilmalar va simsiz aloqalardan foydalanishga asoslangan texnologiyalardir. Mobil ta'lim deganda biz mobil texnologiyalardan foydalangan holda o'quv jarayonlarini olib borishni tushunamiz. Shu ma'noda, mobil ta'lim masofaviy o'qitish bilan bir qatorda elektron ta'limning kichik turidir [19, 2013]. Mobil ta'lim o'quvchilar tomonidan maxsus uyushtirilgan o'quv materiallarini o'zlashtirishni o'z ichiga oladi, ularga kirish mobil texnologiyalar va qurilmalar yordamida amalga oshiriladi. Ushbu yondashuv quyidagi mobil ta'limga berilgan ta'riflarda aksini topgan:

	Mobil ta'limga berilgan ta'riflar	Ushbu ta'rif keltirgan adabiyotlar
Mobil ta'lim	bu fanlararo va modulli yondashuvlarning pedagogik asosidagi maxsus dasturlardan foydalangan holda vaqt va makonga bog'liq bo'lmagan mobil qurilmalardan foydalangan holdagi elektron ta'lim.	Kuklev V. A. (2010) Ochiq masofali ta'limda mobil ta'lim tizimining shakllanishi. pedagogika fanlari doktori. - Ulyanovsk. - p. 46.
Mobil ta'lim	bu mobil kompyuter qurilmalari va simsiz aloqadan foydalanishga asoslangan o'quv jarayonini tashkil etish shakli.	Pogulyaev D. V. (2006) O'quv jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari // Amaliy informatika. No 5. - 80-84 - betlar.
Mobil ta'lim	bu o'qitish va o'rganish sohasini engillashtirish, qo'llab-quvvatlash, kengaytirish va kengaytirish uchun simsiz va mobil aloqa bilan birgalikda keng tarqalgan ko'chma qurilmalardan foydalanish.	28. Lee K. (2019) Augmented Reality in Education and Training, University of Northern Colorado & KOSHA. [Electron Recourse] URL: https://quality4digitalllearning.org/wpcontent/uploads/2016/03/Augmented-Reality-in-Education-and-Training.pdf (date of application 20.12.2019).

B.E. Starichenkonotesning ta'rifi bo'yicha o'qitishda u yoki boshqa axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish to'g'risida qaror qabul qilishda o'qituvchi quyidagi tamoyillarga amal qilishi kerak [8, 2015]:

- «Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish har qanday sohada sezilarli yaxshilanishni ta'minlashi kerak.

- Ta'lim sohasida: didaktika bo'yicha o'qitishning o'rnatilgan tizimining konservativ tufayli, ularni faqat o'quv amaliyoti masalalarini hal qilishda an'anaviy yondashuvlarga nisbatan aniq ustunliklar berish sharti bilan joriy etish mantiqan to'g'ri keladi;

- didaktikaning texnologiyadan ustunligi: birlamchi texnologiya emas, balki didaktik vazifa;

- texnologiya an'anaviy usullarga qaraganda aniq muvaffaqiyatli echimni ta'minlashi kerak;

- iqtisodiy maqsadga muvofiqligi aniq, birinchi navbatda, o'quv jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning arzonroq va kam vaqt sarflaydigan eng katta didaktik samarasini beradigan sohalarini ishlab chiqish va amalga oshirish zarur.

Mobil texnologiyalar didaktik maqsad va vazifalar uchun ikkinchi darajali bo'lib, ularga erishish vositasi hisoblanadi va butun o'quv jarayonining asosiy tarkibiy qismi emas. Shunday qilib, o'qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish oqlanishi va an'anaviy mashg'ulotlarga nisbatan aniq ustunliklarni taqdim etishi kerak. Bizning tadqiqotimizda mobil ta'lim usuli deb ma'lum bir didaktik muammoni echish usuli tushuniladi, uning texnologik asosini har qanday mobil texnologiyalar tashkil etadi. Shu bilan birga, mobil ta'lim usullari har qanday intizomni o'rganishning umumiy metodologiyasiga kiritilishi va an'anaviy fanlar bilan bir qatorda qo'llanilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

O'qitishda mobil texnologiyalardan foydalanish nisbatan yangi tendentsiyadir, shuning uchun ular uchun nazariy asoslar muhokama qilinmoqda; pedagogik hamjamiyat ta'lim jarayonida mobil qurilmalardan foydalanishga harakat qilmoqda. Ushbu sohadagi chet el tadqiqotlari ta'limda mobil texnologiyalardan foydalanishning turli modellarini o'rganmoqda.

Klopfer, Skvayr va Jenkinsning fikriga ko'ra, mobil qurilmalardan to'liq foydalanish uchun quyidagi funksiyalardan foydalanish kerak:

- ko'chma (kompyuterni turli saytlarga o'tkazishi va ular bo'ylab harakatlanishi mumkin);

- ijtimoiy interaktivlik (ma'lumotlar almashish va boshqa odamlar bilan yuzma-yuz ishlashga imkon beradi);

- kontekstli sezgirlik (mavjud joy, vaqt, shu jumladan haqiqiy va taqlid qilingan ma'lumotlar haqida ma'lumot to'plashi mumkin);

- ulanish (mobil qurilmalarni bitta tarmoqqa birlashtirish qobiliyati);

- individuallik (individual ta'lim yo'lini taqdim etish qobiliyati).

Ta'limda mobil texnologiyalardan foydalanishning asosiy tamoyillarini ta'kidlashning yana bir yondashuvi [16, 2009] uchta jihatga asoslanadi: ishtirok etish, mavjudlik va moslashuvchanlik. "Mavjudlik" printsipi, o'z navbatida, uchta o'zaro ta'sir turiga bo'lindi: bilim (talaba - o'quv material), ijtimoiy va ta'lim (talaba - o'qituvchi). Ushbu g'oyani ishlab chiqishda tadqiqotchilar [23, 2012] o'qitishda mobil texnologiyalardan foydalanishni uchta xususiyat nuqtai nazaridan ko'rib chiqishni taklif qildilar: shaxsiylashtirish, haqiqiylik va hamkorlik. Shaxsiylashtirish o'quvchining mashg'ulot uchun vaqt va joyni, yuk hajmi va mustaqil ta'lim jarayonini tashkil qilish uchun zarur bo'lgan boshqa jihatlarni tanlashidan iborat. Haqiqiylik deganda talabalar uchun shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan, natijalarini u hayotda qo'llashi mumkin bo'lgan ta'limning situatsion xususiyati tushuniladi. Hamkorlik - bu mobil texnologiyalarning yuqori darajadagi hamkorlikni ta'minlashi, birgalikdagi muammolarni hal qilish va ta'lim masalalarini muhokama qilishni tashkil qilish uchun tarmoqning o'zaro aloqasi vositalarini taqdim etishi deb tushuniladi. Mahalliy va xorijiy tadqiqotlarda tasvirlangan kadrlar tayyorlashda mobil texnologiyalar taqdim etadigan imkoniyatlarni ko'rib chiqing.

S.S.Arbusovning tadqiqotida, o'quv jarayonini kuzatish natijalariga ko'ra, "kompyuter tarmoqlarini o'qitishda podkasting texnologiyasidan foydalanish o'z hissasini o'shdi: o'quv mashg'ulotlarini individualizatsiya qilish; o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuchaytirish; mashg'ulotlarning interaktivligi; nazariy materiallarni tushuntirishga vaqtini tejash va kompyuter tarmoqlarini loyihalash, yaratish va sozlash bilan bog'liq texnologiyalardan foydalanish xususiyatlari; o'quv materialini yanada ko'rgazmali va xilma-xil taqdim etish; qulay ta'lim sharoitlarini yaratish "[1, 2015]. So'rov va sinov tizimini tashkil etish imkoniyati - bu mobil telefon texnologiyalarini o'qitishda qo'llashning yana bir usuli, ularni so'rovnoman tashkil qilish tizimining elementlari sifatida ishlatishdir. Ushbu yondashuv tashkilot nuqtai nazaridan foydalanishdan ko'ra samaraliroq Bu holda talabalarning mobil qurilmalari masofadan qabul qilishni ta'minlaydi

Mobil so'rovnoma tizimlaridan foydalanishning afzalliklari quyidagilarni o'z ichiga oladi [24, 2006]: sinfda interaktivlikning kuchayishi (o'quvchilar o'quv jarayoniga ko'proq e'tibor berishadi, ularning faolligi oshadi, o'zaro ta'sir

va teskari aloqa tashkil etiladi); sinfda bunday tizimdan foydalanish talabalar uchun g'ayrioddiy va qiziqarli tajriba; anonim ovoz berish imkoniyati; foydalanish qulayligi; mobil so'rovnoma tizimidan foydalanish o'quv jarayoniga zamonaviy texnik komponentni kiritadi; o'qituvchi o'quv materialini o'quvchilar tomonidan o'z vaqtida anglash darajasini belgilash imkoniyatini qo'lga kiritadi, bu esa darsning borishini to'g'rilashga imkon beradi. Mobil so'rov tizimlarini sinovdan o'tkazish paytida tadqiqotchilar ularni o'qitishda foydalanishda bir qator kamchiliklarni aniqladilar, ular bilan bog'liq [21, 2006]: texnik nosozlik yuz berishi mumkin; ochiq savollar yo'q (har doim javoblar mavjud); ba'zi talabalar so'rovnomanini jiddiy qabul qilmaydilar; mobil qurilmadan foydalanish o'quvchini chalgitishi mumkin; mobil qurilmalar yordamida ovoz berish sinfda vaqt talab etadi. Mobil so'rovnomanini tashkil qilishning yana bir yondashuvi - o'qituvchining smartfoni imkoniyatlaridan foydalanib, talabalarning individual kodlarini o'qish. Bunday tizimni amalga oshirishlaridan biri bu Plickers resursidir. Bunday holda, o'quvchilarda smartfonlar mavjud va Internet shart emas. O'qituvchining o'zi kartalarni shakllantirishi va ularni o'z sinflariga tayinlashi mumkin. Bunday so'rovnoma tizimidan foydalanishning amaliy tajribasi shuni ko'rsatdiki, maktabning texnik jihozlanmaganligi sharoitida ushbu yondashuv bir nechta afzalliklarga ega [5, 2016].

O'quv materialini takrorlashni tashkil qilish qobiliyati. O'zining ixchamligi va keng qo'llanilish imkoniyatlari tufayli mobil qurilmalar kiyiladigan gadjetlar sinfiga kiradi va kun bo'yi odamga yaqin joylashgan bo'ladi. Ushbu xususiyat sizga quyidagi funksiyalarni bajaradigan smartfondagi ilova orqali o'quv materialini takrorlash tizimini yaratishga imkon beradi: o'rganilgan materialni takrorlash zarurligini eslatish; darsda o'rganilgan materialning qisqacha mazmunini namoyish qilish; xato holatida to'g'ri javobni va batafsil sharhni ko'rsatishni nazarda tutadigan o'quv rejimida test o'tkazish; o'qituvchi tomonidan yig'ilgan sinf ma'lumotlarini tahlil qilish uchun talabalarning javoblarini yozib olish. Talabalarning mustaqil ishlarining bir qismi sifatida talabalarning mustaqil ishlarini mobil qurilmalardan foydalanishni tashkil qilish qobiliyati har xil turdagi ma'lumotlar bilan ishlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Smartfon ko'p hollarda geolokatsiya moduli, foto va videokamera, mikrofon va audio karnayni o'z ichiga olganligi, shuningdek, har xil turdagi ma'lumotlar bilan ishlash uchun o'rnatilgan vositalariga ega bo'lganligi sababli, talabalar mobil qurilmadan foydalanish uchun keng imkoniyatlarga ega bo'ladilar. mustaqil ishni bajarishda vosita (sinf va sinfdan tashqari). Bulutli texnologiyalar tufayli o'quv muammolarini hal qilishda smartfon talabalar bilan bir qatorda o'qituvchilar va talabalar o'rtasida aloqa vositasi sifatida ham harakat qilishi mumkin.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yuqoridagi imkoniyatlarni amalga oshirish uchun bir qator texnologik va tashkiliy shartlar bajarilishi kerak. O'quvchilar va o'qituvchilarni bog'laydigan mexanizmdan ajratilgan holda o'rnatilgan dasturiy ta'minotga ega mobil qurilmalar o'quv jarayonida foydalanishda katta afzalliklarga ega emasligi sababli, yuqorida sanab o'tilgan didaktik vazifalar quyidagilarni ta'minlaydigan yagona axborot muhitini talab qiladi: o'quv jarayoni, talabalar bir-biri bilan va o'qituvchilar bilan; guruhlarda ishlashda qo'shma loyihalarni amalga oshirish; qo'shma hujjatlarni jamoaviy tahrirlash; ta'lim jarayonining ko'plab ishtirokchilaridan onlayn ma'lumot to'plash; joriy va yakuniy nazoratni amalga oshirish. Barcha turdagi qurilmalarda (ham statsionar shaxsiy kompyuterlarda, ham noutbukda, ham planshetlarda, smartfonlarda) mavjud bo'ladigan yagona axborot muhitini tashkil qilishning eng qulay usuli bu bulutli texnologiyalardan foydalanishdir. Bulutli texnologiyalarning "zamonaviy maktabning o'quv jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanish maqsadga

muvofiqligini tasdiqlovchi didaktik imkoniyatlariga quyidagilar kiradi: o'qituvchilar va o'quvchilarning katta jamoasining birgalikdagi ishini tashkil etish imkoniyati; o'qituvchilar va talabalar uchun har xil turdagi va maqsadli hujjatlarni almashish va nashr etish imkoniyati; xizmat ko'rsatuvchi foydalanuvchining taqdim etiladigan joyiga nisbatan hududiy majburiyligi yo'qligi sababli yaratilgan mahsulotlarni o'quv jarayoniga tez kiritish; interaktiv darslar va jamoaviy o'qitishni tashkil etish; mustaqil ishlarni, shu jumladan jamoaviy loyihalarni bajaradigan talabalar, "auditoriya hajmi" va "mashg'ulotlar uchun vaqt" cheklovlar mavjud bo'lmagan taqdirda; ularning joylashuvidan qat'i nazar, tengdoshlar o'rtasida (va nafaqat) o'zaro hamkorlik va birgalikdagi ish; muayyan fan sohalarida veb-yo'naltirilgan laboratoriyalarni yaratish (yangi resurslarni qo'shish mexanizmlari; modellash vositalariga interaktiv kirish; axborot resurslari; foydalanuvchini qo'llab-quvvatlash va boshqalar); nazoratning turli shakllarini tashkil etish; Institutlar tomonidan qo'llaniladigan ta'limni boshqarish tizimlarini (masalan, Moodle) bulutga o'tkazish, tadqiqotchilar uchun amaliy modellarga kirishni tashkil etish, ishlab chiqish va tarqatish uchun yangi imkoniyatlar »[2, 2012]. Mobil qurilmadan foydalanish imkoniyatiga ega bulutli axborot muhitini barpo etish "uchta asosiy funktsiyani bajarilishini ta'minlaydi: resurslarni taqsimlash va ta'lim mazmunini saqlash; birinchi navbatda aloqa, istalgan vaqtda o'qituvchilar va talabalar tarkibiga kirish; ikkinchidan, ta'lim jarayoni sub'ektlari o'rtasidagi aloqa; o'qituvchi tomonidan o'quv jarayonini tashkiliy va boshqaruvchi boshqarish »[9, 2017]. Mobil qurilmalardan bulutli xizmatlar bilan birgalikda foydalanish sizga quyidagilarni imkon beradi: dars davomida ham, uy vazifasini bajarishda ham talabalarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etish; talabalar tomonidan ishlab chiqilgan axborot resurslarining yagona omborini taqdim etish; Istalgan vaqtda va istalgan joyda dars materiallariga kirish huquqini olish; kollektiv loyiha tadbirlarini amalga oshirish orqali talabalar o'rtasidagi hamkorlik darajasini oshirish; Ota-onalar va maktab o'rtasidagi munosabatlarni ta'minlash (masalan, ota-onalarga bulutga kirishni ta'minlash orqali). Shunday qilib, mobil texnologiyalar yuqori darajadagi hamkorlikni ta'minlaydi, birgalikda muammolarni hal qilish va ta'lim masalalarini muhokama qilishni tashkil qilish uchun tarmoqning o'zaro aloqasi uchun vositalarni taqdim etadi. O'quv jarayonini mobil texnologiyalar yordamida tashkil etish uchun texnologik shartlarni bajarishdan tashqari, ta'lim mazmunini tayyorlash va takomillashtirishga qaratilgan bir qator muammolarni hal qilish kerak, masalan: kengaytirilgan realik vositalaridan samarali foydalanish uchun o'qituvchidan katta mehnat xarajatlarni talab qilmaydigan, har qanday zamonaviy mobil qurilmalarda etarlicha sodda va arzon narxlardagi materiallarni taqdim etish usulini ishlab chiqish; mobil qurilmalar o'qituvchiga ta'lim mazmunini taqdim etish, uni joylashtirish va tarqatish uchun yangi imkoniyatlarni ochib berganligi sababli, ma'lumot almashish uchun eng yaxshi usul va xizmatni tanlash zarur; mashg'ulotning o'yin shaklini amalga oshirish uchun mavzuni tarkibiy qismidan qat'i nazar, o'yin vaziyatini simulyatsiya qilishga imkon beradigan xizmatlardan foydalanish kerak, bu o'qituvchiga syujetga emas, balki o'yinning mazmuniga e'tiborni qaratishga imkon beradi; dasturiy mahsulotlar bilan ishlash bo'yicha ko'rsatmalarining ko'rinishini va interaktivligini oshirish uchun siz mobil qurilmalarga bema'lol moslashadigan bunday shakllardan foydalanishingiz kerak; so'rovnoma yoki test sinovlarini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun eng qulay va samarali xizmatni tanlash, tegishli tarkibni tayyorlash va talabalar faoliyatini tashkil etish zarur; dasturlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun talabalarning motivatsiyasini oshirish uchun mobil qurilmalar maqsadli platformalar vazifasini bajaradigan o'qitish usulidan

foydalanish kerak; talabalarning mustaqil ishlashiga yo'naltirilgan o'quv usullarini amalga oshirishda mobil qurilmalarning aloqa imkoniyatlaridan foydalanish zarur.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Agar yangi didaktik muammolarni hal qilishga qaratilgan yangi, tegishli imkoniyatlar mavjud bo'lsa, yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'quv jarayonida joriy etish maqsadga muvofiqdir; pedagogik va iqtisodiy maqsadga muvofiqligi

nuqtai nazaridan o'qitishda mobil texnologiyalarning didaktik imkoniyatlarini tahlil qilish asosida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning shakllari va usullarining keng diversifikatsiyasi haqida gapirish mumkin. Mobil texnologiyalarning tavsiflangan xilma-xil didaktik imkoniyatlari ma'lum bir o'quv intizomini o'rganishga yo'naltirilgan mobil ta'lim usullari tizimini yaratish to'g'risida gaplashishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR

1. Arbuzov S. S. (2015) Podkast texnologiyalari kompyuter tarmoqlarini o'rganishda talabalarning bilimini oshirish vositasi sifatida // Rossiya pedagogik ta'lim. - № 7. - 30-35 -betlar.
2. Gazeykina A. I., Kuvina A. S. (2012) Maktab o'quvchilarini o'qitish jarayonida bulutli texnologiyalardan foydalanish // Rossiya pedagogik ta'lim. No 6. - 55-59 -betlar.
3. Golitsina I.N., Polovnikova N.L. (2011) Mobil ta'lim ta'limning yangi texnologiyasi sifatida // "Ta'lim texnologiyalari va jamiyat". №1. 14 -jild - 241-252 -betlar.
4. Kuklev V. A. (2010) Ochiq masofaviy ta'limda mobil ta'lim tizimining shakllanishi. pedagogika fanlari doktori. - Ulyanovsk. - p. 46.
5. Kurochkin A. S., Monaxova G. A. (2016) Ta'lim tashkilotida ta'lim natijalarini baholash vositalari // Vestnik RMAT. No 2. - 71-75 -betlar.
6. Pogulyaev D. V. (2006) O'quv jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari // Amaliy informatika. No 5. - 80-84 -betlar.
7. Sattarov A. (2019) oliy o'quv yurtlarining o'quv jarayoniga mobil texnologiyalarni qo'llash // O'zbekiston Milliy universiteti xabari. № 1/2. - 143-148-betlar.
8. Starichenko B. E. (2015) O'qituvchining professional standarti va AKT vakolatlari // Rossiya pedagogik ta'lim. № 7. - 6-15 -betlar.
9. Starichenko B. E., Starichenko E. B., Sardak L. V. (2017) Ta'lim jarayonida intizomiy bulutli ta'lim muhitidan foydalanish // Nijniy Novgorod ta'limi. № 1. - 72-78 -betlar.
10. Starichenko B.E., Sardak L.V., Tugolukova E.F. (2015) Sinflarni o'rganishning mobil tizimi // Rossiya pedagogik ta'lim. №7. - 142-146-betlar.
11. Titova S. V., Talmo T. (2015) Mobil texnologiyalarga asoslangan interaktiv ma'ruza modeli // Rossiya oliy ma'lumot. No 2. - s.126-135.
12. Adrian Dominges, Xoseba Saenz-de-Navarrete, Luis de Markos, Luis Fernandes-Sanz, Karmen Peyjz, Xose-Xaver Martinez-Herraiz. (2013) O'qitish tajribalarini o'yinlash: Amaliy natijalar va natijalar, Kompyuterlar va ta'lim, 63 -jild. -B. 380-392.
13. Anderson, R.J., Anderson, R., Vandegrift, T., Volfman, S., Yasuha-ra, K. (2003) Katta sinflarda o'zaro aloqani kompyuter yordamida amalga oshirish. Tarmoqli ta'lim muhitini o'zgartirish uchun loyihalashda (119-123 -betlar). CSCL, Bergen materiallari.
14. Chung-Xo Su, Ching-Xsue Cheng. (2013) O'yin yutuqlarini yaxshilash uchun mobil o'yinlarga asoslangan hasharotlarni o'rganish tizimi // Prosedura - Ijtimoiy va xulq -atvor fanlari, 103 -jild. -pp. 42-50
15. Dunleavy M., Dede C. (2013) Haqiqatni takomillashtirish va o'qitish / Ta'lim kommunikatsiyalari va texnologiyalari bo'yicha tadqiqot qo'llanmasi, Springer Nyu-York.- pp. 735-745.
16. UNESCO Policy Guidelines for Mobile Learning / 2013/ Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО). UNESCO Policy Guidelines for Mobile Learning/ <https://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214738.pdf>

UDK: 341.23.327 M-32

Dilnoza XUDOYBERGANOVA,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
"Siyosatshunoslik" kafedrası o'qituvchisi
E-mail: d.khudoyberganova@mail.ru

JIDU professori, s.f.d. E.S.Sultanova taqrizi asosida

DEVELOPMENT OF RESEARCH CENTERS IN THE UNITED STATES

Annotation

This article discusses the activities of research centers that today have the power to directly influence the political decision-making process of states. U.S. research centers around the world lead the way in generating analytical data. The origins of the research center phenomenon have been analyzed through the views and theories of several scientists. The number of think tanks across the United States has grown significantly over the past three decades. Over the past century, the impact of research centers on U.S. political processes has been studied in chronological order. The relationship between U.S. government agencies and research centers has been studied in depth. The article also reflects the historical and modern aspects of the formation of research centers by the author.

Key words: USA, RAND, research centers, "think tanks", analysis, foreign policy.

РАЗВИТИЕ НАУЧНЫХ ЦЕНТРОВ В США

Аннотация

В этой статье обсуждается деятельность исследовательских центров, которые сегодня имеют право напрямую влиять на процесс принятия политических решений в государствах. Исследовательские центры США по всему миру лидируют в создании аналитических данных. Истоки феномена исследовательского центра были проанализированы на основе взглядов и теорий нескольких ученых. Число аналитических центров в Соединенных Штатах значительно выросло за последние три десятилетия. В течение последнего столетия влияние исследовательских центров на политические процессы в США изучается в хронологическом порядке. Взаимоотношения между правительственными учреждениями США и исследовательскими центрами были тщательно изучены. В статье также отражены исторические и современные аспекты формирования автором исследовательских центров.

Ключевые слова: США, RAND, исследовательские центры, «мозговые центры», анализ, внешняя политика.

AQSHDA TADQIQOT MARKAZLARINING RIVOJLANISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada bugungi kunda davlatlarning siyosiy qarorlar qabul qilish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatish kuchiga ega tadqiqot markazlarining faoliyati haqida so'z yuritilgan. Butun dunyo bo'yicha AQSH ilmiy tadqiqot markazlari tahliliy ma'lumotlarni yaratish bo'yicha yetakchilik qiladi. Tadqiqot markazi fenomenining kelib chiqishi bir qancha olimlarning qarashlari va nazariyalari orqali tahlil qilingan. So'nggi o'ttiz yil ichida AQSH bo'ylab tahlil markazlarining kengayishi sezilarli darajada oshdi. O'tgan asr davomida tadqiqot markazlarining AQSH siyosiy jarayonlarga ta'siri xronologik jihatdan atroflicha o'rganilgan. AQSH davlat organlari va tadqiqot markazlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar chuqur o'rganilgan. Shuningdek, maqolada muallif tomonidan tadqiqot markazlari shakllanishining tarixiy va zamonaviy jihatlari aks ettirilgan.

Kalit so'zlar : AQSH, RAND, tadqiqot markazlari, "aql markazlari", tahlil, tashqi siyosat.

Kirish. Dunyo miqyosida davlatlar o'rtasida kuchayib borayotgan raqobat va keskinlashayotgan munosabatlar davrida xolis va ishonchli manbalarga ega bo'lish har qachongidan ham muhim ahamiyatga egadir. Shu nuqtai nazardan, tadqiqot markazlarining ichki va tashqi siyosatda o'rni tobora ortib bormoqda. Ular nafaqat bilimlarni yaratish vazifasini bajaradi, balki ularni tahlil qilishga ham alohida e'tibor qaratishadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda ham siyosiy jarayonlarni tahlil qila oladigan ilmiy tadqiqot markazlariga bo'lgan talab juda yuqorini ekanligini davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning tahlil markazlari haqidagi quyidagi fikridan ham bilishimiz mumkin: "Bugun hayot yangicha fikrlash va ishlash, milliy "aql markazlari"mizni shakllantirishni talab etmoqda. Afsuski, atrofimizdagi barcha siyosiy-ijtimoiy jarayonlarni chuqur tushunib, ta'sirchan tilda yetkazib beradigan tahlilchi va ekspertlarimiz juda kam. Bunday vaziyatda jamiyatimizni ma'naviy tahdidlardan himoya qilish borasidagi ilmiy-amaliy tadqiqotlarni tubdan qayta ko'rib chiqish zarur" [1].

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** "Tadqiqot markazi" tushunchasini aniqlash muammosi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Avvalo, bunday tashkilotlar o'zlarining mohiyatiga ko'ra davlat, xususiy va notijorat sektorlari kesishgan joyda faoliyat yuritganligi sabab aralash deyish mumkin. Dunyo bo'ylab faoliyat yuritadigan tadqiqot markazlari turli xil ijtimoiy-madaniy kontekstlar ta'sirida o'zgartirilmoqda. Hartvig Pautzning fikricha, Amerika Qo'shma Shtatlari va Yevropa mamlakatlaridagi "aql markazlari" tadqiqotlarining muhim qismi alohida mamlakat modellarini o'rganishga bag'ishlangan [2]. Tarixan tahlil markazlari Amerika Qo'shma Shtatlarda keng tarqalgan bo'lib, tadqiqot infratuzilmasi soni va rivojlanish darajasi jihatidan hali ham Amerika markazlari yetakchilik qilmoqda.

Bundan tashqari, tadqiqot markazlari turli xil funksiyalarni ham bajaradi, ular vaqti-vaqti bilan boshqa turdagi tashkilotlarga taqlid qilishlari mumkin: universitetlarning tarkibiy bo'linmalari, siyosiy jarayonlar (saylov kampaniyalari yoki keng ko'lamli siyosiy va iqtisodiy

islohotlar) markazlari, konsalting kompaniyalari, jamoat tashkilotlari yoki ba'zi hollarda ommaviy axborot vositalari.

Tomas Medvetzning fikriga ko'ra, tadqiqot markazlarining ekspertlari akademik tahlilchilar, tadbirkorlar ("g'oyalar bozori"da o'z mahsulotlarini siyosatchilar, moliyaviy donorlar va jurnalistlarga taklif qiladigan) hamda jamoat aloqalari bo'yicha mutaxassislar hisoblanadi [3]. Bu holda tashkilotlarning maxsus guruhi sifatida "aql markazlari"ni tanlash istisno asosida amalga oshiriladi.

Tadqiqotlar muhitida bunday tahlil markazlar mustaqil bo'lishi kerakligi haqida aniq fikrlar mavjud emas. 1980-yillarning oxirida Jorjtaun universiteti professori Kent Weaver ko'p yillar davomida "aql markazlari"ga baza sifatida ishlatilgan ta'rifni berdi. K.Weaver tadqiqot markazlari nodavlat va notijorat tashkilotlar bo'lib, ma'lum darajada hukumat idoralari, shuningdek kompaniyalar, shaxsiy manfaatdorlik guruhlar va siyosiy partiyalar manfaatlaridan mustaqil degan fikrni bildiradi. Ushbu ta'rifga ko'ra, fikr markazlari: 1. Tashkiliy jihatdan mustaqil bo'lishadi; 2. Ular o'z faoliyatlarida xolis tahlil (akademik yondashuv) tamoyillariga amal qilishadi [4].

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** Tadqiqot markazlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi AQSH davlati bilan bog'liq. 1863-yilda AQSH Kongressining maxsus qarori bilan Milliy Fanlar Akademiyasi Kongress va hukumatning jamoaviy maslahatchisi sifatida tashkil topgan. Uning a'zolari alohida va jamoaviy organ sifatida mamlakat rahbariyatiga ijtimoiy rivojlanishning eng muhim masalalari bo'yicha maslahat berishlari kerak bo'lgan. Tadqiqot markazlari kabi tashkilotlarning paydo bo'lishi amaliy siyosat muammolarini hal qilish uchun ilmiy va professional tajribalarni jalb qilish y o'nalishining mantiqiy davomidir. Ular jamiyatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatlar bilan bog'liq ekspertlar faoliyatining muhim qismini qamrab oladi.

Tadqiqot markazi atamasi II Jahon urushidan keyingi davrda paydo bo'ldi. Amerika Qo'shma Shtatlarida ushbu atama iqtisodiyot, siyosat, sanoat va texnologik rivojlanish strategiyalari, harbiy-siyosiy muammolar va boshqa sohalarida tadqiqotlar olib boruvchi tashkilotlar faoliyatida sezila boshladi. O'tgan asrning 40-yillari oxirlarida "RAND" korporatsiyasiga birinchi bo'lib tadqiqot markazi sifatida doimiy ravishda murojaat qilingan. Natijada bu jarayon tezda AQShning ijtimoiy-siyosiy adabiyotida keng tarqaldi – ular ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohalarida amaliy tadqiqotlarni amalga oshirish bilan bog'liq tashkilotlarni shunday nomlay boshladilar.

Ikkinchi Jahon Urushidan ko'p o'tmay, tashqi siyosatda oqilona va mustaqil maslahat va ma'lumotlarga ehtiyoj ortib bordi. Sovuq Urush davrida ikki qutbli dunyoda AQSH siyosatchilari uchun milliy xavfsizlik bo'yicha oqilona siyosatni ishlab chiqishga imkon beradigan tizimli tahlillar bilan bir qatorda tegishli siyosat ma'lumotlari juda zarur edi. Shu maqsadda, 1948-yilda AQSh manfaatlarini himoya qilish va chet ellarda targ'ib qilish uchun RAND korporatsiyasi tashkil etilgan [6]. RAND birinchi navbatda hukumat tomonidan moliyalashtirilib, siyosatchilarning o'ziga xos muammolarini hal qilishga qaratilgan edi. Keyingi yillarda RAND tashkiloti hukumat tomonidan homiylik qilingan boshqa bir qator tahlil markazlarini tashkil etishga turtki bo'ldi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, AQSh tashqi siyosati tarixida tahlil markazlari qariyb bir asr davomida strategik ahamiyatga ega bo'lgan masalalar bo'yicha yangi yo'nalishlarda ilmiy izlanishlar orqali muhim rol o'ynagan. Ammo tadqiqotlarning katta qismini e'tibor markazidan tashqarida olib borganliklari sababli, ular AQSh siyosatining boshqa manbalariga nisbatan ommaviy axborot vositalariga kamroq jalb qilingan. Shunga qaramasdan, AQSh tashqi

siyosatini shakllantirishda tadqiqot markazlarining roli muhim sanaladi. O'tgan yillar mobaynida, "tadqiqot markazi" fenomeni global darajada tus oldi, AQShning tahlil markazlari butun dunyo bo'ylab faoliyat yuritayotgan boshqa markazlardan quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

➤ Ular asl g'oyalarni, shu bilan siyosat uchun ko'proq imkoniyatlar yaratadi;

➤ Hukumat amaldorlari vazifasini bajarishi uchun mutaxassislar taklif qilishadi;

➤ Fuqarolarga dunyo miqyosida bo'layotgan jarayonlar haqida ma'lumot berishadi;

➤ Nizolarni hal qilishga qaratilgan rasmiy faoliyatlarga hissa qo'shadilar.

Shu bilan birga, mazkur markazlarning muhim vazifasi–AQShning yaqin orada yuzagakelishi mumkin bo'lgan yangi va muhim masalalarni erta aniqlash hamda siyosatchilarga yetkazishdir [7].

- **Tahlil va natijalar (Analysis va results).** 1970-yillarning boshlari Amerika Qo'shma Shtatlardagi tahlil markazlari rivojlanishining yangi bosqichi bilan ajralib turadi. Uchinchi to'liq paytida paydo bo'lgan mazkur muassasalarning aksariyati avvalgi markazlardan oldiga qo'ygan maqsadlari bilan sezilarli darajada farq qiladi. Agar ilgari bunday markazlar keng ko'lamli, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan muammolarni hal qilishda faoliyat yuritgan bo'lsa, endilikda asosan muayyan xususiy masalalarni yoki ma'lum bir davlatdagi siyosiy faoliyatni faollashtirish kabi masalalarni muhokama qilishga qaratilgan. Bugungi kunda dunyo bo'yicha tahlil markazlarining katta qismi AQSH va G'arbiy Yevropa davlatlariga to'g'ri keladi.

XX asrning oxiridan boshlab AQSH fikr tadqiqotlar markazi sohasida tobora kuchayib borayotgan siyosiylashuvi muhim tendensiyaga aylandi. Agar o'tgan asrning 70-yillarga qadar hech qanday mafkuraga rioya qilmaydigan yoki markaziy pozitsiyalarni egallamaydigan "aql markazi"lari ustun bo'lgan bo'sa, 80-yillarning boshlarida ularning aksariyati mafkuralashgan markazlarga ayalandi. Donald Abelson ta'kidlaganidek, "tadqiqot markazlari" siyosiy ta'sir va obro'-e'tibor uchun boshqa nodavlat tashkilotlar o'rtasida raqobatlashadigan bosim guruhlariga o'xshay boshladi. "Aql markazlari" boshqa guruhlar o'rtasidagi bir qator muhim farqlarga qaramay, vaqt o'tishi bilan ular orasidagi chegaralar zaiflashib bormoqda [8].

AQSH tahlil markazlari siyosatga ta'sir ko'rsatishning bevosita va bilvosita turli usullariga ega. Masalan, mazkur markazlar prezidentlik kampaniyalarida ta'sir o'tkazish uchun jiddiy imkoniyatga ega. Ma'lumki, so'nggi o'n yilliklar davomida ko'plab Amerika prezidentlari saylov oldidan turli tadqiqot markazlariga murojaat qilishadi. D.Abelson bu xatti-harakatning bir nechta sabablarini ko'radi [9].

Birinchidan, Vashingtonda yetarli tajribaga ega bo'lmagan nomzodlar uchun sobiq yuqori martabali siyosatchilar va taniqli ekspertlarni o'z ichiga olgan tahlil markazlari AQSH siyosiy faoliyati to'g'risida qimmatli ma'lumot manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, ularning tadqiqotlari bunday nomzodlarga hozirgi siyosiy kun tartibidagi mavzularni aniqroq tushunishga yordam beradi.

Bundan tashqari, tadqiqot markazlari ishbilarmonlarda ham, siyosiy doiralarda ham aloqa o'rnatishga imkon beradi. Va nihoyat, nomzod tomonidan ilgari surilgan g'oyalar ma'lum bir markazda ishlaydigan taniqli olimlarning ko'magi tufayli yanada og'irlashadi. Shunisi e'tiborga loyiqlik, saylovda g'alaba qozongan taqdirda, yangi saylangan prezident tez-tez o'zini qo'llab-quvvatlagan tahlil fabrikalari a'zolarini yuqori davlat lavozimlariga tayinlash orqali o'z minnatdorchiligini bildiradi.

Yana bir xususiyati AQSHda hokimiyatning taqsimlanish tizimi, bu prezidentdan tashqari, Kongressga ham

muhim vakolatlarni beradi. Ushbu holat tahlil markazlarini parlament bilan yaqin aloqalarni o'rnatishga va tegishli aloqa guruhlarini yaratishga undaydi. Shunday qilib, "aql markazlari" qonun chiqaruvchi organlar e'tiboriga doimiy ravishda o'z siyosiy takliflarini taqdim etishlari, shuningdek Kongress tomonidan muhokama qilingan eng dolzarb masalalardan xabardor bo'lishlari mumkin. Bundan tashqari, parlament a'zolari va tahlil markazlari o'rtasidagi aloqa ko'pincha ikkinchi tomondan tashkil etilgan konferensiyalar va seminarlar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Tahlil markazlari faoliyatining muhim yo'nalishi ham jamoatchilik fikrini shakllantirishdir. Shu maqsadda ular, masalan, siyosatchilar, jurnalistlar, olimlar va ishbilarmonlar keng jamoatchilik oldida dolzarb masalalarni muhokama qiladigan ochiq seminarlar va konferensiyalar tashkil qilishadi. Shuning bilan birga, AQSH tashqi siyosatiga tadqiqot markazlari katta ta'sir ko'rsatuvchi kuchlardan biri hisoblanadi [10]. Bunday tadbirlar tahlil markazlariga mavjud bo'lganlarga o'z faoliyati va roli to'g'risida ma'lumot berish imkoniyatini beradi.

-Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). So'nggi o'ttiz yil ichida tadqiqot markazlarining o'sishi ayniqsa AQSHda yuqori darajada bo'ldi. Ushbu tashkilotlar nafaqat sonini ko'paytirdi, balki ularning qo'shgan hissasining roli va qiymati nafaqat AQSHda, balki butun dunyoda ancha kengaydi. Qo'shma Shtatlar tashqarisidagi tahlil markazlari nisbatan cheklangan. Bugungi kunda aksariyat mamlakatlarning oldiga qo'ygan vazifasi ushbu tadqiqot markazlarida mavjud bo'lgan keng bilim manbaidan foydalanishdir. Har bir mintaqaning tarixiy va siyosiy an'analari sezilarli darajada farq qiladi va o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Ayrim tanqidchilar AQShning "aql markazlari" modelini dunyoning boshqa qismlariga taqlid qilishning mumkinligiga shubha qilishganiga qaramay, ushbu mustaqil tahlil markazlarining aksariyati butun dunyo bo'ylab o'z hukumatlariga fikr yuritishda yordam beradigan joylarda ko'rishadi.

ADABIYOTLAR

1. <http://www.isrs.uz/oz/ozbekiston-yangiliklari/shavkat-mirziyoyev-jamiyat-hayotining-tanasi-iqtisodiyot-bolsa-uning-joni-va-ruhi-manaviyatdir>
2. Hartwig Pautz. "Revisiting the think-tank phenomenon". Public Policy and Administration, October 2011. P. 420
3. Thomas Medvetz. "Public Policy is Like Having a Vaudeville Act": Languages of Duty and Difference among Think Tank- Affiliated Policy Experts". Qualitative Sociology, Special issue on knowledge in practice, December 2010, Volume 33, Issue 4. pp 549-562
4. J. G. McGann, R. K. Weaver. Think tanks and civil societies: Catalysts for ideas and action, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002. P. 421
5. Kent Weaver. "The Changing World of Think Tanks", PS: Political Science and Politics, 22:3. – 1989. P.124
6. "A Brief History of RAND".
7. Available at: <http://www.rand.org/about/history/>
8. Strobe Talbott. "The Brookings Institution: How A Think Tank Works", US Foreign Policy Agenda, 2002: - P.19-21
9. Donald E. Abelson, American Think Tanks and their role in U.S. Foreign Policy (New York: Macmillan, 1996), P.11.
10. Donald E. Abelson. Do Think Tanks matter? Assessing the impact of public-policy institutes. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002. - P.125
11. Richard N. Haass. "Think Tanks and U.S. Foreign Policy: A Policy-Maker's Perspective", US Foreign Policy Agenda, 2002. P. 5-8

Nurali SHERALIYEV,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Xalqaro munosabatlar kafedrası tayanch doktoranti
Email: stal-2010@inbox.ru

JIDU professori t.f.d. Farmonov R.F.taqrizi asosida

THE ROLE AND IMPORTANCE OF BILATERAL COOPERATION IN UZBEK-TAJIK RELATIONS

Abstract

The role, importance of bilateral cooperation in Uzbek-Tajik relations is of great regional importance. Particular attention is paid to the continuity of cooperation between the two countries and the high level of deep historical, cultural, economic and political factors in the sustainable conduct of domestic and foreign policy. In addition, the integration process, which is the most important area of cooperation in the system of international relations, is now rapidly becoming an important factor in the development of this system. At the same time, the analysis of theories in the field of international relations and bilateral cooperation is revealed.

Key words: bilateral relations, international relations, foreign policy, regional cooperation, national interests.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ДВУСТОРОННЕГО СОТРУДНИЧЕСТВА В УЗБЕКСКО-ТАДЖИКСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

Роль, важность двустороннего сотрудничества в узбекско-таджикских отношениях имеет большое региональное значение. Особое внимание уделяется непрерывности сотрудничества между двумя странами и высокому уровню глубоких исторических, культурных, экономических и политических факторов в устойчивом проведении внутренней и внешней политики. Также, интеграционный процесс, являющийся важнейшим направлением сотрудничества в системе международных отношений, сейчас стремительно становится важным фактором развития этой системы. При этом раскрывается анализ теорий в области международных отношений и двустороннего сотрудничества.

Ключевые слова: двусторонние отношения, международные отношения, внешняя политика, региональное сотрудничество, национальные интересы.

O'ZBEKISTON VA TOJIKISTON MUNOSABATLARIDA IKKI TOMONLAMA HAMKORLIKNING O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya

Ikki tomonlama hamkorlikning O'zbekiston va Tojikiston munosabatlaridagi o'rni, roli va ahamiyati mintaqaviy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikning davomiyligi va ichki va tashqi siyosatni barqaror olib borishda chuqur tarixiy, madaniy, iqtisodiy va siyosiy omillarning yuqori darajasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, xalqaro munosabatlar tizimidagi hamkorlik aloqalarning eng muhim tendentsiyasi – integratsiyalashuv jarayoning hozirda juda tezlik bilan ushbu tizimning rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Xalqaro munosabatlar yo'nalishi hamda ikki tomonlama hamkorlik yo'nalishlari bo'yicha nazariyalar taxlili ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ikki tomonlama munosabatlar, xalqaro munosabatlar, tashqi siyosat, mintaqaviy hamkorlik, milliy manfaatlar

Xalqaro munosabatlar va jahon siyosatida davlat, ikki tomonlama hamkorlik munosabatlarida o'z e'tiborini, birinchi navbatda hayotiy muhim manfaatlar guruhiga qaratishi tabiiydir. Ikki tomonlama hamkorlik munosabatlarini ko'p tomonlama munosabatlardan farqlay bilish, hamkorlik qirralarining har biriga alohida o'rin ajratish, to'g'ri ro'g'i, i, milliy manfaatlar yo'nalishlarini belgilashda uzoq muddatli vazifalarni bugungi kun vazifalari bilan chalkashtirish amaliyoti tashqi siyosat uchun mas'ul bo'lgan muassasalar, nafaqat milliy xavfsizlik idoralari balki boshqa tashkilotlar faoliyatlarini uzoq muddatga izdan chiqarishi mumkinligini yodda saqlash zarur [1].

Shu bilan birga, tashqi siyosatda ikki tomonlama hamkorlik yo'nalishlarini aniq, maqbul tarzda belgilash, unga doir kontsepsiyani ishlab chiqish ancha murakkab va mas'uliyatli jarayonlar bo'lib, u har bir davlatdan zarur darajada intellektual qobiliyat va salohiyat talab qiladi. O'z navbatida ikki tomonlama hamkorlik aloqalarida milliy manfaatlar aks etadi va bu manfaatlar ustuvor yo'nalishlarni belgilash ishi ko'pgina omillar, shu jumladan, muayyan tarixiy davrning asosiy xususiyatlari, milliy xavfsizlikni ta'minlash nuqtai nazaridan mamlakat xalqiga ta'sir o'tkazish ehtimoli bo'lgan ijobiy va salbiy jarayonlarni

chuqur tahlil qilish; hamkor davlat bilan tutash manfaatlar ko'lamiga aniqlik kiritish; umummanfaat yo'lida hamkorlik qilishga tayyor siyosiy kuchlarni strategik nuqtai nazaridan jiddiy o'rganib chiqish va nihoyat, milliy manfaatlar tizimida asosiy ustuvorliklarni belgilashdan iborat.

Bundan tashqari, strategik noaniqlik, utopiyaga yo'l qo'yilish har qaysi davlat diplomatik vakolatxonalarining faoliyatini ancha murakkablashtirishi mumkin. Zero, keyingi paytda mutaxassislar va muammoga yaqin sub'ektlarning fikriga ko'ra, dunyo miqyosida sodir bo'layotgan tamomila yangi jarayonlar diplomatik muassasalar faoliyatini usiz ham sezilarli og'irlashtirmoqda. Yangi davrda yangicha ishlashning uslub va vositalarini ishlab chiqish ular uchun muhim ahamiyat kasb qilmoqda [2].

Ikki tomonlama hamkorlik munosabatlari ustuvorliklarini ta'minlashda asosiy tayanch hisoblangan diplomatik jabha to'g'risida so'z yuritir ekanmiz, tashqi siyosatning har doim ustuvorlik kasb etib kelingan geosiyosiy jihatiga alohida e'tiborning qaratilishi lozim. So'z tashqi siyosatga mumkin qadar samaradorlik baxsh etuvchi muhim omil to'g'risida bormoqda. Zero, geosiyosiy jihat milliy manfaatlarni ta'minlashning makoniy va zamoniy omillari deb qaraladigan bo'lsa, uning tashqi siyosat uchun qanchalik

dolzarb ekanligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Gap shundaki, makon va zamon xususiyatlaridan kelib chiqmagan, har tomonlama muloqotga moyil muayyan davlatning ustuvorliklar tizimi to'g'risida aniq faktlar va jarayonlar xususiyatiga tayanib ish ko'ra olmagan yoki unga qurbi yetmagan hamkorlik hech qanday natija bermaydi. Bu jahon tajribasi hamda ko'plab millatlar tashqi siyosiy amaliyoti nuqtai nazaridan son-sanoqsiz sinovdan o'tgan jihatdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Buguni kunda O'zbekiston va Tojikiston o'rtasidagi munosabatlarni monitoring qilish nafaqat mahalliy, balki xorijiy ekspertlarning ham diqqat markazida deysih mumkin. Jumladan, Rossiya Sharqshunlik instituti ilmiy xodimi S.Pritchinn o'zbek-tojik aloqalari yaqin kelajakda o'zining "iliqlashuv" bosqichiga chiqishi joizligi va bundan har ikki davlat fuqarolari manfaatdorligini aytib o'tgan [3].

Shuningdek, Ch.Ko'charov o'z tadqiqotlarida Markaziy Osiyodagi manfaatlarini muvozanatga solib turishda mintaq ichidagi davlatlar har xil darajada imkoniyatlarga egaligi, bunda O'zbekiston va Tojikiston tashqi ta'sirni muayyan yo'nalishga qaratish, bu ikki davlat qo'shnilaridan o'zining iqtisodiy salohiyati, siyosiy jihatdan kuchli va barqaror davlat tizimi, mintaqaviy xavfsizlikda faolligi, harbiy imkoniyatlari bilan ajralib turishini ta'kidlaydi [4].

Tojik tadqiqotchisi, F.Bobozoda o'z asarlarida Markaziy Osiyodagi geosiyosiy va diplomatik munosabatlar jarayonlarni o'rganib, iqtisodiy, siyosiy hamda xavfsizlik masalalariga alohida e'tibor qaratgan [5].

Shu bilan birga, J.Sarabekov o'zining ilmiy ishida ikki davlat o'rtasidagi savdo iqtisodiy rivojlanish past darajada ekanligini ko'rsatib o'tgan. Ushbu rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida ikki mamlakat o'rtasida mavjud hududiy va energetik muammolarni saqlanib qolayotganini keltirgan [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Xalqaro munosabatlar tizimidagi hamkorlik aloqalarining eng muhim tendentsiyasi - integratsiyalashuvdir. Integratsiya hozirgi jahon siyosiy jarayonlarda ustuvor yo'nalishlardan biriga aylanib borayotganining bosh sababi - hozirgi zamon texnologiyasida davlatlararo iqtisodiy munosabatlarining ob'ektiv zaruratining mavjudligidir. Bunday zarurat qator Yevropa va Osiyo davlatlarini iqtisodiy jihatdan birlashishga, o'zaro hamkorlikka undadi. Shu bilan birga, Yevropa Ittifoqi, ASEAN, Arab davlatlari ligasi (ADL), Amerika davlatlari tashkiloti (ADT), NAFTA va boshqa integratsiyalar ana shunday zarurat asosida yuzaga keldi. O'z navbatida, bunday xalqaro ahamiyatga molik ko'p tomonlama hamkorlik aloqalari davlatlararo ikki tomonlama hamkorlik munosabatlari uchun ham qo'shimcha imkoniyatlarni yaratadi. Chunki, ko'p tomonlama hamkorlik munosabatlari doirasida bir-birlarining turli imkoniyat va sharoitlari bilan yaxshi tanishgan davlatlar ayrim yo'nalishlarda ikki tomonlama munosabatlarni ham yo'lga qo'yishga intilishi, tabiiy jarayondir.

Shuningdek, ikki tomonlama hamkorlik munosabatlaridagi yana bir muhim tendentsiya - iqtisodiy aloqalarining yangi mazmun va shakl kasb etib borayotganidir. Chunonchi, iqtisodiy integratsiya iqtisodiy rivojlanishi taxminan bir-biriga teng darajada bo'lgan davlatlar o'rtasida o'zaro mehnat taqsimoti bilan bog'liq ob'ektiv jarayondir. Iqtisodiy integratsiyaning hayotbahsh ta'siri siyosiy integratsiya uchun ham zamin yaratadi"[7]. Siyosiy sohada davlatlararo munosabatlarining murakkabligi, xalqaro munosabatlarni tartibga solish ehtiyoji natijasida nohukumat tashkilotlari paydo bo'ldi. Nohukumat tashkilotlari davlatlararo tuzilmalarga nisbatan murakkab strukturaga ega. Ular sof nohukumat bo'lishi, ba'zi hollarda esa aralash xarakterga ega bo'lib, hukumat strukturalari va jamoat tashkilotlari va hatto, individual a'zolari ham o'z ichiga

olishi mumkin. Xalqaro tashkilotlar tizimining shakllanishi ikki tomonlama hamkorlik aloqalari uchun ham katta ahamiyatga ega. Zero, davlatlar muayyan murakkab xalqaro masalalarni hal etishda nafaqat konkret davlatlar, balki bevosita ushbu muammo yo'nalgan xalqaro tuzilmalar bilan ham hamkorlik qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu borada O'zbekiston va Tojikistonning NATO harbiy bloki bilan "Tinchlik yo'lidagi hamkorlik" dasturi, Orol va boshqa ekologik muammolarni hal etish bo'yicha Xalqaro Orolni qutqarish xalqaro jamg'armasi va boshqa shu kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin.

Tahlil va natijalar. Shu o'rinda ikki davlatning xalqaro terrorizmga qarshi kurash O'zbekiston va Tojikiston ikki tomonlama hamkorlik munosabatlarining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ko'plab xalqaro tashkilotlarning minbarlaridan so'zlagan nutqlarida mintaqaviy va milliy ko'lamlardagi xalqaro terrorizmga qarshi kurashda hamkorlikni kuchaytirish lozimligini bir necha bor ta'kidlagan edi.

Shu bilan birga, "Markaziy Osiyo mintaqasidagi mamlakatlar bilan barcha sohalarida o'zaro do'stlik, yaxshi qo'shnichilik va strategik sheriklik ruhidagi munosabatlarni mazmun va sifat jihatdan yangi bosqichga olib chiqishimiz zarur [8]" degan pragmatik chuqur o'ylangan fikrlarni bildirishlari ushbu mintaqada joylashgan mamlakatlar munosabatlarining yanada yaxshilanishiga va va mamlakatlarning barcha sohalaridagi hamkorligida o'sish tendensiyalariga olib keladi.

Shuningdek, ikki davlat hamkorlik yo'nalishlari narkotrafik, terrorizm, ekstremizm, transmilliy uyushgan jinoyatchilik singari tahdidlarga qarshi kurash borasidagi qarashlarida umumiyliigi va mushtarakligini namoyon etmoqda.

Avvalo, kuzatishlardan ma'lum bo'ladiki, ikki tomonlama munosabatlar muammosining qo'yilishi, amaliyoti, amalga oshirilishi hamda jahon siyosatidan kutilayotgan samaralar va qolaversa, ayrim davlatlarning aniq xatti-harakati, xulq-atvori masalalarga yondashishi o'rtasida ulkan jarlik vujudga kelmoqda. Bu, o'z navbatida, xalqaro siyosiy jarayonda hokimiyatga erishishning mohiyati, amaliyoti va kerak bo'lsa istiqboliga ham sezilarli soya solmoqda. Ayrim davlatlarning siyosiy amaliyotda kuchga tayanishni hokimiyatga erishish, manfaatlarini ro'yobga chiqarishning birdan-bir eng ustivor va qulay vositasi deb qarash hukmronlik qilib kelmoqda.

Xalqaro munosabatlarining muhim yo'nalishi bo'lgan ikki tomonlama hamkorlikda davlatlar muhim rol o'ynaydi. Shu ma'noda mutaxassislar fikricha xalqaro huquqning asosiy sub'ekti bo'lib davlat hisoblanadi. Davlatning tashqi siyosati ko'p hollarda davr xalqaro munosabatlarining xarakterini belgilab beradi, u individ farovonligi saviyasi va erkinligi darajasi, inson hayotining o'ziga bevosita ta'sir o'tkazadi. Bundan tashqari, davlat insonlar jamoasi siyosiy tashkilotining universal shakli hisoblanadi.

Shu o'rinda, davlatchilikning zamonaviy shakli suverenitet tushunchasi bilan bog'liq. Yevropada 30-yillik diniy urushlar o'z nihoyasiga yetganidan so'ng har bir davlatning mustaqilligi va yuridik jihatdan tengligini o'zaro tan olishga asoslangan xalqaro munosabatlarining zamonaviy tizimi yuzaga keldi va Vestfal tinchlik shartnomasida mustahkamlab qo'yildi. Ta'kidlab o'tilganidek, davlatning kelib chiqishi va mohiyatini tushunishda "milliy davlat suvereniteti" kategoriyasi hal qiluvchi kategoriyadir. U ikki asosiy - ichki va tashqi aspektga ega. Gap, bir tomondan, davlatning o'z iqtisodiy rivojlanish yo'li, siyosiy tuzumi, fuqarolik va jinoiy qonunchiligini erkin tanlashi haqida boradi. Boshqa tomondan esa davlatlarning

bir-birlarining ichki ishlariga aralashmasligi, ularning tengligi va mustaqilligi haqida boradi. Biroq milliy davlatlar suvereniteti tamoyili xalqaro munosabatlarda har xil oqibatlariga olib keladi.

Birinchidan, har bir davlat o'z tashqi siyosatida anchagina qarama-qarshi vazifalarni qandaydir bir yo'l bilan birlashtirishga majburdir. Ko'plab ekspertlarning ta'rifiga ko'ra har bir davlat milliy ekspansiyaga, hududlar, ta'sir, resurslar, ittifoqchilar va h.k.larni kengaytirishni jamlovchi keng ma'nosida, intilishi mumkin. U o'z hududi va o'z milliy manfaatlarining himoyasi uchun tashvishlanishi mumkin. Nihoyat, u davlatlararo munosabatlarda tinchlik va birdamlikni mustahkamlash foydasiga u yoki bu bevosita manfaatlardan voz kechishi mumkin.

Ikkinchidan, har bir davlat o'z xavfsizligini ta'minlashga intiladi. Biroq "suverenitetlar plyuralizmi" sharoitida barcha suveren davlat millatlarga xos bo'lgan ushbu intilishi xalqaro munosabatlarda xavfsizlik dilemmasi deb nom olgan eng murakkab va muammolarni keltirib chiqaradi. Bu davlatlardan biri xavfsizligining kuchayishi boshqa biri uchun xavfli deb qaralishi va u tomondan qurollanish poygasidan tortib to "preventiv urush" gacha bo'lgan tegishli reaksiyalar yuzaga kelishidan iboratdir.

Xalqaro munosabatlarda dunyo va har bir mamlakat xavfsizligini maqbul bir darajada ta'minlash manfaatlar nuqtai nazaridan davlatlararo hamkorlik aloqalarida uchraydigan, shuningdek, manfaatdor kuchlar tomonidan ongli ravishda rag'batlantirilayotgan bu singari ziddiyatli vaziyatga chek qo'yish zarur. Shunday ekan, har bir davlat ikki va ko'p tomonlama bo'ladigan hamkorlik faoliyatini o'zaro ishonch munosabatlari va totuvlik madaniyatining qaror topishi yo'lida olib borishlari zarur bo'ladi [9].

Haqiqatdan ham xalqaro huquqiy nuqtai nazardan davlatlarning rasmiy-yuridik tengligi ularning o'z hududi, aholisi, tabiiy resurslari, iqtisodiy salohiyati, ijtimoiy barqarorligi, siyosiy avtoritet, qurollanish va nihoyat, o'z yoshiga ko'ra farqlanish holatlarini bekor qilishi mumkin. Ushbu farqlar milliy kuch-qudrat nuqtai nazaridan davlatlarning noteng ekanligini ko'rsatadi. Bunday notenglikning oqibati xalqaro maydonda davlatlarning faktik ierarxiyasiga xos bo'lgan xalqaro stratifikatsiya hisoblanadi. An'anaviy tasavvurlarga ko'ra, davlatlar o'zini xalqaro maydonda tashqi siyosat orqali namoyon qiladi. Tashqi siyosat ikki asosiy shaklni olishi mumkin: diplomatiya va strategiya. Ularning vazifasi - milliy manfaatlarini qondirish, mamlakatning hududiy yaxlitligini saqlash, uning xavfsizligi va suverenitetini himoya qilishdir. Biroq bizning davrda tashqi siyosat va xalqaro munosabatlarni bunday tushunish o'zining torligini yaqqol ko'rsatmoqda, chunki tashqi siyosat ekologiya va ilmiy-texnika taraqqiyoti, iqtisod va ommaviy axborot

vositalari, kommunikatsiya va madaniy boyliklar muammosini hisobga olmasdan iloji yo'q. Eng asosiysi u barcha yangi omillar ta'siri ostida xalqaro munosabatlarning an'anaviy muammolarining tubdan o'zgarishi va xalqaro nodavlat aktorlarning haqiqiy roli va o'rnini rad eta olmaydi. Tashqi siyosat har bir zamonaviy davlatning asosiy funksiyasi hisoblanadi va davlat uchun muhim vosita hisoblanadi. Tashqi siyosat orqali davlat geosiyosiy yaxlitlik sifatida ham namoyon etadi.

Zamonaviy xalqaro siyosatda jahon siyosatining asosiy sub'ekti sifatida davlat va davlatlar guruhi (ittifoqi) tan olinadi [10]. Tashqi siyosatda ikki tomonlama hamkorlik asosiy mezon va bosh maqsad vazifasini o'tamoqda. Milliy manfaatlar ustuvor xalqaro huquqiy jihatdan e'tirof etiladi va tashqi siyosiy faoliyat olib borishga o'zaro kelishuv, barcha ishtirokchi davlatlarning milliy manfaatlar tizimiga ustuvorlik berish maqbul yo'l deb belgilangan. Jahon hamjamiyatining barqarorligi, har bir davlat tashqi siyosatining istiqboli nuqtai nazaridan xalqaro siyosatda «davlat suvereniteti» masalasi, uning darajasini maqbul shaklda belgilash bilan bog'liq muammo borgan sari ulkan ahamiyat kasb etadi. To'g'ri, bugun xalqaro munosabatlar shunchalik murakkablashib serqirralik kasb etmoqdaki, uning faol ishtirokchisi, sub'ekti va tashuvchisi bo'lmish davlatlarning bir-biriga o'zaro bog'liqligi borgan sari kuchaymoqda. Yagona umumbashariy iqtisodiyot makonining vujudga kelayotganligi iqtisodiy manfaatlar va mo'ljallarning davlatlar tashqi siyosatiga ta'sirining ortib borishi yohud ularning xohish irodasidan qat'iy nazar umumsayyoraviy moliya, bank tizimining shakllanayotganligi, turli-tuman nodavlat tashkilotlarning xalqaro siyosatga faol ta'siri kuchayib borishi hamda u bilan bog'liq jarayonlarning ijobiy va salbiy chuqurlashishi va nihoyat, dunyoni faqat hamjihatlik va hamkorlik orqali mavjud xavflardan xalos etish vazifalari ana shu jarayonlarning negizini tashkil etadi. Xalqaro hamjamiyat shunday tuzilganki, jahon siyosiy maydonida biron-bir davlat ustuvor darajada o'z xohish irodasi va mo'ljaliga tayanib, ya'ni boshqalarga qaram bo'lmagan holda, siyosat yuritish imkoniga ega emas. Manfaatlar to'qnashuvi muhiti va ana shunday murakkab vaziyatdan hamjihatlik orqali chiqish, ya'ni siyosiy-iqtisodiy muammolarning yechimini birgalashib topish vazifasi oddiy bir ko'nikmaga aylanmoqda.

Ilgari ta'kidlanganidek, tashqi siyosatda milliy manfaatlarini ta'minlash vazifasi bugun ham shubhasiz ustuvorlikni o'zida ushlab turibdi. Boshqacha bo'lishi ham mumkin emas. Lekin bugungi bosqichda bu muammoga an'anaviy tafakkur tarzi va ko'nikmalaridan chiqib yondashib bo'lmaydi. Milliy manfaatlarini ta'minlashning bugungacha ishlatilib kelinayotgan uslublariga nisbatan ma'rifiy bayrog'ini izlab topish har bir xalqaro sub'ektning bosh vazifasiga aylanmoqda [11].

ADABIYOTLAR

1. Халқаро муносабатлар. Муаллифлар гуруҳи. – Т.: Академия, 2006. 35-38 Б.
2. Зубов А. В. Парламентская демократия в странах Востока. - М.: 1999. - С.142
3. С.Притчин. “Узбекский транзит для центральной Азии”. <https://cyberleninka.ru/article/n/uzbekskiy-tranzit-dlya-tsentralnoy-azii/viewer>
4. Кўчаров Ч. —Марказий Осиёнинг минтақавий интеграцион жараёни муаммолари —Т.: Фан, 2008
5. Бобозода Ф.Т. Дипломатические отношения Республики Таджикистан и Республики Узбекистан // Материалы республиканской научно-теоретической конференции профессорско-преподавательского состава и сотрудников ТНУ. – Душанбе, 2015. – С. 306-307.
6. Ж. Сарабеков Современный Таджикистан: вызовы развития // Институт мировой экономики и политики при фонде Первого Президента Республики Таджикистан-Лидера Нации, 2016. Сотрудничество в сфере безопасности в Центральной Азии. Доклад. 2016
7. Қодиров А. Сиёсат фалсафаси. - Тошкент: ТДЮИ, 2005. – Б. 86-87
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси.<http://xs.uz/uz/post/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-olij-mazhlisga-murozhaatnomasi>

9. Торкунов А.В. Современные международные отношения. Учебник / Под. ред... - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – С.101
10. Международные отношения и внешняя политика, понятие и субъекты международных отношений. <http://bip-ip.com/mezhdunarodnyie-otnosheniya-i-vneshnyaya-politika/>
11. Глобализация и моделирование социальной динамики. Отв. ред. - Николаев В.Р. - М.: Институт социальных наук, 2001. –С. 212

УДК:1(07) 347:316

Баҳодир ЭШБЕКОВ,

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Гуманитар фанлар ва ахборот технологиялари кафедраси тадқиқотчиси

СамДЧТИ профессори, фалс.ф.д. Файбуллаев О. Тақризи асосида

THE ROLE OF PHILOSOPHICAL THINKING IN ENSURING THE FREEDOM OF THE MEDIA

Annotation

The reforms being carried out in Uzbekistan in recent years are aimed at ensuring individual freedom in society, further enhancing human dignity, strengthening the country's international image. Effective work in this area is directly related to the independence of the media in society. This will allow the state to have a place in the world community, to ensure freedom of speech, to allow citizens to freely express their views in society.

In the development of any state, it is important that citizens have the right attitude to the reality in the media, especially when journalists promote nationalism and humanity within the framework of their professional ethics. Therefore, the adoption of new decisions in this area in Uzbekistan will give priority to both the transparency of the social environment and freedom of speech in society. In this sense, one of the most important issues for experts in the field requires a high philosophical thinking.

Key words: media, press, national value, society, freedom of speech, philosophical thinking, philosophy, spirituality, information space, social life.

РОЛЬ ФИЛОСОФСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБЕСПЕЧЕНИИ СВОБОДЫ СМИ

Аннотации

Реформы, проводимые в Узбекистане в последние годы, направлены на обеспечение свободы личности в обществе, дальнейшее повышение человеческого достоинства, укрепление международного имиджа страны. Эффективная работа в этой сфере напрямую связана с независимостью СМИ в обществе. Это позволит государству иметь место в мировом сообществе, обеспечить свободу слова, позволить гражданам свободно выражать свои взгляды в обществе.

В развитии любой страны важно, чтобы граждане правильно относились к действительности в СМИ, особенно когда журналисты пропагандируют национализм и гуманность в рамках своей профессиональной этики. Поэтому принятие новых решений в этой сфере в Узбекистане будет отдавать приоритет как прозрачности социальной среды, так и свободе слова в обществе. В этом смысле один из важнейших вопросов для специалистов в данной области требует высокого философского мышления.

Ключевые слова: СМИ, пресса, национальная ценность, общество, свобода слова, философское мышление, философия, духовность, информационное пространство, общественная жизнь.

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ ЭРКИНЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА ФАЛСАФИЙ ТАФАККУРНИНГ РОЛИ

Аннотация

Ўзбекистонда кейинги йилларда амалга оширилаётган ислохотлар жамиятда шахснинг эркинлигини таъминлаш, инсон қадрини янада ошириш, давлатнинг халқаро миқёсдаги имиджини мустаҳкамлаш масалаларига қаратилган. Бу борадаги самарали фаолият оммавий ахборот воситаларининг бевосита жамиятда мустақиллиги билан боғлиқ. Бу эса давлатнинг жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнига эга бўлиши, сўз эркинлигини таъминлаши, фуқароларнинг ўз фикрини жамиятда эркин баён этишига хизмат қилади.

Ҳар бир давлатнинг ривожланишида фуқароларнинг оммавий ахборот воситаларидаги воқеликка тўғри муносабатда бўлиши, айниқса, журналистларнинг ўз касб ахлоқи доирасида миллийлик ва умуминсонийликни тарғиб қилиши муҳим саналади. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда бу соҳага доир янги қарорларнинг чиқарилиши ҳам ижтимоий муҳитнинг шиффофлиги, ҳам жамиятда сўз эркинлигининг устувор бўлишига олиб келади. Мана шу маънода соҳа мутахассислари олдидаги муҳим масалалардан бири юксак фалсафий тафаккурга эга бўлиши талаб этади.

Калит сўзлар: оммавий ахборот воситалари, матбуот, миллий қадрият, жамият, сўз эркинлиги, фалсафий тафаккур, фалсафа, маънавият, ахборот майдони, ижтимоий ҳаёт.

Кириш. Янги асрга келиб ҳар бир жамиятнинг тараққиётида оммавий ахборот воситаларининг роли ошиб бормоқда. Шу тарзда ҳар бир миллат, халқ ёхуд давлат ўзининг мустақил тараққиёт йўлининг тўғрилиги, шиффоф ғоялар асосида ривожланиши, фуқароларнинг сўз эркинлигига амал қилиши, ижодкор ва матбуот ходимларининг юксак фалсафий мушоҳадага эга бўлиши учун оғоҳлик ва ҳушёрлик билан фаолият олиб бормоқда. Мазкур жараён Ўзбекистонда ҳам ўзига хос қонунчилик ҳужжатларига ўзгатиришлар киритиш асосида очик ахборотлар тизими шароитида ишлаш кўникмасини журналистлар, блогерлар, матбуот котибларида

шакллантирди. Уларнинг ғоялари ва воқеликка ёндашувларида фалсафанинг ролини ошириш, аждодларимиз фалсафий меросидан оқилона фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. сўзсиз бажарилишини таъминлашга қаратилган амалий тақлифлар Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий соҳадаги тараққиётини жаҳонга кўрсатиб беришда ахборотлашган жамиятнинг ўрни катта бўлиб, оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш учун барча мавжуд шарт-шароитлар яратилди. Шу тарзда жамиятда истиқболли вазифаларни миллий қадриятлар асосида ривожлантириш белгилаб берилди.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Янги Ўзбекистонни жаҳон аҳлига таништириб бориш ҳар бир ўсиб келаётган ёш авлоднинг вазифаси саналади. Буларда миллий қадриятларга асосланган фалсафий тафаккурни ривожлантириш замон талабига айланди. Шунинг учун ҳам “Ўзбекистонда яшаб келаётган ҳар бир шахснинг, айниқса, ёшларнинг соғлом фикри, жисмонан бақувватлиги, маънан теранлиги, интеллектуал салоҳияти, сиёсий онги ва фалсафий тафаккури билан бефарқ қолдирмайди” [1]. Бундай фалсафий тафаккур тарзини оммавий ахборот воситалари ходимларининг ҳам назаридан четда қолмайди. Уларда бугунги кун нуктаи назаридан воқеликка фалсафий ёндашувни шакллантириш, жаҳон ҳамжамияти томонидан тан олинган соҳага доир ҳужжатлардан самарали фойдаланиш муҳим саналади. Чунки “турли ижтимоий тармоқлар, форумлар, танишув сайтларининг фаолият юритиши ёшларни ўзига тез жалб қилади. Ҳозирги кунда турли тилда сўзлашаётган ёшлар учун Интернет тармоғи ўзининг кенг имкониятларини тақдим этмоқда” [2]. Бундан кўрадики, халқаро микёсдаги ахборот алмашинувида ҳар бир фуқаро бугун тайёр туриши, жамиятнинг ислохотлари ривожда оммавий ахборот воситаларининг ролига ҳолисона баҳо бериши лозим. Бу борада давлатимиз раҳбари фикр билдирар эканлар “айни вақтда жаҳондаги етакчи медиа компанияларининг кадрлар тайёрлаш ва улар билан ишлашга оид тажрибасини чуқур ўрганиб, чет эллик журналистлар билан тажриба алмашиш” халқаро ҳамкорликни кучайтиришимиз зарур” [3], деб таъкидлайди.

Юртимизда аҳолининг сиёсий фаолиятдаги иштирокини ошириш, оммавий ахборот воситаларининг ижтимоий ҳаётдаги иштирокини мустаҳкамлашда ахборот эркинлигига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Жаҳондаги илмий изланишлар, мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш, замонавий коммуникациялардан соҳада унумли фаолият олиб бориш, ахборот майдонида глобаллашувга эътибор қаратиш илмий ва амалий жиҳатдан долзарб ҳисобланади.

Оммавий ахборот воситалари ичида тез ривожланиб бораётган Интернет тизимидан ахборот алмашишда самарали усул ва воситаларни йўлга қўйиш, ёшларга ғоявий таъсирини ўтказиш имкониятларини камайтира оладиган мафкуравий иммунитетни шакллантириш муҳим саналади. Жамиятда “ёшларни ўз мустақил фикрига, замон синовларидан ўтган ҳаётий-миллий қадриятларга, соғлом дунёқарашга, мустақил иродали, бой маънавиятга эга инсонлар қилиб тарбиялаш, ҳар қандай мафкуравий таъйиқ ва маънавий таҳдидларга зарба беришга тайёр этиб тарбиялаш вазифаси долзарб бўлиб ҳисобланади” [4]. Жамиятда ахборот соҳасида фалсафий тафаккурни ривожлантириш, глобаллашув фалсафасининг давлат ва жамият учун таъсирини чуқур англаб етиш, инсоннинг сўз эркинлиги учун журналистларнинг фаоллигини ошириш, илм-фан ютуқларидан унумли фойдаланиш бугунги кунда муҳим тарихий жараён ҳисобланади.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Оммавий ахборот воситалари ходимларининг фалсафий тафаккурини ривожлантириш бугунги кунда бевосита мафкура билан боғлиқ бўлиб, бунда ҳар бир соҳа вакили ўз олдига қўйиладиган мақсадларни аниқ ва режалар бажариши жамиятда яхши самара беради. Бугунги дунёдаги турли ғоявий қарама-қаршилик ва қурашлар авж олган бир пайтда фалсафий тафаккурни жамиятда ёшлар онгига чуқур сингдириш учун журналист катта маҳоратга эга бўлишини ижтимоий ҳаётнинг ўзи талаб этмоқда. Ҳар бир журналист бугунги ахборот майдонида бўлаётган ўзгаришларни чуқур таҳлил

этиб, мафкура полигонларининг ядро полигонларига нисбатан кучли эканлигини халққа раво тилда, эркин етказиб бериши лозим. Қачонки “урф-одатлар, адабиёт ва санъат, қариндош-уруғчилик, тинчлик ва меҳнатга муҳаббат сингари фазилатлар шахс онги ва қалбини эгаллаб, мустақиллик мафкурасидан озикланган тақдирдагина шахснинг миллий менталитети ўзининг ёрқин ифодасини топади” [5]. Жаҳондаги кўплаб ривожланган давлатлар ўз мафкурасини демократик тамойиллар ва умуминсоний қадриятларга таянган ҳолда ривожлантиради. Шу боисдан уларда бағрикенглик, тинчлик, юксалиш, инсоннинг қадри, эркинлиги, миллийлиги ва динлараро тотувлик ғояларининг роли кучлидир.

Юртимизда мафкура орқали халқимизнинг онгига миллий қадриятлар, аждодлар яратиб қолдирган бой фалсафий меросни сингдириш муҳим жараён саналади. Чунки мафкура тушунчаси негизда “урф-одатлар қадимдан аждодларимизнинг онгу тафаккури маҳсули сифатида вужудга келиб, бугунги кунда ҳам жамият таракқиётини янада юксалтириш учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади” [6]. Жаҳоннинг мафкура майдонидаги ўзгаришларни халққа етказиб беришга интилаётган оммавий ахборот воситалари ходимларининг фаолияти ҳам ўзига хос мана шундай қийинчилик ва таҳликали манзаралар билан тўлиб тошган. Мана шундай вазиятда фалсафий тафаккур асосида иш кўриш ҳам оқилоналик саналади.

- **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).** Кейинги йилларда оммавий ахборот воситалари соҳасини янада ривожлантириш ҳамда қўллаб-қувватлаш, айниқса, соҳа мутахассисларининг жамиятдаги мавқеини ошириш борасида давлатимиз томонидан изчил сиёсат амалга оширила бошланди. Натижада Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, депутатлар фаолияти самараси натижасида ҳуқуқий меъёрларнинг янги базаси вужудга келиб, қонунчилик ҳужжатларида ўзгаришлар юз берди. Давлатимиз раҳбари бу борада шундай дейди: “оммавий ахборот воситаларининг моддий-техник базасини, кадрлар салоҳиятини мустаҳкамлаш, миллий матбуотимизнинг халқаро майдонда муносиб ўрин эгаллашига эришиш, Интернет журналистикасини ривожлантириш, ноширлик иши, китоб савдоси, обуна ва тарғибот масалаларида бутун дунёда ўзини оқлаган бозор механизмларини кенг жорий этиш, очиқлик ва соғлом рақобат шароитида ишлашга ўрганиш бўйича биргаликда ҳали кўп иш қилишимиз керак” [7]. Демак, мамлакатимизда соҳага доир амалга оширилиши зарур бўлган ишларимизни янада самарали йўлга қўйишимиз, пухта белгиланган режалар асосидаги ишларимизни кучайтиришимиз лозим.

Конституциямизнинг 29-моддасида ахборот билан боғлиқ ҳуқуқий меъёрий нормага кўра «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир» [8].

Бугунги глобаллашув жараёнлари жамиятда оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва нуфузини янада орттиришга, аниқроқ айтганда ахборот олиш имкони ва тезкорлигини таъминлашга хизмат қилмоқда. Агарда бундан 20 йил олдин давлат рўйхатидан ўтган оммавий воситалари саноклигига бўлган бўлса бугунги кунда уларнинг сони ошиб бормоқда. Бу борада давлатимиз раҳбарининг 2019 йил 27 июндаги ПҚ-4366-сон “Оммавий ахборот воситалари мустақиллигини таъминлаш ҳамда давлат органлари ва ташкилотлари ахборот хизматлари фаолиятини ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” қарори мамлакатимизда сўз

эркинлигини таъминлаш, ахборот ва оммавий коммуникациялар соҳасини бошқариш тизимини қайта ташкил қилиш, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожланишнинг муаммоли масалаларини ҳал этишда оммавий ахборот воситаларининг ролини ошириш бўйича муҳим қадам бўлди. Жамиятда фуқароларнинг фалсафий тафаккурини ривожлантиришда “сўз эркинлигини таъминлаш, оммавий ахборот воситаларини ҳар томонлама ривожлантириш, журналист ва блогерларнинг эркин фаолият юритиши учун ҳуқуқий асослар янада кучайтирилади” [9]. Шу боисдан жамиятда ҳар бир оммавий ахборот воситасида сўз эркинлигини таъминлаш, матбуот эркинлигига эришиш ижтимоий-фалсафий тафаккур ривожига долзарб аҳамият касб этади. Айни пайтда жойларда амалга оширилаётган ислохотларда сўз эркинлигининг ролини кучайтириш, жамиятда фуқароларнинг мантиқий фикрлаши ва фалсафий тафаккур доирасини кенгайтириш ижтимоий ислохотларда долзарб масала саналади. Жамиятда фалсафий тафаккурни ривожлантиришда бундай фаолият бевосита барчамиздан янгича дунёқараш ва янгича ёндашув асосида воқеликка муносабатни ривожлантиришни, миллий қадриятлар ва миллий ғоя негизида яшашни талаб этади. Ҳаётимизда “ҳар кун оммавий ахборот воситалари орқали дунёга тарқалаётган миллиардлаб ахборотлар ўзининг янги-янги киёфаси ва маъно-мазмунини намоён этмоқда. Натижада ёшлар ўртасида кўпроқ замонавий ахборотларни эгаллашга интилиш кучаймоқда ва бунинг оқибатида миллат келажигига таҳдид солувчи хавф-хатар ҳаётимизга кенгрок кириб келмоқда” [10]. Биз катталар фарзандларимизнинг эртанги келажиги учун масъул эканлигимизни унутмаслигимиз, улардан доимо огоҳ бўлиб яшашларини назорат қилиб боришимиз даркор.

Ўзбекистоннинг кейинги йилларда амалга ошираётган ислохотларида матбуот эркинлигининг ривожланиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Бу борада давлатимиз раҳбарининг янги ғоялари ва ташаббуслари оммавий ахборот ходимларига янги куч ва рағбат бераётганлигини алоҳида қайд этиш лозим. Ш.Мирзиёев таъкидлаганидек, “Барчамизга яхши аёнки, матбуот, оммавий ахборот воситалари иши ҳамма замонларда ҳам оғир ва масъулиятли бўлган. Мамлакатимиз янги тараққиёт босқичига кўтарилаётган, очиқлик ва ошқоралик, сўз ва фикр эркинлиги ҳаётимиз мезонига айланиб бораётган ҳозирги даврда бу масъулият янада кучаймоқда” [11]. Бундай ҳаёт ҳақиқати билан яшаш, халқнинг фаровон турмушини таъминлашда соҳа фидойиларининг меҳнати албатта таҳсинга сазовдордир.

Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларидаги оммавий ахборот воситалари фаолиятига бўлган эътибори охириги 3-4 йилдагидек бўлмаган. Бундан олдин агарда сиз айтилиш жойлардаги мавжуд муаммолар юзасидан ўз фикрингизни баён қилишга интилган бўлсангиз ёки фикр билдира олсангиз ҳам қайсидир маънода сизга нисбатан бошқача қарашлар бўлган. Аммо бугун бевосита биз ким бўлишимиздан қатъий назар оммавий ахборот воситалари ёки ижтимоий тармоқлар орқали бемалол халқнинг

муаммоси, жамиятнинг истиқболи йўлидаги миллий ғоямизни сўз эркинлиги ва фалсафий тафаккур доирасида айта олиш ва реал ҳаётда унинг натижасини кўриш имкониятига эга бўлди. Бу жараёнда бевосита фуқароларимиз учун қонун доирасида “Халқ қабулхонаси”, “Бош вазир қабулхонаси” ва жойларда сайёр қабуллар асосида жамиятдаги мавжуд муаммоларни ечиш имкониятларига эга бўлмоқдамиз. Бундан ташқари, ҳар бир фуқаро электрон тарзда ёки ўзининг оддий мобил телефони ёрдамида фикрларини давлат раҳбаригача баён қилиши мумкин бўлиб қолди. Ҳўш, бу одамларимиз онгига қандай таъсир кўрсатмоқда. Дастлаб бу борада фуқароларда аста-секинлик билан кўникма пайдо бўлди ва эндиликда кундан-кунга бу каби маълумотларнинг ортиб бораётганлиги бевосита одамларимизнинг ижтимоий-фалсафий тафаккур ва фикрлаш тарзи ривожланаётганлигидан далолат беради.

Оммавий ахборот воситаларида сўз эркинлиги ва матбуот эркинлиги масалалари фуқароларда ўз фаолиятларига нисбатан масъулият билан ёндашиш, воқеликда эшитиб ва кузатиб бораётган жараёнларга нисбатан танқидий муносабатлардан ўзига мантиқан ҳулоса чиқаришга олиб келмоқда. Бунда фалсафий тафаккур муҳим аҳамиятга эга бўлиб, барча мутасадди шахсларнинг раҳбарлик масъулиятини оширишга ҳам хизмат қилмоқда. Бу жараёнларда энди энг асосийси ҳолис, тўғри ва шаффофликни таъминлаш, ҳар бир соҳада аниқ мақсад ва вазифаларни белгилаш вақти келди. Мадомики, жамият ривожига бугун оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва нуфузи ортиб бораётган экан, биз сўз эркинлиги ва матбуот эркинлиги фуқароларимизнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, билимларини бойитиш ва маънавиятини юксалтиришга, уларнинг мамлакат ривожига дахлдорлик ҳиссини оширишга хизмат қилишини чуқур англаб етишимиз даркор.

Бугунги кунда оммавий ахборот воситалари қайсидир узоқ кишлоқда замонавий сартарошхона, гўзаллик салони, сервис ва хизмат кўрсатиш шахобчалари, ўйингоҳлар, йўлларнинг таъмири, алоқа тармоқлари, интернет тизимлари билан боғлиқ муаммоли масалаларнинг ечимини топишда муҳим ижтимоий механизм вазифасини бажармоқда. Бундай самарали ёндашув асосида маҳаллий ҳокимият вакиллари тадбиркорлик субъектлари томонидан ушбу муаммолар босқичма-босқич ҳал этилиб, бундай фаолият бевосита ҳудудларимиз киёфасини ўзгаришига, одамларимизнинг эртанги кунга бўлган ишончини янада ортишига хизмат қилади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Ўзбекистонда оммавий ахборот воситалари фаолиятини ривожлантириш учун яратилаётган барча имкониятларнинг натижаси юртимиздаги ислохотларнинг самарасида акс этмоқда. Биз шу жараёнда иштирокчи сифатида миллий қадриятларимиз руҳида фарзандларимиз келажиги йўлида тинмай меҳнат қилишимиз, маданий бойлиқлар ва мафқуравий иммунитетимизни ахборот оламига нисбатан миллий ғоя руҳида тарбияламоғимиз даркор.

АДАБИЁТЛАР

1. Ғайбуллаев О. Ёшлар эстетик онгида соғлом турмуш тарзини шакллантириш масалалари // Imom Buxoriy saboqlari. Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal. 4/2019. 134-бет.
2. Очилова Г.А., Омонов Б.Н. Ижтимоий фалсафа. –Тошкент: “VORIS-NASHRIYOT”, 2020. 208-бет.
3. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. –Тошкент: Ўзбекистон, 4-жилд, 2020. 439-бет.
4. Ғайбуллаев О. Глобаллашув даврида ёшларни маънавий таҳдидлардан асрашда эстетик ва ахлоқий қадриятларнинг ўрни // ЎзМУ хабарлари. –Тошкент: 2018. №1/5. 177-бет.
5. Ғайбуллаев О. Шахс маънавий камолоти ва эстетик маданият. –Тошкент: CHASHMA PRINT, 2008. 46-бет.

6. Комилов Р.Р. Ўзбек халқи никоҳ маросимларининг ахлоқий ва эстетик моҳияти. –Тошкент: “Fan ziyosi”, 2021. 29-бет.
7. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг халқнинг иши ҳам улуг, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Тошкент: Ўзбекистон, 3-жилд, 2019. 381-бет.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент, Ўзбекистон, 2020. 12-бет.
9. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи газетаси, 2020. 30 декабрь.
10. Ғайбуллаев О.Эстетик маданият. –Тошкент: Наврўз, 2020. 267-бет.
11. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг халқнинг иши ҳам улуг, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Т.: 2019. 37-бет.

УДК: 158 Э 94

Olmosbek ESHMURADOV,

*Jizzax viloyati xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish markazi
pedagogika va psixologiya ta'limi texnologiyalari kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail: olmosbekeshmuradov@gmail.com*

ТДПУ профессори., нс.ф.д Б.М.Умаров тақризи асосида

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF FAMILY STRENGTH

Abstract

In preparing young people for life, it is important that they have an idea about the family, its complexities, the national identity of family relationships, the motives of marriage, love, loyalty, the importance of mutual understanding of the bride and groom. It has long been a tradition in Uzbek families for all members to perform their duties and responsibilities on the basis of mutual respect and strict internal discipline, and to show kindness and compassion to one another. But when the family is broken, things change. In our view, the perception of family values under the influence of the spiritual environment in a single-parent family will change, as will the perception of one's own family in the future

Key words: Family, mutual respect, environment, affection, invaluable values, love, imagination, emotional forgiveness, loyalty, adaptation, family, stabi

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ СИЛЫ СЕМЬИ

Аннотация

При подготовке молодых людей к жизни важно, чтобы они имели представление о семье, ее сложностях, национальной принадлежности семейных отношений, мотивах брака, любви, верности, важности взаимопонимания жениха и невесты. В узбекских семьях издавна существует традиция, когда все члены исполняют свои обязанности на основе взаимного уважения и строгой внутренней дисциплины, а также проявляют друг к другу доброту и сострадание. Но когда семья распадается, в некотором смысле все меняется. На наш взгляд, восприятие семейных ценностей под влиянием духовной среды в будущей семье изменится, как и восприятие собственной семьи в будущем.

Ключевые слова: Семья, взаимоуважение, окружающая среда, привязанность, бесценные ценности, любовь, воображение, эмоциональное прощение, верность, адаптация, семья, стабильность.

ОИЛА МУСТАҲКАМЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ОМИЛЛАРИ

Аннотация

Ёшларни ҳаётга тайёрлашда, уларда оила ҳақида, унинг мураккаб қирралари, оилавий муносабатларнинг миллий ўзига хослиги, оила қуриш мотивлари, севги, садоқат, келин-куёвнинг бир-бирини тушунишининг аҳамияти ҳақида тасаввурга эга эканлиги муҳимдир. Ўзбек оилаларида ўзаро ҳурмат, қатъий ички интизом асосида барча аъзоларнинг ўз бурчи ва вазифаларини адо этишлари, бир-бирларига нисбатан эзгулик ва меҳр-оқибат кўрсатишлари қадимдан анъана бўлиб келган. Лекин бу ҳолатлар оила нотўлиқ бўлгач, муайян маънода ўзгаришлар рўй беради. Бизнинг назаримизда, нотўлиқ оилада маънавий муҳит таъсирида оилавий қадриятларни тасаввур қилиш, истиқболда ўз оилани тасаввур қилиш ҳам ўзгаради.

Калит сўзлар: Оила, ўзаро ҳурмат, муҳит, меҳр-оқибат, нотўлиқ қадриятлар, севги, тасаввур қилиш, ҳиссий кечинма, садоқат, адаптация, оила, барқарорлик.

Кириш. Жисмонан соғлом, маънан кучли ва ақлан етук, соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш оиланинг энг асосий ижтимоий-психологик вазифаларидан биридир. Шунинг учун мустақил давлатимизда оиланинг мустаҳкам бўлишига, унинг мустаҳкамлиги ва барқарорлигини таъминлашга катта аҳамият берилмоқда.

Мамлакатимизда 1998 йилнинг «Оила йили» деб эълон қилиниши, шу муносабат билан «Оила манфаатларини таъминлаш борасида 1998 йилда амалга ошириладиган чора-тадбирлар Давлат дастури»нинг қабул қилиниши ва амалиётга татбиқ этилиши, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 2 февралдаги 54-сонли қарорига биноан Республика «Оила» илмий-амалий тадқиқот Марказининг ташкил этилганлиги, Олий Мажлисининг XI сессиясида умумхалқ муҳокамасидан сўнг «Оила Кодекси»нинг қабул қилиниши, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 2 февралдаги ПФ-5325-сонли қарори билан «Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги

Фармони ҳукуматимиз томонидан оила фаровонлиги, тинч-тотувлиги ва барқарорлигини таъминлашга бўлган эътиборнинг далиллари дидир.[1]

Дарҳақиқат, оила жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва демографик ривожланишига пойдевор бўладиган асосий ижтимоий институт ҳисобланади. Ўзбекистонда оиланинг мавқеи нихоятда юқоридир. Республика аҳолисининг мутлоқ кўпчилиги оила муҳитида, оила аъзоси бўлиб яшаши оиланинг республика тараққиётидаги ўрнини белгилаб беради. Шу маънода барқарор ва фаровон оиланинг мавжудлиги ҳамда ривож биз барпо этаётган ҳуқуқий жамиятда ижтимоий тараққиёт омили вазифасини ўтайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили: (Literature review). Дарҳақиқат, оила ҳаётнинг абадийлиги, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга, келажак насллар муносиб инсонлар бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган муҳим ҳаётий қадриятдир. Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас ватан саналган.

Агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса, маҳаллада тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади. Бинобарин, маҳаллалари мустаҳкам бўлган давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳукм суради. Шунинг учун бугунги кунимиз ва эртанги истиқболимиз учун энг муҳим ва долзарб масала -оилага эътиборни кучайтириш, уни ижтимоий ҳимоялаш, эъзозлаш ва қўллаб қувватлаш вазифасидир. Демак, оила институти жамият ҳаётий фаолиятида улкан аҳамиятга эга экан, ижтимоий-психологик билимлар оилавий таълимнинг таркибий қисмлари – “Оила психологияси”, “Оила педагогикаси”, “Оилашунослик”, “Оиланинг тиббий-биологик асослари”, “Оила демографияси” фанлари доирасида унинг ривожланиш қонунларини барқарорлиги ва мустаҳкамлиги омилларини аниқлаш, уларнинг амал қилиш хусусиятлари бўйича илмий хулосалар ишлаб чиқиш муҳим амалий аҳамият касб этиши табиий. Шу боис оила ва никоҳнинг мустаҳкамлигини сақлаш, муқаддаслигини келажак авлод руҳига синдириш бугунги куннинг энг долзарб вазифасидир. Шунингдек, Президентимиз Ш.М.Мирзиёев 2018 йил 2 февралдаги “Хотин-кизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институти мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида Республика «Оила» илмий-амалий тадқиқот марказининг (Ҳозирги “Маҳалла ва оила” илмий-тадқиқот институти) асосий вазифаси сифатида ...замонавий оилани ривожлантириш, оиланинг ички муносабатлари, шахсларо муносабатларини, бой маданий тарихий мерос ва анъанавий оилавий қадриятлар муаммолари бўйича фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотларни ўтказиш, улар асосида оила институти мустаҳкамлаш, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш ва оилавий ажрашишларнинг олдини олиш бўйича тақлифларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш” деб таъкидлайдилар.[2]

Тадқиқот методологияси(Research Methodology). Оиланинг ижтимоий-психологик, ижтимоий фаолият-ижтимоий ҳимоя кўринишида қадимий илдизларга эга. Илк диний-фалсафий (Авесто) ва адабий (Алпомиш, Гўрўғли) манбаларда биз инсоннинг ижтимоий келиб чиқиши нуктаи назаридан педагогик қарашларнинг акс этишини кўрамыз. Кейинчалик VI-VII асрларда Марказий Осиё ҳудудида ислом динининг тарқалиши янги маънавий, ахлоқий қадриятларни шакллантирди ва улар минтақада оила ва жамият тарбияси тизимига таъсир кўрсатди. Моддий барқарорлик ва ишлаб чиқариш ҳамда савдо ривожини эҳтиёжларига асосланган янги ижтимоий-иқтисодий ҳолат маънавий ва маданий ҳаётнинг юксалишига, дунёвий илм ва фанларнинг гуллаб-яшнашига, форс, араб, қадимги юнон маданияти ютуқларини ўзлаштиришга ёрдам берди. Гап шундаки, Шарқда ва, айниқса, Ўзбекистонда оила нафақат тарихан муҳим ижтимоий институт сифатида мавжуд бўлиб келган, балки ҳозирги замонда глобал ўзгаришларни бошдан кечириётган ва маълум маънода мавқеи заифлашган даврда ҳам жамиятимиз ҳаётида фавқулодда муҳим роль ўйнамоқда. Шу маънода, унинг мустаҳкамлиги муаммолари, унга таъсир этувчи омилларни таҳлил қилиш мустақиллик шароитида бугунлай ўзгача қарашлар, концепциялар ва парадигмаларни талаб этади[3].

Мустақиллик шароитида оила мустаҳкамлигига эришиш, унинг барқарорлигига хизмат қилувчи омилларни аниқлаш, уни заифлаштирувчи омилларни бартараф этиш муаммоларини тизимли ўрганиш ижтимоий тадқиқотлар объектига айланган эмас. Бундай тадқиқотлар оила соҳасида самарали ва илмий асосланган сиёсатни амалга ошириш эҳтиёжларидан ҳам келиб чиқади.

Таҳлил ва натижа(Analysis and results).

Тарихчилар фикрига кўра, илк синфий жамият шакллана бошлаган милодий V аср Марказий Осиё халқлари учун туб бурилиш – кулчиликдан феодал жамиятга ўтиш давридир. Катта патриархал оиланинг емирилиши ва ундан кичик оиланинг ажралиб чиқиши ҳам шу даврга тўғри келади. Лекин бу катта оиланинг умри тугади, деган маънони келтириб чиқармайди. Катта оила феодал тузумда ҳам узоқ йиллар давомида сақланиб қолган. Унга аста-секин барҳам берилиши мулк шакли тубдан (қабилаларнинг умумий мулкдан хусусий мулкка ўтиш) ўзгариши билан боғлиқдир.

Марказий Осиё шаҳарлари, умуман иқтисодий жиҳатдан тараккий этган ҳудудларда кичик оила милодий V-VI асрларда таркиб топа бошлади. Кўчманчи жамоаларда эса кичик оилаларнинг пайдо бўлиши X-XII асрларга бориб тақалади. Шу билан бирга, иқтисодий жиҳатдан қолоқ ҳудудларда XIX аср охирилари – XX аср бошларида ҳам патриархал – катта оила қолдиқларини кузатиш мумкин.

Бурҳониддин Марғинонийнинг “тўғри йўл кўрсатиш”, “ишончли қўлланма” маъноларини англатадиган шоҳ асари – “Ҳидоя”да ислом ҳуқуқи – фикҳга доир кўп масалалар қатори алоҳида “Никоҳ китоби” мавжуддир. “Ҳидоя”да кўрсатилишича, “Мусулмонларнинг никоҳлари камида иккита гувоҳ иштирокида бўлган. Гувоҳлар иккиси ҳам хур, оқил мусулмон эркаклар ёки бир эр, икки аёл бўлмоғи лозим”. Бурҳониддин Марғиноний ёзади: “Билгинки, никоҳ бобида гувоҳлик шартдир”. Чунки Расулulloҳ (с.а.в.) “Гувоҳларсиз никоҳ никоҳ эмас” деганлар. Ислом ҳуқуқи яқин қариндошлар ўртасида никоҳни таъкидлайди. “Ҳидоя”да бу қоида Қуръоннинг Нисо суръасидаги 22-23-оятлар келтирилган ҳолда асослаб берилган. [4]

Шу билан бирга, оилада аёллар ҳам ўз ҳақ-ҳуқуқларига эга бўлганлар. “Ҳидоя”да “Абу Ҳанифа ва бир ривоятда Абу Юсуфнинг наздларида, оқила, боллизга, хур аёлнинг никоҳи хоҳ у қиз бўлсин, хоҳ жувон бўлсин, валийсиз ҳам ўзининг розилиги билан боғланаверади”, деган қоида қуйидагича асосланади: Никоҳ жоизлигининг сабаби шундан иборатки, бу масалада келинча, аёл ўзининг холис ҳаққидан фойдаланган, чунки у оқила, оққорани ажрата оладиган бўлгани учун ўз ҳаққидан фойдаланишга ҳақли.

Улуғ мутафаккирларимиз ҳам никоҳ-оила муносабатлари, оила одоби, фарзанд тарбияси масалаларига катта эътибор берганлар. Абу Наср Форобий “Фозил одамлар шаҳри”, “Бахт - саодатга эришув ҳақида”, “Ақл маънолари ҳақида” каби асарларида пантеистик қарашларни ривожлантиради. Буюк мутафаккир жамиятнинг келиб чиқиши, вазифаси, хусусиятлари ҳақида ўз замонаси учун илғор бўлган таълимот яратди. [5]

Абу Райҳон Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида оила муносабатларига доир “Рўзи Исфандармўз” (“рўзи” – кун, “Исфандармўз” - “иффатли, эрига садоқатли хотин фаршгаси”) байрами ҳақида маълумот беради. Ҳаё-иффатли, садоқатли аёлларнинг бу байрами Исфандармўз ойининг 5-куниди нишонланган. Берунийнинг ёзишича, “Ўтмиш замонларда бу ой ва кун хотинлар ҳаётига хос бўлиб, эрлар уларга эҳсон қилар эдилар” [6].

Ўз-ўзидан тушунарлики, бу беvosита оила муносабатларига ҳам тааллуқлидир. Беруний таълимотига кўра оила барқарор бўлиши учун унинг аъзолари, биринчи навбатда, эр ва хотин юсак ахлоқ-одоб эгаси бўлиши, юриш-туриши, муомала маданияти ибратли, умуман, турмушда қўпчиликка намуна бўлиши керак: инсон ўз эҳтиросларига ҳукмрон, уларни ўзгартиришга қодир, ўз

жон ва танини тарбиялар экан, салбий нарсаларни мактагудек нарсаларга айлантиришга, уни маънавий шифокорлик билан даволашга ҳамда иллатларни ахлоқ ҳақидаги китобларда кўрсатилган усуллар билан аста-секин бартараф этишга қодирдир.

Абу Али ибн Сино “Донишнома”, “Рисолаи ишк” асарларида ахлоқ маданияти, оила қоидалари, урф-одатлари юзасидан теран фикрлар билдирган. Ибн Сино эътиқодича, севги, муҳаббат оила бахти, барқарорлигининг негизидир. У “Энг юксак севги – бу инсоний севги бўлиб, бундай севги кишини саховатли қилади, уни оққўнгил ва жозибали инсонга айлантиради”, деб ёзади.

Абу Али ибн Сино оилада катталарнинг иззатини жойига қўйиш, кичикларга меҳр-шафқатли бўлиш, улар тарбияси билан шуғулланиш, ўзаро садоқат ва меҳр-мурувват фазилатлари қарор топишининг аҳамиятини алоҳида уқтиради. Ана шу жиҳатлар ўзбек оиласининг муҳим хусусиятлари экани шубҳасиздир.

XI асрда яшаган Ғарбий Эрон подшоҳининг набираси Кайковус ибн Искандарнинг машҳур “Қобуснома”сида ҳам соғлом ва аҳил оила қадриятлари тилга олинади: “Эй фарзанд, агар хотин олмоқ тиласанг, ўз ҳурматингни яхши сақлагил. Гарчи мол азиз бўлса ҳам, хотин ва фарзандингдин дариг тутмагил. Аммо хотинни покдил, фарзандни фармонбардор ва меҳрибон тутгил, бу иш сенинг қўлингдир”.

Амир Темур ҳам оила қуриш масалаларига давлат юмушларидек жуда жиддий эътибор берган. Буюк Соҳибқирон, хусусан, келин танлаш ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган: “Ўғилларим, набираларим ва яқинларимни уйлантирмоқ ташвишида келин изламоққа эътибор бердим. Бу ишни давлат юмушлари билан тенг кўрдим. Келин бўлмишнинг насл-насабини, етти пуштини суриштирдим. Хос одамлар орқали соғлиқ-саломатлигини, жисмонан камолатини аниқладим. Келин бўлмиш насл-насаби, одоб-ахлоқи, соғлом ва бақувватлиги билан барча қусурлардан холи бўлсагина эл-юртга катта тўй-томоша бериб, келин туширдим” [7].

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, никоҳ, оила шакллари, ўзбек оилаларининг ижтимоий ва миллий хусусиятларини холис ўрганиш, таҳлил этиш имконияти мустақиллик йилларидагина туғилди. Маълумки, шўро ҳукумати даврида бошқа масалалар қатори оила муносабатларига ҳам синфий мафкура нуқтаи назардан ёндашиллар эди.

Фитрат оила асослари тўғрисидаги мулоҳазаларида никоҳ масаласида тўхталади. У аввало дейди: «...Одамда икки хил мавжудлик бор. Бири шахсий борлик, иккинчиси ижтимоий мавжудлик». У шахсий мавжудликка одамнинг вужуди ва манфаатларини киритади. Ижтимоий мавжудлик эса инсониятдир, дейди ва қайд этади: «...Одам ўртасидаги жинсий муносабат Бани Одамнинг (инсониятнинг) ижтимоий борлигини таъминлайдиган сабабдир. Агар у тамоман дунёдан кўтарилса, башариятнинг инқирозга дуч келиши аниқ». Фитрат никоҳни (турмуш қуриш ёки уйланишни) ҳирсий инстинктни қониқтириш деб эмас, балки одамзотнинг давомийлигини таъминлайдиган ижтимоий одат деб тушунтиради. Тўғри фикр, чунки одамнинг ҳайвонлардан фарқли ўлароқ маданийлиги ана шу Никоҳ масаласига маданий муносабатда бўлишида билинади.

Фитрат бу масала тўғрисида фикр юритар экан, ўша пайтда ислом оламида кенг тарқала бошлаган «уйланмасдан (турмушга чиқмасдан) ёлғиз ўтиш» иллатини танқид қилади. Никоҳ қуришнинг исломда фарзлигини Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадислари билан асослаб кўрсатади [8]. Бу ўша давр учун энг мақбул йўл эди. Фитрат келтирган ҳадислардан бири шундай:

«Сизларнинг энг ёмонларингиз хотин олмаган кишидир». Агар эътибор берилса, бу ҳадис замирида одамийликни сақлашдек ғоя бор. Киши оиласи бўлса инсоният дардига ўзини шерик ҳис этади. Ёлғиз, сўққабош одам эса эгоистга айланиб боради. Шу сабабли Фитрат ўша давр шароитидан келиб чиқиб никоҳсизликнинг олдини олишга энг мақбул усул билан курашади. Бундан ташқари, Фитрат масаланинг илмий жиҳатига ҳам эътиборни қаратиб дейди: «...Қодир Худо уйланиш меҳнатидан қочиб издивожини (никоҳидаги кишини) тарк этмасликлари учун одамларга шахватни бериб, уларнинг миждозларига уни сингдирган, токи шахват талаби билан одамлар бир-бирларини ҳоҳлаб уйлансинлар». Демак, оила қуриш инсонни бадқирдорликдан сақлайди, шахват туйғусини маданий жиловлашда асос бўлади.

Бугун Ўзбекистонда оила қонунчилигининг Конституция, Оила Кодекси ва Фуқаролик Кодекси каби йирик қўлланмалари мавжуд. Бу масалаларнинг бундан салкам бир аср аввал назарий кўтарилганлиги диққатга сазовордир.

Оила психологияси – гар чи у аввалдан юртимизда психологик билим соҳаси ва фан сифатида мавжуд бўлган бўлса ҳам, Ўзбекистон учун янги ҳодиса ва тушунчадир. Унинг мустақил фанга айланганлиги ва амалий тажрибалари тизимлаштирилаётганлиги Ўзбекистон тарихий ривожланишининг мураккаб-ликлари ва қарама-қаршиликлари билан изоҳланади [9].

Бугунги кунда ижтимоий психологияга қизиқиш жамият таракқиётининг эҳтиёжлари ва давлатнинг ижтимоий буюртмаси асосида пайдо бўлди. Республика сиёсий, иқтисодий, таълим ва тарбиявий, маънавий-маърифий, маданий ислохотларни бошдан кечирмоқда. Ижтимоий тузилмаларни инсонпарвар-лаштиришнинг янги тамойиллари, бозор иқтисодиёти муносабати қонунлари, мафкуравий ва ахлоқий тамойилларнинг ўзгариши ишсизлик, моддий етишмовчилик, болаларнинг назоратсизлиги, оилаларнинг ажралиб кетиши, ғайриижтимоий ҳодисалар-алкоголизм, наркомания, жиноятчилик, фоҳишалик каби ижтимоий муаммоларни кескинлашувига сабаб бўлмоқда. Бу ҳолатда биринчи навбатда болалар, сўнгра эса катталар азият чекадилар. Бундай шароитларда жамиятнинг ижтимоий муаммоларига боғлиқ бўлган оила психологияси масалаларни ҳал қилувчи, унинг ижтимоийлашуви жараёнида шахсга ёрдам берувчи мутахассис сифатида ижтимоий психологиянинг тармоғи ҳисобланган оила психологиясига талаб ортиб боради.

Муҳтожларга ижтимоий-психологик ёрдамни амалга ошириш, жамиятда инсонийлик, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини амалга оширишга асосланган янги демократик қадриятлар пайдо бўлгани билан ҳам изоҳланади. Бу масаланинг аҳамиятлилиги давлатимизнинг бошқарув тизимлари томонидан мустақилликнинг илк кунлариданоқ анланган. Қуйидагилар бундан далолат беради:

қучли ижтимоий оила сиёсатини республика таракқиётининг устувор йўналиши сифатида эълон қилиниши;

бугунги кун талабларидан келиб чиққан ҳолда Республикада “Замонавий оила концепциясининг” ишлаб чиқилиши;

никоҳ ва оила муносабатларни ҳимоялаш мақсадида бир қатор қонун ва фармонларнинг қабул қилиниши;

оилада бола тарбиясининг ижтимоий-психологик ва педагогик масалалари бўйича тизимнинг ишлаб чиқилиши;

ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш тизимининг йўлга қўйилиши;

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Ёшларни тарбиялаш, уларнинг тақдирига жонсарақлик билан қараш орқали ота-оналар зурриёдларини қобил ва ақлли, имон-эътиқодли, соғ-саломат вояга етишини таъминлашга интилади. Ўзбек оиласида авлодлардан мерос бўлиб қолган тарбия мезонлари ва анъаналари мавжудки, уларнинг ҳаётийлиги ва бардавомлиги боис жамиятда кадр топган, ёш авлод тарбияси масаласи етакчи ҳисобланган удумлар ва урф-одатлар ҳамон сақланмоқда.

Ёшларни ҳаётга тайёрлашда, уларда оила ҳақида, унинг мураккаб қирралари, оилавий муносабатларнинг миллий ўзига хослиги, оила қуриш мотивлари, севги, садокат, келин-куёвнинг бир-бирини тушунишининг аҳамияти ҳақида тасаввурга эга эканлиги муҳимдир. Ўзбек оилаларида ўзаро ҳурмат, қатъий ички интизом асосида барча аъзоларнинг ўз бурч ва вазифаларини адо этишлари, бир-бирларига нисбатан эзгулик ва меҳр-оқибат кўрсатишлари қадимдан анъана бўлиб келган. Лекин бу ҳолатлар оила нотўлиқ бўлгач, муайян маънода ўзгаришлар рўй беради. Бизнинг назаримизда, нотўлиқ оилада маънавий муҳит таъсирида оилавий кадрларни тасаввур қилиш, истиқболда ўз оилани тасаввур қилиш ҳам ўзгаради. Оилаларни ҳар томонлама мустаҳкамлаш, ёшларда оиласи учун ғурур ва масъулият ҳиссини бу борада аҳолининг, айниқса, ота-оналарнинг соғлом

турмуш тарзи билан боғлиқ тушунчаларини, тиббий-саводхонлигини, маънавий-ахлоқий, ижтимоий-ҳуқуқий маданиятини оширишда катта имкониятларга эга.

Оила-никоҳ муносабатларини барқарорлаштиришда қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

Оила барқарорлиги тизимли моҳиятга эга бўлиб, унинг мустаҳкамлиги фарзандлар сонига боғлиқ.

Нуклеар оилаларга кўра катта оилаларда оила барқарорлиги мустаҳкамдир.

Анъанавий турмуш тарзи устувор оилаларда оила барқарорлиги кўпроқ таъминланади.

Оила аъзоларининг ўз оиласидан ва шахсий ҳаётидан қониқиб қолган сифатий кўрсаткичларга эга.

Оила барқарорлигининг асоси оиланинг ижтимоий муносабатлар бирлигида эканлиги.

Ота-оналарнинг саводхонлигини ошириш мақсадида маҳаллаларда ташкил этилган “Ота-оналар университети”даги машғулотларда оилада бола тарбияси илми, маънавий-ахлоқий, ҳуқуқий, ижтимоий-тиббий, иқтисодий тарбия йўналишлари бўйича билим берилиши ва “Оилада ота-оналар саводхонлигини ошириш жараёни андозаси” ишлаб чиқирилиши, ундан ота-оналар, маҳалла жамоатчилари, хотин-қизлар кўмиталари анъаналар асосида таълим берилиши муҳимдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2000. – 39 б.
2. Ш.М.Мирзиёев. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. – 488 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси - Тошкент: Адолат, 1998. – 300 б.
4. Бўриев О. ва бошқ. Ўзбек оиласи тарихидан. Тошкент: Ўқитувчи, нашриёти, 1995. –128 б.
5. Форобий. Фозил шаҳар одамлари.- Т.: Мерос, 1990
6. Амир Темур ўғитлари. Тузувчилар: Б. Аҳмедов., А. Аминов. - Тошкент: Наврўз, 1992.– 64 б
7. Ватан туйғуси / Тузувчилар: Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев.Н. - Тошкент: Ўзбекистон, 1996.-398 б.
8. Фитрат А. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари, - Т.: Маънавият, 1998.- 112б.
9. Мусурмонова О., Шарипова Д., Абдурахимова Ф., Тўйчиева Г., Рискулова К. Маҳалла қизларини соғлом турмуш тарзи асосида оилага тайёрлаш. Ўқув курси дастури / Тошкент: Ўзбекистон, 2008. –168 б.

УДК: 159.9(575.1)

Шерзод ЮВАШОВ,

Наманган давлат университети мустақил тадқиқотчиси

E-mail:temur_86@mail.ru

НамДУ профессори, пед.ф.д. Асқарова Ў. тақризи асосида

ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE FIELD OF DEVELOPMENT ALTRUISTIC QUALITIES IN STUDENTS

Abstract

The article considers the reform of school education at a new stage of development of Uzbekistan, the situation in general education schools, the deepening of reforms carried out in this area, the comprehensive modernization of the education system and personnel training is one of the urgent tasks. The head of our state Sh. According to Mirziyoyev, what a deep meaning is contained in the words of the great educator Mahmudhujja Beybuda "the greatest school in the world". And Without admiring our interconnected, confusing colleges, and we wasted so much time. Therefore, priority is given to the tasks of improving the efficiency of education through the reform of school education, bringing the personnel training system to a new level.

Key words: altruism, education, school education, pedagogical technology, altruistic qualities, awareness of responsibility, community.

АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА В ОБЛАСТИ РАЗВИТИЯ АЛЬТРУИСТИЧЕСКИХ КАЧЕСТВА У СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье рассматривается реформа школьного образования на новом этапе развития Узбекистана, ситуация в общеобразовательных школах, углубление проводимых в этой области реформ, комплексная модернизация системы образования и подготовки кадров является одной из актуальных задач. Глава нашего государства Ш. По словам Мирзиёева, какой глубокий смысл заключен в словах великого просветителя Махмудхужжи Бейбуда "величайшая школа в мире". И Бииз восхищался нашими взаимосвязанными, запутанными колледжами, и мы потратили столько времени впустую. Поэтому приоритет отдается задачам повышения эффективности образования за счет реформы школьного образования, выведения системы подготовки кадров на новый уровень.

Ключевые слова: альтруизм, образование, школьное образование, педагогическая технология, альтруистические качества, осознание ответственности, сообщество.

ЎҚУВЧИЛАРДА АЛЬТРУИСТИК ФАЗИЛАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада Ўзбекистоннинг янги ривожланиш босқичида мактаб таълимини ислоҳ қилиш, умумтаълим мактабларидаги аҳвол, соҳада олиб борилаётган ислохотларни чуқурлаштириш, таълим-тарбия тизимини янада ривожлантириш масалаларини ҳар томонлама замонaviйлаштириш долзарб вазифалардан биридир. Давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев фикрича, буюк маърифатпарвар Махмудхўжа Бехбудийнинг "Дунё иморатлари ичида энг улуғи мактабдир", деган сўзларида қандай чуқур маъно бор. Бииз эса сирти ялтироқ, ичи қалтироқ коллежларимизга маҳлиё бўлиб, шунча вақтни бекорга бой бердик. Шу боис ҳам мактаб таълимини ислоҳ қилиш орқали таълим самарадорлигини ошириш, кадрлар тайёрлаш тизимини янги босқичга олиб чиқиш вазифалари устуворлик касб этмокда.

Калит сўзлар: Альтуризм, таълим-тарбия, мактаб таълими, ўқитиш технологиялари, альтруистик фазилатлар, масъулиятни англаш, жамоа.

Кириш. Ривожланган давлатлар тажрибаси асосида узлуксиз таълимнинг узвийлигини, изчиллигини, бир бирини тўлдирувчанлигини ошириш жамиятимиз олдида турган долзарб вазифалардан биридир. "Дунёдаги ривожланган давлатлар тарихига назар ташлайдиган бўлсак, уларда барча ислохотлар мактабгача таълим тизимидан, яъни боғчадан, мактабдан, тарбия масаласидан бошланганини кўрамиз. Чунки мактабни ўзгартирмасдан туриб, одамни, жамиятни ўзгартириб бўлмайди. Ўтган аср бошида жадид боболаримиз шунинг учун ҳам мактаб масаласини энг биринчи ўринга қўйган эдилар"[1]. Ўқувчиларда юксак ахлоқий фазилатларни ривожлантириш орқали янги кадрлар авлодини ҳалол, адолатли ва виждонли қилиб тарбиялаш вазифалари ҳам кун тартибига турибди. Шу боис бугунги кунда мактаб таълимига янги методологияни олиб кириш орқали билим ва салоҳитли ўқувчиларни тарбиялаш билан бирга

юксак ахлоқий фазилатларга эга ёшларни тарбиялаш ҳам жамиятимиз олдидаги муҳим ва масъулиятли вазифалардан бўлиб қолмокда.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Бугунги кунда юртимизда нуфузли хорижий университетларнинг филиаллари очилмокда. Бундан кўзланган мақсад – миллий таълим тизимида танлов ҳуқуқини кенгайтириш, рақобатни кучайтириш ва таълимда янги ёндашувларни кенг жорий қилиш билан бирга ривожланган давлатларнинг тажрибасини ўрганиш, омдалаштириш, хорижий давлатларнинг таълим муҳитини юртимизда шакллантиришдан иборатдир. Зеро, буюк француз адиби Виктор Гюгонинг "мактаб очган одам бамисоли қамоқхонани ёпгандек бўлади", деган фикрларни билдиради.

Ўзбекистон ўзининг янги тараққиёт босқичида таълим тизимини ислоҳ қилиш орқали йиллар давомида

тўпланган тизимли муаммоларни бартараф этишни мақсад қилди ва бу йўлда Халқ таълимини 2030 йилга қадар ривожлантириш концепциясини қабул қилди. Унда 48 та мақсадли кўрсаткичларга эришишнинг аниқ механизмлари белгиланган бўлиб, бу орқали таълим сифати тубдан ўзгариши билан ўқитиш технологиялари, моддий-техник база ва барча муаммолар бартараф этилади ва таълимда сифат босқичига ўтилади.

Давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев фикрича, “2030 йилга бориб ўқувчилар билимини баҳолаш бўйича “ПИЗА” халқаро дастури рейтингда жаҳондаги етакчи 30 та мамлакат қаторидан жой эгаллашни мақсад қилиб қўйганмиз”[2]. Ушбу мақсадни муваффақиятли амалга ошириш учун ҳам таълим сифатини ошириш билан бирга ёшларни альтруистик фазилатлар билан улғайтиришимиз талаб этилади. Чунки кучли “ақл”лар мамлакатни тарқатиб кетаётган бир шароитда ижтимоий масъулиятни англаш, дахлдорликни ҳис этиш ва фидойиликни шакллантириш ҳам “Тарбия” фани олидани устувор вазибалардандир.

Жаҳоннинг ривожланган Буюк Британия, АҚШ, Япония, Италия, Германия ва Франция каби давлатларни таълим тизимида ўқувчиларда юксак ахлоқийлик фазилатларини шакллантириш, уларда жўмардликни ривожлантириш ва такомиллаштириб бориш устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Айниқса, мактаб ўқувчиларида жамоавийлик, бирдамлик, биргаликда таълим олиш, бир-бирига ёрдам бериш, ўзгаларни хурмат қилиш каби тушунчаларни бошланғич таълимданок сингдириш орқали уларда альтруистик фазилатларни тарбиялаш, манманлик ва худбинликни синдириб, ўзгалар учун ҳам нимадур қилишга ўргатиш муҳим тарбиявий вазибалардан бири ҳисобланади.

Турли давлатларда юксак ахлоқийлик ва альтруистик фазилатлар турлича талқин қилинади ва таълим тизимида, тарбиявий ишларда юксак инсонпарварлик, биродарлик ва жўмардликни тарбиялаш махсус методология асосида ёндашилади. Ҳар бир давлат ўз фуқароларида замон талабларига мос сифатлар ва жамият мақсадларига мос қадриятларни қарор топтиришга ҳаракат қилади. Доний юксалиш ҳақида қайғурадиган етакчи давлатларнинг бу борадаги тажрибаси билан танишиш фойдадан холи эмас. Шунинг учун юксак ахлоқийлик сифатларини, инсонпарварликни, бағрикенгликни ва толерант муносабатларни ёшларига намунали қилиб сингдираётган ва ўрнат бўлаётган ривожланган давлатлардан АҚШ ва Япония давлатларининг тажрибасини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Мактаб таълимида ўқувчиларга юксак ахлоқийлик фазилатларини ўргатишда Япония тажрибаси. Мазкур давлатнинг мактаб таълими тизимида ўқувчиларга тарбия бериш усуллари жуда ҳам мураккаб, талабчан ва самарали ҳисобланади. Уларнинг тарбия бериш усули фақат педагогик таълим бериш мажмуи бўлибгина қолмай, янги авлод таълим олишига йўналтирилган фалсафадир. Японларда юксак ахлоқийлик мезонлари болаликдан сингдирилади ва ҳатто таълим жараёнида ҳам ушбу ёндашув муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Унга кўра, асрлар давомида япониялик инсон жамият — жамоага қарашли ҳисобланади. Табиат ва об-ҳаво ҳамда иқтисодий қийинчиликлар японларни бир-бири билан ҳамжихат бўлиб ишлашга ва яшашига мажбурлаганлиги ҳам уларда жамоавий манфаат устуворлигини шакллантирган. Бундай ёндашув ўқувчиларда альтруистик фазилатларни юксак шаклда намоён бўлишига олиб келади. “Фақат бир-бирини қўллаш ва фидокорлик гуруҳнинг умумий ҳосилига эга бўлишни таъминлайди,

яъни мўл-кўлчиликни олиб келади” [3]. Яъни бу япон жамиятида жамоавий онг кучли ривожланганлигини англатади. Япониянинг таълим-тарбия фалсафасига кўра, жамоавий қизиқишлар барча нарсдан устун ҳисобланади. Ўқувчилар эса оғир механизмнинг бир бўлакчаси бўлиб, агар бир бола жамоада ўз ўрнини топа олмаса, демек у эътибордан қолган одам саналади. Шунинг учун ҳам 5 ёшгача япон болаларига шу жамоа аъзоси бўлишга ўргатилади. Зеро, японлар учун жамоадан четланишдан кўрқинчли жазонинг ўзи йўқ ва болалар ҳам шахсий эгоистик қизиқишларини қурбон қилишга тез ўрганишади. Японларнинг таълим-тарбия методикасида альтруистик фазилатлар, хусусан, жўмардлик, ўзгалар учун ҳам нимадур қила олиш, бағрикенглик, юксак инсонпарварлик каби сифатлар болаликданок жамоавий ўйинлар, спорт ўйинлари орқали сингдирилади.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Япония мактаб таълимида ўқувчининг ўз иқтидори билан алоҳида ажралиб туришига йўл қўйилмайди. Унга кўра, “иқтидорсиз ўқувчининг ўзи йўқ!” деган тушунча япон таълим тизимида устувор ҳисобланади. Япон мактаби ҳар бир ўқувчининг тенг ва бетакрор деб билади ва уларни ҳар тарафлама тайёрлашга ҳаракат қилган. Бу анъана кейинги таълим босқичларида ҳам сақланиб қолади. Япон мактаб таълимида ўқувчилардан ўн ёшгача – 4-синфга қадар имтиҳон олинмайди. Бунга сабаб уларда бу ёшга қадар академик билимлар бериш унчалик муҳим ҳисобланмайди. Мактаб таълимида асосий эътибор тарбияга қаратилади. Унда ўқувчиларнинг альтруистик фазилатларини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратилади. Эгоистик сифатларни йўқ қилишга, ўқувчи ўзини жамоанинг бир қисми сифатида кўришга ўргатилади. Шунингдек, бошланғич таълимда ўқувчилар одамларга ва жониворларга чексиз хурматда бўлишга, бағрикенгликка, жўмардликка, раҳмдилликка, ҳақиқатпарварликка, табиатни асрашга ва унга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга ўргатилади.

Япония мактаб таълимида яна бир ўзига хос одат мавжуд. Унга кўра, ҳар бир синф кабинетлар, коридорлар ва ҳатто ҳожатхоналарни навбатма-навбат йиғиштиради. Бу билан болаларга эрта ёшдан жамоа бўлиб ишлаш ва бир-бирига ёрдам кўрсатиш ўргатилади. Бундан ташқари, йиғиштиришга қўп вақт ва куч сарфлаган ўқувчилар бундан кейин бинонинг ифлосланишига имкон қадар йўл қўймайди уринади. Бу ҳам ўқувчиларда альтруистик фазилатларни шакллантиришда ўзига хос усул ҳисобланади. Бу орқали ўқувчиларда манманлик йўқолади, худбинлик синдирилади ва жамоа учун бирга ҳаракат қилиш ва ўзгалар учун ҳам нимадур қилиш қўникмалари ривожланиб боради.

Япон мактаб таълимининг бошланғич синфиди ўқувчилар ва ўқитувчилари билан биргаликда синфхонада нонушта қиладилар. Бу одат ҳам ўқувчиларни биргаликда фаолият кўрсатишга, ҳар бир ишни бирлашган ҳолда бажаришга ундайди. Мактаб таълимида ўқувчилар тарбиясига бундай ёндашув натижасида япон таълими ва кадрлар тайёрлаш тизими юксакликка эришган.

Дунёнинг энг ривожланган мамлакатларидан бири сифатида Японияда ўқувчиларни тарбиялашнинг энг самарали ва таъсирчан усулидан фойдаланилади. Бундай тарбиянинг асосий маскани сифатида мактаб танланган. Чунки мактабда бола билим олишдан ташқари шахс сифатида ҳам шаклланади. Кунчиқар мамлакатда фуқаро тарбияси “ахлоқий тарбия” тизими доирасида амалга оширилади. Расмий ҳужжатларда “ахлоқий тарбия” тизими қуйидагича номланади: 1) “характерни шакллантиришга йўналтирилган таълим”[4]; 2) “давлат учун мақбул ахлоқий сифатларни тарбиялашга қаратилган фаолият”; 3) “фуқаролик ахлоқи асосларини

тарбиялаш”[5]. Аслида, бу тизим миллатни тарбиялаш тизими вазиасини ўтайди. Ундан кудратли ғоявий таъсир воситаси сифатида ҳам фойдаланилади. Кўпчилик олимларнинг фикрича, айнан “ахлоқий тарбия” тизими Япония мамлакати иқтисодий раънакиннинг ғоявий асосини ташкил қилади. Шундай қилиб, давлат ўз фуқароларида тиришқоклик ва ҳафсала, кунт ва ғайратни мақсадли равишда қарор топтиради. Интизомдан жамият манфаатларида фойдаланиш борасида эса японлар бошқаларга ўрнатқ бўла олади. “Ахлоқий тарбия” натижасида Японияда фуқаролар меҳнат интизомининг бузилишини шунчаки салбий иллат деб ҳисобламай, балки уни Ватанга хиёнат деб қабул қиладилар. Японияда фуқаро тарбияси замон эҳтиёжлари ва жамият манфаатларига мослаштириб борилади. Айнан шу туфайли япон фуқаролари жамият тараққиётини ҳаракатлантирувчи кудратли куч деб биладилар.

Японларнинг миллий қадриятлари тизимида меҳнатсеварлик, интизомлилик ва жамоавийлик япон миллий характериға хос хусусиятлар саналади. Бироқ, давлат бу билан қаноатланмай, ўз фуқароларида ушбу сифатларни мустаҳкамлаш ва кучайтириш вазиасини маорифға юклайди. Натижада, мактабларда гуруҳий бирдамликни тарбиялашға алоҳида эътибор қаратилади. Бунда жамоанинг ютуғи ҳам, мағлубияти ҳам гуруҳнинг ҳар бир аъзосига боғлиқ эканлиги ҳақидаги ғоя сингдирилади, ўз ролини аниқ билиш ва шунга яраша масъулиятни ҳис қилиш талаб этилади. Бундай тарбия кўрган ўқувчи жамоа муаммоларини ўзининг шахсий муаммолари сифатида қабул қилади[6]. Олимларнинг фикрича, айнан шундай гуруҳий бирдамлик туфайли мамлакат мисли кўрилмаган иқтисодий ютуқларға эришиди.

Япония таълим тизимидаги ўқувчиларда юксак ахлоқий сифатларни ривожлантириш ва шу асосда фаровон яшашлари, мувафакятли ишлашларининг асоси бошланғич таълимға бориб тақалади[7]. Япония таълим тизимида бошланғич синфларда асосий эътибор тарбияға қаратилади: болалар инсонлар ва жониворларға ҳурмат билан муносабатда бўлиш, бағрикенглик, бировнинг дардиға шерик бўлиш, ҳақиқатпарварлик, ўз-ўзини назорат қилиш ва табиатға эҳтиёткорона муносабатда бўлишға ўргатилади. Бу тамойиллар йиллар давомида япон ёшларига таълим ва тарбия уйғунлигида сингдирилади. Натижада япон ёшларида шахсий манфаатлардан жамоавий манфаатларни устун қўйиш характери шаклланади. Бошланғич таълимдаги бошқа бир ўзига хослик шундаки, япон мактабларида фаррошлар бўлмайди. Синф хоналарни талабаларни ўзлари тозалайди. “Шу тарика болалар жамоада ишлаш ва бир-бириға ёрдам беришни ўрганишади. Талабалар тозалаш ишларини ўзлари бажаргандан кейин хоналарни ифлослантиришмаса керак. Бу уларни бошқалар меҳнатини ҳурмат қилиш ва атроф-муҳитға эҳтиёткорона муносабатда бўлишға ўргатади”[8]. Мана шундай

методология орқали япон педагогикасида ёшларға альтруистик фазилатлар сингдирилади.

Шунингдек, Японияда болаларнинг мактабдан ташқари таълим-тарбия олиш тарихи узоқ ўтмишға бориб тақалади[9]. Қадимдан япон халқи фарзандлар тарбиясига жиддий аҳамият қаратиб, бу ишға жамоавий тарзда ёндошилган. XX аср бошларида япон жамиятида таълим-тарбияни мактабдан ташқари тузилмалар орқали амал оширишнинг муҳим механизмлари ишлаб чиқилди. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг эса бу борада туб бурилишлар ясалди. Кутубхоналар, музей ва бошқа маданият марказлари қошида махсус курслар ташкил этилиб, ёшларға касб-ҳунар, бадий ижод ва санъат намуналари сирлари кенг қўламда ўргатила бошланди. Бугунги замонавий Японияда эса ҳар бир ўқувчи мактаб дастуриға киритилмаган, бироқ ўз ихтиёриға кўра танлаш мумкин бўлган бепул қўшимча машғулотларға қатнашиши қонун билан мажбурий қилиб белгиланган. Улар асосан жисмоний тарбия, бадий ижодкорлик ва миллий амалий санъат турлари бўйича қўшимча машғулотларға қатнайдилар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мамлакатда маҳаллий маъмурият ва ижтимоий ёрдам ташкилотлари муассислигида 18 мингдан зиёд тўғарақлар фаолият юритади.

Ўзбекистонда ҳам халқ таълими тизимида ўқув жараёниға мутлақо янги ёндашувларни ва методик дастурларни жорий қилишға алоҳида эътибор қаратилмоқда ва бу борада Япония тажрибаси ҳам ўрганилмоқда. Давлатимиз раҳбари фикрича, “бугунги ҳолат шундайки, оилада ота-она ўз билганича, боғча ва мактабда тарбиячи ва ўқитувчилар ўз билганича, аниқ бир методикаға таянмаган ҳолда таълим бермоқда. Натижада биз хорижий тилни яхши биладиган, лекин тарбияси маромиға етмаган ёшларни вояға етказяпмиз”[10]. Шундай экан, тарбия бериш концепциясини ишлаб чиқиш ва унга янгича ёндашувларни олиб киришимиз керак. Педагогларда бўлса кучли билим ва таълим-тарбия йўлида креативликни ривожлантириш талабини қўя билишимиз керак.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, аълимда ўзаро узвий боғланган яхлит тизим мавжуд эмас. Мактабғача таълим – мактаб – олий таълимдаги ўқув дастурлари, фанлар ва таълим –тарбия механизмида ўзаро боғлиқлик йўқ, бир-бириға уйғун эмас. Уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида ажралиб, бўлиниб туради. Аслида Ўзбекистон таълим тизимидаги муаммолар шу ерда юзаға келмоқда.

Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations). Хулоса қилганда, ўқувчиларда альтруистик фазилатларни ривожлантиришда ривожланган давлатларнинг тажрибасини, хусусан Япония давлатининг мактаб педагогикасини чуқур ўрганиш ва тўғри келадиган жиҳатларини олиб кириш жуда самарали бўлади. Бу орқали мамлакатимизда ҳалол ва садоқатли кадрлар тайёрлаш тизимида туб сифат ўзгариши содир бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисға Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2020 йил 25 январь.
2. Очилов А.Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. –Т.: “Ўзбекистон”, 2004. –Б.37-38.
3. Санакулов Х.Р.,Эльмуратова Д.М. Толерантликни шакллантиришнинг педагогик шарт-шароитлари // The culture of tolerance in the context of globalization: methodology of research, reality and prospect. Materials of the international scientific conference on May 13–14, 2014. –Б.187.
4. Қодирова З.Р.,Шарипов А.Ж. ва бошқалар. Ёшлар ижтимоий фаоллиги ва толерантлигини юксалтиришнинг ижтимоий-фалсафий масалалари. Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2006. 23-бет.
5. Қўшақова Г. Ёшларда толерантлик тафаккурини шакллантириш йўллари. –Жиззах: 2010. –Б. 58.
6. Религия и закон: Сб. международных документов и законодательных органов Республики Узбекистан/Сост. А.Т.Юнусова. – Т.: ТИУ, 2002. – С. 10.

7. Саманова Ш.Б. Экологик толерантликнинг ижтимоий-фалсафий асослари. Фалсафа фанлари фалсафа доктори(PhD) дисс. автореф. –Тошкент: ЎзМУ, 2019. –Б.12.
8. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Тошкент: 2013. – Б.488.
9. Ширматов С.Т. Талабаларнинг мулоқот маданиятини ривожлантиришда таълим шакллари танлаш. Замонавий таълим журнали. 2016, 12 сон. –Б.40.
10. The Altruistic Species: Scientific, Philosophical, and Religious Perspectives of Human Benevolence / by Andrew Michael Flescher and Daniel L. Worthen. – Philadelphia and London: Templeton Foundation Press, 2007.